

GOVERNMENT OF INDIA

DEPARTMENT OF ARCHAEOLOGY

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL
LIBRARY

CALL No.

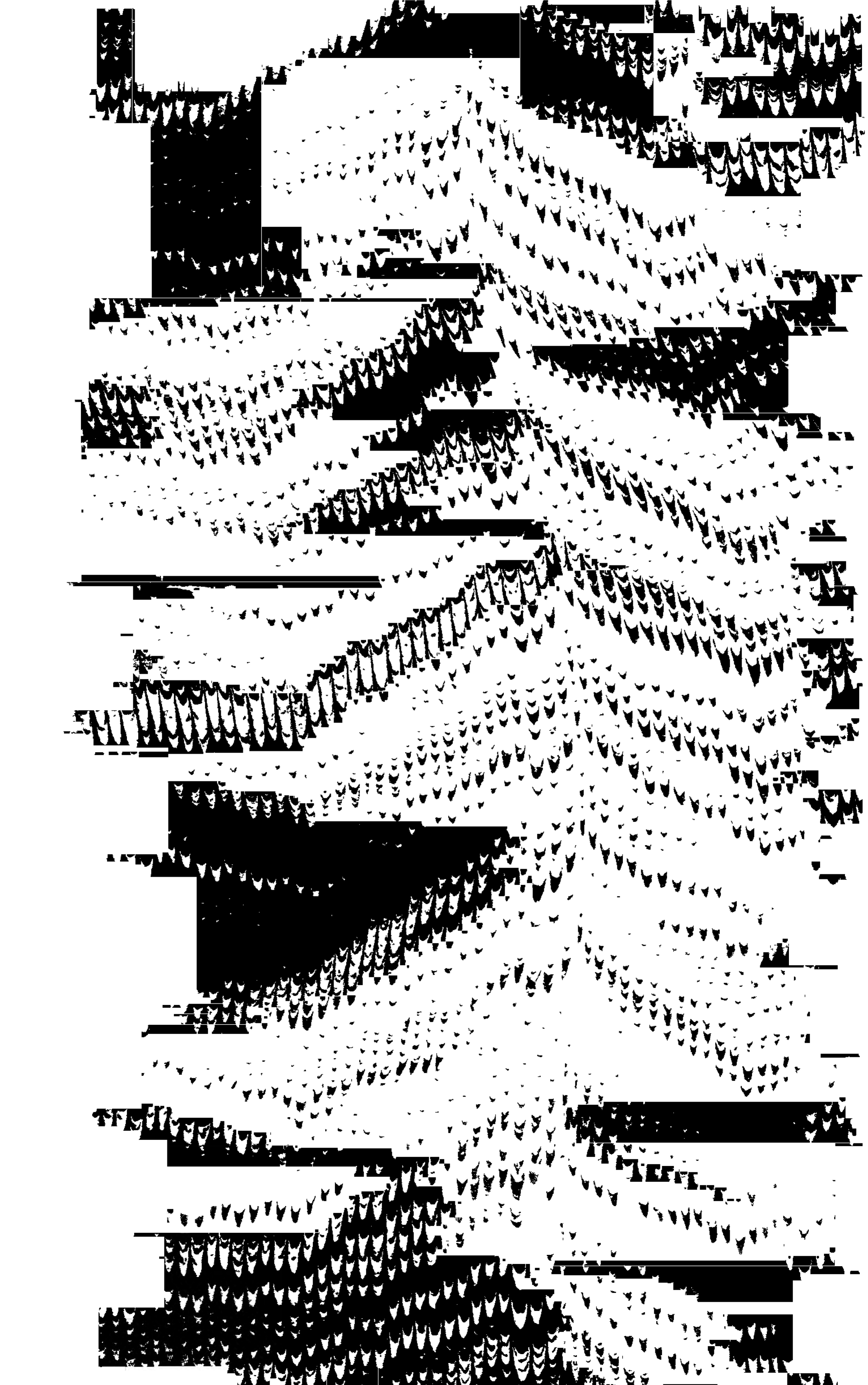
5a2VS2/Gob/Cha

ACC. No.

14438

D.G.A. 79.

GIPN—S4—2D G. Arch. N D/57.—25-9 58—1,00,000.

11

GOBHILIYA GRIHYA SUTRA

WITH A

COMMENTARY BY THE EDITOR.

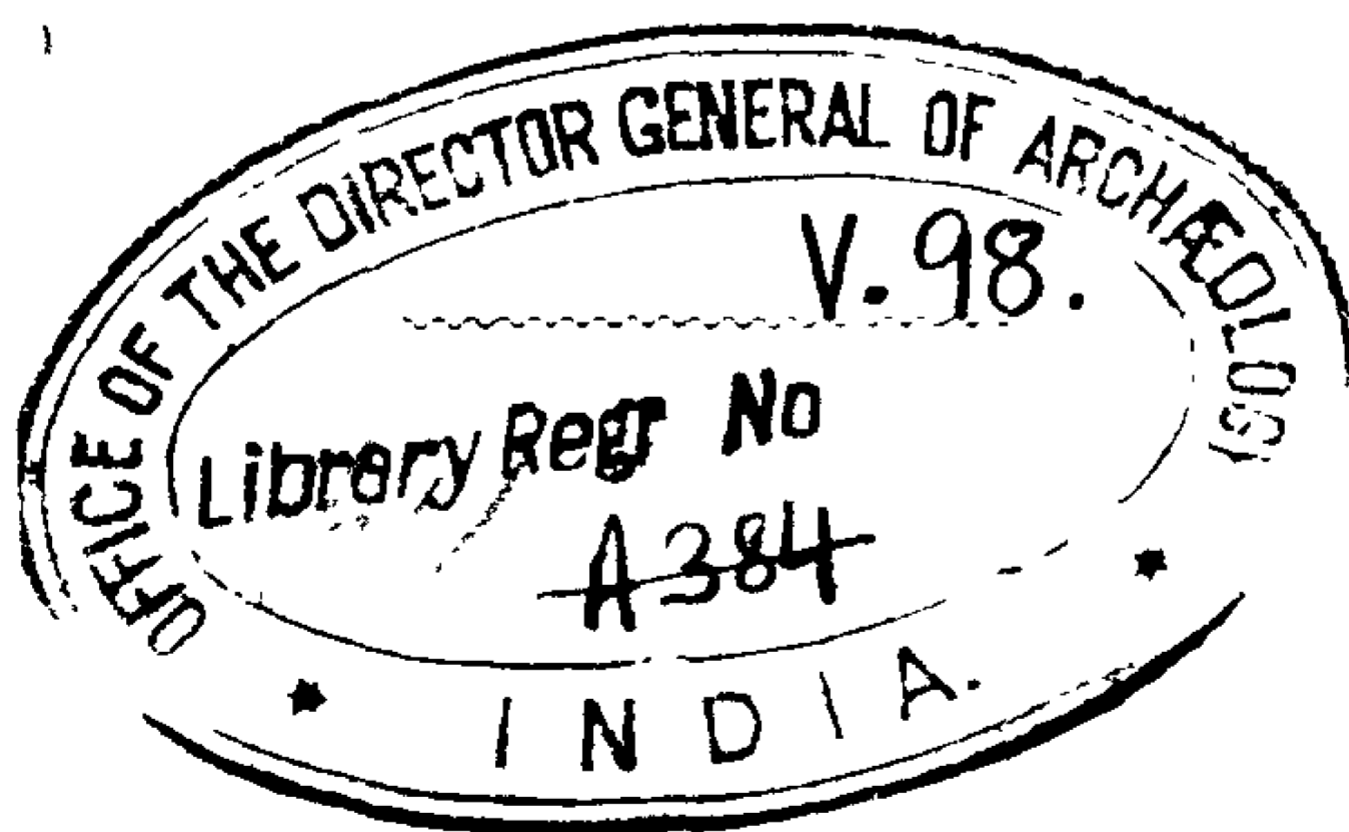
4133

EDITED BY

MAHAMAHOPADHYAYA
CHANDRA KĀNTA TARKĀLAṆKĀRA

VOL. I.

(Second Edition, revised and enlarged.)

CALCUTTA :

PRINTED AT THE BAPTIST MISSION PRESS.

1908.

CENTRAL ARCHAEOL. MUSEUM
LIBRARY, NEW DELHI.

Acc. No. 14438.

Date 5.5.1961.

Call No. S.A. 2K.82. / G. Chandra.

गृह्यसूचम् ।

गोभिल-प्रणीतम् ।

महामहोपाध्याय

श्रीचन्द्रकान्ततर्कालङ्कारभट्टाचार्यकृत-

भाष्यसहितम् ।

प्रथमभागरूपम् ।

भाष्ये क्वचित् क्वचित् परिवर्तितं परित्यक्तं
परिवर्द्धितञ्च ।

वङ्गदेशीय श्रील श्रीअस्यातिकसमाजानुमत्या

वासिष्ठ मिश्रनयन्त्रे पुनर्मुद्रितम् ।

ॐ

गोभिलीयं

मृह्यसूत्रम् ।

—०१०५०—

प्रथमप्रपाठके प्रथमखण्डः ।

ॐ नमः सामवेदाय ।

ॐ नमो गोभिलाचार्याय ।

वेदान्तप्रतिपाद्यमेकममलं मानैरमेयञ्च यत्
सर्वैराश्रमधर्मकर्मनिकरैराराध्य शुद्धान्तराः ।
यस्मात् प्राप्य यथार्थवस्तुनियतामाचार्यवर्यान्मतिं
यत्तत्सत् पदमाप्नुवन्ति मुनयः कस्मैचिदस्मै नमः ॥

वन्दे पितृपदद्वन्द्वमरविन्दमिव श्रितम् ।

मकरन्दमिवादातुं शिष्यैर्मधुकरैरिव ॥

महर्षिं गोभिलाचार्यं प्रणम्य परमादरात् ।

भाष्यन्तद्गृह्यसूत्राणां यथाबुद्धिं विधीयते ॥

इह खलु बुभुक्षितमथे विबोधयिषवः सर्वे एव प्रेक्षापूर्व-
कारिणः परानुग्रहपराः सन्तो वाग्व्यापारं प्रतिपद्यन्ते । बुभुक्षवश्च

तदचनतात्पर्यमवधार्य बुभुक्षितमर्थमवबुध्यन्ते, अवबुध्यमानास्त-
मनुतिष्ठन्ति । अनुतिष्ठन्तश्च श्रेयसा समीहितेन संसृज्यन्ते ।
बुभुक्षितश्चार्थः श्रेयःसाधनमेव सर्वेषां प्राणभृद्भेदानाम् । श्रेयः
पुनः सुखं, दुःखनिवृत्तिश्चेत्याहुः । प्राणिनः खलु सुखमुत्पिपा-
दयिषवः जिह्मासत्रश्च दुःखमुपलभ्यन्ते पशवोऽपि, किं पुनर्मनुष्या-
विवेकशक्तिमन्तः । तदिदं प्रत्यात्ममभीप्सितमपि सुखं दुःखहानं
च निरतिशयमेवाभ्यर्हितमित्यपवर्ग एव तावत् परमोऽर्थः । स
खल्वनभिसंहितफलैरौश्वरसमर्पितैर्नित्यनैमित्तिकैः कर्मभिः प्रशुद्ध-
चित्तस्याधिकारिणः तत्त्वावबोधात् सम्पद्यते इत्याचक्षते । भवति
चात्रागमः । “तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणाविविदिषन्ति यज्ञेन—”
इति, “तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्व” इति चैवमादिः । मनुरपि,—

“अहिंसयेन्द्रियासङ्गैर्वैदिकैश्चैव कर्मभिः ।

तपसश्चरणैश्चोग्रैः साधयन्तीह तत्पदम्” ॥

इति स्मरति ।

“कषाये कर्मभिः पक्वे ततो ज्ञानं प्रजायते” ।

इति च स्मर्यते पुराणेषु । अतएव भगवान् वादरायण आचार्यः
शारीरके—“सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरश्ववत्” इति सूत्रयाम्बभूव ।
“तपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि क्रियायोगः” इति, “समाधि-
भावनार्थः क्लेशतनूकरणार्थश्च” इति, तथा, “योगाङ्गानुष्ठाना-
दशुद्धिचये ज्ञानदीप्तिराविवेकख्यातेः” इति, “यमनियमासन-
प्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यानसमाधयोऽष्टावङ्गानि” इति, “शौच-
सन्तोषतपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि नियमाः” इति च पात-

अलानि सूत्राणि । “ताभ्यः पावित्र्यमुपक्रमात्”—इति च
शाण्डिल्यसूत्रम् ।

तदेवं धर्म एव साधनतया प्रथममाश्रयणीय इति स्फुटतर-
मवगम्यते । येषान्तु, वेदान्ताः कर्तृदेवतादिप्रकाशकतयैव प्रमास-
मिति दर्शनं, तेषामभ्यर्हितत्वं धर्मस्य सुतरामिति सिध्यते । अर्थ-
कामावपि नान्तरेण धर्ममुत्पद्येते । न खल्वधार्मिकस्यार्थः कामो-
वाऽस्ति कश्चिदिति धर्ममेव तदुपायतया स्मरति भगवान् व्यासः ।

“कामार्थो लिप्समानस्तु धर्ममेवादितश्चरेत् ।

न हि धर्मादपेतोऽर्थः कामो वापि कदाचन” ॥

इति । “धर्मादर्थस्य कामश्च” इति च महाभारते । तदेव-
मालोच्य परमकारुणिको गोभिलाचार्यो गृह्यधर्मं कन्दोगाना-
मुपदिदिक्षुर्मन्त्रब्राह्मण-पठितानां “देव सवितः”—इत्यादिमन्त्राणां
विनियोगपरं गृह्यसूत्राख्यमिदं शास्त्रं रचयाञ्चकार । ‘सूत्र’-
मिति हि सूच्यते येनार्थस्तदुच्यते, शास्त्रत्वञ्चास्यानुशासनादिति
सिष्टतरम् ।

तदिदं गृह्यसूत्रं गोभिलाचार्यप्रणीतमिति आचार्यपुत्रकृते
‘गृह्यासंग्रहे’ स्पष्टम् । स खल्वयमाचार्यो राणायनीयानां सूत्रकार-
इति हेमाद्रिः । कौथुमा अपि राणायनीयप्रभेदा इति तेषा-
मप्येतदेव गृह्यसूत्रम् । तथाच चरणव्यूहपरिशिष्टम् । “तत्र राणा-
यनीया नाम सप्तभेदा भवन्ति राणायनीयाः शक्यमुग्राः कालोपा-
महाकालोपा लाङ्गलायनाः शार्दूलाः कौथुमाश्चेति” इति । सामो-
दधौ कौथुमिशाखाया द्विपञ्चाशद्वन्यगणनायामपि गोभिलगृह्यं

परिगणितम् । कौथुमराणायनीयादीनामेतत् सूत्रमिति भट्ट-
नारायणोऽप्याह । “गौतमगोभिलीये (गृह्यसूत्रे) कन्दोगैरेव
परिगृहीते” इति चोक्तं तन्त्रवार्त्तिके । तदस्य गृह्यसूत्रस्य विश-
दार्था वृत्तिरियमारभ्यते । व्याचिख्यासितस्य गृह्यसूत्रशास्त्रस्येद-
मादिमं सूत्रम्,—

अथातो गृह्याकर्माण्युपदेक्ष्यामः ॥ १ ॥

तत्रायमथशब्दो विशिष्टमानन्तर्यं प्रतिपादयति । प्रतियोगि-
विशेषापेक्षं खल्वानन्तर्यं विशिष्टं भवति । तच्च वेदाध्ययनं तदर्थ-
विचारश्चेत्येवमादिकम् । “वेदमधीत्य स्वायात्” इति, “अथातो-
धर्मजिज्ञासा” इति चैवमादिशास्त्रेभ्यः । तदनेनाथशब्देन शास्त्रस्यादौ
मङ्गलमपि कृतं भवति ।

“ॐकारश्चाथशब्दश्च दावेतौ ब्रह्मणः पुरा ।

कण्ठं भित्त्वा विनिर्यातौ तेन माङ्गलिकावुभौ” ।

इति गृह्यासंग्रहोक्तेः । न चाथशब्दो मङ्गलार्थः । अर्थान्तरप्रयुक्त-
एव ह्यथशब्दः श्रुत्या मङ्गलप्रयोजनो भवति । अन्यार्थोपनीतमपि
दधिदूर्वादिकमिवावलोकनमात्रेण गन्तुकामस्येति । सोऽयमथशब्दो-
मङ्गलमर्थः प्रयोजनं (न पुनरभिधेयं) यस्येति मङ्गलार्थ उच्यते,
न खलु मङ्गलमप्यस्यार्थोऽभिधेयं वाच्यमित्येतत् । तथा च
ब्रह्मचारिणो यथावद्वेदाध्ययनाद्यनन्तरमित्यथशब्दस्यार्थः ।

अतःशब्दोहेत्वर्थः । यस्मात् —

“अतः परं समावृत्तः कुर्याद्धारपरिग्रहम्” । इति ।

“वेदानधीत्य वेदौ वा वेदं वाऽपि यथाक्रमम्
अविस्मृतब्रह्मचर्या गृहस्थाश्रममाविशेत्” ।

इति चैवमादिस्मरणात्, यथावद्विचारशास्त्राधिगमानन्तरं
गार्हस्थ्यानुसरणं शास्त्रार्थः । यस्माच्च —

“यस्मात् त्रयोऽप्याश्रमिणो ज्ञानेनान्नेन चान्वहम् ।

गृहस्थेनैव धार्यन्ते तस्मात् ज्येष्ठो गृहाश्रमी” ।

इत्येवमादिशास्त्रेभ्यस्तदुत्तमत्वमवगम्यते । ‘अतः’ एतस्मात्
कारणात्— इत्यतःशब्दार्थः ।

अयमपरोऽतःशब्दार्थः । यतो वृत्तेन वेदाध्ययनादिना कर्मावि-
बोधात्तस्य कर्त्तव्यत्वमिदानीमापतितम् । तथा चाहुः शास्त्रतात्प-
र्यविदः । “दृष्टो हि तस्यार्थः कर्मावबोधनं नाम” इति ।
स्मरन्ति च ।

“चरितार्थां न यः कुर्यादधीत्य श्रुतिमादितः ।

तस्य तद्भारणं व्यर्थमगन्धाया इव स्रजः” ।

इति । यतश्चाश्रमान्तरेषु गार्हस्थ्यस्य प्राथम्यं । ‘अतः’ एत-
स्मात् कारणात् ।

स्मृतिश्चेयमविरक्तविषया द्रष्टव्या । नातो “ब्रह्मचर्यादेव
प्रव्रजेत्” इति श्रुतिविरोधः । सा हि श्रुतिः— “यदहरेव
विरजेत्, तदहरेव प्रव्रजेत्” इत्येवमभिदधाना विरक्तमेव स्पृशति
नान्यम् । एतेन “वीरहा वा एष देवानां योऽग्निमुदासयते”
इति, “एकाश्रम्यन्त्वाचार्याः प्रत्यक्षविधानाद्गार्हस्थ्यस्य” इति
चैवमाद्याः श्रुतिस्मृतयोऽपि व्याख्याताः । इत्यन्यदेतत् ।

अयमप्यपरोऽतःशब्दार्थः । यस्मात् यथोक्तानन्तरं, गृह्यकर्म प्रतिपित्सवोऽन्तेवासिनो यथावदुपसन्नाः, ‘अतः’ एतस्मात् कारणात् —

‘गृह्या’ क्कान्दसत्वादुह्याणि,—गृहे गृहस्थाश्रमे साधूनि योग्यानि, ‘कर्माणि’ धर्मभूतानि, बह्वचनेनात् किमप्यन्यत्, ‘उपदेक्ष्यामः’ कथयिष्यामः ।

अत्र च कर्मणामुपदेशकर्मत्वं प्रतिजानन्नाचार्यस्तेषां धर्मत्वमभिद्योतयति । अभिमतश्रेयःसाधनवस्तुकथनरूपस्योपदेशस्यान्तरेण धर्मत्वममीषामसम्भवात् । न खल्वश्रेयःसाधनमुपदिश्यते । न च श्रेयःसाधनं नाम धर्मो न भवति चोदनालक्षणोऽपीत्यनुसन्धेयम् । तथा चोक्तम् । “चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः” इति । “यज्ञेन यज्ञमजयन्त देवास्तानि धर्माणि—” इति च यजतिशब्दवाच्यमेव धर्ममाचक्षते । अतएवोक्तम् । उपसन्नस्यान्तेवासिनः स्वर्गापवर्गादिप्राप्तिसाधकपदार्थकथनमुपदेशः— इति ।

अयमपरो गृह्याकर्माणीत्यस्यार्थः । गृहे साध्वी; कुशला, योग्या, हिता वेति गृह्या पत्नी, तथा सहितस्य यानि कर्त्तव्यानि कर्माणि, तानीमानि गृह्याकर्माण्युपदेक्ष्यामः । स्मार्त्तोऽग्निर्वा गृह्यशब्देनोच्यते । गृह्यः शालाग्निरावसथ्य औपासन इति ह्यनर्थान्तरम् । क्कान्दसं दीर्घत्वम् । तस्मिन् गृहे स्मार्त्तोऽग्नौ यानि कर्त्तव्यानि कर्माणि तानीत्यादि पूर्ववदर्थः । अथवा गृहस्थस्य व्रतविशेषो गृह्यशब्दार्थः । तथा च श्रावणविधावुक्तम् । “सामवेदे अष्टौ व्रतानि भवन्ति उपनयनं गोदानं व्रातिकमादित्यव्रत-

मौपनिषदं ज्येष्ठसामप्रतं महानाम्निकमिति ब्रह्मचारिणोभौतिकं सार्वभौतिकमष्टमं गृह्यमिति गृह्यस्य” इति । तस्मिन् यानि कर्त्तव्यानि कर्माणीत्यादि समानमन्यत् ।

गृह्येति वा प्रस्तुतायाः स्मृतेरभिधानम् । गृह्येति खल्विय-
मभिधीयते स्मृतिराचार्य्यप्रणीता । तथा चाचार्य्यपुत्रेण कृतोऽस्या-
एव स्मृतेः संग्रहः “गृह्यासंग्रहः” इत्याख्यायते, न “गृह्यसंग्रहः”
इति । तथाचाचार्य्यपुत्र आह ।

“पत्न्यः पुत्राश्च कन्याश्च जनिष्याश्चापरे सुताः ।

गृह्या इति समाख्याता यजमानस्य दायकाः ॥

तेषां संस्कारयोगेन शान्तिकर्मक्रियासु च ।

आचार्य्यविहितः कल्पस्तस्माद्गृह्या इति स्थितिः” ॥

इति । तस्यां यानि कर्माण्युपदेष्टव्यानि, तान्युपदेक्ष्याम-
इत्यर्थः । ‘गृह्य आ कर्माणीति त्रीणि पदानि । आ इति शब्दस्योप-
देक्ष्यामइत्यनेन सह संबन्ध इति । आ इति शब्द ईषदर्थः । ईषदुप-
देक्ष्यामः । ग्रन्थगौरवपरिजिहीर्षयाऽल्पैरेवाक्षरैः’ इति भट्टभाष्यम् ।

अन्ये त्वाहुः । ‘अथशब्दो वेदाध्ययनानन्तर्यमभिधत्ते । अतः
शब्दो हेत्वर्थम् । यस्मात्, वेदाध्ययनादर्वाक् न किञ्चिदध्येतव्यम्,—

“योऽनधीत्य द्विजो वेदमन्यत्र कुरुते अमम् ।

स जीवन्नेव शूद्रत्वमाशु गच्छति सान्वयः” ॥

इति स्मरणात् । ‘अतः’ एतस्मात् कारणात्, वेदाध्ययनानन्तरं,
गृह्याकर्माणीत्यादि पूर्ववदर्थः । इदानीमधीतवेदस्य गृह्यस्मृते-
रध्ययनसम्भवात्,—इति । “न वेदमनधीत्यान्यां विद्यामधीयीतान्यत्र

वेदाङ्गस्मृतिभ्यः” इति हारीतेन त्वनधीतवेदस्यापि स्मृत्यध्ययन-
मनुज्ञातम् ।

स चायमुपदेशः प्रायशः साक्षादेव । कचिदतिदेशादपि ।
यथा “एषोऽत ऊर्द्धं हविराज्जतिषु न्यायः”—इति । कचिद्गन्था-
न्तरापेक्षतया । यथा, “पृथग्वैतस्य ज्ञानस्याध्यायो भवति”—
इत्यादौ । कचिच्चाङ्गानादरेण प्रधानोक्त्या । यथा, “शुचौ देशे
ब्राह्मणाननिन्द्यानयुग्मानुदङ्मुखानुपवेश्य”—इति । वैश्वदेवं चाङ्गत्वा-
न्मोक्तमित्यादिकमनुमन्वेयम् ।

तदनेन सूत्रेणाभिधेयादीन्यपि शिष्यप्रवृत्त्युपयोगीनि प्रति-
पादितानि । तत्राभिधेयं कर्म यथोक्तं, श्रेयः प्रयोजनम् । सम्ब-
न्धोऽपि यथायथं सुबोधः प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावादिः । अथ-
शब्देन चानन्तर्यावगमादधिकारी च प्रतिपादित एवेत्यास्तां
विस्तरः ॥ * ॥ १ ॥ * ॥

तत्र तावत् साधारणकर्मशेषभूताः केचन धर्माः परिभाष्यन्ते
सौकर्यार्थम् । प्रतिपदं खल्वमौषामुत्कीर्त्तनेऽनर्थकमेव ग्रन्थगौरव-
मापद्येत, श्रोतारश्च वितुष्येरन्निति । परिभाषितव्येषु खलु कर्म-
शेषभूतेषु धर्मेषु कृतिसाध्यत्वात् कर्मणां कृतिमतः कर्तुरेव धर्मा-
स्तावत् परिभाषते ॥

यज्ञोपवीतिनाऽऽचान्तोदकेन कृत्यम् ॥ २ ॥

यज्ञोपवीतं यस्यास्ति सोऽयं यज्ञोपवीती । आचान्तं, ‘चमु
भक्षणे’—इति स्मरणात् भक्षितं, उदकं जलं येन, सोऽयमाचान्तो-

दकः । आशब्दो भक्षणस्य वैशिष्ट्यं द्योतयति । गृह्याकर्माणीति पूर्वस्मादिहानुषञ्जनीयमेकत्वेन विपरिणमय्य—कर्मेति । तदयमर्थः । सर्वमेव कर्म वक्ष्यमाणं, कर्त्रा यज्ञोपवीतिना, आचान्तोदकेन च, सता, कृत्यं कर्त्तव्यमित्येतत् । तदत्रैकमेव कर्त्तारमनूद्य द्वयं परिभाष्यते ; यज्ञोपवीतिना,—इति, आचान्तोदकेन,—इति च । कथं पुनरेकेन वाक्येन द्वयमिह परिभाष्यते ? नैष दोषः । वाक्यानेकत्वोपपत्तेः । वाक्यद्वयमिह विज्ञायते, यज्ञोपवीतिना कृत्यमाचान्तोदकेन कृत्यमित्यर्थभेदात् । परमिह युगपदेव धर्मद्वयसम्बन्धसम्भवादेकत्वादवबोधस्यैकमिव वाक्यमवभासते इत्येकत्र सूचितमित्यदोषः ।

अत्र च “यज्ञोपवीतं कुरुते” इति ।

“वैणवीं धारयेत् यष्टिं सोदकञ्च कमण्डलुम् ।

यज्ञोपवीतं वेदञ्च शुभे रौक्मे च कुण्डले” ॥

इति । “दाक्षायणी ब्रह्मसूत्री” इति चैवमादिशास्त्रान्तरविहितस्य पुरुषार्थस्यैव यज्ञोपवीतस्य कर्मार्थतामात्रमनुजानात्याचार्या, न पुनः पुरुषार्थादन्यदिह विदधाति । कस्मादेवमवगम्यते ? यज्ञोपवीतान्तरविधाने गौरवात् । यज्ञोपवीतिनेति सिद्धवदुपदेशाच्च । यज्ञोपवीतीति खलु यज्ञोपवीतं यस्यास्ति सिद्धं, सोऽभिधीयते । यथा स्रग्वीति यस्य स्रगस्ति सिद्धा स एवोच्यते, न यस्य सा विधिसितेति । तदा हि स्रग्वी भवेदित्येवमादिकं प्रयुञ्जते लौकिकाः । न खल्वत्र यज्ञोपवीती भवेदिति, यज्ञोपवीतिना भाव्यमिति वा, कात्यायनइवाकथयदाचार्यः । अपि च । न खल्वेत-

दनेन विधीयते ; वाक्यभेदप्रसङ्गात् । कथं ? अर्थभेदात् । पुरुष-
स्तावद् यज्ञोपवीती भवेत्, तेन च सता कृत्यमिति,—यदि द्वाव-
प्यर्थौ विधित्सितौ, भिद्येत तर्हि वाक्यम् । अर्थैक्याद्धि वाक्य-
मेकं मन्यन्ते तान्त्रिकाः, न चैवमर्थैक्यं भवति । भिक्षौ खल्विमा-
वर्थौ भवतः—यश्चापूर्वस्य यज्ञोपवीतस्य विधिः, यश्च तस्य कर्म-
संयोगः,—इति ।

कथमेकस्य यज्ञोपवीतस्योभयार्थता ? इति चेन्न, संयोगभेदो-
पपत्तेः । न स्यादेकस्योभयार्थता ; यद्येक एव संयोगः स्यात् ।
संयोगद्वयन्विह दृश्यते । एकश्च यज्ञोपवीतपुरुषसंयोगः—“यज्ञोपवीतं
कुरुते” इत्येवमादिशास्त्रेषु । अपरश्च यज्ञोपवीतकर्मसंयोगः—
“यज्ञोपवीतिना कृत्यम्” इति । तस्मादिह वाक्यद्वयेन संयोग-
भेदात् द्वयोर्द्वयोभयार्थता यज्ञोपवीतस्येति सिद्धम् । अतएव—

“सदोपवीतिना भाव्यं सदा बद्धशिखेन तु ।

विशिखोव्युपवीतश्च च यत् करोति न तत् कृतम्” ।

इति पूर्वार्द्धप्रक्रान्तं पुरुषार्थमेव यज्ञोपवीतमुत्तरार्द्धं कर्मार्थ-
मनुजानानः कात्यायन आचार्यस्यैवमेवाशयं स्पष्टयाञ्चकार ।
स खलु —

“अथातो गोभिलोक्तानामन्येषामपि कर्मणाम् ।

अस्पष्टानां विधिं सम्यग् दर्शयिष्ये प्रदीपवत्” ।

इति प्रतिज्ञातवान् । अत्राह । उपवीतपदमिदं विशिष्टमेवाभि-
धत्ते—“उपवीतं यज्ञसूत्रं प्रोद्धृते दक्षिणे करे” इति । नैतदेवम् ।
यज्ञसूत्रमात्राभिधायकत्वादस्य । यज्ञसूत्रमात्रमेव खल्वयमुपवीत-

शब्दोऽवगमयति, न विशिष्टमन्यत् । कस्मात् ? सङ्कोचकारणानुप-
लम्भात् । उपवीत पदन्तावत् यज्ञसूत्रमात्रमभिधत्ते, विशिष्ट-
मप्यभिधत्ते, न पुनर्विशिष्टमेव । “कार्पासमुपवीतं स्यात्” इति,
“यज्ञोपवीतं कुरुते” इति चैवमादिशास्त्रेभ्यः । यथा मृगपदं—
पशुसामान्यमभिधत्ते, पशुविशेषमप्यभिधत्ते । तथाऽत्रापि । तच्चैवं
सति विशिष्टमेवावगमयिष्यत्युपवीतपदं न सामान्यमित्येतस्मिन्
सङ्कोचे कारणं नास्ति । तस्मादयुक्तमेतत् ।

नन्वाचार्यपरिभाषैव—“एवं यज्ञोपवीती भवति” इति कारण-
मिति चेन्न, उपवीतिपरिभाषाऽभावात् । एवं यज्ञोपवीती
भवतीति खल्वाचार्यः परिवभाषे, न त्वेवमुपवीती भवतीति ।
अर्थैक्यमनयोरिति चेत्, तथापि न सङ्कोचे प्रमाणं भवति ।
उपवीतिपदमेवमभिधत्ते इति परिभाषातोऽवगम्यते चेदवगम्यतां
नाम । परन्तत एव सङ्कोच इति प्रमाणं नास्ति । कर्मार्था खल्वियं
परिभाषा—“एवं यज्ञोपवीती भवति” इति, “एवं प्राचीनावीती
भवति” इति च । पुरुषार्थञ्चेदमुपवीतं यज्ञसूत्रमात्रम्,—“सदोप-
वीतिना भाव्यम्”—इति । “यज्ञोपवीतं कुरुते” इति, “दाचा-
यणी ब्रह्मसूत्री” इति चैवमादिशास्त्रेभ्य इत्यवोचाम ।

अथास्ति यज्ञोपवीतं विन्यासविशेषविशिष्टं पुरुषार्थस्तदि-
हानूद्यते । उच्यते । नैतदस्ति—विशिष्टं यज्ञोपवीतं पुरुषार्थ-
इति । कस्मात् ? प्रमाणाभावात् । न खल्वस्ति प्रमाणं विशिष्टं
यज्ञोपवीतं पुरुषार्थं इति । यज्ञसूत्रमात्रं पुरुषार्थं इत्यवोचाम ।
अतएव जैमिनिराचार्यः—“अपदेशो वा अर्थस्य विद्यमानत्वात्”

इति सूत्रयाञ्चकार । व्याख्यातञ्चैतदाचार्येण शवरस्वामिना—
 “अपदेश इतिज्ञायमानस्य वचनं । स एष न विधिः— अनुवाद-
 एषः । कुतः ? अर्थस्य विद्यमानत्वात् । प्राप्त एवार्थो यन्निवीतं
 मनुष्याणां, निवीतं हि मनुष्याः प्रायशः स्वायं कुर्वन्ति, तस्मात्
 अनुवादः”— इति । विशिष्टस्य पुरुषार्थत्वे स्वायं निवीतं
 कुर्वाणाः प्रत्यवेयुः ।

यद्यपि इदं पूर्वपक्षकक्षायामेवाशङ्कासूत्रम्, सिद्धान्ते तु
 निवीतश्रवणस्योपवीतस्तुत्यर्थतामेव सूत्रयामास— “अर्थवादोवा
 प्रकरणात्” इति, “विधिना चैकवाक्यत्वात्” इति च । तथापि
 नैतावता वस्तुनोऽप्यन्यथात्वं शक्यते वक्तुम् । यद्ययमर्थ एव
 नास्यास्यत्— नाशङ्कित्यताचार्योऽर्थस्य विद्यमानत्वादिति । न खल्व-
 विद्यमानमपि विद्यमानमुच्यते वादकक्षायामपि । यदि पूर्वपक्ष-
 इतिहत्वा अविद्यमानमपि विद्यमानं कथाचिन्मत्या समाचचक्षे,
 किमित्युत्तरकालं न निराचक्षे— “नायमर्थो विद्यमानः, कथमु-
 च्यतेऽर्थस्य विद्यमानत्वादिति” । आशङ्कायाः खल्वस्या निराकरण-
 मित्यसूत्रयदाचार्यः— “विधिस्त्वपूर्वत्वात् स्यात्” इति । विवृत-
 चैतद्भाष्यकारेण— “विधिरेव भवेत्, तथा प्रयोजनवान्, इतरथा
 वादमात्रमनर्थकं । पूर्ववान् अनुवादो भवति, अयन्त्वपूर्वो—
 यन्नियमेन निव्यातव्यमिति” । न खल्वविद्यमानत्वे निवीतस्य,
 पुरुषार्थत्वे वा विशिष्टस्योपवीतस्य, एतन्निराकरणं सम्भवति—
 नियमेन निव्यातव्यमिति । तदनेनावगम्यते—यज्ञसूत्रमात्रं पुरु-
 षार्थान् विन्यासविशेषविशिष्टमिति ।

यदि पुनरविद्यमानमपि विद्यमानमित्युक्त्वाऽशङ्कियत, तन्निरा-
करणमित्यमसूत्रयिष्यत— “नाविद्यमाने विद्यमानत्ववचनात्” इति ।
यथा भगवानक्षपादः— “अर्थापत्तिरप्रमाणमनैकान्तिकत्वात्”—इत्यस्य
निराकरणमित्यमसूत्रयत्— “अनर्थापत्तावर्थापत्त्यभिमानात्”—इति ।
यथा वा “वाक्कुलमेवोपचारकुलं तदविशेषात्”— इत्यस्य, “न
तदर्थान्तरभावात्”— इति । जैमिनिरप्याचार्यस्तर्कपादे— “उत्पत्तौ
वाऽवचनाः स्युरर्थस्यातन्निमित्तत्वात्”— इत्यस्योत्तरमित्यमसूत्रयत्—
“तद्भूतानां क्रियार्थेन समान्नायोऽर्थस्य तन्निमित्तत्वात्”— इति ।
तस्मान्न विन्यासविशेषविशिष्टं यज्ञोपवीतमत्रोपवीतशब्दार्थः ।
आचान्तोदकेन कृत्यमित्यत्र भिद्यते वाक्यमिति चेन्नैष दोषः ।

“उपस्पृश्य द्विजोनित्यं शुद्धः पूतोभवेन्नरः”—

इति, “त्रिराचामेत्”— इतिचैवमादिशास्त्रविहितस्य पुरु-
षार्थस्यैवाचमनस्येहानुवादादिति नास्त्यनुपपत्तिः ।

अपिच—

“त्रिवृदूर्ध्ववृतं कार्यं तन्तुत्रयमधोवृतम् ।

त्रिवृतञ्चोपवीतं स्यात्तस्यैकोग्रन्थिरिष्यते ।

पृष्ठवंशे च नाभ्याञ्च धृतं यद्विन्दते कटिम् ।

तद्वार्यमुपवीतं स्यान्नातोलम्बं न चोच्छ्रितम्” ॥

इत्यभिधाय. “सदोपवीतिना भाव्यम्”— इत्यभिधानात्,
यज्ञसूत्रमात्रमेवास्मिन्नुपवीतपदार्थ इत्यवगम्यते । कस्मात् ? उपक्रमे
यज्ञसूत्रमात्रे उपवीतशब्ददर्शनात् ;— त्रिवृतञ्चोपवीतं स्यादिति,
तद्वार्यमुपवीतं स्यादिति च । अत्र हि त्रिवृतञ्चोपवीतं स्यादिति

स्वरूपमुपवीतस्याभिधाय, तद्वार्यमुपवीतं स्यादिति च परिमाणं, सदोपवीतिना भाव्यमिति पुरुषसंयोगमस्य विधत्ते । न खल्वन्यत्र प्राचीनावीतित्वादावन्यत् स्वरूपं परिमाणञ्चास्ति । न चोपवीत-शब्दस्य सामान्यमर्थं परित्यज्य विशेषमर्थं प्रकल्प्य, तदन्यत्र तयो-रेव स्वरूपपरिमाणयोः सांद्ष्टिकन्यायेन परिकल्पनायां किञ्चित् प्रयोजनं वैदग्ध्यं वोपलभामहे । येनैष प्रयासः सफलो भवति ।

अतएव—सदोपवीतिना भाव्यमिति सदा-श्रुतिरनुगृह्यते । अन्यथा यदा प्राचीनावीतित्वादिना भाव्यते, तदेयं सदा-श्रुति-रूपरुध्येत । न च गोदोहेन चमसस्येव, फलचमसेन सोमस्येव च, नैमित्तिकेन नित्यस्य बाधो न दोषाय इति वाच्यम् । वैषम्यात् । न खलु चमसादौ सदा श्रुतिरस्ति इति विषमोदृष्टान्तः । अन्यथा चोपपत्तेः । अन्यथा चात्रोपपद्यते—यज्ञसूत्रमात्रस्योपवीतशब्दार्थ-तया । न खल्वविरुद्धं सामान्यमर्थमुत्सृज्य, विरुद्धं विशिष्टमर्थं प्रकल्प्य बाधः कल्पयितुमुचितः । न खल्वविरोधेन सम्भवति वच-नार्थं विरोधः कल्पयितुं युक्तः ।

तस्मात् यथा—“प्रैतु होतुश्चमसः”—इति होत्रा यत्र चम्यते, तेन पात्रेण होमविधानात्—चमने प्राप्ते सोमस्यैव चमनं कल्प्यते,—पवित्रस्य सोमस्य भक्षणेन पात्रस्यानुच्छिष्टत्वात्तेन होमस्य सम्पत्त्यते; शास्त्रान्तरञ्च न विरोक्ष्यते इति । न तु द्रव्यान्तरस्यापि चमनं प्रकल्प्य वचनबलादुच्छिष्टेनापि पात्रेण होम-इति शास्त्रान्तरस्य बाधः कल्प्यते । एवमिहापि यज्ञसूत्रमात्र-मुपवीतपदार्थः परिगृह्यते,—सदा-श्रुतिः शास्त्रान्तरेण न विरो-

स्यते इति । शास्त्रे च यज्ञसूत्रमात्रे यज्ञोपवीतपदं बहुलमुप-
सृज्यते प्रयुक्तम् । चमसादौ त्वमायत्या बाधः कल्प्यते । न हि
तच्चान्या गतिरस्ति ।

सदा बद्धशिखेन इत्यत्रापि शिखायां सत्यां सदा बन्धनं विधीयते
इति यत्र शिखाऽप्युच्यते वचनबलात्, न तत्र वैगुण्यम् । विशिखो-
पवीतश्च इति शिखाऽभावेऽपि वैगुण्यं दर्शयति इति चेत् । कामं
दर्शयतु वैगुण्यं, न तु सदा बद्धशिखेनेति सदा-श्रुतिरूपदध्यते, सत्यां
शिखायां सदा बन्धनसम्बन्धात् । अपिच । नैतत् शिखाऽभावे वैगुण्यं
दर्शयति । कस्मात् ? वाक्यभेदप्रसङ्गात् । कथं ? विहितन्तावत् शिखा-
बन्धनं—सदा बद्धशिखेन,—इति । शिखाऽभावेऽपि चेत् वैगुण्यमभि-
प्रेयते, शिखाऽपि तर्हि विधातव्येति भिद्येत वाक्यम् । पूर्वशेषत्वा-
च्चेत्तरस्य । पूर्वार्द्धशेषतया खल्विहोत्तरार्द्धमाज्ञायते—पूर्वार्द्धविहितस्य
शिखाबन्धनस्य कर्मसंयोग इहोच्यते—इति कथं शिखाऽभावेऽपि
वैगुण्यमुच्येत । एवं हि उपक्रमोपसंहारयोर्भिन्नार्थतया द्वयमथ-
नर्थकमापद्येत । तस्मादुपक्रमानुरोधाद्वा उपसंहारोनेतव्यः—
उपसंहारानुरोधाद्वा उपक्रम इत्यवश्यं वक्तव्यम् । तत्र च—“मुख्यं
वा पूर्वं चोदनात् लोकवत्”—इति न्यायादुपक्रम एवानुग्रहीतव्यः,
नोपसंहार इति विशिखो विशिखाबन्धन इति लक्षणया कल्प्यते ।
यथा — “प्रजापतिर्वरुणायाश्चमनयत्” — इत्युपक्रमवशेन — “योऽश्वं
प्रतिमृच्छाति” — इत्युपसंहारो नैतः—योऽश्वं प्रतिग्राहयति—प्रच-
च्छतीति । पवमिहापीत्यदोषः ।

अपिच । पूर्वार्द्धविहितं शिखाबन्धनमुपवीतश्च व्यतिरेक-

निन्दया स्तौतीदमुत्तरार्द्धमिति सुव्यक्तमुपक्रमानुगतत्वमेतस्य ।
 “न हि निन्दा निघं निन्दितुं प्रयुज्यते, अपितु निन्दितादितरत्
 प्रसंशितुम्”—इति हि न्यायः । यदि चोपसंहारानुरोधादुपक्रमोऽत्र
 नीयेत,—बद्धशिखेनेति सशिखेनेत्यर्थः स्यात् । बद्धपदं तर्हि
 प्रमादपाठः स्यात् । न चैतदुचितम् । अपिचैवमबन्धनेऽप्यवैगुण्यं
 स्यात् । शिखाबन्धनस्य पुरुषार्थत्वे शिखामात्रस्य कर्मार्थत्वेऽप्येवमेव
 दोषप्रसङ्गः । तस्मादगत्या विशिख इति लक्षणया विशिखाबन्धन-
 इत्यर्थः कल्प्यते । एवमुपक्रमोऽनुग्रहीयते इति । लक्षणाऽपि हि
 लौकिकी ।

एतेन, यदुक्तं परिशिष्टप्रकाशकता—“विशिखइत्यनेन चास-
 त्यामपि शिखायां शिखाबन्धाभावे कर्मवैगुण्यं, न तु सत्यामेवे-
 त्युक्तं”—इति । तदसङ्गतं वेदितव्यम् । अवश्यञ्च तेनापि शिखाबन्धन-
 स्यैव पुरुषार्थस्य कर्मार्थत्वमभ्युपगम्यते, शिखाबन्धाभावे इत्यभि-
 धानात् । न चासत्यां शिखायां पुरुषार्थं बन्धनमस्ति । येन तदनुद्य
 कर्मार्थत्वमस्य विधायिष्यते । अतएव सम्बर्त्तस्मरणम् ।

“अकृत्वा पादशौचन्तु तिष्ठन्मुक्तशिखोऽपि वा ।

विना यज्ञोपवीतेन आचान्तोऽप्यशुचिर्भवेत्” ।

इति । यदि चानायत्या तत्रोपरुध्येतापि सदावचनं, तर्ह्यन्यत्रापि
 सम्भवन्त्यामपि गतौ तदुपरोद्धव्यमिति न किञ्चिन्नियामकमस्ति ।
 तस्मान्न किञ्चिदेतत् । अस्यैव च सूत्रस्य खल्वयं परिशेषः—सदोप-
 वीतिना भाव्यम्—इत्येवमादिः । तदनेन कुत एव विशिष्टमभि-
 धीयेत ! न खल्वयं परिभाषा दैवकर्ममात्रपरा, गृह्याकर्ममात्र-

परत्वात्—इति पितृयज्ञादावस्याभावाद्वैगुण्यं वाऽऽपद्येत बाधा वा अवकल्येत ! तदुभयमप्यनुचितम् । सेयं यज्ञोपवीतश्रुतिर्यज्ञसूत्रमात्रं परामृशति, “दाक्षायणी ब्रह्मसूत्री” इत्येवमादिशास्त्रेभ्यः । तस्मात्,—“एवं यज्ञोपवीती भवति” इति, “एवं प्राचीनावीती भवति” इति चैवमादिकायां सर्वस्यामेवावस्थायां यज्ञोपवीतमस्यास्तीति यज्ञोपवीती भवति, इत्यनवद्यम् ।

“यज्ञोपवीते द्वे धार्ये श्रौतस्मार्त्तेषु कर्मसु ।

तृतीयञ्चोत्तरीयार्थं वस्त्रालाभे तदिष्यते” ॥

इति च स्मृत्यन्तरं यज्ञसूत्रमात्रस्य कर्मार्थतामाह । कस्मात् ? श्रौतस्मार्त्तेषु सर्व्वेष्वेव कर्मसु यज्ञोपवीतद्वयधारणाभिधानात् । उत्तरार्द्धे च सर्व्वकर्मशेषभूतस्योत्तरीयस्य समाम्नानात् । तदिदं यज्ञसूत्रद्वयमुत्तरीयञ्च खल्विह कर्ममात्रशेषतया विधित्सितं, विन्यासविशेषस्तु—उत्तरीयस्येव यज्ञसूत्रस्यापि तत्र तत्र तत्तदा-क्यादवगन्तव्य इत्यभिप्रायः । अतएव—

“प्राचीनावीतिना सम्यगपसव्यमतन्द्रिणा ।

पित्र्यमानिधनात् कार्य्यं विधिवद्दर्भपाणिना” ॥

इति कर्माङ्गतया प्राप्तं यज्ञसूत्रमनूद्य, तदीयविन्यासविशेषस्य प्राचीनावीतित्वस्य विधिरूपपद्यते । अन्यथा विशिष्टस्य यज्ञोपवीतस्य कर्मार्थत्वे तस्य च शास्त्रान्तरबलात् दैवकृत्यमात्रपरतया पित्र्ये कर्मण्यपूर्वं विन्यासविशेषविशिष्टं यज्ञोपवीतं विधित्सितं भवति—इति भिद्येत वाक्यम् । भिन्नौ खल्विमावर्था—यस्यापूर्वं विन्यासविशेषविशिष्टं यज्ञोपवीतं, यस्यास्य कर्मसंयोग इति ।

“यज्ञोपवीतं त्रिपुष्करं ब्रह्मसूत्रमित्यर्थः । तदस्यास्तीति यज्ञोपवीती” इति च भट्टभाष्यम् ।

यदि पुनः, ‘एवं यज्ञोपवीती भवति’ इत्याचार्यसूत्रादन्तरङ्गत्वेन यज्ञोपवीतिनेत्यनेन तस्यैव परामर्शो न्याय्य इति यज्ञोपवीतिनेत्यस्य यज्ञसूत्रवत्परत्वे विदुषामपरितोषः । तदा परामृश्यतां स एव यज्ञोपवीती यज्ञोपवीतिनेत्यनेन । “पितृयज्ञे त्वेव प्राचीनावीती भवति” इत्येवमादिकन्तु तदपवादकतया प्रवर्त्तियते । तावताऽपि पुरुषार्थं यज्ञोपवीतं यज्ञसूत्रमात्रमेव, पूर्वोक्तयुक्तेः । वस्तुतस्तु विन्यासविशेषविशिष्टस्य यज्ञोपवीतस्यात्र परामर्शकालपरिभाषायामिवात्रापि “यथाऽऽदेशञ्च”—इति पुनः कुर्यात् । तदकरणात् प्रतिपाद्यामहे नात्र विन्यासविशेषविशिष्टस्य यज्ञोपवीतस्य परामर्श इति ।

किमिदं यज्ञोपवीतं ? कथञ्चाचान्तोदको भवति ? इत्येतत् सर्व्वमाचार्य एवानुपदं व्युत्पादयिष्यति । अत्र आचार्यानुक्ता अन्येऽपि कर्तृधर्माः परिशिष्टकृतः कात्यायनस्य वचनादवगन्तव्याः ।

“यत्र दिङ्मिथो न स्याज्जपहोमादिकर्मसु ।

तिस्रस्तत्र दिशो ज्ञेयाः प्राचीसौम्यापराजिताः ॥

तिष्ठन्नासीनः प्रक्षोवा नियमो यत्र नेदृशः ।

तदासीनेन कर्त्तव्यं न प्रक्षेपेन न तिष्ठता” ॥

इत्येवमादयः । एवमन्येऽप्यनुसन्धेयास्तन्त्रान्तरेषु ॥ * ॥ १ ॥ * ॥

इदानीं कर्माङ्गानि वक्तव्यानि । तत्रासाधारणत्वादादौ तावत् कालमेव कर्मसाधनं परिभाषते ।

उदगयने पूर्वपक्षे पुण्येऽहनि प्रागावर्त्तनादहः कालं
विधात् ॥ ३ ॥

उत्तरस्यां सवितुरयनसम्बन्धात् उदगयनं प्रसिद्धं ज्योतिः-
शास्त्रेषु । तस्मिन्नुदगयने । पूर्वपक्षे,—

“तत्र पचावुभौ मासे शुक्लकृष्णौ क्रमेण हि” ।

इत्याद्युक्तेः, शुक्लपक्षे । पुण्ये, शोभने विद्यादिदोषरहिते
यथोक्ते, अहनि दिवसे । तदनेन रात्रिं नानुजानात्याचार्य-
इत्यवगम्यते । अह्नो वासरस्य, आवर्त्तनात्—छायायाः परिवर्त्त-
नात् प्राक् पूर्वे, पूर्वाह्णे इत्येतत् । कालं विधात्, जानीयात् ।
गृह्याकर्मणामिति सम्बध्यते । स्मरन्ति च ।

“आवर्त्तनात्तु पूर्वाह्णोऽपराह्णस्ततः परम्” । इति ।

“अश्वत्थं वन्दयेन्नित्यं पूर्वाह्णे प्रहरद्वये” ।

इति च । न च पूर्वाह्ण इत्येव वक्तुमुचितं, अलं ग्रन्थगौरवे-
णेति वाच्यम् । स्वतन्त्रेच्छस्य नियन्तुमशक्यत्वात् । “पूर्वाह्णो वै
देवानां मध्यन्दिनं मनुष्याणामपराह्णः पितॄणाम्” इति श्रुत्युक्त-
त्रिधाविभक्तदिनप्रथमभागात्मकपूर्वाह्णव्यवच्छेदकत्वाच्चेति । यत्तु
आह्नपूर्वकत्वात् कर्मणः आह्नस्य चोदयसन्निधौ प्रतिषेधात्तथाऽभि-
धानमिति भट्टभाष्यम् । तच्चिन्त्यम् । उदयसन्निधौ आह्नप्रतिषेधे-
ऽपि कर्मणः कालपरिभाषायां पूर्वाह्णाभिधाने बाधकाभावात् ।
न खलु पूर्वाह्णाभिधानं यथोक्ताभिधानं वा तत्र किमपि विल-
क्षणमुपलभामहे इति धीमद्भिरनुचिन्तनीयम् ।

विसमासकरणमेकैकस्यानुगुण्यद्योतनार्थं, समुदितोपलब्धौ महा-
नभ्युदय इति व्याख्यातारः । अतो न कालविशेषनियतेषु गर्भा-
धानादिष्वनुपपत्तिः । एकैकानुगुण्यस्य तत्रापि सुलभत्वात् । यद्य-
प्यत्रोदगयनादीनां कर्माङ्गतैव परमनुज्ञायते, न तु दक्षिणाय-
नादीनान्तदनङ्गताऽपि, वाक्यभेदप्रसङ्गात् । तथाप्युपनयनादौ दक्षि-
णायनादेरनङ्गताऽपि प्रत्येतव्या, स्मृत्यन्तरसंवादात् । स्मर्यते च—

“रात्रिभागः समाख्यातः खरांशोर्दक्षिणायनम् ।

व्रतबन्धादिकं तस्माच्चूडाकर्म च वर्जयेत्” ॥

इति—

“निषिद्धं निशि च व्रतम्”—इति चैवमादि । ॥ * ॥ ३ ॥ * ॥

एवन्तर्ह्युदगयनाद्यभावे शास्त्रबलादप्यनुष्ठेयमानस्य पिण्डपितृ-
यज्ञादेर्वैगुण्यं स्यादित्यत आह ।

यथाऽऽदेशञ्च ॥ ४ ॥

आदिश्यते इत्यादेशस्तस्यातिक्रमाभावोयथादेशम् । यथा
चादेशः शास्त्रस्य, तथा च कालं विद्यादित्यनुवर्तते । शास्त्रमेव
स्वत्वेन विधेस्वर्थेषु नः प्रमाणं, यथा चादिशति शास्त्रं तथा च प्रमेयं
प्रमिमौमहे, आदिशति च शास्त्रं किञ्चित् कर्मादगयनाद्यभावेऽ-
पीति तत्रानङ्गतैवामीषामङ्गता च यथोक्तानामित्यभिप्रायः । तदिदं
“पदार्थान्तरसाकाङ्क्षविशेषमपह्नाय तदितरत्र सामान्यमन्वेति”
इति न्यायमूलमपि सूत्रं सुखप्रतिपिपादयिषया कारुणिक आचार्यः
प्रणिनाय—शिष्या न मुह्येयुरिति ।

अथवा । पुनरपीदं सूत्रयन्नाचार्योऽथवादिष्टस्य कालस्य कर्म-
ण्यादरातिशयं दर्शयति । तथाच सत्यामपि “यथा शक्नुयात् तथा
कुर्यात्” इति श्रुतौ, सत्यपि च “अपि वाऽप्येकदेशे स्यात् प्रधाने
ह्यर्थनिर्वृत्तिर्गुणमात्रमितरत्तदर्थत्वात्” इति सिद्धान्ते, नित्यानामपि
कर्मणामादिष्टकालव्यतिक्रमेण नानुष्ठानम् । अतएव स्मर्यते ।

“अकाले चेत् कृतं कर्म काले तस्य पुनः क्रिया ।

कालातीतन्तु यत् कुर्यादकृतं तद्विनिर्दिशेत्” ॥

इति ।

“अङ्गत्वेऽपि च कालस्य न त्यागोऽन्याङ्गवत् कुतः ?

अनुपादेयरूपत्वात् काले कर्म विधीयते” ॥

इति चाभियुक्तानां वचनम् । केषाञ्चित्तु सायंप्रातर्हामादीना-
मादिष्टेऽपि कालान्तरे प्रायश्चित्तं कृत्वैवानुष्ठानं भवति ।

“आ सायमाहुतेः कालात् कालः स्यात् प्रातराहुतेः” ।

इति ।

“गौणेषु तेषु कालेषु कर्म चोदितमारभेत् ।

प्रायश्चित्तप्रकरणप्रोक्तां निष्कृतिमाचरेत्” ॥

इति चैवमादिवचनात् । येषान्तु कालोनाङ्गमपि तु निमित्त-
मात्रमिति दर्शनम् । तेषामयमपि पक्षोन्यायावगतएव सूत्रेणो-
च्यते । न खल्वन्तरेण निमित्तं नैमित्तिकानामात्मलाभः सम्भवति ।
यथादेशश्चेति वचनात् सामान्यतः परिभाषितानामुदगयनादीना-
मेकैकानुगुण्येन न कर्त्तव्यान्युपनयनादीनीत्यपि ज्ञायते इत्यनु-
सन्धेयम् ॥ ४ ॥

कर्मकालमभिधायेदानीमनुष्ठेयानि कर्माङ्गान्याह दाभ्याम् ।

सर्वाण्येवान्वाहार्यवन्ति ॥ ५ ॥

अनु, पश्चादाह्रियते यस्मात् प्रकृतं कर्म इति, अनु, पश्चादाह्रियते यत् प्रस्तुतात् कर्मण इति चान्वाहार्यं नान्दीमुखश्राद्धं दक्षिणा चोच्यते । अतएव गृह्यान्तरम् ।

“यत् श्राद्धं कर्मणामादौ या चान्ते दक्षिणा भवेत् ।

अमावास्यां द्वितीयं यदन्वाहार्यं तदुच्यते” ।

इति । तदयमर्थः । सर्वाण्येव प्रकृतत्वात् “गृह्याकर्माणि” इति सम्बध्यते । “सर्वाण्येव वक्ष्यमाणानि कर्माणि” इति चैकादशीतत्त्वे । अन्वाहार्यवन्ति, अन्वाहार्यमुक्तं, तद्विद्यते येषां तानीमान्यन्वाहार्यवन्ति, भवन्तीति वाक्यशेषः, विद्यादिति वा वर्त्तते । एवशब्दश्चावधारणार्थः । सर्वाणि गृह्याकर्माण्यन्वाहार्यवन्त्येवेत्यवधियते । न त्वन्यत्रान्वाहार्यं निषिध्यते । अतो गृह्याकर्माणामन्यत्रापि तत्र तत्र शास्त्रान्तरात् श्राद्धं दक्षिणा च न विरुध्यते । तथा श्रौतेष्वपि ज्योतिष्टोमादिषु ।

अथवा । सर्वाण्येव—आधानसायंप्रातर्होमादीनि, न तु कानिचिदेव विवाहप्रभृतीनि—(येषु स्मृत्यन्तरेण साक्षादन्वाहार्यं विहितम्)—गृह्याकर्माणि इति यथाश्रुत एवार्थः । “अनेकस्याशेषता सर्वशब्दार्थः”—इति हि तान्त्रिका मन्यन्ते ।

किमर्थमिदम् ?—इति चेत्, अनेकस्याशेषताऽवगतये, इति गृहाण । यथा,—“सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव

समुत्पद्यन्ते”—इत्यस्यां श्रुतौ इमान्नीति समान्नायापि सर्वाणी-
त्याम्नातम् । यथा वा,—“खादिरपालाशालाभे, विभीतकतिस्बक-
वाधकनीवनिम्बराजवृक्षशास्त्रत्यरलुदधित्यकोविदारश्लेष्मातकवर्जं
सर्व्ववनस्पतीनामिधो यथार्थं स्यात्”—इत्यत्र सर्व्ववनस्पतीना-
मित्युक्तम् । एवमिहापीत्यदोषः । लेखशैली खल्वियमाचार्यस्य ।
“आर्षेयं वृणीते, एकं वृणीते, द्वौ वृणीते, त्रीन् वृणीते, न
चतुरो वृणीते, न पञ्चातिवृणीते,” इत्यत्र—न चतुरो वृणीते न
पञ्चातिवृणीते, इतिवन्नित्यानुवादो वा भविष्यति—सर्वाण्येवेति ।

वाक्यगौरवम् ?—इति चेन्नाल्पत्वात् । इति चेद्भवान् पश्यति,—
सर्व्ववचनेन वाक्यगौरवमापद्यते इति । तदुच्यते । नैष दोषः ।
अल्पत्वात् वाक्यस्य । यस्मादेवमपि अल्पमेवेदं वाक्यं भवति,—
सर्वाण्येवान्वाहार्य्यवन्ति—इति । यद्येवं—किमतो भवति ? एतदतो-
भवति,—सर्व्वकर्मशेषभूतस्य आद्वयस्य दक्षिणायाश्चाल्पीयसा सूत्रेणा-
भिधानात् परं वाक्यलाघवं मन्यमानः खल्वाचार्य्योऽन्यद्वाक्यलाघव-
मनाद्रियमाणः सर्वाणीत्याह । यथा भगवानक्षपादः—“अथ तत्-
पूर्व्वकमनुमानं तत् त्रिविधं पूर्व्ववत् शेषवत् सामान्यतोदृष्टञ्च”
इति, ‘तत् त्रिविधम्’—इति सूत्रयाञ्चकार । तदुक्तं भगवता
वात्स्यायनेन न्यायभाष्ये—“विभागवचनादेतत् त्रिविधमिति सिद्धे
त्रिविधवचनं, महतोमहाविषयस्य न्यायस्य लघीयसा सूत्रेणोप-
देशात् परं वाक्यलाघवं मन्यमानस्यान्यस्मिन् वाक्यलाघवेऽना-
दरः”—इति । विध्युद्देशेनापि स्तूयते इति च नये, सर्व्वशब्दोऽय-
मन्वाहार्य्यस्तुत्यर्थोऽपि भवति । कथम् ? इत्थं नामेदमन्वाहार्य्यं

यदनेन सर्वाण्येव गृह्याकर्माणि—महान्त्यपि उपकृतानि भवन्तीति ।

सर्वशब्दः श्रौतानामप्युपग्रहार्थः—इति भट्टभाष्यम् । नैतदेवम् । अथातो गृह्याकर्माण्युपदेक्ष्याम इति प्रतिज्ञायैतत्सूत्रणात् । अन्य-शास्त्रपरिभाषायाश्चान्यत्रानुपयोगात् । श्रौतसामान्येष्वेव चाविशेषेण प्रसङ्गात् । न च सर्वशब्दोऽपि शक्नोति श्रौतमर्थमभिवदितुम् । कस्मात् ? “सर्वत्वमाधिकारिकम्”—इति सिद्धान्तविरोधात् । गृह्या स्मृतिः खल्वियमाचार्येणारब्धेतन्न प्रस्मर्त्तव्यम् । सोऽयं सर्वशब्दः सर्वं गृह्याकर्मावावगमयति, न जातुचिदन्यदैदिकं लौकिकं वा किञ्चिदिति । अनर्थकं सर्ववचनमिति चेत्,—काममनर्थकं भवतु, न तु शक्नोत्यन्यदभिधातुम् । “आम्नायस्यार्थं वक्तुं प्रभवामो नाम्नायं पर्यनुयोक्तुम्”—इति हि पदवाक्यप्रमाणकुशलानां समयः । तस्मात्—“पूर्णाङ्ग्या सर्वान् कामानाप्नोति” इति वदाधिकारिकमेव सर्ववचनम् ।

अपिच । न वयमेतद्विचारयामः—सर्ववचनं कर्त्तव्यं, न वा कर्त्तव्यमिति । किन्तर्हि ?—कृते सर्ववचने किमतः प्रतिपत्तव्यम्;—सर्वाणि श्रौतानि, उत, सर्वाणि गृह्याकर्माण्येवेति । तत्र च सर्वाणि गृह्याकर्माण्येव—इति व्यवस्थापितम् । अन्यच्च पुरस्तादुक्तम् । न च वाक्यमिदं प्रकरणाद्वलवद्भविष्यति—इति वाच्यम् । यतो न खल्वत्र किमप्यस्ति प्रकरणं यस्माद् वाक्यं बलवद्भविष्यतीति मन्यसे । “कर्त्तव्यस्येतिकर्त्तव्यताऽऽकाङ्क्षस्य वचनं प्रकरणं, प्रारम्भो हि स तस्या वचनक्रियायाः, स एष विध्यादिर्विध्यन्ता-

पेक्षः”—इति खल्वाङ्गः प्रकरणलक्षणमाचार्याः श्रवरस्वामिनः पूर्वस्यां मीमांसायाम् । न चेह किञ्चित् कर्त्तव्यं विहितम् । न चाविहितं नामाकाङ्क्षति काञ्चिदितिकर्त्तव्यताम् ! विधौ खल्वियमाकाङ्क्षा भवति । तत्र हि कर्त्तव्यतया चोदनाऽवगम्यते । “यत्र हि कर्त्तव्यतया चोदना—इति गम्यते ; तत्र इतिकर्त्तव्यता आकाङ्क्ष्यते”—इति हि तन्त्रस्थितिः । प्रतिज्ञैव खल्वियमाचार्यस्य— “अथातो गृह्याकर्माण्युपदेक्ष्यामः”—इति । न च वाक्यमपि साधारणं, सर्व्वत्वस्याधिकारिकत्वादित्यवोचाम ।

अपिच । सर्वाणीति तावद्विशेषणम् । न चात्र किञ्चिद्विशेष्यमुच्यते । भवितव्यन्तु तेन । अन्यथा विशेष्यसाकाङ्क्षं खल्विदं वाक्यमपर्य्यवसितमेव स्यात् । तस्मादस्य निराकाङ्क्षप्रतिपत्तये—गृह्याकर्माणीत्यनुषज्यते । तदिदं सर्वाणि गृह्याकर्माणीत्येवं पर्य्यवस्यति । न खल्वेवं पर्य्यवसितं सदाक्यं गृह्याकर्माणामन्यद्विषयीकरोति—येन वाक्यमिदं प्रकरणादलवदिति कथमसि ! स खल्वयमस्थान एवोपालम्भो—वाक्यमिदं प्रकरणादलवद्भविष्यति—इति ।

आह । व्यवेतत्वान्नास्त्यनुषङ्गो गृह्याकर्माणीति । नैतदेवम् । वाक्यस्यास्य साकाङ्क्षत्वात्, वाक्यशेषस्य चान्यस्थानुपलम्भात्, गृह्याकर्माणीत्यस्य च वाक्यशेषीभवितुं योग्यत्वात् । उपक्रमश्चैवमनुगृह्योतो भवति । इतरथाऽत्र सम्भवन्नप्ययमर्थोऽन्यत्रापि नीयेत ! कल्पयितव्येऽपि कस्मिंश्चिद्वाक्यशेषे—गृह्याकर्माणि इत्येतदेव कल्पयितुमुचितम् । कस्मात् ? उपक्रमानुग्रहात् । “प्रकृतप्रत्ययश्च न्याय्यः”—इति हि तन्त्रयुक्तिः ।

अपिच । न खलु व्यवेतमनुषज्यते—गृह्याकर्माणौति । कस्मात् ?
 प्रतिसूत्रं तत्सम्बन्धावगमादलुप्तसंस्कारत्वात् । प्रतिसूत्रं खल्वन्वीयते
 गृह्याकर्म्म, तत्र तत्र यथायथं विपरिणाम एव परं विशेषः । न
 चैतावता किञ्चित् हीयते । बुद्धारोहमेव खल्वस्माकं गृह्याकर्म्म ।
 तस्मादलुप्तसंस्कारत्वादिहापि तदेव संबन्धुमर्हति । अथातो गृह्या-
 कर्माण्युपदेक्ष्यामः,—इति च प्रतिज्ञानात् । प्रतिज्ञा खल्वियमिद-
 मर्थेवाचार्यस्य— यद् वक्ष्यमाणाः सर्वाः परिभाषा गृह्याकर्म्मपरा-
 भवेयुरिति ।

यदि च—भिन्नविभक्तिवचनतया निर्देशादनन्तरेष्वपि योगेषु
 गृह्याकर्म्म नानुषज्येत,—नानुषज्येत चात्रापि व्यवेतत्वात् । तथापि
 निराकाङ्क्षत्वप्रतिपत्तये वचनानामवश्यमेषु वाक्यशेषः कल्पयितव्यो-
 भवति,—इति गृह्याकर्म्मैव वाक्यशेषतया कल्पयितुमुचितम् ।
 आचार्यप्रतिज्ञानात् खल्वागतमेव हृदयं—तत्,—न युज्यते विना
 कारणमुत्स्रष्टुम् । कल्पयितव्ये हि कस्मिंश्चित् कस्यचिन्निराकाङ्क्ष-
 प्रतिपत्तये, बुद्धारोहमेव तावत् कल्पयितुमुचितं—तेन चेन्निरा-
 काङ्क्षं क्रियते । स्मृतस्योपेक्षानर्हत्वात् । अन्यच्च पुरस्तादुक्तम् ।

दृश्यते खल्वाचार्याणामेवमपि सम्बन्धोऽनुमतः प्रस्तुतेन पदा-
 र्थेन सूत्रेषु—“अभ्युपेत्य कालभेदे दोषवचनात्” इति, “अनुवा-
 दोपपत्तेश्च” इति चैवमादिषु । अतएव व्याख्यातं भगवता वात्स्या-
 यनेन, “न व्याघातो हवने इत्यनुवर्तते”—इति पूर्वस्मिन्, “पुन-
 रुक्तदोषोऽभ्यासे नेतिप्रकृतम्”—इति चोत्तरस्मिन् सूत्रे । “तद-
 प्रामाण्यमनृतव्याघातपुनरुक्तदोषेभ्यः” “न कर्मकर्तृसाधनवैगुण्यात्”

“अभ्युपेत्यकालभेदे दोषवचनात्” “अनुवादोपपत्तेश्च” इति ह्याच-
 चरणानि सूत्राणि । तस्मात् तथा “सत्सम्प्रयोगे पुरुषस्येन्द्रियाणां
 बुद्धिजन्म तत् प्रत्यक्षमनिमित्तं”—इति धर्म एवानिमित्तमिति
 कल्प्यते—“आसनं वा सर्वत्रैवभूत” इति च स्वशास्त्रोक्त एव
 व्यवतिष्ठते । एवमिहापि सर्वाणि गृह्याकर्माणि इत्येवार्थः
 सम्पद्यते ।

न खलु श्रौतानीत्यस्य वाक्यशेषतायां किञ्चित् प्रमाणमस्ति ।
 न खल्वेवं गृह्याकर्मस्वन्नाहार्यं प्राप्नोति । न चैवमाचार्यस्य सम्यग्-
 वादित्वं भवति । स खल्वेवमन्यत् प्रतिजानानोऽन्यथाभिदधानः
 प्रेक्षावद्भिरुन्मत्तवदुपेक्ष्येत ! न चैवं सति कात्यायनस्य वचनानि—
 गृह्याकर्मविशेषेष्वेव श्राद्धनिषेधकानि—

“नाष्टकासु भवेत् श्राद्धं न श्राद्धे श्राद्धमिष्यते ।

न सोष्यन्तीजातकर्मप्रोषितागतकर्मसु” ॥

इत्येवमादीन्युपपद्यन्ते । नापि कर्मसामान्यमेव वाक्यशेषतया
 कल्पयितुं शक्यते । कस्मात् ? मन्थ्यास्नानदानादिषु, लौकिकेषु
 चाविशेषेण प्रसङ्गात् ।

तदेवं सिद्धे गृह्याकर्मभिः सम्बन्धेऽप्यस्य वाक्यस्य, सर्वशब्दश्चेत्
 श्रौतसंग्रहार्थं कल्पयसि—भेत्यसि तर्हि वाक्यम् ! —कल्पयिष्यसि
 चान्यद्विशेष्यं सर्वाणीत्यस्य निराकाङ्क्षप्रतिपत्तये । कथम् ? गृह्या-
 कर्माण्यन्वाहार्यवन्ति,—सर्वाणि श्रौतान्यन्वाहार्यवन्ति,—इति वचन-
 व्यक्तिभेदात् । तस्मादस्मदुक्त एवार्थं धीमद्भिर्यत्न आस्थेयः ।

तदिदं श्राद्धं मातृपूजादिपूर्वकमेव भवति । कस्मात् ?

“अनिष्टा तु पितृन् आद्वैः कर्म कुर्यान्न वैदिकम् ।

तत्रापि मातरः पूर्वं पूजनीयाः प्रयत्नतः” ।

इत्येवमादिकर्मप्रदीपदर्शनात् ।

अत्र प्रत्यवस्थीयते । नन्विदमेव कात्यायनवचनं वैदिकेषु आद्वै-
दर्शयति । अत्रोच्यते । यदि नामेदं वचनं वैदिकेषु आद्वै दर्श-
यति, तत् किमस्माकमपचीयते ? न खल्ववैदिकानि गृह्या-
कर्माणि आचार्यः समुपदिदेश । ननु न ब्रूमोऽवैदिकानि गृह्या-
कर्माण्याचार्यः समुपदिदेश—इति । सत्यं वैदिकान्येवैतानि ।
परमेभ्योऽप्यन्यानि सन्ति वैदिकानि कर्माणि । सन्तु नाम,
किमतो भविष्यति ? यद्येवम्, एतदतो भविष्यति,—सर्वशब्दस्य
सामान्यार्थतामनेन वचनेन कात्यायनः स्पष्टयाञ्चकार—इति

उच्यते । नैतावता मिषेण वैदिकसामान्यपरता सर्वशब्दस्य
शक्यतेऽध्यवसातुम् । कस्मात् ? क्रमपरत्वाद्वचनस्य । कात्यायन-
वचनं खल्विदमनूद्य आद्वै, वैदिकञ्च कर्म, क्रममनयोर्विधत्ते, न
वैदिकेषु आद्वैम् । कस्मादवगम्यते ? साक्षादेव समाम्नानात् ।
पितृन् आद्वैरनिष्टा वैदिकं कर्म न कुर्यात्—इति आद्वै सिद्ध-
वदनूद्य वैदिकञ्च, क्रममात्रमेव साक्षादिह समाम्नायते । तत्रैवं
सति यथाप्राप्तमेवानूद्यते इति न किञ्चिदनुचितम् । अन्यैव वचन-
व्यक्तिराचार्यस्य—सर्वाणि आद्वैवन्तीति । अन्यैव च वचनव्यक्तिः
कात्यायनस्य—आद्वैः पितृनिष्टा वैदिकं कुर्यादिति । तदत्र विधी-
यते आद्वैमेकस्याम्, अनूद्य च तत्, क्रममात्रमन्यस्याम् । दर्शित-
ञ्चास्माभिरन्यथा वैदिकसामान्येषु आद्वैप्रसक्तिरिति, तदपि न

प्रसन्नर्त्तव्यम् । वैदिकपदस्य साक्षात् श्रुत्युक्तकर्मपरतायामपि प्राचीन-
एव दोषः परावर्त्तते इत्यास्तां विस्तरः ।

आद्धृञ्चेदं केषुचित् प्रथमप्रयोग एव, केषुचित् प्रतिप्रयोगमेव,
केषुचिच्च नैव कर्त्तव्यमित्याचक्षते । तदेतत् सर्व्वं परिशिष्टकृत-
कात्यायनस्य वचनादवगन्तव्यम् ॥ ५ ॥ * ॥

अपवर्गेऽभिरूपभोजनं यथाशक्ति ॥ ६ ॥

क्रियायाः परिसमाप्तिरपवर्ग इत्युच्यते । तस्मिन्नपवर्गे । अभि-
रूपो विद्वान् कृतबुद्धिरनुष्ठाता चेत्याहुः ।

“यत्र विद्या च वित्तञ्च सत्यं धर्मः शमोदमः ।

अभिरूपः स विज्ञेयः स्वाश्रमे यो व्यवस्थितः” ॥

इति गृह्यासंग्रहोक्तसु ग्राह्यः । तदस्याभिरूपस्याभिरूपयोरभि-
रूपाणां वा, भोजनमशनं, यथाशक्ति; यथा शक्यते तथैव न
पुनर्वित्तशास्त्रेनेत्येतत् । कारयितव्यमिति वाक्यशेषः । गृह्याकर्म्मसु
विद्यादिति वा सम्बध्यते । यथा शक्यते, तथाऽभिरूपभोजनं गृह्या-
कर्म्मणामङ्गं जानीयादिति तत्रार्थः । यथाशक्तीति सूत्रयन्नाचार्यः
शक्यपेक्षयाऽभिरूपभोजनं कर्म्माङ्गमिति दर्शयति । तेन सत्यामपि
शक्तौ यत्राभिरूपस्य भोजनं—तत्र वैगुण्यमवगम्यते । स्मरति च
भगवान् मनुः,—

“प्रभुः प्रथमकल्पस्य योऽनुकल्पेन वर्त्तते ।

न साम्परायिकं तस्य दुर्मतेर्विद्यते फलम्” ॥

इति ॥ ६ ॥ * ॥

सेयं संचेपेणाभिहिता सर्व्वकर्म्मसाधारणौ परिभाषा । इदानी-
न्तानि कर्म्माणि वक्तव्यानि । तत्र प्रायेणाग्निसाध्यत्वात् कर्म्माणा-
मभ्याधानकालान्तावदाह ।

ब्रह्मचारी वेदमधीत्यान्त्यां समिधमभ्याधास्यन् ॥ ७ ॥

ब्रह्म वेदः, तच्चरति प्राप्नोति यथोक्तव्रतादिभिरिति ब्रह्मचारी
प्रथमाश्रमीत्याचक्षते । स चोपकुर्वाणक एवार्थात् । इतरस्यामरण-
मेव गुरुकुलावस्थानाभ्यनुज्ञानात् । स खल्वयं ब्रह्मचारी,—

“वेदानधीत्य वेदौ वा वेदं वापि यथाक्रमम्” ।

इति स्मरणात्—वेदान्, वेदौ, वेदं, वा अधीत्य यथावदधि-
गम्येत्यर्थः । तदत्रानुपादेयतया “ग्रहं सम्मार्ष्टि” इतिवत् सङ्ख्या न
विवक्षिता । “सर्व्वेषां वा लक्षणत्वादविशिष्टं हि लक्षणम्”—इति
सिद्धान्तात् । न खल्वत्र “पशुना यजेत” इत्यादाविव वेदसाध्य-
यनं विधित्सितम्, किन्त्वनूदितम्, अनुवादस्य प्राप्त्यैव भवति,—
इति यथाप्राप्तमेवानूद्यते इत्यदोषः । तदयमर्थः । सायम्प्रातर्विहित-
समिदाधानो ब्रह्मचारी, वेदमधीत्य ब्रह्मचर्य्यपरिसमाप्तिसमये
अन्त्यां—अन्ते अवसाने भवां—पश्चिमाम्,

“आचार्य्येणाभ्यनुज्ञात आचार्य्याग्नौ विधिर्यथा ।

प्रणीतेऽग्नौ समिद्द्यादन्त्या सा ब्रह्मचारिणाम्” ॥

इति गृह्यासंग्रहपरिभाषिताम् । समिधम्,—

“नाङ्गुष्ठादधिका ग्राह्या समित् स्थूलतया क्वचित् ।

न वियुक्ता त्वचा चैव न सकीटा न पाटिता ॥

प्रादेशान्नाधिका नोना न तथा स्याद्विशाखिका ।

न सपर्णा न निर्वीर्या होमेषु च विजानता” ॥

इति कर्मप्रदीपोक्तलक्षणम् । अभ्याधास्यन्, आभिमुख्येन प्रातराधास्यन्—अग्नौ प्रक्षेप्यन्,—“अग्निसमाधानं कुर्वीत”—इति परस्मात् सिंहावलोकितन्यायेन सम्बध्यते । तथा च ब्रह्मचर्य-परिसमाप्तिसमये, ब्रह्मचारिणा गृहस्याश्रमं प्रविविचुणा या पश्चिमा समिदाधेया, सा तु,—

“न स्वेऽग्नावन्यहोमः स्यान्मुक्त्वां समिदाहुतिम् ।

स्वगर्भसंस्क्रियार्थांश्च यावन्नासौ प्रजायते” ॥

इति कर्मप्रदीपदर्शनात्,—सत्यप्यन्यस्मिन् होमसाधने पित्रा-चार्यसमाहितेऽग्नौ, तदानीमेव वक्ष्यमाणवैश्यकुलादियोनिमन्य-मग्निमाधाय, तस्मिन्नाधातव्या,—इति । सत्यप्यन्यस्मिन्नग्नाविदानी-मन्यस्याग्नेराधानफलन्तूपरिष्ठादुपदर्शयिष्यत्याचार्यः— “स एवास्य गृह्योऽग्निर्भवति” इति । अत्र च,—

“अनाश्रमी न तिष्ठेत्तु क्षणमेकमपि द्विजः” ।

इत्यादिस्मरणात् स एवादधीत—यस्मै पूर्वमेव काचित् कन्या केनचिद्वाग्दत्ताऽऽसीदित्येतत् स्पष्टयति कात्यायनः ।

“यस्य दत्ता भवेत् कन्या वाचा सत्येन केनचित् ।

सोऽन्यां समिधमाधास्यन्नादधीतैव नान्यथा” ॥

इति ॥ ७ । * ॥

आधानकाणान्तरमाह ।

जायाया वा पाणिं जिघृक्षन् ॥ ८ ॥

यस्यामात्मा जायते सेयं पाणिग्रहणादिसंस्कारसंस्कृता नारी जायेत्युच्यते । तस्या जायायाः । भाविनि भूतवदुपचारेण जायाया-
इत्याह । पाणिं हस्तं, जिष्टचन्—यथाविधि ग्रहीतुमिच्छन्नित्येतत् ।
“अग्निसमाधानं कुर्वीत”—इति सम्बध्यते । वाशब्दः पूर्वकल्पा-
पेक्षया विकल्पार्थः । तदत्र “भार्यादिरग्निः” इति शास्त्रान्तर-
दर्शनात् भार्यासम्बन्ध एक एव निमित्तमाधानस्य । तस्य च काल-
द्वयमुक्तं—अभ्याधास्यन्निति, जिष्टचन्निति च ॥ ८ ॥ * ॥

अत्र चाधानं लक्षणपूर्वकं समन्तकमग्नेः स्थापनमुच्यते । आङ्-
पूर्वस्य दधातेरारोपणवाचित्वात् । तथा प्रसिद्धेऽपि । तत्, किं नाम
लक्षणं?—कथञ्चाग्नेः स्थापनम्?—इतीदमिदानीं त्रिभिः सूत्रैराह ।—

अनुगुप्ता अप आहत्य, प्रागुदक्प्रवणं देशं समं
वा परिसमूहोपलिप्य, मध्यतः प्राचीं रेखामुल्लिख्यो-
दीचीञ्च संहतां पश्चात्, मध्ये प्राचीस्तिस्र उल्लिख्यो-
भ्युक्षेत् ॥ ९ ॥

अनुगुप्ता अनुरचिताः—आच्छादिताः, पतितादिभिरदृष्टा इत्ये-
तत् । अप उदकं, आहत्य—अनिषिद्धजलाशयादानीय, “ताभिः
प्रक्षालितपाणिपादवदन आचम्य”—इति भट्टभाष्यम् । प्रागुदक्प्रव-
णम्—प्राग्वा, उदग्वा, क्रमनिम्नम्, देशं भूमिभागम् । समं,
प्राङ्नीचादिरहितमित्येतत् । वाशब्दो विकल्पार्थः । तत्फलवादमाह
गृह्यासंग्रहः ।

“प्राङ्नीचं ब्रह्मवर्चस्यमुदङ्गीचं यशोत्तमम् ।

पिथं दक्षिणतो नीचं प्रतिष्ठालम्भकं समम्” ।

इति । परिसमूह्य, परि—परितः सर्वत इत्यर्थः । समूह्य—
“कुशैः समार्ज्येद्भूमिम्”—इति दर्शनात्—कुशैः पांश्वादिकं सम्य-
गुत्सार्य, उपलिप्य, “गोमयेन समन्तं पर्युपलिप्सति”—इति
दर्शनात्—

“भूमेः समूहनं कृत्वा गोमयेनोपलिप्य च” ।

इति च गृह्यासंगहस्मरणात्, योग्यत्वाच्च, गोमयोदकेनेति
वाक्यशेषः । देशमिति सम्बध्यते । मध्यतः,—स्थण्डिलाभ्यन्तरे, दक्षि-
णांश एव, न तु मध्यांश एवेत्यर्थः । कस्मात् ? हस्तमात्रस्थण्डिले-
ऽप्युदगतैकविंशत्यङ्गुलरेखाऽनुरोधात् । सप्तसप्ताङ्गुलान्तरितप्राग्गत-
रेखात्रयस्योदगतरेखाऽनुषक्तस्यानुरोधाच्च । पठन्ति च ।

“अङ्गुष्ठमात्रं भूभागं त्यक्त्वा दक्षिणतः सुधीः ।

उत्तरे द्वाङ्गुलं त्यक्त्वा पश्चिमेऽप्यङ्गुलद्वयम्” ।

इति ।—प्राचीं, प्राग्गतां, रेखां द्वादशाङ्गुलप्रमाणां दक्षिण-
हस्तेन—कुशेन,—उल्लिख्य । उदीचीञ्च, उदग्गताञ्च रेखामेक-
विंशत्यङ्गुलप्रमाणमुल्लिख्य ।—चकारो रेखामुल्लिख्येत्यनुषङ्गार्थः ।
तामिमामुदीचीं रेखां विशिनष्टि । संहतां, संलग्नां प्राग्गताया-
इत्येतत् । पश्चात्, पश्चिमायां । ‘मध्ये’—उदग्गतायाः, तल्लग्न्या—
इति यावत् । ‘प्राचीः,—प्राग्गताः, ‘तिस्रः’ रेखाः प्रादेशप्रमाणाः
सप्तसप्ताङ्गुलान्तरिताः—दक्षिणत उपक्रमदर्शनादुत्तरोत्तराः, उल्लिख्ये-
त्यन्वयः । तदाह कात्यायनः ।

“लक्षणे प्राग्गतायास्तु प्रमाणं द्वादशाङ्गुलम् ।
 तन्मूललगा योदीची तस्या एवं नवोत्तरम् ।
 उदग्गतायाः संलगाः शेषाः प्रादेशमात्रिकाः ।
 सप्तसप्ताङ्गुलांस्त्यक्ता कुशेनैव समुल्लिखेत्” ।

इति । प्रकारान्तरमाह गृह्यासंग्रहः ।

“लक्षणं तत् प्रवक्ष्यामि प्रमाणं दैवतञ्च यत्” ।

इत्युपक्रम्यानतिदूरे,

“प्राक्कृता पार्थिवौ रेखा आग्नेयी चाण्डक सृता ।

प्राजापत्या च ऐन्द्री च सौमी च प्राक्कृता सृता ।”

इति । तथा,

“पार्थिवौ चैव सौमी च रेखे द्वे द्वादशाङ्गुले ।

एकविंशतिराग्नेयी प्रादेशिन्ये उभे स्मृते ।

षडङ्गुलान्तराः कार्या आग्नेयीसंहितास्तु ताः ।

पार्थिवायास्तु रेखायास्तिस्रस्ता उत्तरोत्तराः ।

पार्थिवी पीतवर्णा स्यादाग्नेयी लोहिता भवेत् ।

प्राजापत्या भवेत् कृष्णा नीला चैन्द्री प्रकौर्त्तिता ।

श्वेतवर्णा च सौमी स्याद्रेखानां वर्णलक्षणम् ।

एष लेखविधिः प्रोक्तो गृह्याकर्कसु मर्द्दसु ।

सूक्ष्मास्ता ऋजवः कार्या लेखास्ताः सुममाहिताः ।

एतानि तत्त्वतो ज्ञात्वा गृह्याकर्माणि कारयेत्” ।

इति । तदनयोः प्रकारयोर्विवक्ष्य । द्वयोरेव स्वशास्त्रोक्तत्वात् ।

रेखादैवतवर्णयोर्गृह्यासंग्रहोक्तप्रकार एवाभिवानवेशस्तत्रैव तदभि-

धानात् । न कात्यायनोक्तकल्पेऽपि, प्रमाणाभावात् । न चैवं मन्तव्यं,
गृह्याकर्म्मणि गृह्यासंग्रहोक्तः प्रकारोऽन्यत्र तु कर्म्मप्रदीपोक्तः,—इति ।
गृह्याकर्म्मण्येव लक्षणोपदेशादुभयत्र तस्यैव स्पष्टीकरणाच्च । तस्मा-
द्विकल्प एवानयोरादरण्यः । यद्यपि आधान एव लक्षणमुपदिष्ट-
माचार्येण तदेव च स्पष्टीकृतं कात्यायनेन, तथापि “लक्षणावृद्धेः
सर्वत्र”—इत्यनुपदमेवाचार्येण सर्वत्र तदतिदिष्टमिति यथोक्त-
एवार्थः ।

अत्र चाङ्गुलिमानादिकं यजमानस्येत्याह कर्म्मप्रदीपः ।

“मानक्रियायामुक्तायामनुक्ते मानकर्त्तरि ।

मानकृत् यजमानः स्याद् विदुषामेष निर्णयः” ।

इति । एतच्च रेखोल्लेखनम्,—यावदग्निस्थापनं सव्यहस्तं भूमौ
निधाय कर्त्तव्यमित्याह गृह्यासंग्रहः ।

“सव्यं भूमौ प्रतिष्ठाप्य प्रोल्लिखेद्दक्षिणेन तु ।

तावन्नोत्थापयेत् पाणिं यावदग्निं निधापयेत्” ।

इति । तदेवं यथोक्ता रेखा उल्लिख्य,—

“उत्करं गृह्य रेखाभ्योऽरन्निमात्रे निधापयेत् ।

दारमेतत् पदार्थानां प्रागुदीच्यां दिशि स्मृतम्” ।

इति गृह्यासंग्रहवचनात् ;—रेखाभ्योऽमृदमुत्कौर्णमुद्धृत्य प्रागु-
दीच्यां दिश्यरन्निमात्रे निधाप्य, ‘अभ्युक्षेत्’—“उक्षेचने” इति
स्मरणादाभिमुख्येन—

“उत्तानेनैव हस्तेन प्रोक्षणं समुदाहृतम् ।

न्यञ्चताऽभ्युक्षणं प्रोक्तं तिरश्चावोक्षणं मतम्” ।

इति स्मृत्यन्तरोक्तप्रकारेण, सिद्धेदङ्गिरिति सामर्थ्यात्, यथोक्ता-
रेखा इत्यर्थः ।

अथैवमुल्लेखात् परत उत्करग्रहणतन्निधापनकरणे उल्लिख्या-
भ्युच्चेदिति श्रूयमाणमानन्तर्यमतिक्रम्यते ! शास्त्रं खल्विदम्—उल्लि-
ख्याभ्युच्चेत्—इति । न च शास्त्रं नामातिक्रमितव्यम् । नैष दोषः ।
आनन्तर्यश्रवणाभावात् । न खल्वानन्तर्यमिहोल्लेखाभ्युच्चणयोः श्रूयते—
किन्तर्हि ?—पूर्वापरीभावमात्रम् । कस्मात् ? उल्लिख्याभ्युच्चेदिति
क्लाश्रवणात् । पूर्वकालतायां हि क्लाप्रत्ययं स्मरन्ति शाब्दिकाः—
“एककर्तृकयोः पूर्वकाले क्ला”—इति, न त्वानन्तर्यम् । न खल्वेवम-
प्युल्लेखस्य पूर्वकालतायामस्ति कश्चिद्विवादः । येनोल्लिख्याभ्युच्चेदिति
क्लाश्रवणमतिक्रम्येत । यथा खल्वधीत्य वेदमधीत्य च विचारशास्त्रं
स्वाताऽपि, नातिक्रामति—“वेदमधीत्य स्नायात्”—इति शास्त्रं,
तथेहापीत्यदोषः । अतएव—“वेदमधीत्य स्नायादिति शास्त्रन्वध्य-
यनसमावर्त्तनयोः पूर्वापरीभावसमानकर्तृकत्वे एवाचष्टे, न त्वानन्त-
र्यम्”—इति माधवाचार्याः ।

अपिच । वाक्यबलात् खल्वत्र मृदद्वुरणादिकं क्रियते, क्रम-
श्चाश्रित्य प्रत्यवतिष्ठते भवान् । तच्चैतदनुचितम् । दुर्बलोहि
क्रमः—बलवत्तरश्च वाक्यम् । तदुक्तम् । “श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरण-
स्थानसमाख्यानं समवाये पारदौर्बल्यमर्थविप्रकर्षात्”—इति ।
तस्माद्वाक्यानुरोधात् क्रमं बाधेमहि—न क्रमानुरोधात् वाक्यम् ।
अपिच । मृदद्वुरणादिकं पदार्थः, क्रमश्च पदार्थानामुपकारकोशुणः ।
न खलु गुणानुरोधेन पदार्थ एव न कर्त्तव्यो भवतीति युक्तम् !

प्राप्तानां पदार्थानां उत्तरकालं हि क्रमश्चापतति । यदा च पदार्थः प्राप्नोति, तदाक्रम एव नास्ति । न खलु पूर्वसिद्धः पदार्थः पश्चिमसिद्धेन क्रमेण विरोधादकर्त्तव्यो भवति ।

नन्वाचार्यानुक्रमपि मृदुद्धरणादिकं कथमस्माकमप्यभिधीयते— (यतोऽयं विचारः—श्रवणमतिक्रम्यते वा, न वा अतिक्रम्यते इति)— परोक्तत्वात् । अक्रियैव खल्वियमुच्यते । तदाह कात्यायनः ।—

“अक्रिया त्रिविधा प्रोक्ता मुनिभिः कर्मकारिणाम् ।

अक्रिया च परोक्ता च तृतीया चायथाक्रिया ।

स्वशाखाश्रयमुत्सृज्य परशाखाश्रयन्तु यः ।

कर्त्तुमिच्छति दुर्मोधा मोघं तत्तस्य चेष्टितम्” ।

इति । उच्यते । नेदं मृदुद्धरणादिकं परोक्तमाश्रीयते । किन्वाचार्यपुत्रेणोक्तमित्यनुष्ठीयते । न खलु स्वशाखायां ग्रन्थान्तरोक्तं परोक्तं भवति । आचार्योक्तं लक्षणं ह्याचार्यपुत्रेण व्याख्यातमिति केयमस्थाने परोक्तत्वाशङ्का ।

अन्ये तु मन्यन्ते । शाखान्तराधिकरणन्यायेनैकमेवेदं कर्म । अतएव जैमिनिराचार्यस्तस्मिन्नेवाधिकरणे— “एकं वा संयोगरूप-चोदनाऽऽख्याऽविशेषात्”—इति सिद्धान्तयाञ्चकार । एकत्वे च कर्मणोयत्र क्वचित् किञ्चिदङ्गमामनन्ति, अन्यत्रापि तदुपसंहर्त्तुमुचितम् । किमन्यत् कुर्यादियं चिन्ता—कृते गुणोपसंहारात् ? फलस्येदमेवाभिहितमस्याश्चिन्ताया भगवता भाष्यकारेणाचार्येण च भङ्गान्तरेण । वादरायणस्त्वाचार्योऽस्येदमेव प्रयोजनं साक्षादसूचयत् शारीरके । “उपसंहारोऽर्थाभेदात् विधिष्वेषवत् समाने च”—इति । अतएव स्मरति भगवान् कात्यायनोऽपि ।

“यन्नाम्नातं स्वशाखायां परोक्तमविरोधि च ।

विद्वद्भिस्तदनुष्ठेयमग्निहोत्रादिकर्मवत्” ।

इति । या पुनरुपदर्शिता पुरस्तात् परोक्तनिन्दा—‘परोक्ता च’—इति । सा खलु, विरोधिनीमनाकाङ्क्षिताश्च परोक्तां क्रियां निन्दतीत्यवगम्यते । कस्मात् ? ‘स्वशाखाश्रयमुत्सृज्य’—इति, ‘परोक्तमविरोधि च’—इति च समानानात्,—इति ।

वस्तुतस्तु गृह्योक्तप्रयोगे पारशाखिकगुणो नोपसंहर्तव्यः । प्रयोगशास्त्रं खल्वेतद्गृह्यशास्त्रम् । तत्रापि परोक्तगुणोपसंहारे प्रयोगवैरूप्यापत्तेः प्रयोगशास्त्रतैवास्य हीयते । तथाच आहुभाष्ये गृह्यपरिशिष्टम् ।

प्रयोगशास्त्रं गृह्यादि न समुच्चीयते परैः ।

प्रयोगशास्त्रताहानेरनारम्भविधानतः ।

बद्धत्वं वा स्वगृह्योक्तं यस्य कर्म प्रकीर्तितम् ।

तस्य तावति शास्त्रार्थे कृते सर्व्वः कृतोभवेत्” ।

इति । तदनेन गृह्यादि प्रयोगशास्त्रमनारम्भविधानतः परैर्न समुच्चीयते इत्युक्तम् । तथाचाहुः ।

“प्रयोगः सूत्रकारोक्तो न समुच्चयमर्हति ।

समुच्चये यतस्तस्य न निष्पत्तिर्न च क्रमः” ।

इति । तदनेन स्वगृह्ये यदुच्यते, तदल्पं वा भवतु बद्धं वा भवतु, तावदेव कर्त्तव्यं न तत्र परोक्तगुणोपसंहारः कर्त्तव्य इत्युक्तम् । यत् पुनः स्वशाखायां नैवान्नायते, तदेव त्वपेक्षितं परोक्तं करणीयमिति, “यन्नाम्नातं स्वशाखायां”—इत्यादिनोक्तं कात्यायनेन । छन्दोगशाखायां खल्वग्निहोत्रं नान्नायते, किन्तु छन्दोगैरप्यध्वर्यु-

शास्त्रापठितं तदनुष्ठेयते । स्वशास्त्रोक्तस्य प्रयोगस्यान्तराऽन्तरा
परोक्तस्य कस्यचित् कस्यचित् पदार्थस्याभिनिवेशस्त्वसङ्गतएव ।
तदेतत् गृह्यासंग्रहभाष्ये निपुणतरमुपपादयिष्यते ॥ ८ ॥ ० ॥

लक्षणावृद्धेः सर्वत्र ॥ १० ॥

परिसमूहनाद्यभ्युच्चणान्तं कर्म लक्षणमुच्यते । तस्य स्वत्वस्य
लक्षणस्य, आवृत्परिपाटी, एषा अनन्तरोक्ता न तु विपरीता, सर्वत्र
यत्र यत्राग्निः प्रणीयते तत्र तत्रेत्यर्थः ।

अत्र यद्यपि 'प्रागुदक्प्रवणं देशोऽसमं वा परिसमूह्य'—इति
श्रुत्या लक्षणमिदं साक्षाद्भूमेरुपकारकं, तथापि भूमिसंस्कारद्वारेणैव
प्रणाल्या अन्याधानस्याप्युपकारकं प्रकरणादित्यवगन्तव्यम् । 'अग्नि-
समाधानं कुर्वीत'—इति हि प्रकरणम् । यथा व्रीहीनवहन्ती-
त्यवघातस्य द्वितीयाश्रुत्या साक्षाद्व्रीह्युपकारकत्वेऽपि, प्रणाल्या
कतूपकारकत्वमपि प्रकरणादिष्यते, तथाऽत्रापि द्रष्टव्यम् । वाक्येन
वा लक्षणमग्निप्रणयनाङ्गं भवति । 'लक्षणावृद्धेः सर्वत्र'—इति
श्रुतम् । वक्ष्यति च । "भूर्भुवःस्वरित्यभिमुखमग्निं प्रणयन्ति",—
इति । अतएव तत्र तत्राग्निप्रणयने लक्षणं वक्ष्यत्याचार्यः—'उत्तरार्द्धे
परिवृतस्य लक्षणं कृत्वाऽग्निं प्रणयन्ति'—इति । 'पूर्वस्याः कर्ष्वाः
पुरस्ताल्लक्षणं कृत्वाऽग्निं प्रणयन्ति'—इति च ।

तदिदं लक्षणमाधानाङ्गमग्निप्रणयनाङ्गं वा भूमिसंस्कारद्वारेति
संस्कृतायामपि भूमावाधानाद्यङ्गतया प्राप्तं लक्षणं कर्त्तव्यमेव । न
चावघातस्य कृष्णलद्वय, संस्कृते देशे लक्षणस्य बाध एव, द्वारवाधा-
दिति वाच्यम् । शास्त्रार्थावधारणवेलायां प्रयोजनवत्त्वाल्लक्षणस्य,

इदानीमनुष्ठानवेलायामेव हि क्वचित् प्रयोजनाभावोऽवगम्यते ।
 कृष्णले त्ववघातस्य शास्त्रार्थावधारणवेलायामेव प्रयोजनभावनिश्चय-
 इति वैषम्यात् । तथाह्युक्तमभियुक्तैः । 'शास्त्रार्थावधारणवेलायां यत्र
 प्रयोजनाभावनिश्चयस्तत्रैव तदुपादानादिलोपः शास्त्रार्थः । यथा
 कृष्णले अवघातादिलोपः । यत्र त्वनुष्ठानवेलायामेवालस्यादिना
 पुरुषदोषेण प्रयोजनाभावो ज्ञायते, तत्र प्राक् प्रापितः पदार्थो-
 नियमापूर्वमात्रार्थोऽनुष्ठेय एव'—इति । याज्ञिकाश्च खल्वनुष्ठानवेला-
 यामालस्यादिदोषवशाद्गृहीत्यादिस्थाने गृहीतमपि तण्डुलाद्यवहन्ति
 वितुषीकृतमपि । विहिताविहितत्वसन्देहे च विहिताकरणाद-
 विहितकरणमेव न्याय्यमित्याचक्षते ।

यत्र त्वाहित एवाग्निर्नीयतेऽन्यस्मिन् प्रदेशे, कारणवशात्, तत्र
 यद्यपि निष्पन्नत्वादाधानस्य तदङ्गं लक्षणमपि न युज्यते कर्तुम्,
 तथापि प्रदेशस्य तस्य संस्कारार्थं तत्रापि लक्षणं कर्तव्यमेव ।
 स्थापनमात्रस्य तत्राप्यविशेषाच्च । 'लक्षणावृद्धेः सर्वत्र' इति ह्यनु-
 शासनम् । 'लक्षणं कृत्वाऽग्निं प्रणयन्ति'—इति च दर्शनम् । तच्च-
 रुद्धिरपि,—“यद्यग्निस्यापनानन्तरं कर्मकाले वृष्ट्यादिशङ्कया संस्कृता-
 ग्निरन्यत्र नीयते तदा पुनर्भूसंस्कारः कर्तव्यः”—इत्युक्तम् ।

न तु लक्षणमग्रेरपि संस्कारः, प्रामाणाभावात् । न खल्वस्ति
 किञ्चित् प्रमाणमग्रेरपि संस्कारोऽलक्षणमिति । शब्दप्रमाणकः
 खल्वयमर्थोऽयं कर्तव्योऽयञ्च न कर्तव्य—इति, अयमस्योपकरोति
 नास्य—इति चैवमादिः । न खल्वस्ति कश्चिच्छब्दोलक्षणमग्रेरुप-
 करोतीति । श्रुत्या तावज्जलचणं भूमेरुपकारकं, प्रकरणाच्चाङ्गमाध-

नस्य, वाक्यादा प्रणयनस्येत्यवोचाम । न खल्वग्निना लक्षणस्य सम्बन्धोऽस्ति । ‘लक्षणं कृत्वाऽग्निं प्रणयन्ति’—इत्यादौ हि श्रुत्या प्रणयनेनाग्नेः सम्बन्धोऽवगम्यते, वाक्येन च लक्षणकरणस्य । न तु लक्षणाम्योरन्वयोऽस्ति ।

“जातस्य लक्षणं कृत्वा तं प्रणीय समिध्य च” ।

इति कर्मप्रदोषेऽपि जातस्येति व्यत्ययात् षष्ठी द्रष्टव्या । जाते सतीत्यर्थः । “मन्येदग्निं निकामतः”—इति ह्यभिधाय ‘जातस्य लक्षणं कृत्वा’—इत्यभिहितवान् कात्यायनः । न हि लक्षणेन समं जातस्य सम्बन्धोऽस्तीत्यवोचाम । न खलु ‘जातस्य लक्षणं कृत्वा’—इति विधीयते, किन्वनूद्यते । न चाप्राप्तं किञ्चिदनूद्यते ! विधीयते इति चेन्न वाक्यभेदप्रसङ्गात् । विधानपक्षे खल्वनूद्य लक्षणं जातसम्बन्धस्तस्य विधातव्यः, कृत्वेति च क्रम इति भिद्येत वाक्यम् । तस्मात् क्रम-विधिरेवायं—‘जातस्य लक्षणं कृत्वा’—इत्येवमादिः । परस्परया वा जातसम्बन्धोलक्षणस्य वर्णनीय इति न किञ्चिदनुचितम् ।

ननु “समूह्योपलिप्योत्तिष्ठोद्धृत्याभ्युक्षेदेष संस्कारोऽनुगतेऽग्नौ-भूयः”,—इति गृह्यान्तरे संस्कृताया अपि भूमेः पुनः संस्कार-विधानादग्निसंस्कारोलक्षणमिति चेन्न, अनुगतेऽग्नौ संस्कारो भूयः—इत्यभिधानात् । सोऽयमग्नौ स्थापयितव्ये संस्कारो भूमेर्न त्वग्नेरेव । शब्दप्रमाणकः खल्वयमर्थः—इत्यवोचाम । न च संस्कृतायामपि भूमावग्निप्रणयनाङ्गं लक्षणमनुचितं भवतीति ध्येयम् ।

अथानुगतोविनष्टः—इत्यनर्थान्तरम् । अस्त्येतत्, किमतो भवि-
ष्यति? एतदतो भविष्यति;—स्थापितेऽग्नौ विनष्टे पुनरपि लक्षणं कृत्वा

तत्रैवान्योऽग्निः स्थापनीयः—इति । किमतोऽपि भवति ? एतदतो-
भवति । यदि नामाग्निर्नष्टो न तावता संस्कृताऽपि भूमिरसंस्कृता
भवितुमर्हति । येन भूयः संस्कारोऽर्थवान् । आम्नायते च संस्कारः ।
तस्मादनुमीयते,—अग्नेरेवैष संस्कारः—इति । उच्यते । नैतदस्ति—
अग्नेरेवैष संस्कारः—इति । कस्मात् ? प्रमाणाभावात् । न खल्वस्ति
प्रमाणम्—अग्नेरेष संस्कारः—इति । नन्वेवमनुमीयते इत्युक्तम् ।
सत्यमुक्तम् । प्रमाणन्तु तत्र किमिति पृच्छामः ।

पुनर्व्वचनमिति चेन्नाविशेषात् । इति चेद्भवान् पश्यति ;—
पुनर्व्वचनमेव प्रमाणमग्निसंस्कारोलक्षणमित्यत्र । अन्यथा खल्विद-
मनर्थकं स्यादिति । तत्रोच्यते । नैतदस्ति—पुनर्व्वचनमग्निसंस्कारो-
लक्षणमित्यस्मिन्नर्थे प्रमाणमिति । कस्मात् ? अविशेषात् । विशेषा-
भावादित्यर्थः । किमनेनोक्तं भवति ? एतदनेनोक्तं भवति,—भवेदपि
पुनर्व्वचनं प्रमाणं नाम ; यदि पुनरुच्यमानस्यास्य काचिदन्या
वचनव्यक्तिः सम्भवेत् । न तु सम्भवति । कस्मात् ? अविशेषादेव ।
यदिधा वचनव्यक्तिरस्याम्यर्थतायां प्रमाणम्, तदिधा खल्विह
वचनव्यक्तिर्नास्ति । सकृदुच्चरितेऽप्यस्य यावानर्थः, शतकृत्वोऽप्युच्चारणे
तावानेवार्थः प्रतीयते, न ततोऽधिक इति । तदेवमत्यल्पमिदमुच्यते—
पुनर्व्वचनम्—इति । पुनः पुनरपि वचनं नैतदवगमयितुमर्हति ।
तस्माद् भूमेरेवैष संस्कारः पुनराप्नायते नाग्नेरित्यवगम्यते । भूयः
संस्कारवचनञ्चैवमाञ्जस्येनोपपत्स्यते इति । कथं नाम ? भूयः पुन-
रिति खल्वेकोऽर्थः । तदनेनावगम्यते,—यत् किल पूर्वं संस्कृतं तदेव
पुनरपि संस्क्रियते इति । अथेदानीमग्निः संस्क्रियते ? तर्हि पूर्वं

भूमिरिदानीञ्चाग्निः संस्क्रियते इति विषयभेदात् भूयोवचनम-
समञ्जसमापद्येत । न चैतदुचितम् ।

अथापि स्यात्—अस्मादेव कारणात् पूर्वमप्यग्निरनेन संस्कृत-
इत्यनुमास्यामहे । ततो नैष दोषो भविष्यति—इति । अत्रोच्यते ।
नाविमोक्षात् । न खल्वेवमपि दोषादिमोक्षः सम्भवति । कस्मात् ?
अन्यत्वाविशेषात् । पूर्वमन्योऽग्निरिदानीञ्चान्योऽग्निः संस्क्रियते—
इत्यभ्युपगच्छतोऽपि अन्यत्वाविशेषात् स एव दोषोऽनुवर्त्तते—इत्य-
विमोक्षोदोषादित्यर्थः । इतश्च । अप्रमाणत्वात् । न खल्वेवमनुमाने
किञ्चिदपि प्रमाणमुपलभ्यते । सेयमप्रामाणिकी पुरुषबुद्धुप्रेक्षा-
मूला कल्पना प्रेक्षावतामनपेक्षणीया भवति । अन्यथा चोपपत्तेः ।
भवेदपि कदाचिदियं कल्पना ; यदि नामान्यथा शास्त्रमिदं नोप-
पद्येत, न तु नोपपद्यते । अन्यथा खल्वस्मदुक्तरीत्या शास्त्रमर्थवत्
कथमप्रमाणमनुमानमनुगृह्णातीति शक्यमध्यवसातुम् । प्रमाणविरो-
धाच्च । प्रमाणेन च खल्वेषा कल्पना विरुध्यते । श्रुत्या तावन्नक्षणे
भूमेरुपकारकं, प्रकरणाद्वाऽऽधानस्य, वाक्याद्वा प्रणयनस्येत्येवोचाम ।
तदिदमागमबाधितमनुमानमप्रमाणमित्यनादरणीयम् ।

संस्कृताया भूमेः पुनः संस्कारोऽनर्थकः ?—इति चेत्—काम-
मनर्थको भवतु । नैवान्या वचनव्यक्तिः सम्भवति । अपि च ।
असंस्कृताया अपि भूमेः संस्कारे कमथं भवान् पश्यति ? न
खल्वत्रापि लक्षणेन भूमेर्दृष्टः कश्चिदुपकारः कियते । वचनबलाद्-
दृष्टमत्र किञ्चिदनुमास्यामहे ?—इति चेदयमपि वचनबलादेवादृष्टं
किञ्चिदनुमास्यामहे । वचनबलात् खल्वेवं कुर्वाणाः किमित्युपा-

लभ्येमहि—किमिति क्रियते ?—इति । तस्मात् स्वतः शुद्धप्रदेशे गङ्गापुलिनादाविवात्रापि वचनबलादेव लक्षणं कर्त्तव्यम् । तस्माद् विनष्टेऽग्नौ पुनरन्यस्याग्नेः प्रणयनाङ्गतया प्राप्तं लक्षणं संस्कृतायामपि भूमौ कर्त्तव्यमिति न किञ्चिदनुचितम् । दर्शितञ्चास्माभिः,— लक्षणेन सममग्नेः सम्बन्धो नास्ति, अस्ति च प्रणयनस्येति । “तस्मादग्न्यर्थाः परिसमूहनादयः”—इति कर्कभाष्यमप्रमाणम् । “परिसमूहोपलिष्योत्तिष्ठोद्धृत्याभ्युक्ष्याग्निमुपममाधाय”—इति वचनाद्वरमग्निममाधानार्था भवन्तु परिसमूहनादयः, न जातुचिदग्न्यर्थाभवितुमर्हन्ति ।

प्रणाल्या लक्षणमग्न्यर्थमुच्यते चेदुच्यतां नाम । लक्षणं स्वत्वेतत् श्रुत्या भूमेः प्रकरणादाधानस्य वाक्याद्वा प्रणयनस्योपकरोतीत्यवोचाम । प्रणयनमाधानञ्च द्वयमपि श्रुत्याऽग्निरूपकरोतीति पारम्पर्येणाम्यर्थतायां न विवादः । तदनेन प्रबन्धेनैतदप्यवगम्यते,—यदि स्वस्थानस्थित एवाग्नौ किञ्चित् क्लृयते, न तत्र लक्षणं कर्त्तव्यमिति । भट्टनारायणस्वाह—“यत्र यत्राग्निप्रणयनं क्रियते, तत्र तत्र भुवः संस्कारविधानात् भूसंस्कारः । अनुगतेऽग्नौ संस्कृताया अपि भूमेः पुनः संस्कारविधानात् अग्निसंस्कार इति । तथाच गृह्यान्तरम् । “समूहोपलिष्योत्तिष्ठोद्धृत्याभ्युक्षेदेष संस्कारोऽनुगतेऽग्नौ भूयः—इति । तस्मादभयसंस्कारः इति मिद्धम्” इति ॥ १० ॥ * ॥

भूभुवः स्वरित्यभिमुखमग्निं प्रणयन्ति ॥ ११ ॥

“शुभं पात्रन्तु कांस्यं स्यात्तेनाग्निं प्रणयेदुधः ।

तस्याभावे शरावेण नवेनाभिमुखञ्च तम्” ।

इति गृह्यासंग्रहवचनात् वक्ष्यमाणयोनिमग्निं कांस्यादिपात्रस्थं कृत्वा, ‘अभिमुखं’ यथा भवत्यात्मन इत्यर्थात्, तथा, भूर्भुवः स्वरित्यनेन मन्त्रेण ‘प्रणयन्ति’ स्थापयन्ति रेखोपरौत्यर्थः । यत्पुनः—

“शरावे भिन्नपात्रे वा कपाले वोल्मुकेऽपि वा ।

नाग्निप्रणयनं कुर्याद्वाधिहानिभयावहम्” ।

इति स्मृत्यन्तरम् । तद्गृह्यासंग्रहवचनविरोधात् राणाय-
नीयकौथुमादिव्यतिरिक्तविषयम् । कांस्यादिपात्रसङ्गावे शराव-
निषेधकमिति राघवभट्टप्रभृतयः । ११ ॥

लक्षणादिकमभिधायाथेदानीमन्यानथाधानकालानुपदिशति
त्रिभिः सूत्रैः—

प्रेते वा गृहपतौ परमेष्ठिकरणम् ॥ १२ ॥

प्रेते इति कर्त्तरि निष्ठा । प्रकर्षेण इते गते—अस्मात्लोकादि-
त्यर्थात् । मृत इत्येतत् । वाग्ब्रह्मैकाल्यकोऽयमाधानकाल इति
दर्शयति । गृहपतौ गृहस्वामिनि । तथाच गौतमः । “भार्यादि-
रग्निर्दायादिर्वा”—इति । “दायायकाल एकेषाम्”—इति च गृह्या-
न्तरम् । परेते खलु गृहस्वामिनि दायसम्बन्धः पुत्राणामिष्यते ।
अतएव स्मर्यते ।

“ऊर्द्धं पितुश्च मातुश्च समेत्य भ्रातरः समम् ।

भजेरन् पैद्वकं चक्ष्यमनीशास्ते हि जीवतोः” ।

इति ।

“पितर्युपरते पुत्रा विभजेयुर्धनं पितुः ।

अस्वाम्यं हि भवेदेषां निर्दोषे पितरि स्थिते” ।

इति चैवमादि । कर्कोपाध्यायास्त्वाहुः—‘व्यवस्थितेऽयं विकल्पः, अभ्रातृकस्य दारकालः, भ्रातृमतोदायायकालः’—इति । तेषाम-
यमाशयः । विभागमन्तरेण साधारणधनस्य परित्यागसम्भवादन-
धिकार एवाविभक्तानां धनसाध्येष्वाधानादिषु । अतो भ्रातृमतो-
विभागकाल एवाधिकारः । स एव कालोदायायकाल इत्युच्यते—
इति । आचार्यस्तु ‘प्रेते वा गृहपतौ’-इतिसूत्रयन्नेतदनुजानातीत्यव-
गम्यते । न चाविभक्तधनस्य कथं परित्यागसम्भव इति वाच्यं,
स्वत्वस्य तथाप्यविशेषात् । निर्दोषे पितरि स्थिते पुत्राणामस्वाम्यम्—
इति स्मरन्मुनिः परेते पितरि स्वाम्यमेषामनुमन्यते । नारदोऽपि
स्मरति ।—

“यद्येकजाता बहवः पृथग्धर्माः पृथक्क्रियाः ।

पृथक्कर्मगुणोपेता न चेत् कार्येषु सम्मताः ।

स्वभागानथ दद्युस्ते विक्रीणीयुरथापि वा ।

कुर्युर्यथेष्टं तत् सर्वमौशास्ते स्वधनस्य वै” ।

इति । परेते पितरि दायमस्वन्वात् स एव कालोदायाय-
काल इत्युच्यते इति न किञ्चिदनुचितम् । आचार्यपुत्रोऽप्यस्मा-
द्भेदेनैव विभागकालस्याधानकालत्वमाह । तथाच गृह्यामंग्रहः ।

“आधानस्य तु चत्वार उक्ताः कालाः पृथक् पृथक् ।

अन्या समिद्विवाहश्च विभागः परमेष्ठिनः” ।

इति । परमेष्ठिन इत्यनेनैतत्सूत्रोक्त आधानकालोऽभिहितः ।

तदेवं प्रेते गृहपतौ, 'परमेष्ठिकरणम्' परमे श्रेष्ठे स्थाने तिष्ठतौति
परमेष्ठौ अग्निरित्याचक्षते । तस्य परमेष्ठिनोऽग्नेः, करणम्—यथोक्तेन
विधिना स्वीकरणम्, समाधानमित्येतत् । कर्त्तव्यमिति वाक्यशेषः ।
“तच्चैकादशेऽङ्गि स्यात्, प्रागनधिकारात्”—इति भट्टभाष्यम् ।

कात्यायनस्तु—

“एतद्गृहपतौ प्रेते कुर्यादेकादशेऽहनि ।

प्रागेवैकादशात् श्रद्धात् सद्यो जागरणादिकम्” ।

इत्यभिधायाह—

“ज्येष्ठः कुर्यात्तथाऽऽधानं कनीयांश्च विवर्जयेत् ।

मैकादशेऽङ्गि कुर्वीत द्वादशे वा विचक्षणः” ।

इति । तदत्र वृद्धिश्राद्धं न भवति । कस्मात् ?

“न तत्पूर्वं यतः प्रोक्तः सपिण्डनविधिः कश्चित् ।

वृद्धिश्राद्धस्य लोपः स्यादुभयोरपि पक्षयोः” ।

इति कर्मप्रदीपदर्शनात् ॥ १२ ॥ * ॥

तथा तिथिनक्षत्रपर्वसमवाये ॥ १३ ॥

तथति वैकल्पिकत्वं दर्शयति । नक्षत्रशब्दश्चैको लुप्तवत् द्रष्टव्यः ।

“नक्षत्रशब्दः काकाचिगोलकन्यायेनोभयत्र सम्बध्यते”—इति भट्ट-
नारायणोपाध्यायाः । तिथिश्च नक्षत्रञ्च तिथिनक्षत्रे, नक्षत्रञ्च पर्व-
च नक्षत्रपर्वणी, तयोस्तयेश्च सम्वायस्तस्मिन्निति । तिथिः,—
पर्वतिपुनः करणात्—“पौर्वापर्यं सति पूर्वदौर्बल्यम्”—इति च
सिद्धान्तात्—पर्वतरा शोभना ज्योतिःशास्त्रानुमता, नक्षत्रमपि

शोभनं ज्योतिःशास्त्रानुमतमेव । तथोस्तिथिनक्षत्रयोः समवाये संयोगे, “अग्निसमाधानं कुर्वीत”—इति सम्बध्यते ।

तथा, नक्षत्रं माससंज्ञानिमित्तं चित्रादिकम्, पर्व पौर्णमासम्, तयोः समवाये संयोगे, अग्निसमाधानं कुर्वीत । तथेत्यनुषज्यते वैकल्पिकत्वावेदकम् । तिथिनक्षत्रपर्वणां वा समवाये—युगपदसम्भवात्, तिथिनक्षत्रसमवाये, नक्षत्रपर्वसमवाये चेत्यर्थः ।

अथ वा । तिथिनक्षत्रयोर्यज्योतिःशास्त्रोक्तयोः समवाये इति यथोक्त एवार्थः । नक्षत्रपर्वणोश्च “या वैशाखस्यामावस्या रोहिण्या सम्बध्यते, तस्यामादधीत”—इति श्रुत्याद्युक्तयोः समवाये इत्यर्थः । तदत्र, नक्षत्रशब्दस्यार्थद्वयम्—ज्योतिःशास्त्रोक्तं श्रुत्युक्तञ्च नक्षत्रम् प्रामाणिकमित्यादरणीयम् । तदिदमाधानकालद्वयम्,—यश्च तिथिनक्षत्रसमवायो, यश्च नक्षत्रपर्वसमवायः—इति ।

इयमप्यपरा सूत्रयोजना भट्टभाष्ये दर्शिता—“तिथिना पौर्णमास्या यानि नक्षत्राणि समाख्यायन्ते, तानि नक्षत्राणि मघादीनि द्वादश, तेषामन्यतमस्य पर्वणा पौर्णमासेन समवायः संयोगस्तिथिनक्षत्रपर्वसमवायस्तस्मिन्”—इत्यन्तेन मन्दर्भेण । अस्मिंश्च नये, अनेन सूत्रेणैक एवाधानकालोऽभिहितः—इत्यवगन्तव्यम् ॥ १३ ॥ * ॥

दर्शे वा पौर्णमासे वाऽग्निसमाधानं कुर्वीत ॥ १४ ॥

दर्शोऽमावस्या सूर्येन्दुसङ्गम इत्यनर्थान्तरम् । पौर्णमासः पौर्णमासीत्युच्यते । तदेतस्मिन् दर्शे वा पौर्णमासे वा; यस्मिन् कस्मिन्नपि—केवल एव—न तु नक्षत्रमप्यपेक्ष्य इत्यर्थः । अग्निसमाधानं

कुर्वीत । वाशब्दद्वयन्तुल्यवद्विकल्पार्थम् । नचत्रयोगापेक्षायां काल-
विलम्बो भवेदित्यविलम्बार्थं दर्शं वा पौर्णमासे वेत्याह । अथस्य-
विलम्बो ह्यनुमतः प्रामाणिकानाम् । श्रूयते हि । “न श्वः
समुपासीत को हि मनुष्यस्य श्वोवेद”—इति । स्मरन्ति च ।

“श्वःकार्यमद्य कर्त्तव्यं पूर्वाह्ने चापराह्निकम् ।

न हि प्रतीचते मृत्युः कृतं वाऽस्य न वा कृतम्” ।

इति । समेत्य—आधानं समाधानम् । समेत्य—मिलित्वा ।

केन ?

“नैकयाऽपि विना कार्यमाधानं भार्यया द्विजैः ।

अकृतं तद्विजानीयात् सर्वा नान्वारभन्ति यत्” ।

इति कर्मप्रदीपवाक्यात्—भार्ययेति वाक्यशेषः । अग्नेः समा-
धानम्,—‘अग्निसमाधानम्’ । अत्र च, कया भार्यया कथम्भूतया
च मेलनम्, कया च न,—इत्येतत् सर्व्वमप्याह कात्यायनः ।

“वर्णज्यैष्ठ्येन बह्वीभिः सवर्णाभिश्च जन्मतः ।

कार्यमग्निच्युतेराभिः साध्वीभिर्मथनं पृथक् ।

नात्र शूद्रां नियुञ्जीत न द्रोहद्वेषकारिणीम् ।

नाशासनस्थां नान्येन पुंसा च सह सङ्गताम् ।

ततः शक्तिवरा पश्चादासामन्यतमेव या ।

उपेतानाञ्चान्यतमा मन्येदग्निं निकामतः” ।

इति । इदञ्चाधानमनग्नावग्रे सति न कर्त्तव्यम्,—कर्त्तव्यञ्चा-
नग्नावग्रे क्लीबादौ सत्यपि, निर्दोषेऽपि तस्मिंस्तदनुमत्या,—
इत्यप्याह स एव ।

“आधानकाला ये उक्तास्तथा याश्चाग्निथोनयः ।
 तदाश्रित्याग्निमादध्यादग्निमानग्रजो यदि ।
 दाराधिगमनाधाने यः कुर्यादग्रजाग्निमः ।
 परिवेत्ता स विज्ञेयः परिवित्तिस्तु पूर्वजः ।
 परिवित्तिः परिवेत्ता च नरकं गच्छतो भुवम् ।
 अचीर्णप्रायश्चित्तौ तौ पादोनफलभागिनौ ।
 देशान्तरस्थक्त्वीवैकवृषणानसहोदरान् ।
 वेश्याऽतिसक्तपतितशूद्रतुल्यातिरोगिणः ।
 जड़मूकान्धवधिरकुञ्जवामनकुण्ठकान् ।
 अतिवृद्धानभार्यांश्च कृषिसक्तान्नृपस्य च ।
 धनवृद्धिप्रसक्तांश्च कामतः कारिणस्तथा ।
 कुलटोन्मत्तचौरांश्च परिविन्दन्न दुष्यति ।
 धनवार्द्धृषिकं राजसेवकं कर्षकं तथा ।
 प्रोषितञ्च प्रतौक्षेत वर्षत्रयमपि त्वरन् ।
 प्रोषितं यद्यगृण्वानमब्दादूर्ध्वं समाचरेत् ।
 आगते च पुनस्तस्मिन् पादं तच्छुद्धये चरेत्” ।

इति ।

“अग्रजः स्याद्यदाऽनग्निरधिकार्यनुजः कथम् ?
 अग्रजानुमतः कुर्यादग्निहोत्रं यथाविधि” ।

इति ।

“ज्येष्ठोभ्राता यदा तिष्ठेदाधानं नैव कारयेत् ।
 अनुज्ञातस्तु कुर्वीत शङ्खस्य वचनं यथा

नाग्नयः परिविन्दन्ति न वेदा न तपांसि च ।

दारेण पारिविन्द्यं स्यात् पृथग्धर्मा हि ब्राह्मणाः ।

नाग्नयः परिविन्दन्ति न यज्ञा न तपांसि च ।

न च श्राद्धं कनिष्ठस्य या च कन्या विरूपिका” ।

इति च । पितरि चानग्नावपि पुत्रस्याधानाधिकारो न व्याह-
न्यते । तदप्याह स एव ।

“पितुर्यस्य च नाधानं कथं पुत्रस्तु कारयेत् ?

अग्निहोत्राधिकारोऽस्ति शङ्खस्य वचनं यथा” ।

इति । आधानपरिपाटौ चाचार्यैरनुक्ताऽपि—

“परिधायाहतं वासः प्रावृत्य च यथाविधि” ।

इत्येवमादिकर्मप्रदीपवचनेभ्य एवावगन्तव्या । न त्वध्वर्युभ्यो-
ग्रहीतव्या । परोक्तत्वात् । अक्रियैव खल्वसावस्माकमिति ॥ १४ ॥ * ॥

उक्ता आधानकालाः । अथेदानीमग्निधोनयोवक्तव्याः । तास्त्रिभिः
सूत्रैरभिधीयन्ते ।

वैश्यकुलाद्वाऽम्बरीषाद्वाऽग्निमाहृत्याभ्यादध्यात् ॥ १५ ॥

वैश्यस्तृतीयोवर्णः शुद्ध एवाभिमतः । तस्यास्य वैश्यस्य कुलात्—
गृहात्, वा, अम्बरीषात्; भ्राष्ट्रात्—यवादिभर्जनपात्रात्, वा,
अग्निमाहृत्य आनीय, अभ्यादध्यात् अभिसर्वतोभावेनादध्यादित्यर्थः ।
व्याख्यातौ वाशब्दौ । स खल्वयमग्निर्ऋतोच्छिष्टः संस्कृतो वा
गृह्यतेऽविशेषादिति कर्कोपाध्यायाः ॥ १५ ॥ * ॥

अपि वा बहुयाजिन एवागाराद्वाह्मणस्य वा, राज-
न्यस्य वा, वैश्यस्य वा ॥ १६ ॥

अपि वा—इत्यम्बरीषात् पचान्तरमुपदिशति । बज्रभिः सोमेर्येनेष्टं स बज्रयाजीत्याचक्षते । तस्यामुष्य बज्रयाजिन एव । एवकारस्तदितरं व्यवच्छिनत्ति । ‘अगारात्’ गृहात् । ‘अग्निमाह-त्याभ्यादध्यात्’—इति सम्बध्यते । कस्य बज्रयाजिनः?—इत्येतदाह । ‘ब्राह्मणस्य वा’ ‘राजन्यस्य’—उच्यते ‘वा’, ‘वैश्यस्य वा’ । वाशब्द-त्रयन्तुल्यवद्विकल्पार्थम् । वैश्यकुलात्—इति सामान्यतोऽभिहितं, तमेव वैश्यमिदानीं बज्रयाजितया विशिष्टिचुराचार्यः पुनर्वैश्य-ग्रहणञ्चकार । नात्र पुनरुक्तिः शङ्कनीया,—सामान्यप्राप्तस्य पुन-र्विशेषकथनं खल्वपुनरुक्तमेवेत्याहुः । भवतु वा पुनरुक्तिराग्नेय-द्विरुक्तिवदादरार्था । पुनरुक्तिः खल्वाचार्यस्यानुमतैवेति नैवात्र किमपि चोदनीयं भवति । तथाच गृह्यामंग्रहः ।

“पुनरुक्तमतिक्रान्तं यच्च सिंहावलोकितम् ।

गौभिले ये न गृह्णन्ति न ते ज्ञास्यन्ति गौभिलम्” ।

इति ।—अन्यैवाग्नियोनिवैश्यकुलमवज्रयाजित्वेऽपीत्येवमर्थं पूर्वञ्च वैश्यकुलग्रहणमित्यप्याहुः ॥ १. ६ ॥ * ॥

अपिवाऽन्यं* मथित्वाऽभ्यादध्यात् ॥ १७ ॥

अपि वा,—अथवा । अन्यम्—

“अश्वत्थोयः शमौगर्भः प्रशस्तोर्वीसमुद्भवः ।

* इत्यमेव पाठः सर्वेषु सूत्रग्रन्थेषु । भट्टभाष्यब्राह्मणसर्वस्वयोरपि इत्यमेवेदं सूत्रमधारि । परिशिष्टप्रकाशे तु—‘अपि वाऽरणिम्’—इति लिखितम् ॥

तस्य या प्राङ्मुखी शाखा वोदौची वोर्द्धगाऽपि वा” ।

इत्येवमादिकर्मप्रदीपोक्तं मन्थनयन्त्रम्—(पुंस्त्वं कान्दसम्)—
अरणिं वा ।

“परिधायाहृतं वासः प्रावृत्य च यथाविधि ।

विभृयात् प्राङ्मुखोयन्त्रमावृता वक्ष्यमाणया” ।

इत्येवमादिकया कर्मप्रदीपोक्तयैवावृता मथित्वा, अभ्यादध्या-
दग्निमिति वाक्यशेषः । मथित्वा अरणिं, अन्यम्—परिकीर्त्तिता-
दपरमग्निमारणेयमिति वाऽर्थः । ‘अरणिप्रदानमेके’—इति ।
“आरणेयमुरुपुण्यकोषकामः”—इति च गृह्यान्तरदर्शनात् ॥ १७ ॥ * ॥

पुण्यस्त्वेवानर्द्धकोभवतीति ॥ १८ ॥

पुण्यः, पुण्यजनक एव, प्रकृतत्वादयमारणेयोऽग्निर्भवति । न तु
अद्विजनकोऽपीत्याह—अनर्द्धकः,—इति । अद्विरिति ब्रह्मवर्चसा-
दिकमुच्यते । तामृद्धिं न जनयतीत्यनर्द्धकः । तुशब्दो वैशेष्यमव-
गमयत्यारणेयस्य । ब्राह्मणकुलादियोनयः खल्वग्नयो जनयन्ति
ब्रह्मवर्चसादिकम्, अयन्त्वारण्योन तथेत्यनर्द्धक इत्याह । तथा च
गृह्यान्तरम् । “ब्राह्मणकुलाद्ब्रह्मवर्चमकामोऽग्निमाहृत्यादधौत, राज-
न्यादोजोवीर्यकामः, वैश्यात् पुत्रपशुकामः, अम्बरीषाद्धनधान्य-
कामः, आरणेयमुरुपुण्यकोषकामः”—इति । कथन्तर्ह्यारणेयोऽग्नि-
र्विशिष्यतेऽनर्द्धकत्वात् । नैष दोषः । उरुपुण्यकोषकारित्वादारणेयस्य ।
उरुपुण्यकोषकारी खल्वारणेय एव भवतीति स एव विशिष्यते ।
स खल्वारणेयोऽग्निरुरुपुण्यकोषं कुर्वाणस्तेनैव ब्रह्मवर्चसादिकमपि
कर्तुमर्हति । तदधीनत्वात्तेषाम् । अत एव स्मर्यते ।

“न हि पुण्यकृतः किञ्चित्त्रिषु लोकेषु दुर्लभम्

दुष्प्रापमपि येनाप्तं ब्राह्मणं गाधिसूनुना” ।

इति । स्वाधीना चेयमन्या योनिः पराधीना चान्या । दैवाच्च पुनराधातव्येऽग्नौ पूर्व्वेव योनिराश्रयितव्या भवति ।

“पूर्व्वेव योनिः पूर्वाऽऽवृत्पुनराधानकर्मणि” ।

इति कात्यायनस्मरणात् । “पूर्व्ववानुगतेऽग्नौ योनिः”—इति च गृह्यान्तरात् । तत्र च स्वाधीनत्वादेवान्या योनिः सुलभा भवति । पराधीनानाञ्च योनीनां सुतरां दुर्लभत्वमिति पराधीनां पूर्वां योनिमलभमानः पुनराधाता प्रत्यवेयादिति चारणेयोविशिष्यते । इतरेऽपि खल्वग्नयः कर्मणैवाधानेन ऋद्धिसाधनमित्ययमारणेयोऽपि काम्यैः खनिष्ठऋद्धिसाधनहोमैः शक्नोति प्रणाल्या ऋद्धिं साधयितु-मित्यदोषः । अत एव कर्मप्रदीपे स्मरति भगवान् कात्यायनः ।

“पुण्यमेवादधीताग्निं स हि सर्व्वैः प्रशस्यते ।

अनर्द्धकत्वं यत्तस्य काम्यैस्तन्नीयते श्रमम्” ।

इति । इतिरेतावत्य एवाग्नियोनय इति दर्शयति ॥ १८ ॥ * ॥

यथाकामयेत, तथा कुर्यात् ॥ १९ ॥

सत्त्वेतेषु आधानकालेषु,—सतीषु चैतास्वग्नियोनिषु. यथाकाम-
येतेच्छेदाधानकर्त्ता, तथा कुर्यादाधानमिति वाक्यशेषः ॥ १९ ॥ * ॥

स, यदेवान्यां समिधमभ्यादधाति, जायाया वा
पाणिं जिघृक्षन् जुहोति, तमभिसंयच्छेत् ॥ २० ॥

स यथोक्तः कर्त्ता, यदेव यस्मिन्नेवाग्नौ । एवकारादितिकर्त्तव्य-
तान्तरव्यवच्छेदः । ‘अन्त्यां समिधमभ्यादधाति’—यस्मिन्नेव वा
‘जायायाः पाणिं जिष्टञ् जुहोति’—लाजादिकमर्थात् ; तमग्नि-
मभिसंयच्छेत्, अभिमुख्येन धारयेत्, रक्षेदित्येतत् ।

अथैवमुत्तरसूत्रे ‘सएव’—इत्यस्यैवाग्नेः परामर्शात् ‘प्रेते वा
गृहपतौ’—इत्यादिकालाहितानामग्नीनां गृह्यत्वं न प्राप्नोति ।
नैष दोषः । यतः प्राधान्यात् खल्वाचार्यः ‘सएव’ इत्याह । तत-
एवारभ्य खल्वसौ गृहस्थोभवति । अन्यस्याप्यग्नेर्गृह्यत्वं वास्तवमिति-
न शक्यं निवारयितुम् । स्मार्त्तः खल्वग्निरेवमभिधीयते ।

परतरेण वा सूत्रेणैतत्संभन्त्यते । कथं कृत्वा ? यदेवान्त्यां
समिधमभ्यादधाति, यदेव च जायायाः पाणिं जिष्टञ् जुहोति,
तं होममभिसंयच्छेत्—अभिमुख्येन सम्यक् कुर्यात्, तेन चैव
होमेनास्य प्रातराहुतिर्जता भवतीति । सोऽयमित्थं परतरेणा-
स्याभिसंबन्धः । अस्याञ्च वर्णनायामुत्तरसूत्रे ‘सएव’—इति पूर्व-
प्रकृतः सर्वोऽप्यग्निः परामर्ष्टव्यो भवति । कथं पुनरतिक्रम्य परसूत्रं
परतरेण सूत्रेण संभन्त्यते ? “पानव्यापच्च तद्वत्”—इत्यादिवत्
अतिक्रान्तसंबन्धस्याचार्यानुमतत्वादित्याह । कथं ज्ञायते ?

“पुनरुक्तमतिक्रान्तं यच्च सिंहावलोकितम् ।

गौभिले ये न गृह्णन्ति न ते ज्ञास्यन्ति गौभिलम्” ।

इति—गृह्यासङ्गवचनात् । उत्तरसूत्रेण वा ‘सएव’—इति
व्यवहितोऽपि सर्वोऽप्यग्निः परामृश्यतामिति न किञ्चिदनु-
चितम् ॥ २० ॥ * ॥

स एवास्य गृह्योऽग्निर्भवति ॥ २१ ॥

स यथोक्त एव न पुनरन्य इत्यन्यस्मिन्नग्रावस्य होमप्रतिषेधो-
गृह्याग्निसम्पाद्यकर्मस्वन्याहिते गृह्येऽपौति विज्ञायते । ‘अस्य’—
आधातुः, गृह्यो गृह्यार्थो गृह्यनामा वाऽग्निर्भवति । सोऽयमग्नि-
रस्याधातुरेव गृह्यो भवति न पुनरन्यस्य इति वा सूत्रार्थः ।
तदेतत् सर्वमाह कात्यायनः ।

“न ह्याहिताग्नेः स्वं कर्म लौकिकेऽग्नौ विधीयते” ।

इति ।

“यस्याग्रावन्यहोमः स्यात् स वैश्वानरदैवतम् ।

चरुं निरूप्य जुहुयात् प्रायश्चित्तन्तु तस्य तत्” ।

इति ।

“परेणाग्नौ ऊते स्वार्थं परस्याग्नौ ऊते स्वयम्” ।

इति चैवमादि । अस्य चापवादः पुरस्तादेवोक्तः—ब्रह्मचारी
वेदमधीत्यान्त्यां समिधमभ्याधास्यन्नित्यत्र ॥ ११ ॥ • ॥

तेन चैवास्य प्रातराहुतिर्हुता भवतीति ॥ २२ ॥

तेनान्यसमिदाधानेनैव, न त्वन्येन । ‘पाणिं जिष्ट्वन्’—इत्ये-
तस्मिंश्च कल्पे, तेनैव लाजादिहोमेनेत्येतत् । चस्त्वर्थः,—

“वैवाहिकेऽग्नौ कुर्वीत मायम्यातस्त्वतन्द्रितः ।

चतुर्थीकर्म कृत्वैतदेतच्छायायनेर्मतम्” ।

इत्यस्मादपरोऽयं कल्पः—इति दर्शयति । चैवेति वा निपात-
समुदायः । गृह्यपरिभाषाकृद्भिरणुक्तम्—“यदा अग्निं विवाहहोमः,

तदा सायङ्काले होमारम्भः । यदा रात्रौ विवाहहोमः, तदा उत्तरेद्युः सायङ्काले होमारम्भः”—इति ।

“यस्मिन्नङ्गि विवाहः स्यात् सायमारभ्य तस्य तु ।

परिचर्यां विवाहाग्नेर्विदधीत स्वयं द्विजः ।

यदि रात्रौ विवाहाग्निरुत्पन्नः स्यात्तथा सति ।

उत्पन्नस्योत्तरस्याङ्गः सायं परिचरेदमुम्” ।

इति च स्मृत्यन्तरम् ।—“पाणिग्रहणादि गृह्यं परिचरेत्”—

इति च गृह्यान्तरम् । अस्याग्नेराधातुर्वा प्रातराहुतिर्जता भवति ।

इतिराधानप्रकरणपरिसमाप्तिं द्योतयति ॥ २२ ॥ ० ॥

**सायमाहुत्यपक्रम एवात ऊर्द्धं गृह्येऽग्नौ होमो-
विधीयते ॥ २३ ॥**

सायं ह्वयते इति सायमाहुतिः, सायमाहुत्या उपक्रम्यते आरभ्यते यः, सोऽयं सायमाहुत्युपक्रमः । केषाञ्चिच्छाखिनामग्नि-
होत्रं यथा प्रातराहुत्या प्रातरारभ्यते, सायमाहुत्या च निस्तिष्ठते,
न तथा कौथुमराणायनीयादीनामित्येतदेवकारेण दर्शयत्याचार्यः ।
तदत्र सायमाहुत्युपक्रमं प्रातराहुत्यन्तमेकमिदं कर्मेति विज्ञायते ।
तदाह कात्यायनः ।

“सायमादि प्रातरन्तमेकं कर्म प्रचक्षते” ।

इति । ततश्च येनैव हविषा—कृतेन वाऽकृतेन वा, दध्ना वा
पयसा वा, सायं होमः कृतः, तेनैव प्रातर्होमोऽपि समापनीयः ।

अपचारे खल्वहृतस्य हृतस्य वोपात्तस्य हविषस्तदनुकारिणाऽपरेणैव हविषा प्रातर्होमः कर्त्तव्यो न पुनर्वैकल्पिकं मुख्यमपि हविरूपादेयम् । “सामान्यं तच्चिकीर्षा हि”—इति, “निर्देशात्तु विकल्पे यत् प्रवृत्तम्”—इति च मिद्धान्तात् । कर्मप्रदीपे कात्यायनोऽप्याह ।

“यथोक्तवस्त्वसमाप्तौ ग्राह्यं तदनुकारि यत् ।

यवानामिव गोधूमा व्रीहीणामिव शालयः” ।

इति । अपवर्गविहितमप्यभिरूपभोजनम् प्रातराहुत्यनन्तरमेवेत्यवगन्तव्यम् । सोऽयं सायमाहुत्युपक्रम एव—‘अतः’ अस्मादाधानकालात्, ‘ऊर्द्ध्वं’—परतो, ‘गृह्येऽग्नौ’ यथोक्ते, हूयते इति ‘होमः’—“तद्युक्ते श्रवणात् जुहोतिरासेचनाधिकः स्यात्”—इत्युक्तलक्षणः, ‘विधीयते’ क्रियते । अत्र विशेषमाह गृह्यामंग्रहः ।

“परमेष्ठौ विभक्तश्च जुह्यादक्षतान् सहत् ।

प्रातस्त्वृष्णौ घृतं वाऽपि प्रातराहुत्युपक्रमः” ।

इति ॥ २३ ॥ * ॥

पुरा प्रादुष्करणवेलायाः सायं प्रातरनुगुप्ता अप-
आहरेत् परिचरणीयाः ॥ २४ ॥

‘पुरा’ पूर्वम् । कस्मात् ? ‘प्रादुष्करणवेलायाः’—“पुराऽस्तमयादग्निं प्रादुष्कृत्य”—इत्यादिना वक्ष्यमाणायाः । ‘सायं प्रातः’—चशब्दः समुच्चयार्थोलुप्तवद् द्रष्टव्यः । सायं प्रातश्चेत्यर्थः । ‘अनुगुप्ता-अप आहरेत्’ । हृतभाष्यमेतत् । ‘परिचरणीयाः’ परिचर्यन्ते निर्वाह्यन्ते आचमनादीनि याभिरिति—“हृत्यष्टुटोवज्जलम्”—

इति वचनादनीयः करणे वेदितव्यः । याभिरङ्गिराचमनपर्यु-
चणादि परिचर्यते; ता इमाः परिचरणीया अपः,—इति
सम्बन्धः ॥ २४ ॥ * ॥

अपि वा सायम् ॥ २५ ॥

‘अपि वा’ अथवा । ‘सायं’ (पूर्वत्राप्येतदुपादानात्)—सायमेव ।
‘अप आहरेत् परिचरणीयाः’—इति संबध्यते । सायमाहताभि-
रेवाङ्गिः सायं प्रातश्च परिचरेदित्यर्थः ॥ २५ ॥ * ॥

अपि वा कुम्भाद्वा मणिकाद्वा गृह्णीयात् ॥ २६ ॥

अपि वेत्याहरेदित्यपेक्षया विकल्पार्थः । अपि वा गृह्णीया-
दिति । कुम्भात् घटात् वा, मणिरेव मणिकः—तस्मान्मणिका-
दलिञ्जरात्, महतोजलभाण्डात् वा । वाग्बद्धयं तुल्यवदनयो-
र्विकल्पार्थम् । ‘गृह्णीयात्’—प्रकृतत्वादपः परिचरणीयाः । “निर्निक्त-
करचरणमुखी पत्नी शिष्यो वाऽऽचम्य, कुम्भादेव अप उद्धृत्य दद्यात्,
ताभिः परिचरेत्”—इति भट्टभाष्यम् ॥ २६ ॥ * ॥

पुराऽस्तमयादग्निं प्रादुष्कृत्यास्तमिते सायमाहुतिं जुहुयात् ॥ २७ ॥

पुरा, पूर्वस्मिन् काले । कस्मात् ? ‘अस्तमयात्’, सवितुरर्थात् ।
कात्यायनोऽप्याह ।

“सूर्योऽस्तग्नौलमप्राप्ते षट्त्रिंशद्विरथाऽङ्गुलैः ।

प्रादुष्करणमग्नीनां प्रातर्भासाच्च दर्शनात्” ।

इति । तस्मिन्नेतस्मिन् काले । ‘अग्निं’ आहितं, ‘प्रादुष्कृत्य’—
प्रकटीकृत्य, प्रज्वालयेत्येतत् । ‘अस्तमिते’—सवितरि ।

“यावत् सम्यङ् न भास्यन्ते नभस्यृचाणि सर्व्वतः ।

न च लौहित्यमापैति तावत् सायञ्च ह्ययते” ।

इति कर्मप्रदीपपरिदर्शिते काले । ‘सायमाहुतिं’ ‘जुहु-
यात्’ ॥ २७ ॥ * ॥

पुरोदयात् प्रातः प्रादुष्कृत्योदितेऽनुदिते वा प्रात-
राहुतिं जुहुयात् ॥ २८ ॥

‘पुरा’—‘उदयात्’, सवितुः । तमिमं सामान्येनाभिहितं कालं
विशिष्टं ‘प्रातर्’—इति ।

“चतस्रोघटिकाप्रातररुणोदय उच्यते” ।

इति स्मृत्युक्तलक्षणे—इत्यर्थः । अतएव कात्यायनोऽपि—“प्रात-
र्भासाञ्च दर्शनात्”—इत्याह । तस्मिन्नेव खलु काले प्राची दिगरुण-
किरणारुणीकृता सम्पद्यते । तदेतस्मिन् काले—‘प्रादुष्कृत्य’—
प्रक्रान्तत्वादग्निम् । ‘उदिते’—उद्गते रवौ ।

“हस्तादूर्ध्वं रविर्यावद्भिरिं हित्वा न गच्छति ।

तावद्धोमविधिः पुण्यो नान्योऽभ्युदितहोमिनाम्” ।

इति कर्मप्रदीपस्यष्टौकृतकाले इत्येतत् । अत्र, “अभ्युदित—इति
अभिज्ञब्दस्य सर्व्वतोभावार्थस्योपादानात् सम्पूर्णसूर्य्यमण्डलदर्शने
उदितहोमो न तद्धोदितादावित्यवगन्तव्यम्”—इति परिशिष्ट-
प्रकाशः । मैवम् । ऐदमर्थानियमात् । न खल्वत्राभेरिदमर्थत्वे

किञ्चिन्नियामकमवगम्यते । अनेकार्थाः खल्वेवमादयः शब्दा लोके
बहुलमुपलभ्यन्ते, तान्त्रिकैश्चानुमन्यन्ते । उपादानस्य चान्यार्थत्वात् ।
अत्र खल्वभ्युदितहोमिनामित्येतदन्यार्थमुपादीयते । किमर्थम् ?
तदुच्यते । तावदेव होमकालः पुण्योन पुनरन्य इत्येतत् खल्विह
विधित्सितम् । तस्मात्तदर्थमिदमुपादानं नान्यद्विदधाति । यदि
पुनरन्यदपि प्रतिपिपादयिषितमिहाभ्युपगम्यते, तर्ह्यर्थभेदाद्वाक्यं
भिद्येत ! अन्या खल्वस्य वाक्यस्य वचनव्यक्तिरनूद्यमानस्य, अन्यैव
विधीयमानस्य । तस्मात् प्राप्तिरहितमन्यार्थमुपादानमिदमसाधक-
मस्यार्थस्य—सम्पूर्णसूर्यमण्डलदर्शने उदितहोमः—इति ।

तस्माद् यावदादित्योगिरिं हित्वा हस्तादूर्द्ध्वं न गच्छति,
उदितहोमिनां तावदेव होमकालः पुण्योन पुनरितोऽप्यधिकं
गच्छति,—इत्यमुमर्थं सूचयितुं कात्यायनोऽभ्युदितहोमिनामित्याह ।
स खल्वयम्, उदितहोमिनां नान्यः कालः—इति वक्तव्येऽन्यस्य
कालस्यात्यन्तमननुज्ञानार्थमभ्युदितहोमिनामित्याह । कथन्नाम ? ये
तावदभ्युदितहोमिनस्तेषामपि यदा यावदादित्योहस्तादूर्द्ध्वं न
गच्छति, तावानेव होमकालो न परस्तादपि, तदा किमु वक्तव्य-
मुदितहोमिनाम् ?—इति । सोऽयमभिगब्धोऽस्यार्थस्योपोदलको-
भवति । स खल्वयमभ्युदितहोमोऽसन्नप्येवमर्थं सिद्धवन्निर्दिश्यते ।
सन्नेव वाऽनूद्यते । उदितहोमिन एव वा एवं निर्दिश्यन्ते—इति
न किञ्चिदनुचितम् । तथाचोक्तम् ।

“धात्वर्थं बाधते कश्चित् कश्चित्तमनुवर्त्तते ।

तमेव विप्रिनक्ष्यन् उपसर्गगतिस्त्रिधा” ।

इति । अतएवाचार्यपुत्रेण रविविम्बस्य रेखामात्रदर्शन एवो-
दितहोमः कर्त्तव्यतयोपदिष्टः । तथा च गृह्यासंग्रहः ।

“उदितेऽनुदिते चैव समयाध्युषिते तथा ।
सर्वथा वर्त्तते यज्ञ इतीयं वैदिकी श्रुतिः ।
रात्रेः षोडशमे भागे ग्रहनक्षत्रभूषिते ।
अनुदयं विजानीयाद्भोमं तत्र प्रकल्पयेत् ।
ततः प्रभातसमये नष्टे नक्षत्रमण्डले ।
रविविम्बं न दृश्येत समयाध्युषितं स्मृतम् ।
रेखामात्रन्तु दृश्येत रश्मिभिश्च समन्वितम् ।
उदयं तं विजानीयाद्भोमं कुर्याद्विचक्षणः” ।

इति । स खल्वयमाचार्यपुत्रः “उदिते जुहोति अनुदिते
जुहोति समयाध्युषिते जुहोति” इति श्रुतिमनुसरन् प्रातर्होमस्य
कालत्रयमुक्तवान् । आचार्येण तु समयाध्युषितकालस्यानुदितकाल-
एवान्तर्भावं पश्यता कालद्वयमुक्तम् । अतो नानयोः पितापुत्रवचसो-
र्विरोधः शङ्कनीयः । एवञ्चास्माकमुदितहोमो यदा रश्मिसमन्वितं
रविविम्बं रेखामात्रं दृश्यते तदैवोपक्रम्य रविरुदयगिरिं हित्वा
यावद्भुस्तादूर्द्ध्वं न गच्छति, तावति काले समापनीय इत्याचार्य-
पुत्रकात्यायनवचनाभ्यां सिध्यतीति परिशिष्टप्रकाशव्याख्यानमस्म-
च्छास्त्रविरुद्धमेवेति सुधीभिरवधेयम् । पांशुतुषारादिभिरन्तरिते
रवौ यत् कर्त्तव्यं, तदप्याह कात्यायनः ।

“रजोनौहारधूमाभ्रवृक्षाग्रान्तरिते रवौ ।
सन्ध्यामुद्दिश्य जुहुयात् व्रतमस्य न लुप्यते” ।

इति । ‘अनुदिते’—उदयमप्राप्ते, ‘वा’, रवौ, ‘प्रातराहुतिं’
 ‘जुहुयात्’ । वाशब्दादुदितानुदितहोमयोर्वैकल्पिकत्वं दर्शयति ।
 एकश्चात्र वाशब्दः श्रूयते—अनुदिते वा—इति । सोऽयमनुदितहोमो-
 नोदितहोमेन तुल्यवद्विकल्प्यते । कस्मात्? वाशब्दद्वयाश्रवणात् ।
 न खलु ‘दर्शं वा पौर्णमासे वा—इत्येवमादिवदिह तथात्वावबोधकं
 वाशब्दद्वयमस्ति । स खल्वयमुदितहोमोऽन्यस्मात् प्रशस्यते राणा-
 यनौयकौथुमादीनामित्यवगम्यते ।

यश्चानुदिते जुहोति, स चेन्न शक्नोत्यनुदिते होतुं ; जातुचित्
 कुतश्चित् प्रतिबन्धात्,—अतिपात एवास्य प्रातराहुतेर्भवति, न
 शक्नोऽप्युदिते जुहुयात् । कस्मात्? ‘उदितेऽनुदिते वा’—इति
 विकल्पश्रवणात् । विकल्पे च नोभयः शास्त्रार्थः—इति तन्त्रस्थितिः ।
 श्रुतिश्चास्यामेव दशायामुदितहोमं निन्दति । “श्वावोऽस्याहुति-
 मभ्यवहरति य उदिते जुहोति”—इति । “यथाऽतिथये प्रद्रुताया-
 नमाहरेयुस्तादृक् तत्, यदि उदिते जुहुति”—इति चैवमादिका ।
 आह च भगवानक्षपादः—“अभ्युपेत्य कालभेदे दोषवचनात्”—इति ।
 जैमिनिरपि—“प्रक्रमाद्वा नियोगेन”—इति । यस्य च प्रातराहुतेरति-
 पातो भवति, स प्रायश्चित्तं कृत्वा गौणकाले तां जुहुयात् ॥ २८ ॥

इति महामहोपाध्यायराधाकान्तसिद्धान्तवागीशभट्टाचार्यात्मज
 श्रीचन्द्रकान्ततर्कालङ्कारभट्टाचार्यस्य कृतौ गोभिलौयगृह्यसूत्रभाष्ये
 प्रथमप्रपाठकस्य प्रथमः खण्डः ॥ ० ॥

गोभिलीयगृह्यसूत्रे

प्रथमप्रपाठके द्वितीयः खण्डः ।

यज्ञोपवीतमाचमनञ्च खल्वङ्गं कर्मणामित्येतदवगतं—‘यज्ञोप-
वीतिनाऽऽचान्तोदकेन कृत्यम्’—इत्यत्र । अथेदानीं तदुभयमपि
क्रमेण व्याचिख्यासुः शिष्यानुजिष्टच्या, यज्ञोपवीतन्तावदाह ।

यज्ञोपवीतं कुरुते सूत्रं वस्त्रं वाऽपि वा कुशरज्जु-
मेव ॥ १ ॥

यज्ञोपवीतं कुरुते, कुर्वीत—धारयेदित्येत् । विध्यर्थे लट् ।
कौटुशन्तत् ?— इत्याह—‘सूत्रम्’ सूत्रनिर्मितम् ।

“यज्ञोपवीतं कुर्वीत सूत्रेण नवतान्तवम्” ।

इति ।

“त्रिवृदूर्ध्ववृतं कार्यं तन्तुत्रयमधोवृतम् ।

त्रिवृतञ्चोपवीतं स्यात्तस्यैको ग्रन्थिरिष्यते” ।

इति च गृह्यसंग्रहकर्मप्रदीपोक्तलक्षणमित्यर्थः । अत्र च—

“पृष्ठवंशे च नाभ्याञ्च धृतं यदिन्दते कटिम् ।

तद्वार्यमुपवीतं स्यान्नातोलम्बं न चोच्छ्रितम्” ।

इति कर्मप्रदीपवचनात् ।

“गोभिर्बालपवित्रेण धार्यमाणेन नत्यशः ।

न स्पृशन्तीह पापानि श्रियं गात्रेषु तिष्ठति” ।

तथा,

“स्तनादूर्द्ध्वमधोनाभेर्न कर्त्तव्यं कथञ्चन ।

स्तनादूर्द्ध्वं श्रियं हन्ति नाभ्यधस्ताद्धनक्षयः” ॥

इति गृह्यसंग्रहवचनात् ।

“कार्पासमुपवीतं स्याद्विप्रस्योर्द्ध्वतं त्रिवृत् ।

शणसूत्रमयं राज्ञो वैश्यस्याविकसौत्रिकम्” ॥

इत्येवमादिस्मृत्यन्तरेभ्यश्च विशेषोऽवगन्तव्यः । मुख्यश्चायं पक्षः,
इह वाशब्दाभावात् उत्तरत्र च वाशब्दान्नानात्—इति भट्टनारायण-
प्रभृतयः । यच्च—“वाससा यज्ञोपवीतानि कुरुते, तदभावे त्रिवृता
सूत्रेण”—इति निगमपरिशिष्टवाक्यम् । तत्र यज्ञोपवीतपदमुत्त-
रीयपरं तद्धर्मविन्यासविशेषलाभार्थम् । यथा “उपसद्भिश्चरित्वा
मासमेकमग्निहोत्रं जुहोति”—इति कौण्डपायिनामयनेऽग्निहोत्रपद-
मग्निहोत्रधर्मप्राप्त्यर्थं गौणम् । एवमिहापीत्यदोषः । एवं बह्वनि
वचनान्याञ्जस्येनोपपत्त्यन्ते । अन्यथा अस्मादेव वाक्यात्तानि वस्त्रा-
लाभविषयाणि वक्तव्यानि । न चैतदुचितम् ! कस्मात् ?

“विरोधो यत्र वाक्यानां प्रामाण्यं तत्र भूयसाम्” ।

इति स्मरणात् । अतएव स्मर्यते ।

“यथा यज्ञोपवीतञ्च धार्यते च द्विजोत्तमैः ।

तथा सन्धार्यते यन्नादुत्तराच्छादनं परम् ॥

इति ।

“यज्ञोपवीते द्वे धार्ये श्रौतस्मार्त्तेषु कर्मसु ।

तृतीयञ्चोत्तरीयार्थं वस्त्रालाभे तदिष्यते” ॥

इति चैवमादि । परिशिष्टप्रकाशेऽप्युक्तम्—“यज्ञोपवीतानी-
त्युत्तरौये गौणं तद्धर्मविन्यासविशेषप्राप्त्यर्थम्”—इति । अथवा ।
अस्माकं सूत्रं मुख्यं वस्त्रमनुकल्पः, वैपरीत्यमन्येषामित्यदोषः ।

‘वस्त्रं वा’—अरण्यादावुपवीतनाशे सूत्रलाभासम्भवात्, यज्ञोपवीतं
कुरुते । अन्यथा व्युपवीतस्य मेहनादावनर्थः स्यात् ।

“पिवतोमेहतश्चापि भुञ्जतोऽनुपवीतिनः ।

प्राणायामत्रिकं षट्कं नवकञ्च यथाक्रमम्” ।

इति स्मरणात् । न खलु समुद्भूतवेगानाममीषां विसर्गे क्षणमपि
विलम्बः सम्भवति, वेगप्रतिघातप्रतिषेधाच्च,—इत्यन्यदेतत् ।

‘अपि वा’—अथवा—(चौरादिभिर्वस्त्रस्याप्यपहारेऽरण्यादौ)
‘कुशरञ्जुमेव’ यज्ञोपवीतं कुरुते । एव-शब्दोयज्ञोपवीतकरणं
नियमति । कर्माङ्गमेव यज्ञोपवीतं मन्यमानः, तस्मादन्यत्रायज्ञोप-
वीती प्रत्यवैतीत्यर्थः । तदत्र यज्ञोपवीतं विहितं पुरुषार्थं, यस्य
कर्मसंयोगः पुरस्तादुक्तः । तदेतत् कात्यायनेनाप्युक्तम् ।

“सदोपवीतिना भाव्यं सदा बद्धशिखेन च ।

विशिखो व्युपवीतश्च यत् करोति न तत्कृतम्” ।

इति । वक्ष्यमाणसूत्रपरिभाषितस्य यज्ञोपवीतिनः कर्मार्थत्वे
त्वेतत् पुरुषार्थमात्रमित्यवगन्तव्यम् ॥ १ ॥ * ॥

तस्यैव खन्विदानीं यज्ञोपवीतस्य विन्यासविशेषः परिभाष्यते
द्वाभ्यां, विनियोगविशेषविवक्षया ।

दक्षिणं बाहुमुद्धृत्य शिरोऽवधाय सव्येऽङ्गुले प्रति

ष्ठापयति दक्षिणं कक्षमन्ववलम्बं भवत्येवं यज्ञोपवीती
भवति ॥ २ ॥

दक्षिणं सव्येतरं बाहुं भुजमुद्धृत्योत्क्षिप्य, शिरोमूर्द्धानमवधाय
वेष्टयित्वा, 'सव्ये' दक्षिणेतरे—वामे, अंसे स्कन्धे इत्यर्थः । प्रतिष्ठा-
पयति स्थापयति,—यज्ञोपवीतम् । (तथा सति) दक्षिणं कक्षं
बाहुमूलकोटरप्रदेशं, अनु-अधः, अवलम्बं लम्बमानं भवति—
यज्ञोपवीतमर्थात् । पुरुषस्त्वेवमनेन प्रकारेण यज्ञोपवीती भवति ।

सेयं परिभाषा कर्मार्था । न खल्वयमपूर्वस्य यज्ञोपवीतित्वस्य
विधिः,—अपि तु संज्ञाविधिरेषः 'एवं यज्ञोपवीती भवति'-इति ।
कस्मात् ? पक्षान्तरे वाक्यभेदात् । अपूर्वस्य यज्ञोपवीतित्वस्यायं
विधिरित्येतस्मिन् पक्षे भिद्येत वाक्यम् । कथम् ? यज्ञोपवीती भवेत्,
स चैवं भवति—इति वचनव्यक्तिभेदात् । न च विशिष्टो विधिः
सम्भवति, प्राप्तत्वात् यज्ञोपवीतस्य, अप्राप्तत्वाच्च विन्यासविशेषस्य
विध्यनुवादवैषम्यापत्तेः । श्रुत्या चैवमवगमात् । श्रुत्या च
खल्वेवमवगम्यते—संज्ञाविधिरेवैषः— इति । एवं यज्ञोपवीती
भवतीति वचनमेवं खल्वाञ्जस्येनोपपद्यते । न ह्यत्र यज्ञोपवीती
भवेदित्याम्नायते, किन्तर्हि ?—एवम्—अनया रीत्या यज्ञोपवीती
भवति—इति ।

ननु यज्ञोपवीतं कुरुते इति पुरुषार्थं यज्ञोपवीतमनूद्य तस्य
विन्यासविशेषः परिभाष्यते—'एवं यज्ञोपवीती भवति'-इति । 'एवं
प्राचीनावीती भवति'-इति च । एवन्तर्हि मन्मतमेवानुजानाति

भवान् ।—यज्ञसूत्रमात्रं पुरुषार्थः, विन्यासविशेषस्तु कर्मार्थः—इति ।
परमार्थतोऽपि, ‘यज्ञोपवीतं कुरुते’—इति सूत्रयित्वा, ‘एवं यज्ञोप-
वीती भवति’—इति, ‘एवं प्राचीनावीती भवति’—इति च
सूत्रयत आचार्यस्यास्मदुक्त एवार्थं स्वरसोऽवगम्यते । तदिद-
मभिहितमस्माभिः— “यज्ञोपवीतिनाऽऽचान्तोदकेन कृत्यम्”—
इत्यत्र ॥ २ ॥ * ॥

सव्यं बाहुमुद्धृत्य शिरोऽवधाय दक्षिणेऽङ्गुले प्रतिष्ठाप-
यति, सव्यं कक्षमन्ववलम्बं भवत्येवं प्राचीनावीती
भवति ॥ ३ ॥

सव्यं वामम् । व्याख्यातमन्यत् । यज्ञोपवीतिना कृत्यमित्येतत्
व्याचिख्यासुराचार्यः प्रथमं यज्ञोपवीतमुपदिश्य तस्यैव विन्यासविशे-
षेण यज्ञोपवीतित्वं प्राचीनावीतित्वञ्चाभिदधानो यज्ञोपवीतमस्या-
स्तौत्यमुमेवार्थं तत्रावगमयति । भाष्यकल्पः खल्वयं खण्डो यज्ञोप-
वीतिनाऽऽचान्तोदकेन कृत्यमित्यस्य सूत्रस्य ॥ ३ ॥ * ॥

यदर्थं विन्यासविशेषः परिभाषितः स विनियोगविशेष इदानी-
मभिधीयते ।

पितृयज्ञे त्वेव प्राचीनावीती भवति ॥ ४ ॥

पितृभ्यः, पितृणां वा, यज्ञः—“यजतिचोदना द्रव्यदेवताक्रियं
समुदाये कृतार्थत्वात्”—इत्युक्तलक्षणः, तस्मिन् पितृयज्ञे पितृ-
कर्मणीत्येतत् । तुशब्दश्चशब्दार्थोऽन्यदपि समुच्चिनोति । तदाह
कात्यायनः ।

“दक्षिणं पातयेज्जानु देवान् परिचरन् सदा ।

पातयेदितरज्जानु पितृन् परिचरन्नपि” ।

इति । अथवा । तुशब्दः पितृयज्ञादन्यत् व्यवच्छिनत्ति । तेनान्यत्र विशेषशास्त्रात् सर्वत्र यज्ञोपवीतो भवतीति गम्यते । पितृयज्ञमात्रे प्राचीनावीतित्वमभिदधानः खल्वार्थोऽर्थादन्यत्र यज्ञोपवीतित्वं दर्शयति । एकः शाब्दोऽपरः खल्वार्थोऽप्यर्थो भवति । कर्मार्थश्च विन्यासविशेषः पितृयज्ञेऽवकाशमलभमानोऽन्यत्र निविशते । अर्थापत्तिरपि पञ्चमी प्रमाणानामिति हि तन्त्रस्थितिः । अन्यच्च पुरस्तादुक्तम् । एवशब्दश्च पित्र्ये कर्मणि प्राचीनावीतित्वं नियमयति । स्मरति च भगवान् मनुः ।

“प्राचीनावीतिना सम्यगपमव्यमतन्द्रिणा ।

पित्र्यमानिधनात् कार्यं विधिवद्दर्भपाणिना” ।

इति ॥ ४ ॥ * ॥

यज्ञोपवीतिना कृत्यमित्येतद्वाख्यातम् । आचान्तोदकेन कृत्यमित्येतदिदानीं व्याख्यायते ।

उदगग्रेरुत्सृप्य प्रक्षाल्य पाणौ पादौ चोपविश्य
चिराचामेत् द्विः परिमृजीत ॥ ५ ॥

अग्निमाध्यस्य सायंप्रातर्होमस्य प्रकृतत्वात्—गृह्याकर्मणाञ्च प्रायेणाग्निमाध्यत्वात्, उदगग्रेरित्याह । उदगुत्तरतः । कस्य ? अग्नेः । उत्सृप्योत्क्रम्य । सर्पतिर्गच्छतिकर्मा । गत्वेतत् । प्रक्षाल्याद्भिः, पाणौ हस्तौ, पादौ चरणौ च । देवलस्तत्र विशेषं स्मरति ।

“प्रथमं प्राङ्मुखः स्थित्वा पादौ प्रचालयेच्छनैः ।

उदङ्मुखो वा दैवत्ये पैतके दक्षिणामुखः” ।

इति । आपस्तम्बस्त्वाह । “प्रत्यक् पादावसेचनम्”—इति ।
क्रमश्च पादप्रचालने—“सव्यं पादमवनेनिजे इति सव्यं प्रचालयेत्,
दक्षिणं पादमवनेनिजे इति दक्षिणं प्रचालयेत्”—इति लिङ्ग-
दर्शनादवगन्तव्यः । “सव्यं प्रचाल्य दक्षिणं प्रचालयति”—इति च
गृह्यान्तरम् ।—‘उपविश्य’—

“अन्तर्जानु शुचौ देशे उपविष्ट उदङ्मुखः ।

प्राग्वा ब्राह्मेण तौर्येन द्विजोनित्यमुपसृशेत्” ।

इति स्मृत्यन्तरोक्तप्रकारेणेत्यर्थः । गृह्यासंग्रहोऽप्याह,

“होमः प्रतिग्रहोदानं भोजनाचमनानि च ।

अवहिर्जानु कार्याणि साङ्गुष्ठान्येवमाचरेत्” ।

इति । ‘त्रिः’—त्रिवारं, ‘आचामेत्’—‘आचान्तोदकेन कृत्यम्’—
इत्यस्य परिदर्शकतया—‘अप’ इति वाक्यशेषः । “त्रिः पिबदम्ब,
वीक्षितम्”—इति च स्मृत्यन्तरम् । अत्र त्रिराचामेदित्यभिदधान-
आचार्यः—त्रिरभक्षणमाचमनमन्यदितिकर्त्तव्यतेति दर्शयति मन्वर्थ-
सुक्तावल्यामप्येवम् । ‘द्विः’ वारद्वयम्, ‘परिमृजीत’—

“संवृत्याङ्गुष्ठमूलेन द्विः प्रमृज्यात्ततोमुखम्” ।

इति स्मरणान्मुखमङ्गुष्ठमूलेन प्रमृज्यादित्यर्थः ॥ ५ ॥ * ॥

पादावभ्युक्ष्य शिरोऽभ्युक्षेत् ॥ ६ ॥

अङ्घ्रिरिति सामर्थ्यात् । ऋज्वन्यत् । विसमासकरणं पादाभ्यु-
क्ष्यशेषेण शिरोऽभ्युक्षणनिषेधार्थमिति भट्टभाष्यम् ॥ ६ ॥ * ॥

इन्द्रियाण्यङ्घ्रिः संस्पृशेत् ॥ ७ ॥

इन्द्रियाणि, इन्द्रियानाममूर्त्तत्वात् इन्द्रियायतनानि गोलकानि,
अङ्घ्रिः करणभूताभिः, उदकार्द्रेण हस्तेनेत्येतत् । प्रतीन्द्रियमित्यर्थः ।
‘संस्पृशेत्’—सम्यक् स्मृत्यन्तरोक्तप्रकारेण स्पृशेत् ॥ ७ ॥ * ॥

कानि तानि इन्द्रियाणि?—इत्यत आह ।

अक्षिणी नासिके कर्णाविति ॥ ८ ॥

अक्षिणी, चक्षुषी । नासिके, नासाच्छिद्रे । कर्णौ, श्रोत्रे ।
‘संस्पृशेत्’ इति सम्बध्यते । इतिरन्यदपि स्मृत्यन्तरोक्तं समुच्चिनोति ।
उपन्यासमात्रमेवेदम् । क्रमश्च शास्त्रान्तरीय एव भवति ।
तदाह दक्षः ।

“प्रक्षाल्य पाणी पादौ च त्रिः पिबेदम्बु वीक्षितम् ।

संवृत्याङ्गुष्ठमूलेन द्विः प्रमृज्यात्ततो मुखम् ।

संहृत्य तिसृभिः पूर्वमास्यमेवमुपस्पृशेत् ।

अङ्गुष्ठेन प्रदेशिन्या घ्राणं पश्चादनन्तरम् ।

अङ्गुष्ठानामिकाभ्याश्च चक्षुःश्रोत्रे पुनः पुनः ।

नाभिं कनिष्ठाङ्गुष्ठेन हृदयन्तु तलेन वै ।

सर्वाभिश्च शिरः पश्चाद्वाह्य चाग्रेण संस्पृशेत्” ।

इति । नन्वाचार्येण क्रमस्यानुक्तत्वात् पाठक्रमेणैवानुष्ठानं
कुतो स्यादिति चेत् । उच्यते ।

दक्षसंहिता किल परिशिष्टकल्पा मून्यन्तरौयग्रन्थानामिति
तदुक्तक्रमग्रहणं न दोषाय । तथाचोक्तं तेनैव,

“उक्तं कर्म क्रमोक्तो न कल्पो मुनिभिः स्मृतः ।

द्विजानान्तु हितार्थाय दक्षस्तु स्वयमब्रवीत्” ।

इति । अतएव सर्वमेतत् स्पष्टयति कर्मप्रदौषे कात्यायनः ।

“त्रिः प्राश्यापोदिरुन्मृज्य मुखमेतानुपस्पृशेत् ।

आस्यनासाच्चिकर्णांश्च नाभिवक्षःशिरोऽङ्गकान् ।

संहताभिस्त्यङ्गुलीभिरास्यमेवमुपस्पृशेत् ।

अङ्गुष्ठेन प्रदेशिन्या घ्राणञ्चैवमुपस्पृशेत् ।

अङ्गुष्ठानामिकाभ्याञ्च चक्षुः श्रोत्रं पुनः पुनः ।

कनिष्ठाङ्गुष्ठयोर्नाभिं हृदयन्तु तलेन वै” ।

इति ॥ ८ ॥ * ॥

यद्यन्मीमांसां स्यात्तत्तदङ्घ्रिः संस्पृशेत् ॥ ९ ॥

यत् यत्, इन्द्रियमन्यद्वाऽङ्गं, ‘मीमांसं’—मीमांसाविचारः इदं
शुद्धं जातं न वेति सन्देहनिरामाय, विचार्यं—विचाराहं भवति,
तत्तदङ्घ्रिरुदकेन, संस्पृशेत्—प्रचालयेत्, न तु संशयनिरामाय विचारं
कुर्यादित्यर्थः ॥ ९ ॥ * ॥

तत्रैतदाहुः ॥ १० ॥

तत्र तस्मिन्नाचमने, एतत् वक्ष्यमाणमाहुर्ब्राह्मणवाक्या-
नीति वाक्यशेषः । सूत्रञ्चेदमाभासान्तं शिष्याणां सुखावबोधार्थं
भवति ॥ १० ॥ * ॥

नोपस्पृशेद्रजन् ॥ ११ ॥

न उपस्पृशेदाचामेत्, व्रजन् । व्रजतिर्गच्छतिकर्मा । गच्छन्नि-
त्यर्थः ॥ ११ ॥ * ॥

न तिष्ठन् ॥ १२ ॥

न—“उपस्पृशेत्”—इति सम्बध्यते प्रतिवाक्यमितः प्रभृति ।
‘तिष्ठन्’— ऊर्द्धः सन् ॥ १२ ॥ * ॥

न हसन् ॥ १३ ॥

न, स्मयमानः—इति भट्टभाष्यम् । न हास्यं कुर्वन्निति
फलितार्थः ॥ १३ ॥ * ॥

न विलोकयन् ॥ १४ ॥

इतस्ततः किञ्चन विलोकयन्नोपस्पृशेत् ॥ १४ ॥ ० ॥

नाप्रणतः ॥ १५ ॥

उपविष्टोऽथप्रणतोऽनवनतपूर्वकाद्योनोपस्पृशेत्, उच्छिष्टानामपा-
मङ्गेषु पातसम्भवादित्यभिप्रायः ॥ १५ ॥ ० ॥

नाङ्गुलीभिः ॥ १६ ॥

न उपस्पृशेदङ्गुलीभिर्ऊर्द्धमुदकमुत्क्षिप्येत्यर्थः ॥ १६ ॥ ० ॥

नातीर्थेन ॥ १७ ॥

तीर्थादाचमनार्थशास्त्रविहिताद् यदन्यत्तदतीर्थमित्युच्यते ।
पयुंदासार्थः खल्वयं निपातः । तेनातीर्थेन पित्र्येण नोपस्पृशेत् ।
स्मरति च भगवान् मनुः ।

“ब्राह्मेण विप्रस्तीर्थेन नित्यकालमुपस्पृशेत् ।
कायचैदशिकाभ्यां वा न पित्र्येण कदाचन” ।

इति । तान्येतानि तीर्थानि—

“कनिष्ठादेशिन्यङ्गुष्ठमूलान्यग्रं करस्य च ।
प्रजापतिपितृब्रह्मादेवतीर्थान्यनुक्रमात्” ।

इति स्मृत्यन्तरादवगन्तव्यानि ॥ १७ ॥ ० ॥

न सशब्दम् ॥ १८ ॥

सशब्दं यथा भवति, न तथोपस्पृशेत् ॥ १८ ॥ ० ॥

नानवेक्षितम् ॥ १९ ॥

अनवेक्षितमदृष्टमुदकं नोपस्पृशेत् ।

“रात्राववोचितेनापि शुद्धिरुक्ता मनीषिभिः” ।

इति स्मरणान्न रात्रावेतन्नियम इति वदन्ति ॥ १९ ॥ ० ॥

न वाह्यांसः ॥ २० ॥

जानुभ्यां वाह्यौ— वहिष्कृतावंसौ— “अन्तरुर्वोररत्नी कृत्वा
त्रिरपोहाद्दीः पिवेत्”—इति स्मृत्यन्तरदर्शनात्—हस्तौ यस्य, सोऽयं
वाह्यांसो नोपस्पृशेत् ॥ २० ॥ ० ॥

नान्तरौयैकदेशस्य कल्पयित्वोत्तरीयताम् ॥ २१ ॥

अधःपरिधानमन्तरौयमित्याचक्षते । तस्यान्तरौयस्य,—एकदेश-
स्यावयवस्य, उत्तरीयतां कल्पयित्वा । एकवासा इत्येतत् ॥ २१ ॥ ० ॥

नोष्णाभिः ॥ २२ ॥

न, उपसृशेत्—उष्णाभिः, वक्त्रितप्ताभिरङ्घ्रिर्न पुनर्घर्षतप्ताभिरपीत्यर्थः ।

“उदकेनातुराणाञ्च तथोष्णेनोष्णपायिनाम्” ।

इति स्मृत्यन्तरदर्शनादनातुरः पुरुष इति वाक्यशेषः ॥ २२ ॥

न सफेनाभिः ॥ २३ ॥

अङ्घ्रिरित्येव ॥ २३ ॥ ० ॥

न च सोपानत्कः क्वचित् ॥ २४ ॥

चकारोऽप्यर्थे भिन्नक्रमो द्रष्टव्यः । उपानहौ प्रसिद्धे, ताभ्यां सहितः पुरुषः सोपानत्क इत्युच्यते । सोऽयं सोपानत्कः, क्वचित्—कस्याञ्चिदप्यवस्थायाम् ।

“राज्ञां गुरुणां देवानां न दुष्येदन्तिके चरन् ।

आजानुपत्तचरणस्तथाऽऽचमनकर्म्मणि” ।

इति स्मृत्यन्तरोक्तायामपि । नोपसृशेत् । सोऽयं कौथुमादीनां विशेषविधिः । भट्टभाष्ये त्विदं स्मृत्यन्तरमस्यापवादतया वर्णितम् ॥ २४ ॥ ० ॥

कासक्तिकः ॥ २५ ॥

“शिरः प्रावृत्य कण्ठं वा मुक्तकच्छशिखोऽपि वा ।

अकृत्वा पादयोः शौचमाचान्तोऽप्यशुचिर्भवेत्” ।

इति स्मृत्यन्तरदर्शनात्—‘के,’ शिरसि, आसक्तिका आवेष्टिका

कृता येन, सोऽयं कासक्तिकः कृतशिरोवेष्टनः । ‘नोपस्पृशेत्’ इति
सम्बध्यते । बद्धपरिकरः कङ्कुको चैवमुच्यते इत्यप्याहुः ॥ २५ ॥ ० ॥

गले बद्धः ॥ २६ ॥

गलावलम्बितवासाः, प्रावृतोत्तरासङ्ग इत्येतत् । ‘नोपस्पृशेत्’—
इत्यनुवर्त्तते ॥ २६ ॥ ० ॥

चरणौ न प्रसार्य च ॥ २७ ॥

चरणौ पादौ, प्रसार्य वितत्य । चशब्दः—

“नासनारूढचरण आचामेन जपेत् क्वचित्” ।

इति स्मृत्यन्तरोक्तं समुच्चिनोति । तेन, तथाविधश्च, न,
उपस्पृशेत् ॥ २७ ॥ ० ॥

अन्ततः प्रत्युपस्पृश्य शुचिर्भवति ॥ २८ ॥

अन्ततोदथोक्ताचमनात् परतः, प्रत्युपस्पृश्य स्पृष्टोदकं पाणिना,
शुचिर्भवति पुरुष इत्यर्थः । अन्ततोमध्यत इन्द्रियायतनान्युपस्पृश्य
शुचिर्भवति, न पार्श्वत इत्यन्ये ॥ २८ ॥ ० ॥

हृदयस्पृशस्त्वेवाप आचामेत् ॥ २९ ॥

हृदयं याः स्पृशन्ति, ता इमा हृदयस्पृश एवाप आचामेदिति
हृदयस्पृश आपोनियम्यन्ते । तुशब्दश्चशब्दार्थः—

“हृद्गाभिः प्रयते विप्रः कण्ठगाभिस्तु भूमिपः ।

वैश्योऽङ्घ्रिः प्राणिताभिश्च शूद्रः स्पृष्टाभिरन्ततः” ।

इति स्मृत्यन्तरोक्तं समुच्चिनोति ॥ २९ ॥ ० ॥

उच्छिष्टोहैवातोऽन्यथा भवतीति ॥ ३० ॥

उच्छिष्टोह किल इत्येतिह्यार्थकोऽनर्थको वा निपातः । उच्छिष्ट-
एव न शुद्ध इत्यर्थः । अतोऽस्मात् यथोक्तात् विधेरन्यथाऽन्येन प्रकारे-
णाचान्तोऽपि भवति । इतिर्ब्राह्मणवाक्यसमाप्तिं द्योतयति । ३० । ० ॥

अथ प्रत्युपस्पर्शनानि ॥ ३१ ॥

अथोपस्पर्शनान्तरं प्रति पुनरुपस्पृश्यन्ते येषु निमित्तेषु, तानी-
मानि प्रत्युपस्पर्शनानि—द्विराचमननिमित्तानीत्येतत् । वक्ष्यन्ते इति
वाक्यशेषः ॥ ३१ ॥ ० ॥

सुप्ता, भुक्ता, क्षुत्वा, स्नात्वा, पीत्वा, विपरिधाय च,
रथ्यामाक्रम्य, श्मशानञ्चाचान्तः पुनराचामेत् ॥ ३२ ॥

सुप्ता—निद्रामासेव्य, भुक्ता—भक्षयित्वा,—किञ्चिद्भक्ष्यमित्यर्थात्,
क्षुत्वा—क्षुतं कृत्वा, स्नात्वा—आशुत्य, पीत्वा—पेयमुदकादि,
विपरिधाय—वासः । चः समुच्चये ।

“होमे भोजनकाले च सन्ध्ययोरुभयोरपि ।

आचान्तः पुनराचामेदासोविपरिधाय च” ।

इत्येवमादिस्मृत्यन्तरोक्तं समुच्चिनोति । रथ्या प्रतोलौ
विशिखेत्यनर्थान्तरम् । तामाक्रम्य, श्वानां शयनं श्मशानम्,
चकारादाक्रम्येत्यनुषज्यते । आचान्तः कृताचमनः सन् पुनर्भूय-
आचामेदिति द्विराचमनमेषु निमित्तेषु कर्तव्यमन्यत्र कर्मकालात् ।
तथाच स्मृत्यन्तरम् ।

“क्षुते निष्ठीविते सुप्ते परिधानेऽश्रुपातने ।
कर्म्मस्य एषु नाचामेदृच्छिणश्रवणं स्पृशेत्” ।

इति । अतएव,

“क्षुते निष्ठीवने चैव दन्तोच्छिष्टे तथाऽनृते ।
पतितानाञ्च संभाषे दक्षिणं श्रवणं स्पृशेत्” ।

इति गृह्यासंग्रहवाक्यमपि सङ्गच्छते ॥ ३२ ॥ ० ॥

इति महामहोपाध्यायराधाकान्तसिद्धान्तवागीशभट्टाचार्यात्मज-
श्रीचन्द्रकान्ततर्कालङ्कारस्य कृतौ गोभिलीयगृह्यसूत्रभाष्ये प्रथम-
प्रपाठकस्य द्वितीयः खण्डः ॥ ० ॥

गोभिलीयगृह्यसूत्रे

प्रथमप्रपाठके तृतीयः खण्डः ।

उक्तौ सायंप्रातर्होमकालौ, अथेदानीमावृदनयोर्वक्तव्या—कथं
होतव्यमिति । तामाह ।

अग्निमुपसमाधाय परिसमूह्य दक्षिणजान्वक्तो दक्षि-
णेनाग्निमदितेऽनुमन्यस्वेत्युदकाञ्जलिं प्रसिञ्चेत् ॥ १ ॥

प्रादुष्कृतमग्निमुप समीपे होमकालस्य, समाधायेन्धनेन
सम्यगाधाय प्रज्वालय, परि सर्वतोभावेन समूह्य विचिप्तानम्यवयवा-
नेकीकृत्य, मन्त्रानुपदेशादमन्त्रकमित्यभिप्रायः । यत् पुनराचार्य-
एव समन्त्रकं परिसमूहनं वक्ष्यति—“इमं स्तोममिति श्रुचेन परि-
समूहेत्”—इति । तदत्र न भवति । इह मन्त्रानुपदेशात् । चिप्र-
होमत्वाच्चास्य । तदाह कर्मप्रदीपः ।

“न कुर्यात् चिप्रहोमेषु द्विजः परिसमूहनम् ।

वैरूपाक्षश्च न जपेत् प्रपदश्च विवर्जयेत्” ।

इति । चिप्रं ये ह्वयन्ते त इमे चिप्रहोमाः सायंप्रातर्होमादय-
उच्यन्ते । तदनेन परिसमूहनस्य निषेधादाचार्येण परिसमूहेति
करणाच्चा मन्त्रकमेव परिसमूहनमत्र करणीयं, न तु इमं स्तोममिति
श्रुचेनेति सिध्यते । न च,

“यत्र मन्त्रा न विद्यन्ते व्याहृतीस्तत्र योजयेत् ।

मन्त्राणामेव चादेशे मन्त्रात् कर्म समाचरेत्” ।

इति गृह्यसंग्रहोक्तो व्याहृतिप्रयोगः कथं न भवतीति वाच्यम् ।

“सायं प्रातर्वैश्वदेवे पितृयज्ञे तथैव च ।

कम्बूके गोमये नित्यं व्रतानां समिधासु च ।

चैत्ये यूपे ब्रीहियवे भूमावप्सु च याज्ञिकैः ।

व्याहृतीर्न प्रयोक्तव्या यज्ञवास्तुक्रिया तथा” ।

इति तत्रैवास्मिन् कर्मणि तन्निषेधात् । एवं स्तरणमप्यत्र न कर्त्तव्यम् । कस्मात् ? इतः परं स्तरणाम्नानात् । इतः परं खल्वा-
चार्यः स्तरणमभिदधानः नास्त्येषु स्तरणमिति दर्शयति । तदप्याह
कर्मप्रदीप एव ।

“यान्यधः स्तरणाम्नानान्न तेषु स्तरणं भवेत् ।

एककार्यार्थसाध्यत्वात् परिधौनपि वर्जयेत्” ।

इति । ब्रह्मस्थापनमपि नास्त्येव । कस्मात् ? तदधः समान्ना-
नादेव । अतएव गृह्यान्तरम् ।

“एकसाध्येष्ववर्हिःषु न स्यात् परिसमूहनम् ।

नोद्गासादनञ्चैव क्षिप्रहोमा हि ते स्मृताः” ।

इति क्षिप्रहोमानामेकसाध्यत्वम्—होतृमात्रसाध्यत्वं दर्शयति
गृह्यसंग्रहोऽप्याह ।

“राकाग्रौ पितृयज्ञे च ब्रह्माणं नोपकल्पयेत् ।

सायंप्रातश्च होमेषु तथैव बलिकर्मसु” ।

इति । न्यञ्चकरणन्तु—इदं भूमेर्भजामह इति—कर्त्तुमुचितम् ।
कस्मात् ? “पूर्वेषु चैके”—इति तस्य पक्षप्राप्तत्वात् । न खल्वेतत्

प्रतिषिध्यते । परमकरणेऽपि न वैगुण्यं भवति ; पक्षप्राप्तत्वादेव ।
एकेषां खल्वाचार्याणां मतम्—कर्त्तव्यमिति, न कर्त्तव्यमिति चाप-
रेषाम् । तस्मात् करणेऽभ्युदयः, अकरणे चावैगुण्यमिति सिद्धम् ।
तत्प्रकारश्च कर्मप्रदीपे दर्शितः ।

“दक्षिणं वामतोवाह्यमात्माभिमुखमेव तु ।

करं करस्य कुर्वीत करणे न्यञ्चकर्मणः” ।

इति । दक्षिणजान्वक्तः,—दक्षिणं जानु अक्तम्—(अञ्चतिर्गच्छति-
कर्मा) गतं, भूमिमित्यर्थात् यस्य, स दक्षिणजान्वक्तः भूमिगतदक्षिण-
जानुकदत्यर्थः । स खल्वयं दक्षिणजान्वक्तः, ‘दक्षिणेनाग्निं’ दक्षिणस्या-
मदूरवर्त्तिन्यान्दिश्यग्नेः, अदितेऽनुमन्यस्वेत्यनेन मन्त्रेण करणभूतेन
मन्त्रं पठित्वेत्यर्थः । “मन्त्रान्ते कर्मादिसन्निपातः”—इति न्यायात् ।
‘उदकाञ्जलिं’ विन्यासविशेषविशिष्टहस्तावञ्जलिरित्याचक्षते । ‘उदक-
पूरितोऽञ्जलिः’ अञ्जलेर्वा उदकमित्युदकाञ्जलिः । तमिममुद-
काञ्जलिं प्रसिञ्चेत् प्रागग्रमित्यर्थः । अग्नेः खलु दक्षिणस्यामदूर-
वर्त्तिन्यां दिश्ययं प्रसेकः पूर्वाभिमुखश्च होता भवति । “प्राञ्चि
उदञ्चि वा कर्माण्यनुतिष्ठेरन्”—इति च ब्राह्मणम् ॥ १ ॥ * ॥

अनुमतेऽनुमन्यस्वेति पश्चात् ॥ २ ॥

पश्चात् पश्चिमायां दिश्यग्नेः—उदकाञ्जलिं प्रसिञ्चेदित्यनुवर्त्तते ।
उदगग्रमित्यर्थः । गतमन्यत् ॥ ३ ॥ * ॥

सरस्वत्यनुमन्यस्वेत्युत्तरतः ॥ ३ ॥

उत्तरत उत्तरस्यां दिश्यग्नेरुदकाञ्जलिं प्रसिञ्चेत् पूर्वाग्रम् ।
स्निष्टमन्यत् ॥ ३ ॥ ० ॥

देव सवितः प्रसुवेति प्रदक्षिणमग्निं पर्युक्षेत् सकृदा
चिर्वा ॥ ४ ॥

देव सवितः प्रसुवेत्यनेन मन्त्रेण करणभूतेन प्रदक्षिणं यथा
भवत्यग्नेस्तथाऽग्निं पर्युक्षेत् परिषिञ्चेदेष्टयेदुदकाञ्जलिधारयेत्यर्थः ।
सकृदेकवारं वा त्रिवारत्रयं वा यथा भवति तथा पर्युक्षेदिति
क्रियाविशेषणमेतत् । पर्युक्षणेच्चेदावर्त्तते मन्त्रोऽप्यावर्त्तनीयः ।
करणत्वादस्य । प्रधानस्य खल्वावृत्तौ तदनुयायिनोगुणा अप्यावर्त्तन्ते ।
वाशब्दौ तुल्यवद्विकल्पार्थौ । तदत्र त्रिरावृत्तिपक्षे फलभूमा
कल्पनीयः । इतरथा क्षुप्रयत्नसाध्ये सकृत् पर्युक्षणे यावानर्थ-
स्तावानेव चेत् गुरुप्रयत्नसाध्ये पक्षान्तरेऽपि स्यात् ;—स्यात्तर्ह्य-
प्रामाण्यमेवाननुष्ठानलक्षणमस्य । कः खल्वनुन्मत्तः सत्यप्यल्पीय-
स्युपाये तावन्तमेवार्थमुत्पिपादयिषुर्गरीयांसमुपायमुपादत्ते । अत-
एवाह कात्यायनः ।

“यत्र स्यात् कच्छभूयस्त्वं श्रेयसोऽपि मनोषिणः ।

भूयस्त्वं ब्रुवते तत्र कच्छात् श्रेयोह्यवाप्यते” ॥

इति ॥ ४ ॥ ० ॥

पर्युक्षणप्रकारमाह ।

पर्युक्षणान्तान् व्यतिहरन् अभिपर्युक्षन् होमीयम् ॥ ५ ॥

दण्डरज्जूदकधारादिष्वादिरप्यन्तशब्दो भवतीत्याहुः । बहु-
वचनश्रुतिस्त्रिवेतिपक्षाभिप्राया । तदयमर्थः । पर्युक्षणानां पर्यु-
क्षणोदकधाराणामन्तान् व्यतिहरन् अभ्यन्तरतः कुर्वन्मित्यर्थः ।

अनेनैतदुक्तं भवति । पर्युचणारम्भकोटिमभ्यन्तरतोऽवसानकोटिश्च
वहिः कुर्यादिति । व्यतिहरन् व्यतियोजयन् मिश्रीकुर्वन्मिति वा ।
अन्ये त्वाङ्गः—व्यतिहारोविकर्षः व्यतिहरन् विहृष्टान्तरालान् कुर्वन्
न्नित्यर्थः—इति । होमौचं होमार्थमुपकृतं ब्रीह्यादि, अभिपर्युचन्
धारया अभ्यन्तरतः कुर्वन्नित्यर्थः । अथवा । अभिपर्युचन् आभि-
मुख्येन सिञ्चन् स्पर्शयन्नित्येतत् । ‘अग्निं पर्युचेत्’—इति पूर्वसूत्रस्य
सम्बध्यते ॥ ५ ॥ ० ॥

अथ हविष्यस्यानस्याग्नौ जुहुयात् कृतस्य वाऽकृ-
तस्य वा ॥ ६ ॥

अथेत्यानन्तर्यार्थोविशिष्टमानन्तर्यमभिद्योतयति ।

“समिदादिषु होमेषु मन्त्रदैवतवर्जिता ।

पुरस्ताच्चोपरिष्टाच्च दन्धनार्थं समिद्धवेत्” ॥

इति कर्मप्रदीपदर्शनात् पर्युचणानन्तरं तूष्णीं समिधमाधा-
येत्यर्थः । आचार्यपुत्रोऽप्याह ।

“सर्वेषामेव होमानां समिदादौ विधीयते ।

कर्मान्ते चैवमेव स्यात् स्वाहां तत्र न कारयेत्” ॥

इति । समिच्च प्रोक्षितैवाधातव्येत्याहापस्तम्बः । “नाप्रोक्षित-
मिन्धनमग्नावादध्यात्”—इति । हविष्यस्य हविषि साधोः—

“हविष्येषु यवा मुख्यास्तदनु ब्रीहयः स्मृताः ।

माषकोद्रवगौरादौन् सर्वालाभेऽपि वर्जयेत्” ॥

इति कर्मप्रदीपोक्तस्य माषकोद्रवादिवर्जस्य यवादेः । अन्नस्य

अग्नौवस्य कौटाद्यदृष्टतया भक्षणयोग्यस्येत्येतत् । षष्ठी चेयं
सम्बन्धार्था । हविष्येनाग्नेनाग्नौ जुहुयात् होममभिनिर्व्वर्त्तयेदित्यर्थः ।
अथवा । अवयवार्थैवेयं षष्ठी द्रष्टव्या । हविष्यस्यान्नस्यावयवेन होम-
मभिनिर्व्वर्त्तयेत्—इति । किमनेनोक्तं भवति ? एतदनेनोक्तं भवति ।
न सर्व्वमिह हविष्यमन्नं होतव्यम् । किन्तर्हि ? अवयवस्तस्य
होतव्यः—यथाऽवशिष्यते तथा होतव्यम्—इति । स खल्वयं होमः—

“होमपात्रमनादेशे द्रवद्रव्ये सुवः स्मृतः ।

पाणिरेवेतरस्मिंस्तु सुचा चात्र न ह्रयते” ॥

इति ।

“पाण्याहुतिर्द्वादशपर्व्वपूरिका

कंसादिना चेत् सुवमात्रपूरिका ।

दैवेन तीर्थेन च ह्रयते हवि—

व्यङ्गारिणि स्वर्चिषि तच्च पावके” ॥

इति च कर्मप्रदीपदर्शनात् ।

“उत्तानेनैव हस्तेन ह्यङ्गुष्ठाग्रेण पीडितम् ।

संहताङ्गुलिपाणिस्तु वाग्यतो जुहुयाद्धुविः” ॥

इति गोभिलपरिशिष्टवचनाच्च, यथोक्तप्रमाणं यथोक्तं हवि-
र्गृहीत्वा यथोक्तेन प्रकारेण दक्षिणेन पाणिना कर्त्तव्यः । अत्र च
पुनः—‘अग्नौ’—इति सूत्रयन्नाचार्य्यः—समिद्धे वक्तौ होतव्यमिति
द्योतयति । सूत्रितं खल्वाचार्य्येण पुरस्तादेव—“गृह्येऽग्नौ होमो-
विधीयते”—इति । तदाह कर्मप्रदीपः ।

“द्यौऽनर्चिषि जुहोत्यग्नौ व्यङ्गारिणि च मानवः ।

मन्दाग्निरामयावी च दरिद्रश्चोपजायते ॥

तस्मात् समिद्धे होतव्यं नाममिद्धे कदाचन ।

आरोग्यमिच्छताऽऽयुश्च श्रियमात्यन्तिकीन्तथा” ॥

इति । समिन्धनश्चाग्नेर्व्यजनादिना कर्त्तव्यमित्यथाह स एव ।

“जुह्वषंश्च ऊते चैव पाणिसूर्पस्फ्यदारुभिः ।

न कुर्यादग्निधमनं कुर्याद्वा व्यजनादिना ॥

मुखेनैके धमन्त्यग्निं मुखाद्दोषोऽध्यजायत ।

नाग्निं मुखेनेति च यस्मैकिके योजयन्ति तत्” ॥

इति । गृह्यासंग्रहः ।

“न वस्त्रेण धमेदग्निं न सूर्पेण न पाणिना ।

मुखेनोपाधमेदग्निं मुखाद्दोषोऽध्यजायत” ॥

इति । होमे च कर्त्तव्ये यत्र यदभिधानोऽग्निस्तत्र तमाह्वय
संपूज्य होतव्यम् ।

“सम्पूजयेत्ततो वक्त्रं दद्याच्चैवाऊतीः क्रमात्” ।

इति स्मरणात् ।

“आह्वय चैव होतव्यं यत्र यो विहितोऽग्नलः” ।

इति गृह्यासंग्रहवचनाच्च । यत्र चाग्निर्यदभिधानो भवति
तदाह गृह्यासंग्रहः ।

“लौकिकः पावकोह्यग्निः प्रथमः परिकौर्त्तितः ।

अग्निसु मारुतो नाम गर्भाधाने विधीयते ॥

पुंसवने चन्द्रनामा शुङ्गाकर्म्मणि शोभनः ।

सीमन्ते मङ्गलो नाम प्रगल्भो जातकर्म्मणि ॥

नान्नि स्यात् पार्थिवो ह्यग्निः प्राशने च शुचिस्तथा ।

सभ्यनामाऽथ चूडे तु व्रतादेशे समुद्भवः ॥

गोदाने सूर्यनामा स्यात् केशान्ते ह्यग्निरुच्यते ।

वैश्वानरोविसर्गे च विवाहे योजकः स्मृतः ॥

चतुर्थान्तु शिखी नाम धृतिरग्निस्तथाऽपरे ।

आवसथ्ये भवो ज्ञेयो वैश्वदेवे तु पावकः ।

ब्रह्मा वै गार्हपत्ये स्याददीश्वरो दक्षिणे तथा ।

विष्णुराहवनीये तु अग्निहोत्रे त्रयोऽग्नयः ॥

लक्षहोमे च वक्त्रिः स्यात् कोटिहोमे ऊताशनः ।

प्रायश्चित्ते विधिश्चैव पाकयज्ञे च साहसः ॥

देवानां हव्यवाहस्तु पितॄणां कथ्यवाहनः ।

पूर्णाहुत्यां मृदोनाम शान्तिके वरदस्तथा ॥

पौष्टिके बलदश्चैव क्रोधोऽग्निश्चाभिचारिके ।

वश्यार्थे कामदो नाम वनदाहे तु दूतकः ॥

कोष्ठे तु जठरो नाम क्रव्यादोमृतभक्षणे ।

समुद्रे वाङ्मो ज्ञेयः क्षये संवर्त्तको भवेत्” ॥

इति । विशेषनामासम्भवे च विश्वरूपो नामाग्निः सर्वत्र भवति ।

“सर्वतः पाणिपादान्तः सर्वतोऽक्षिशिरोमुखः ।

विश्वरूपो महानग्निः प्रणेतः सर्वकर्म्मसु” ॥

इति गृह्यासंग्रहवचनात् । हविष्यस्यान्नस्येतदिग्निनष्टि ;—

‘कृतस्य’ ओदनादेर्वा, ‘अकृतस्य’ व्रीह्यादेर्वा । तदाह कात्यायनः ।

“कृतमोदनसक्तादि तण्डुलादि कृताकृतम् ।

ब्रीह्यादि चाकृतं प्रोक्तमिति ह्यं त्रिधा मतम्” ॥

इति । व्याख्यातौ वाशब्दौ ॥ ६ ॥ * ॥

अकृतञ्चेत् प्रक्षाल्य जुहुयात् प्रोदकं कृत्वा ॥ ७ ॥

अकृतं ब्रीह्यादि, चेत् यदि, जुहुयात्,—तर्हि पूर्वमेव तत् प्रक्षाल्य— “त्रिर्देवेभ्यः प्रक्षालयेदित्याहुः”— इति लिङ्गदर्शनात् देवार्थत्वाच्चास्य वारत्रयमिति वाक्यशेषः । प्रगतमुदकं यस्मात्तदिदं प्रोदकम्—प्रगतोदकं कृत्वा जुहुयात् । तदयमर्थः । पूर्वमेव ब्रीह्यादि प्रक्षाल्य प्रगतोदकञ्च कृत्वा संस्थापयेत् शुचौ भाजने । आगते च होमकाले तस्मादेवोद्धृत्योद्धृत्य जुहुयात् । न तु होमकाले प्रक्षालयेत् । अप्रगतोदकतयाऽग्नेरपचयापत्तेरित्यभिप्रायः । शब्दप्रमाण-कत्वादस्यार्थस्य न किमपि शङ्कितव्यम् । तस्मादेव च नास्ति कृतस्य प्रक्षालनापेक्षा । न खल्वस्ति शब्दः—कृतं प्रक्षालयेदिति ॥ ७ ॥ • ॥

अथ यदि दधिपयोयवागूं वा, कर्ष्णेन वा चरु-
स्थाल्या वा सुवेण वै वा ॥ ८ ॥

अथ ब्रीहियवयोरभावे, यदि—दधि, पयो, यवागूं वा जुहुयात् । यवागूर्यवसृष्टकः । स खल्वयं दध्यादिहोमानुवादो दध्यादि-होमविधिमनुमापयति—ब्रीहियवयोरभावे दध्यादि जुहुयादिति । कस्मात् ? प्राप्त्यनुसारित्वादनुवादस्य । यथा चतुरवत्तं पञ्चावत्तं वा जुहोतीति होमानुवादो होमविधिम् । यथा वा—

“असंस्कृतप्रमीतानां त्यागिनां कुलयोषिताम् ।

उच्छिष्टं भागधेयं स्याद्दर्भेषु विकिरञ्च यः” ॥

इति दर्भेषु विकिरानुवादो दर्भेषु विकिरविधिम् । तथा चोक्तम् ।

“लिङ्गादपि विधिर्ज्ञेयो दर्भेषु विकिरो यथा” ।

इति । यथा वा—“यद्युवा उभयं चिकीर्षेद्वौचश्चैव ब्रह्मत्वश्चैव”—
इत्युभयचिकीर्षाऽनुवादस्तदुभयचिकीर्षाविधिमिति । दृश्यते च—
“यदि ब्राह्मणो यजेत, बार्हस्पत्यं मध्ये निधायाऽऽतिमाऽऽतिं
ऽऽत्वाऽभिघारयेत्, यदि राजन्य ऐन्द्रं, यदि वैश्यो वैश्वदेवम्”—
इति सयदिकादप्यान्नात् ब्राह्मणादीनां क्रतोर्विधानमिति ।
तथाच गृह्यान्तरम् ।

“अभावे ब्रीहियवयोर्दध्ना वा पयसाऽपि वा ।

तदभावे यवाम्बा वा जुहुयादुदकेन वा” ।

इति । तदयमर्थः । यदि ब्रीहियवयोरभावे दधि पयो जुहु-
यात्—“खादिरे बध्नाति, पाक्षाग्रे बध्नाति, रोहितके बध्नाति”—
इतिवदनयोरपि दधिपयसोर्विकल्पः । वाशब्दाभावश्च तुल्यवद्वि-
कल्पार्थः । तयोरप्यभावे यदि यवागूं वा जुहुयात्—तर्हि कंसेन
कांस्यभाजनेन वा जुहुयात् । ‘चरुस्थाल्या’ चरुर्न च अय्यते, सा
चरुस्थालीत्युच्यते । तथा चरुस्थाल्या—

“तिर्य्यगूर्द्धं समिन्मात्रा दृढा नातिवृहन्मुखी ।

मृन्मय्यौडुम्बरी वापि चरुस्थाली प्रशस्यते” ।

इति कर्माप्रदीपोक्तलक्षणया वा जुहुयात् । ‘सुवेण’, सुवः
खसु होमपात्रमुच्यते—

“खादिरो वाथ पाक्षाग्रे द्विवितस्तिः सुवः स्मृतः ।

सुम्बाऽऽमात्रा विज्ञेया वृत्तस्तु प्रग्रहस्तयोः ।

सुवागे घ्राणवत् स्वातं झङ्गुष्ठपरिमण्डलम् ।

जुङ्घाः शराववत् स्वातं सनिर्व्वाहं षडङ्गुलम्” ।

इति कर्मप्रदीपोक्तलक्षणः । तेन सुवेण वा जुङ्घयात् । ‘वै’—इति प्रसिद्धार्थकोनिपातः सुवस्यैवंविधेषु होमेषु प्रसिद्धिं द्योतयति । कात्यायनोऽप्याह ।

“होमपात्रमनादेशे द्रवद्रव्ये सुवः स्मृतः” ।

इति । ततश्चाभावविकल्पोऽयम् ‘कंसेन वा चरुस्थाल्या वा’—इति । तस्मात् सुवेणेति प्रथमः कल्पः । तस्य खल्वभावे कंसचरुस्थाल्योर्विकल्प इति सिद्धम् ।

केचिदत्र सूत्रद्वयं कल्पयन्ति । तत्र—“अथ यदि दधि पयो-यवागूं वा”—इत्येकं, “कंसेन वा चरुस्थाल्या वा सुवेण वै वा”—इति चैकं सूत्रमिति मन्यन्ते । विवरणञ्चेत्यं कुर्वन्ति । अथ यदि-शब्दौ प्रश्नाध्याहारार्थौ । अथ यदि व्रीहियवयोरभावः स्यात् किं जुङ्घयात्?—इति प्रश्नोऽध्याहार्यः । एवं पृष्ट आह—दधि जुङ्घयात्, पयो जुङ्घयात्, तयोरप्यभावे यवागूं वा जुङ्घयात् । व्रीह्यादेस्तावत् पाणिना होमः सिद्धः, दध्यादि केन जुङ्घयात्?—इत्यत आह । “कंसेन वा चरुस्थाल्या वा सुवेण वै वा” । उक्तार्थमन्यत् । यथाश्रुतसूत्रपाठेनैवोपपत्तौ किमर्थमयं प्रयाम इति न खल्वधि-गच्छामि ॥ ८ ॥ * ॥

अग्नये स्वाहेति पूर्वां तृष्णीमेवोत्तरां मध्ये चैवा-पराजितायाञ्चैव दिशीति सायम् ॥ ९ ॥

अग्नये स्वाहेत्यनेन मन्त्रेण पठितेन पूर्वां प्रथमां यथोक्त-

हविराहुतिं जुहुयात् । ताञ्चेमां पूर्वमाहुतिं मध्य एवाग्नेर्जुहुयात्—
न तु दध्यादिहोमपक्षेऽप्यग्नेरपचयाशङ्कां कुर्यादित्येवकारार्थः ।
तूष्णीमेवेत्येवकारो वाग्व्यापारप्रतिषेधं नियमयत्युत्तरस्यामाहुतौ ।
सेयमुत्तराऽऽहुतिर्मन्त्रदैवतयोरनादेशात्, प्रधानाहुतितया चामन्त्र-
दैवतताया अनुचितत्वात्,—“तद्युक्ते अवणाञ्जुहोतिरासेचनाधिकः
स्यात्”—इति च देवतानियमात्, प्रजापतये स्वाहेति मनसैवोच्चार्य्य
मन्त्रं होतव्या । कस्मात् पुनः कारणात् प्रजापतये स्वाहेत्ययमत्र
मन्त्रो भवति ?

“आज्यं द्रव्यमनादेशे जुहोतिषु विधीयते ।

मन्त्रस्य देवतायाश्च प्रजापतिरिति स्थितिः ।

इति कात्यायनस्मरणात् । न खलु वाग्व्यापारप्रतिषेधनियमे-
ऽपि मनसोव्यापारः प्रतिषिद्धो भवति । तस्मात् प्रजापतये
स्वाहेत्ययं मन्त्रः मनसैवोच्चारणीयो होमार्थम् । “यद्ग्नये च
प्रजापतये च सायं जुहोति”—इति । “तस्मात् प्राजापत्यां मनसा
जुहोति मनो हि प्रजापतिः”—इति च ब्राह्मणम् । “अग्नये स्वाहा
प्रजापतये स्वाहा इति सायं, सूर्याय स्वाहा प्रजापतये स्वाहा
इति प्रातः”,—इति च गृह्यान्तरम् । ताञ्चेमासुत्तराहुतिमपरा-
जितायां दिश्यग्नेर्जुहुयात् । अपराजिता, प्रागुत्तरा ऐशानीत्य-
नर्थान्तरम् । तथाच गृह्यासंग्रहः ।

“प्रक्रमणे तथोद्वाहे होमे स्विष्टकृते तथा ।

यस्यां दिशि विधिं प्राहुस्तामाहुरपराजिताम्” ।

इति । ‘इति’ अनेन प्रकारेण सायं जुहुयात् ॥ ८ ॥ *

अथ प्रातः,—सूर्याय स्वाहेतिपूर्वां, तूष्णीमेवोत्तरां
मध्ये चैवापराजितायाञ्चैव दिशि ॥ १० ॥

अथेतिपूर्वप्रकृतार्थम् । येनैव हविषा सायं होमः कृतः,—
कृतेन वा, अकृतेन वा, दध्ना वा, पयसा वा ;—तेनैव प्रातरपि
होतव्यमन्यत्र प्रतिनिधेरिति खल्वोचाम— “सायमाहुत्युपक्रम-
एवातऊर्द्धं गृह्येऽग्नौ होमोविधीयते”—इत्यत्र । ‘प्रातर्’—यथोक्त-
लक्षणे । कृतभाष्यमन्यत् । आह । निर्देशक्रमादेवाहुत्योः पूर्वोत्तरत्व-
सिद्धे पूर्वोत्तरामित्यवाच्यम् । अथोच्यते, कारणं वक्तव्यम् ।
उच्यते । नियमार्थं वचनमिदम् । कथं नाम ? इयमेव पूर्वा
नान्या, तथेयमेवोत्तरा नान्येति । किं भवति प्रयोजनम् ? हरित-
गोमयहोमस्य कम्बूकहोमस्य च समानकालत्वात् व्यतिकरोन भविष्य-
तीति । ‘प्राक् स्विष्टकृत आवापः’—इति वचनात् स्विष्टकृद्धोम-
दहापि प्राप्नोति । सोऽपि न भवतीति प्रवेदनार्थञ्चोत्तरत्ववचनम् ।
पुनरुक्तिश्च गौभिले न पर्यनुयोज्येतदपि न प्रसृज्यम् ॥ १० ॥ * ॥

समिधमाधायानुपर्युक्ष्य तथैवोदकाञ्जलीन् प्रसिञ्चे-
दन्वमंस्था इति मन्त्रविशेषः ॥ ११ ॥

समिधं मन्त्रदैवतर्जितां प्रकृतहोमापवर्गविहितामिन्धनार्था-
माधाय निःक्षिप्याग्नौ, अनुपर्युक्ष्याग्निं ‘देव सवितः प्रसुव’—इत्यनेन
मन्त्रेणेत्यर्थः । तथैव तेनैव प्रकारेण, पूर्वोक्तयैवावृता उदकाञ्जलीन्
प्रसिञ्चेत्—‘अदिते’—इत्येवमादिभिर्मन्त्रैः । ‘अनुमन्यस्व’—इत्येतस्मिंश्च

स्थानत्रये, 'अन्वमंस्थाः—इति मन्त्रविशेषः मन्त्रस्य विशेषः कर्त्तव्य-
इति वाक्यशेषः ॥ ११ ॥ * ॥

प्रदक्षिणमग्निं परिक्रम्यापां शेषं निनीय पूरयित्वा
चमसं प्रतिष्ठाप्य यथार्थम् ॥ १२ ॥

प्रदक्षिणं यथा भवति, तथाऽग्निं परिक्रम्यापां परिचरणीयानां
शेषमवशिष्टं परिचरणकर्म्मणः, निनीय संस्थाप्य । संस्थापितानामप्यपां
पुनः संस्थापनवचनं तासामपरित्याज्यत्वं दर्शयति । अथवा । निनीय
मिश्रयित्वा, अन्याभिरद्भिः, पूरयित्वा चमसं पात्रविशेषम् । आच-
मनमिति पाठेऽपि, आचम्यतेऽनेनेत्याचमनं पात्रमेवार्थः । तच्च पात्रं
प्रतिष्ठाप्य, आत्मनोऽन्तिके स्थापयित्वा, यथार्थं यथाप्रयोजनं
कर्म्मापवर्गविहितं वामदेव्यगानादिकं, प्रातराहुतिपश्चाद्विहितं ब्रह्म-
यज्ञं वा कुर्यादिति वाक्यशेषः । तत्र प्रमाणं वक्ष्यामः । प्रातराहु-
त्यनन्तरच्चेद्ब्रह्मयज्ञः क्रियते, तदा वामदेव्यगानमपि तदन्त एव
कर्त्तव्यम् । न त्विदानीमेव प्रातराहुत्यन्ते । 'वामदेव्यं गणेध्वन्ते'—
इति कात्यायनस्मरणात् । तदिदं पुनरुदकपात्रपरिपूरणमुदका-
लम्भनार्थमेव भवति । न त्वदृष्टार्थम् ।

“यस्य दृष्टं न लभ्येत तस्यादृष्टं प्रकल्प्यते” ।

इति ह्यभियुक्ताः स्मरन्ति । विहितं खल्वेतदुदकालम्भनं कर्म्म
कुर्व्वतो निमित्तविशेषेषु । तदाह कर्म्मप्रदीपः ।

“पित्र्यमन्त्रानुहरणे आत्मा लभे अवेक्षणम् ।

अधोवायुसमुत्सर्गे प्रहासेऽनृतभाषणे ।

माज्जारिमुषिकस्यर्शे आक्रुष्टे क्रोधसम्भवे ।

निमित्तेष्वेषु सर्वत्र कर्म कुर्वन्नपः स्पृशेत्” ।

इति ।

“रौद्रञ्च राक्षसं पित्र्यमासुरञ्चाभिचारिकम् ।

उक्त्वा मन्त्रं स्पृशेदाप आलभ्यात्मानमेवच” ।

इति च गृह्यान्तरम् ॥ १२ ॥ * ॥

एवमत ऊर्ध्वं गृह्येऽग्नौ जुहुयाद्वा हावयेद्वाऽऽजौवि-
तावभृथात् ॥ १३ ॥

एवमनेन प्रकारेणातोऽस्मात् पूर्वाक्ताद्धोमदद्यादूर्ध्वं परतः,
गृह्येऽग्नौ—पुनरुपादानात्—अन्यान्यपि यानि नित्यनैमित्तिकानि
कर्माणि गृह्येऽग्नौ विधीयन्ते, तेष्वपि, न पुनः सायंप्रातर्होममाच-
एवेत्यर्थः । जुहुयाद्वा स्वयं, सम्भवश्चेत्, हावयेद्वा पुत्रादिभिरसम्भव-
श्चेत् । असम्भवकारणञ्चोक्तं कात्यायनेन कर्मप्रदीपे ।

“सूतके च प्रवासे च अशक्तौ आद्धभोजने ।

एवमादिनिमित्तेषु हावयेदिति योजयेत्” ।

इति । यदा पुनरसमर्थो व्याधादिना हावयति, तदा यत्
कर्त्तव्यं तदप्याह स एव ।

“स्वयं होमासमर्थस्य समीपमुपसर्पणम् ।

तत्राप्यशक्तस्य सतः शयनाच्चोपवेशनम्” ।

इति । तदनेन, नायं तुल्यवद्विकल्पः—जुहुयाद्वा हावयेद्वा—
इति । किन्तर्हि ? कात्यायनवचनात् व्यवस्थितोऽयं विकल्पः ।

कथं नाम ?—सम्भवे जुहुयात्, असम्भवे हावयेदिति यथोक्तैव व्यवस्था ।

“सन्ध्याकर्मावसाने तु स्वयं होमोविधीयते ।

स्वयं होमे फलं यत्तु तदन्येन न जायते” ।

इति च स्मृत्यन्तरम् । तदत्राद्यं सायंप्रातर्होमद्वयं स्वयमेव कर्तव्यम् । कस्मात् ? अत ऊर्ध्वम्—इत्यभिधानात् । अत-ऊर्ध्वमिति खल्वभिदधान आचार्य्य आद्ये होमद्वये नायं विकल्पः—जुहुयाद्वा हावयेदेति—इति दर्शयति । तस्मादाद्यं होमद्वयं स्वयमेव कुर्यात् ऊर्ध्वन्वस्मात् जुहुयाद्वा हावयेदेति सिद्धम् ।

तस्य खल्वेतस्य होमस्यावधिरुच्यते—‘आ जीवितावभृथात्’—इति । अवभृथोयजान्त इत्यनर्थान्तरम् । इह त्वन्तमात्रमर्थः । जीवितस्यावभृथोऽन्तोविनाशः चय इत्येकोऽर्थः । तस्मात् जीवितावभृथात् आ । पदद्वयञ्चेदम् । जीवितचयपर्यन्तमित्यर्थः । तथाच श्रूयते । “यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोति”—इति । “एतद्वै जरामर्थ्यं सत्रं यदग्निहोत्रं, जरया वा ह्येवास्मान्मुच्यते मृत्युना च”—इति । “जरामर्थ्यं वा एतत् सत्रं यदग्निहोत्रं दर्शपूर्णमासौ च, जरया ह वा एताभ्यां निर्मुच्यते, मृत्युना च”—इति चैवमादि ॥ १३ ॥ * ॥

अथाप्युदाहरन्ति ॥ १४ ॥

अथेति पूर्वप्रकृतार्थम् । अथ यत् प्रकृतं—हावयेदेति, तदस्यार्थस्य द्रष्टुमे ब्राह्मणवाक्यमप्युदाहरन्ति शिष्टा इत्याभासान्तं सूत्रम् ॥

॥ १४ ॥ * ॥

कामं गृह्येऽग्नौ पत्नी जुहुयात् सायंप्रातर्होमौ, गृहाः पत्नी, गृह्यणोऽग्निर्भवतीति ॥ १५ ॥

काममित्यनुमत्यर्थको निपातः । असामर्थ्यं गृह्येऽग्नौ पत्नी जुहुयात् सायंप्रातर्होमौ । गृह्येऽग्नौ खल्वयं होम इति पत्नी जुहुयात् । कस्मात् ? तदुच्यते । गृहाः पत्नी, एष चाग्निर्गृह्यो भवति । एतं खल्वग्निं गृह्य इत्याचक्षते । तथाच - एतस्मात् समाख्यानात् पत्नी जुहुयात् । तथाच स्मर्यते ।

“न गृहं गृहमित्याहुर्गृहिणी गृहमुच्यते ।

तथा हि सहितः सर्वान् पुरुषार्थान् समश्रुते” ।

इति । ततश्च यावता होमनिष्पत्तिर्भवति, तावन्मात्रं पत्नी-मध्यापयेत् । कस्मात् ? पत्नी जुहुयादितिवचनात् । न खल्वनधीत्य शक्नोति पत्नी होतुम् । न च तूष्णीमित्याह वचनम् । किमिव हि वचनं न कुर्यान्नास्ति वचनस्यातिभारः—इति हि तन्त्रस्थितिः । सा खल्वयं पत्नी होतुरन्यस्याभाव एव जुहुयात् । कस्मात् ?

“निक्षिप्याग्निं स्वदारेषु परिकल्प्यर्त्विजन्तथा ।

प्रवसेत् कार्यवान् विप्रो वृथैव न चिरं क्वचित्” ।

इति कर्मप्रदीपवाक्ये ऋत्विक्परिकल्पनस्यार्थवत्त्वोपपत्तेः ।

“असमचन्तु दम्पत्योर्होतव्यं नर्त्विगादिना ।

द्वयोरप्यसमचन्तु भवेद्धुतमनर्थकम्” ।

इति च तस्याः समचमेवर्त्विगादिना होमानुष्ठानात् । यदपि स्मरणम्—

“पत्नी पुत्रः कुमारी वा शिष्योवापि यथाक्रमम् ।

पूर्वपूर्वस्य चाभावे विदध्यादुत्तरोत्तरः” ।

इति । तदपि नास्माकं सम्भवति । कुमारौश्रवणात् । न खल्वस्माकं खशास्त्रे कुमार्या होतव्यमिति श्रूयते । इतश्च । खशास्त्रविरोधाद् । खशास्त्रे खल्वस्माकं पत्न्याः समक्षमेवर्त्तिगादिना होमोऽनुज्ञाप्यते इत्यवोचाम । न च पत्न्या अप्यशक्तौ तदिति वाच्यं, मामाभावाद् । न खल्वस्मिन् सङ्कोचे प्रमाणमस्ति । न च सामान्यमपि वचनमृते कारणाद्विशेषपरं कल्पयितुमुचितम् ! इतश्च । ऋत्विक्परिकल्पनवैधर्थात् । ऋत्विक्परिकल्पनं खल्वेवमनर्थकं स्यात् । पत्न्याः खल्वशक्तौ ऋत्विजा होतव्यमिति स परिचिकल्पयिषितः । सा खल्वियमनर्थिका कल्पना स्यात् । कस्मात् ? तथैव तत्सम्भवात् । यदि नामाशक्ता पत्नी भवेत्, तर्हि सैव तदानीमृत्विजं परिकल्पयिष्यति, किमिदानीमेव तत्परिकल्पनेन ? तदशक्तौ चान्यपरिकल्पनाऽविशेषात् । परिकल्पितस्यापि ऋत्विजोऽशक्तौ अन्योऽपि ऋत्विक् पत्न्या परिकल्पयितव्य एव—इति इदानीं ऋत्विक्परिकल्पने, न कश्चिद्विशेषोऽस्ति ।

ननु—“जातिन्तु वादरायणोऽविशेषात्, तस्मात् स्यपि प्रतीयेत जात्यर्थस्याविशिष्टत्वात्”—इति सिद्धान्तात् पत्यप्यधिकारिणी कथमिवादितो न जुहुयात् ? उच्यते । नैतदस्ति—केवलायाः पत्न्या-अधिकार इति । किन्तर्हि ? दम्पत्योः सहाधिकार इति सिद्धान्तः । तथा चोक्तम् । “स्रवतोस्तु वचनादैककर्म्यं स्यात्”—इति । “धर्मं चार्थं च कामे च नातिचरितव्या”—इति, “सह धर्मश्चरितव्यः”—इति चैवमादि खल्वभियुक्ताः स्मरन्ति । तस्मान्नास्ति पत्न्याः केव-

स्त्रायाः पृथगधिकारः । सहाधिकारेऽपि यावदुक्तमेव साऽधिकारोति
इति तदन्यत्रानधिकार एव तस्याः स्तिष्यते । “तस्या यावदुक्त-
माग्नीर्ब्रह्मचर्य्यमतुल्यत्वात्”—इति सिद्धान्तात् । वचनबलादेवानया
होतव्यमिति यथावचनमेवाधिक्रियते । दर्शितञ्चास्माभिर्वचनस्य
तात्पर्य्यम्—होतुरन्यस्याभावे पत्नी जुहुयात्—इति । “सा चान्य-
होतुरभावे जुहुयात्”—इति च भट्टभाष्यम् । तस्मादन्येषामेवैष
नियमः पत्नी प्रथमं जुहुयात्,—इति । परशास्त्रोक्तं खल्वेतदिति
नास्माकं भवति । तथा चाश्वलायनगृह्यम् । “पाणिग्रहणादि
गृह्यं परिचरेत् स्वयं पत्न्यपि वा पुत्रः कुमार्यन्तेवासी वा”—ति ।
इतिर्ब्राह्मणवाक्यपरिसमाप्त्यर्थः, सायंप्रातर्होमप्रकरणपरिसमाप्त्यर्थो-
वा ॥ १५ ॥ * ॥

उपदिष्टौ सायंप्रातर्होमौ, सूचितश्च प्रातर्होमानन्तरं ब्रह्मयज्ञः,—
‘प्रदक्षिणमग्निं’ परिक्रम्यापां शेषं निनीय पूरयित्वा चमसं प्रति-
ष्ठाप्य यथार्थम्’—इत्यत्र । स खल्वयं ब्रह्मयज्ञः पञ्चानां महायज्ञा-
नामादिभूतः । तदाह कर्मप्रदीपः ।

“देव-भूत-पितृ-ब्रह्म-मनुष्याणामनुक्रमात् ।

महासत्राणि जानीयात्त एव हि महामखाः ।

अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः, पितृयज्ञस्तु तर्पणम् ।

होमोदैवो, बलिर्भौतो, नृयज्ञोऽतिथिपूजनम्” ।

इति । अनुक्रमाद्वक्ष्यमाणानीत्यर्थ इति परिशिष्टप्रकाशः । ते
खल्विमे पञ्च महायज्ञाः पञ्चसूनापापापनुत्तये गृहमेधिना प्रत्यहं
कर्त्तव्याः । अतएव स्मरति भगवान्मनुः ।

‘पञ्चैतान् यो महायज्ञान् हापयति शक्तिः ।

स गृहेऽपि वसन्नित्यं सूनादोषैर्न लिप्यते ।

इति ।

“पञ्चसूना गृहस्थस्य चुल्ली पेषण्युपस्करः ।

कण्डनी चोदकुम्भश्च बध्यते याश्च वाहयन्” ।

इति च । स खल्वयं ब्रह्मयज्ञोऽध्यापनं श्रुतिजपश्च । तदप्याह
कर्मप्रदीपः । “अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः”—इति ।

“वेदमादित आरभ्य शक्तितोऽहरहर्जपेत्” ।

इति ।

“यश्च श्रुतिजपः प्रोक्तः ब्रह्मयज्ञः स वोच्यते” ।

इति च । अत्र शक्तिरित्युपादानादशक्तौ कियानपि श्रुति-
जपोब्रह्मयज्ञो भवतीत्यवगम्यते । “एकामृचं एकं वा यजुरेकं वा
मामाभिव्याहरेत्”—इति च स्मृत्यन्तरम् । तदेवं कन्दोगानां
खशाखापरिभाषितोद्विविधो ब्रह्मयज्ञो भवतीति परिशिष्टप्रकाश-
प्रभृतयः । भट्टभाष्ये तु—

“गुरावध्ययनं कुर्वन् शुश्रूषादि यदाचरेत् ।

स सर्वो ब्रह्मयज्ञः स्यात्तत्तपः परमुच्यते” ।

इति स्मरणात् गुरोर्यदध्ययनं सोऽपि ब्रह्मयज्ञ इत्यभिहितम् ।
तस्य खल्वस्य ब्रह्मयज्ञस्य विकल्पेन त्रयः काला भवन्ति । तथाच
‘अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः,’—इति । ‘यश्च श्रुतिजपः प्रोक्तः ब्रह्मयज्ञः स
वोच्यते,’—इति चाभिधायाह कात्यायनः ।

“स चार्वाक् तर्पणात्कार्यः पश्चाद्वा प्रातराहुतेः ।

वैश्वदेवावसाने वा नान्यत्रेति निमित्तकात्” ।

इति । तर्पणादर्वाक् श्रुतिजपात्मको ब्रह्मयज्ञः कार्य इत्येकः
काण्डः । न चायं ब्रह्मयज्ञः सवितुरूपस्थानरूप इति वाच्यम् । तस्य
ब्रह्मयज्ञत्वे प्रमाणाभावात् । न खल्वस्ति प्रमाणं—सवितुरूपस्थानं
ब्रह्मयज्ञ इति । कात्यायनः खल्वादितः सन्ध्योपासनमुक्त्वा
उक्त्वा च तदतिक्रमदोषम्,—“वेदमादित आरभ्य”—इत्यादित-
आरभ्य यथाशक्ति वेदाध्ययनं विदधौ । न चेदं सवितुरूपस्थान-
रूपं सम्भवति । आदित आरभ्येत्यभिधानात् । न च सवितुरूप-
स्थाने आदित आरभ्य वेदो जप्यते । तस्मात् सवितुरूपस्थानादन्य-
एव कश्चित् श्रुतिजपो वचनार्थः । यश्च श्रुतिजप इत्यादिना च
तस्यैव ब्रह्मयज्ञसञ्ज्ञामभिधाय,—‘स चार्वाक् तर्पणात् कार्यः’—इति
तस्यैव तर्पणादर्वाक् कर्त्तव्यतां कात्यायनः प्राह स्म । अतएव
स्मरति बृहस्पतिः ।

“ब्रह्मयज्ञार्थसिद्ध्यर्थं विद्यामाध्यात्मिकीं जपेत् ।

जप्त्वाऽथ प्रणवं वापि ततस्तर्पणमाचरेत्” ।

इति । तथा च सन्ध्योपासनमभिधाय ब्रह्मपुराणे ।

“कृत्वा प्रदक्षिणं सूर्यं नमस्कृत्योपविश्य च ।

स्वाध्यायं प्राङ्मुखः कृत्वा तर्पयेद्देवतामृषीन् ।

इति । स्वाध्यायब्राह्मणेऽपि, “रक्षांसि वा पुरोनुवाके तपोग्रम-
तिष्ठन्त तान् प्रजापतिर्वरेणोपामन्त्रयत”—इत्येवमादिना तृतीये-
नानुवाकेन सन्ध्योपासनमभिधाय, “अजान् ह वै पृश्नींस्तपस्यमानान्
ब्रह्म स्वयम्भुभ्यानर्षत्”—इति, “यत् स्वाध्यायमधीयीतैकामष्ट्युचं

यजुः साम वा तद्ब्रह्मयज्ञः सन्तिष्ठते”—इति चैवमादिभिरष्टा-
भिरनुवाकैः सविस्तरं पृथगेव ब्रह्मयज्ञः समाम्नायते । तस्मात्
सवितुरूपस्थानरूपोऽयं ब्रह्मयज्ञ इत्यप्रमाणं वचनम् ।

अथैवमाचार्येण स्नानग्रन्थे—“अथ नित्यवत् सन्ध्यामुपासीत
उदृत्यं चित्रम्”—इत्युपक्रम्य,—“आभिर्ऋग्भिः सवितुरूपस्थानम्”—
इत्यभिधाय,—“नमो ब्रह्मणे इत्युपजाय चेत्यन्तेनाग्निस्पृष्यत्विति
च सर्व्वत्र सव्येनैतांस्तर्पयेत्”—इत्येवमादिना तर्पणमभिधाय,—
“गायत्र्यष्टगतमादौ कृत्वा भासं दशस्तोभम्”—इत्यादिना,—
“अहरहर्ब्रह्मयज्ञाय”—इत्येवमन्तेन तर्पणानन्तरं ब्रह्मयज्ञोऽभि-
हितः कथं सङ्गच्छते ?

उच्यते । नैष दोषः । श्रुतिसामान्येऽप्यर्थभेदात् । समानायाम-
प्युभयत्र तर्पणश्रुतावनयोरर्थभेदो भवति । भिद्यते खल्वनयोरर्थ-
इत्यदोषः । आचार्यः किल सूर्य्यापस्थानादनन्तरं स्नानाङ्गमेव
तर्पणमभिदधौ न त्वन्यत् प्रधानभूतम्—‘पितृयज्ञस्तु तर्पणम्’—इति ।
स्नानप्रकरणे खल्वाचार्यस्तर्पणं सूर्य्यापस्थानादनुपदमाह स्म । तदस्य
तर्पणस्य स्नानाङ्गतायामस्ति प्रमाणं प्रकरणम्, न तु प्रधानतायां
किञ्चिदपि प्रमाणं पश्यामः । कात्यायनवाक्यस्वरसादप्येवमेवा-
चार्यस्याभिप्रायोऽवधार्यते । कात्यायनोऽपि खल्वार्यस्याभिप्रायस्य
प्रकाशयितेत्यवोचाम । स च ब्रह्मयज्ञानन्तरं तर्पणं पितृयज्ञमभि-
दधानः सूर्य्यापस्थानादनन्तरं तर्पणं स्नानाङ्गमेवाचार्येणाभिहितमिति
दर्शयति । अन्यथा कथमिव खोपजीव्यस्यैवाचार्यस्य विरुद्धमयम-
भिदधीत ! एवं खल्वस्यैव वचस्यनाश्वासो लोकानां प्रसज्येत !

तस्मादाचार्येण—“अथातः स्नानविधिं व्याख्यास्यामः”—इति प्रतिज्ञाय, “पुनः शन्नोदेव्यादिभिर्मार्जनञ्च”—इत्येवमन्तेन स्नानमभिधाय, तदङ्गस्य तर्पणस्याभिधाने प्राप्ते, “अथ नित्यवत् सन्ध्यामुपासीत”—इति, “आभिर्ऋग्भिः सवितुरूपस्थानम्”—इति चानूद्य क्रमार्थं, तर्पणमभिहितम् । तस्मात् स्नानाङ्गं तर्पणं सवितुरूपस्थानात्परं पितृयज्ञस्तु तर्पणं ब्रह्मयज्ञात्परमित्यविरोधः ।

आह । ननु ‘स चार्व्वाक् तर्पणात् कार्यः’—इति कात्यायनवाक्यस्य पितृयज्ञरूपतर्पणपरत्वे किं मानम् ? उच्यते ।

“पञ्चानामथ सत्राणां महतामुच्यते विधिः” ।

इत्युपक्रम्य पञ्चमहायज्ञप्रकरणे खल्वेवमभिहितं कात्यायनेन । तदत्र तर्पणपदस्योपक्रमोपस्थितं पितृयज्ञ एव तर्पणमर्थः । “सन्निहिते बुद्धिरन्तरङ्गा”—इति न्यायात् । “प्रकृतप्रत्ययश्च न्यायः”—इति चाभियुक्तवचनात् । व्यक्तिवचनानाञ्चामीषाम् आग्नेयीवत् सन्निहितव्यक्तिपरताया न्याय्यत्वात् । अतएव, ‘पितृयज्ञस्तु तर्पणम्’—इत्यत्रापि स्त्रोक्तमेव तर्पणमर्थः ।

तस्माद् यथा “आग्नेया अग्नौधमुपतिष्ठते”—इत्याग्नेयीपदेन प्रकृतो ज्योतिष्टोमसमाप्नातोऽन्यत्र विनियुक्तोऽपि मन्त्रोऽगच्छते, न पुनर्दाशतया लिङ्गवन्तोऽपि मन्त्रा नापि तदुभयम्—इति तृतीयाध्याये निरूपितम् । एवमिहापि प्रकृतं पितृयज्ञरूपमेव तर्पणं परामृश्यते, न स्नानाङ्गं नाप्युभयमिति । कात्यायनो हि कर्मप्रदीपे दशमे खण्डे स्नानमुपदिश्य, एकादशे खण्डे गायत्रीजपान्तं सन्ध्योपासनं,—

“वेदमादित आरभ्य शक्तितोऽहरहर्जपेत्” ।

इति जपयज्ञाभिधाय, द्वादशे खण्डे,

“यवाद्भिस्तर्पयेद्देवान् सतिलाद्भिः पितृनपि” ।

इत्यादिना स्नानसूत्रोपदिष्टात् स्नानाङ्गतर्पणाद्विलक्षणमेव
सपरिकरं तर्पणमभिधाय,—

“क्वायां यथेच्छेच्छरदातपार्त्तः

पयः पिपासुः चुधितोऽलमन्नम् ।

बालोजनित्रौ जननी च बालं

योषित् पुमांसं पुरुषश्च योषाम् ॥

तथा सर्वाणि भूतानि स्यावराणि चराणि च ।

विप्रादुदकमिच्छन्ति सर्वाभ्युदयकृद्धि सः ।

तस्मात् सदैव कर्त्तव्यमकुर्वन् महतैनसा ।

युज्यते ब्राह्मणः कुर्वन् विश्वमेतद्विभर्त्ति हि” ।

इत्युपसंसृतवान् । तदत्राकरणे दोषस्य करणे चाभ्युदयस्योप-
देशात् प्रधानमेवैतत् तर्पणमिति प्रतिपत्तव्यम् । न ह्यत्र तर्पण-
स्याङ्गत्वे लिङ्गादिकं किमपि प्रमाणमुपलभामहे ; येन स्नानाङ्ग-
मिदं तर्पणमिति प्रतिपद्येमहि । ब्रह्मयज्ञसाहचर्यादपि पितृयज्ञ-
स्तर्पणं प्रधानमेवावगम्यते । साहचर्यमपि स्वत्वर्थस्य नियामक-
मिष्यते । अतएव कर्म्मप्रदीपे, ‘पितृयज्ञस्तु तर्पणम्’—इतिस्नान-
प्रकरणनैरपेक्ष्येणान्नातम् । मनुस्मृतावपि, ‘पितृयज्ञस्तु तर्पणम्’—
इत्युक्तम् । स्नानस्य तदङ्गतर्पणस्य वा नामापि तत्र न श्रूयते ।
प्रकरणान्तरे खल्विदमस्नानं प्रकरणाधिकरणन्यायेन कर्म्मन्तर-

मवगमयति । तथा चोक्तम् । “प्रकरणान्तरे प्रयोजनान्यत्वम्”—
इति । तुल्यञ्च समानानम्—अध्यापनं ब्रह्मयज्ञस्तर्पणं पितृयज्ञो-
होमो देवयज्ञ इत्येवमादि न च स्नानाङ्गतर्पणादर्वाक् कन्दो-
गानां ब्रह्मयज्ञो भवति । स्नानाङ्गतर्पणात् परत एवाचार्य्येण
ब्रह्मयज्ञस्योपदेशात् । कन्दोगानां विहितस्यैव ब्रह्मयज्ञस्य खल्वेष
कालविधिः— ‘स चार्वाक् तर्पणात् कार्य्यः’—इत्येवमादिः । न
चान्यविषयमेतद्वाक्यम् । न खल्वस्यैव पूर्वस्मिन् परस्मिंश्च वाक्य-
प्रवाहे कन्दोगविषये सति मध्यपठितमिदं वाक्यमकस्मादेवान्येषां
भवितुमर्हति । न चार्द्धजरतौयमुचितम् । तस्मान्न किञ्चिदेतत् ।
स्नानाङ्गञ्च तर्पणमन्तरेण स्नानं न भवति, भवति चेदं तर्पणमन्त-
रेणापि स्नानं रोगाद्युपद्रवेषु ।

“तर्पणन्तु शुचिः कुर्यात् प्रत्यहं स्नातकोद्विजः ।

देवेभ्यश्च ऋषिभ्यश्च पितृभ्यश्च यथाक्रमम्” ।

इति च स्मृत्यन्तरम् । तदेवं सिद्धे तर्पणद्वैते, स्नानाङ्गतर्पणं
सवितुरूपस्थानात् परं पितृयज्ञस्तु तर्पणं ब्रह्मयज्ञादिति न किञ्चि-
दनुचितम् । अतएव कात्यायनेन श्रुतिजपात् परं तर्पणमुक्तम् ।

यच्च तर्पणद्वैतमभ्युपगच्छताऽपि तत्त्वकारेण, स्नानाङ्गतर्पणन्तु
प्रधानतर्पणस्य प्रकृतिभूतं नित्याग्निहोत्रमिव सत्राग्निहोत्रस्य ।
तत्र स्नानाङ्गतर्पणस्य सन्ध्योत्तरत्वं साक्षादुक्तं विहृतावपि सम्भवे
प्राप्तम् । यथा ज्योतिष्टोमस्य दृश्युत्तरकालत्वं विहृतिसोमेऽप्यति-
देशप्राप्तम्—इत्युक्तम् । तत्र ब्रूमः । स्मृत्यन्तरोक्तं प्रधानतर्पणं
स्नानाङ्गतर्पणस्य विहृतिर्भवेत् भवतु नाम । कात्यायनोक्तन्तु प्रधान-

तर्पणं न स्नानाङ्गतर्पणेन विक्रियते । कस्मात् ? सपरिकराभिहित-
त्वात्तस्य । सपरिकराभिहिता प्रकृतिर्विकृतिरन्या,—इति हि
सिद्धान्तः । तत्र कुत्र कस्य धर्मः प्रदिश्यताम् ।

अथापि भवतः श्रद्धामनुरुध्य प्रधानतर्पणं स्नानाङ्गतर्पणस्य
विकृतिरिति सामान्येन प्रतिपद्येमहि, तथापि ‘स चाव्वाक् तर्पणात्
कार्यः’—इति कात्यायनादिभिस्तस्य कालविशेषोपदेशात् नैव चोद-
केन तत्र कालः प्रापयितव्यो भवति । वैकृतेन विशेषोपदेशेन
प्राकृतस्य चोदकप्रापयितव्यस्य कालस्य बाधात् । चोदकेन हि
विप्रकृष्टाधीतः कालः संबन्धयितव्यः, सन्निकृष्टन्तु ब्रह्मयज्ञोत्तरत्व-
मिति शीघ्रमुपस्थितेन ब्रह्मयज्ञोत्तरत्वेन बिलम्बोपस्थितं मन्ध्योत्तरत्वं
बाध्यते । शरमयेनेव वर्हिषा कुशमयं वर्हिः । अपिच । यदि
विकृतावानुमानिकं चोदकप्राप्तं सामिधेनीनां पाञ्चदशं बाधित्वा,
“सप्तदश सामिधेनीरनुब्रूयात्”—इत्यनारभ्याधीतेनापि वाक्येन
साप्तदशं सामिधेनीनामिष्यते, तर्हि, ‘स चाव्वाक् तर्पणात्
कार्यः’—इति, ‘ब्रह्मयज्ञप्रसिद्ध्यर्थम्’—इति चैवमादिभिर्वाक्यैः साक्षा-
देव पितृयज्ञविषयैः चोदकप्राप्तं मन्ध्योत्तरत्वं बाधित्वा पितृयज्ञस्य
तर्पणस्य ब्रह्मयज्ञोत्तरत्वं सुतरामेष्टव्यम् ।

अतएव चातुर्मास्येषु साकमेधे तृतीये पर्वणि—“अग्रयेऽनीक-
वते प्रातरष्टाकपालो, मरुद्भ्यः सान्तपनेभ्यो मध्यन्दिने चरुः, मरुद्भ्यो-
गृहमेधिभ्यः सर्वासां दुग्धे सायमोदनम्”—इति प्रातर्मध्यन्दिने
सायमित्यङ्गः कालेषु दृष्टीनां समाम्नानात्,—यथा देवदत्तः प्रातर-
पूपं भक्षयति, मध्यन्दिने विविधमन्नमश्नाति, अपराह्णे मोदकान्

भक्षयति,—इत्येकस्मिन्नहनि इति गम्यते, तथाऽत्रापि गम्यते—
इत्येकस्मिन्नहनि दृष्टीनामवगमात् सद्यस्कालता विवृतीनाममूषा-
मिष्टीनामिति चोदकप्राप्तमानुमानिकं ब्रह्मकालत्वं बाध्यत इति
पञ्चध्याये सिद्धान्तितम् । तथा चोक्तम् । “अपि वा क्रमकालमयुक्ता-
सद्यः क्रियेत तत्र विधेरनुमानात् प्रकृतिधर्मलोपः स्यात्”—इति ।
एवमिहापि भविष्यति ।

ननु नास्त्यत्र शब्दोब्रह्मयज्ञानन्तरन्तर्पणं पितृयज्ञः,—इति ।
साकमेधेऽपि तर्हि नास्ति शब्दः—सद्यस्काला इमा दृष्टय इति ।
तत्रार्थादवगम्यते सद्यस्कालता इति चेदिहाप्यर्थादवगम्यते ब्रह्म-
यज्ञोत्तरतेत्यविशेष एव । न खलु वयं शब्दस्याप्रयोगमर्थाभावे
हेतुमभ्युपगच्छामः । सत्यप्यर्थे तदवसराभावान्न प्रयुज्यते शब्द-
इति ह्यभियुक्ताः कथयन्ति । गम्यते चान्यस्मात् कारणादयमर्थः—
यदुत ब्रह्मयज्ञादनन्तरं पितृयज्ञस्तर्पणं कर्त्तव्यमिति । अस्ति चात्र
साक्षादपि ब्रह्मयज्ञोत्तरत्वावगमकं किञ्चिद्वचनम् । तच्च पुरस्ता-
देवोदाहृतमस्माभिः ।

यदि पुनः सामान्यत एव तर्पणस्य ब्रह्मयज्ञोत्तरत्वमास्मायेतापि
तर्हि तत् प्रकृत्या वा गृह्येत विवृत्या वा,—इति भवतां द्वयौ
गतिः स्यात् । तत्र यदि प्रकृत्या गृह्येत, तर्ह्युभयोः कालयोरन्यतरः
कालः पक्षे परित्यज्येत । यदि विवृत्या गृह्येत, तत्रापि चोदकेन
प्राकृतस्य कालस्य प्रापितत्वादन्यतरः कालः परित्यज्येतैव । तदेव-
मुभयथाऽप्यन्यतरकालपरित्यागस्यावश्यकत्वे समानेऽपि यतरः पक्षो-
न्यायेनानुगृह्यते, ततरः पक्ष इहाश्रयितव्योभवति । तत्र विवृतौ

चोदकप्राप्तः काल आनुमानिक इति स त्यज्यताम् । प्रकृतौ तु सन्ध्योत्तरत्वकालः साक्षादाम्नात इति न युज्यते त्यक्तुमित्यस्मात्-पक्षो न्यायेनानुगृह्यते ।

अतएव, “य इष्ट्या पशुना सोमेन आग्रयणेन वा यज्यमाणः स पौर्णमास्याममावस्यायां वा यजेत”—इति सामान्यवचनेन साङ्गस्य यागस्यामावस्यायां पौर्णमास्यां वा करणाम्नातात् तस्य च प्रकृतिपरत्वे तत्र प्रत्यक्षसाम्नातस्य पूर्व्वेद्युरग्निं गृह्णाति उत्तर-महर्द्देवतां यजेत’—इति कालस्य पक्षे परित्यागप्रसङ्गात् सामान्य-वचनं विकृतिपरमिति तत्र चोदकप्राप्तमानुमानिकं द्वैयहकाल्यं-परित्यज्यते इति वैकृतानामैन्द्राग्रादीनां सद्यस्कालत्वमिति पञ्च-माध्याये सिद्धान्तितम् ।

परमार्थतस्तु ब्रह्मयज्ञोत्तरत्वाम्नातं न सामान्यविषयं किन्तु पितृयज्ञरूपतर्पणविषयमेवेति पुरस्तादुपदर्शितमस्माभिः । अतएव गोभिलौयवचनद्वयम् ।

“आप्लवने तु संप्राप्ते तर्पणं तदनन्तरम् ।

गायत्रीन्तु जपेत् पश्चात् स्वाध्यायञ्चैव शक्तिः ।

आप्लवने तु संप्राप्ते गायत्रीं जपतः पुरा ।

तर्पणं कुर्वतः पश्चात् स्नानमेव वृथा भवेत्” ।

इति । तदनेन स्नानाङ्गस्यैव तर्पणस्यायं काल इति स्पष्टमव-गम्यते । कस्मात् ? ‘आप्लवने तु संप्राप्ते’,—इत्युपक्रमात् । ‘स्नानमेव वृथा भवेत्’,—इति चोपसंहारात् । तस्मादियमेवावधारणा,—स्नानाङ्गं तर्पणं जपयज्ञात् पूर्वं कर्त्तव्यं जपयज्ञादनन्तरञ्च तर्पणं पितृयज्ञरूपं

कर्त्तव्यमिति । तदनेन तन्त्रता निरस्ता । कस्मात् ? कालभेदात् । अन्यः कालः पितृयज्ञस्य तर्पणस्य ब्रह्मयज्ञोत्तरत्वमन्यश्च कालः स्नानाङ्गस्य तर्पणस्य सूर्योपस्थानोत्तरत्वमिति भवति कालभेदः । ‘स चाव्वाक् तर्पणात् कार्यः’—इति तर्पणादव्वाग्ब्रह्मयज्ञमभिदधानः कात्यायनोऽर्थाद् ब्रह्मयज्ञात् परं तर्पणं पितृयज्ञरूपं दर्शयति ।

एतेन यत्परिशिष्टप्रकाशकताऽभिहितम्—‘स चाव्वाक् तर्पणात् कार्यः’—इति यजुर्वेदिविषयम्, कन्दोगानान्तर्पणात्परं ब्रह्मयज्ञाभिधानादिति, यच्च तत्त्वकारेण—ब्रह्मयज्ञानन्तरन्तर्पणं सामगेतरेषामिति । तदसङ्गतम् । पितृयज्ञरूपं खल्विदं तर्पणं—‘स चाव्वाक् तर्पणात् कार्यः’—इति, स्नानाङ्गञ्च तर्पणं ब्रह्मयज्ञादव्वागभिहितमिति विभिन्नविषयतया विरोधानवसरात् । शब्दमूलः खल्वयमर्थो भवति—अनेनेदं कर्त्तव्यमनेनेदमिति । न खल्वस्ति शब्दो—ब्रह्मयज्ञानन्तरन्तर्पणं सामगेतरेषामिति । सेयमशब्दो पुरुषबुद्धिमूला कल्पना प्रेक्षावतामनपेक्षणीया भवति । कस्मात् ?—“धर्मस्य शब्दमूलत्वादशब्दमनपेक्षं स्यात्”—इति जैमिनिसूत्रात् । लाघवादेवमस्तु, इति चेदुच्यते । न खलु शास्त्रबलादस्तुसिद्धौ लाघवं किमपि कर्त्तुमर्हति । पुरुषप्रवृत्तौ खल्वेतदुपयुज्यते । अल्पीयस्यदृष्टानुमानकल्पना न्यायेति चेदुच्यते । सत्यं न्याय्या—अल्पीयस्यदृष्टानुमानकल्पना यत्र विशेषहेतुर्नास्ति । इह चास्ति विशेषहेतुः—‘स चाव्वाक् तर्पणात् कार्यः’—इति । प्रमाणस्य खल्वभावेऽल्पीयस्यपि अदृष्टानुमानकल्पना न क्रियते,—क्रियते पुनर्गरीयस्यपि सति प्रमाणेति हि प्रमाणपरतन्त्राणां समयः । तथा चाभियुक्तानां वचनम् ।

“प्रमाणवन्त्यदृष्टानि कल्याणि सुबह्वन्यपि ।

अदृष्टशतभागोऽपि न कल्यो निष्प्रमाणकः” ।

इति । अपि च । कन्दोगानां स्वशास्त्रोपदिष्टं प्रधानतर्पणस्य ब्रह्मयज्ञोत्तरत्वं कन्दोगेतरेषामिति वदन् प्रष्टव्यः । स्वशास्त्रोपदिष्टं ब्रह्मयज्ञोत्तरत्वं कन्दोगैः कुतस्यज्यते ? तेषां सन्ध्योत्तरत्वस्य चोदक-प्राप्तत्वादिति चेत् । न । तेषां ब्रह्मयज्ञोत्तरत्वस्यापि वाक्येन प्राप्तत्वा-विशेषात् । एवञ्च कतरदिह त्यक्तव्यमिति भवति विचारणा । तत्र चोदकप्राप्त एवानुमानिकः कालस्यक्तव्यः साक्षादुपदिष्टं ब्रह्मयज्ञो-त्तरत्वं न युज्यते त्यक्तुमित्यवोचाम ।

ननु उक्तं सामगेतरेषामुपदेशोऽयं भविष्यति,—इति । नैतत् साधूक्तम् । न खल्वत्र सामगेतरे श्रूयन्ते, किन्तर्हि भवता कल्पयितुमभिप्रेयन्ते । सैव कल्पना न सम्भवतीति ब्रूमः । कन्दोगानां प्रधानतर्पणस्य सन्ध्योत्तरत्वं चेत् कुतश्चित् कार-णात् सिध्येत्, विकल्प एव तर्ह्युभयोः कालयोर्भवेत् । न तु कन्दोगपरिशिष्टोपदिष्टकालस्य कन्दोगेतरविषयत्वमिति साध्वी कल्पना । तदपि चोदकेन सिषाधयिषितं, तच्च न सम्भवती-त्युक्तम् ।

इतरेतराश्रयाच्चसिद्धिः । चोदकेन कन्दोगानां प्रधानतर्पणस्य सन्ध्योत्तरत्वसिद्धावेव तद्विरोधाद्ब्रह्मयज्ञोत्तरत्वावेदकस्य शास्त्रस्य तदन्यपरत्वं सेत्स्यति, सिद्धे च तच्छास्त्रस्य तदन्यपरत्वे प्रधानतर्पणस्य चोदकेन सन्ध्योत्तरत्वसिद्धिरितीतरेतराश्रयमापद्यते । तस्मादित-रेतराश्रयाच्च न सिध्यति तद्वचनस्य सामगेतरविषयत्वम् । वैकृत-

श्वार्थोऽर्थादप्यवगम्यमानश्चोदकं बाधते चोदकस्य दुर्व्वलत्वादित्य-
प्युपदर्शितमेवाधस्तात् ।

अपि च । कन्दोगपरिशिष्टोपदिष्टं पितृयज्ञस्य तर्पणस्य ब्रह्म-
यज्ञोत्तरत्वं कन्दोगानां न भविष्यति, भविष्यति त्वन्येषामिति
कोऽयमसदावेशः परौचकाणामिति न खल्वधिगच्छामि । यावान्
खल्वश्रुतकल्पनायां दोषस्तावानेव श्रुतस्योत्सर्गे इति हि तन्त्रस्थितिः ।
भवतां मते त्वपहस्तितैव स्थितिरियं स्यात् । अश्रुतस्य कन्दोगेतर-
विषयत्वस्य कल्पनात् कन्दोगानां श्रुतस्य ब्रह्मयज्ञोत्तरत्वस्यो-
त्सर्गाच्च । न खल्वन्यशास्त्रोक्तमपि पुरुषबुद्ध्या बलादन्यत्र नीयते
इति युक्तम् । न खल्वेवमयं धर्मा भवति ।

यदपि कन्दोगानां स्नानाङ्गतर्पणस्य सन्ध्योत्तरत्वमुक्तम् । तद-
प्ययुक्तम् । सवितुरूपस्थानात् परमेव तेषां स्नानाङ्गतर्पणस्य कर-
णोपदेशात् । न चोपस्थानान्तमेव कन्दोगानां सन्ध्योपासनम्,
किन्तर्हि ?—गायत्रीजपान्तमेव । कथं ज्ञायते ? शृणु यथा
ज्ञायते । “अथातः सन्ध्योपासनविधिं व्याख्यास्यामः”—इति प्रति-
ज्ञाय, “ध्यानयुक्तमावर्त्तयेदोपूर्वां गायत्रीम्”—इति गायत्री-
जपान्तमभिधाय, “अथ य इमां सन्ध्यां नोपास्ते”—इत्युपसंहर-
न्नाचार्यो गायत्रीजपान्तमेव सन्ध्योपासनमिति दर्शयति । अत
एव स्नानप्रकरणे—“अथ नित्यवत् सन्ध्यामुपासीत्”—इत्यभिधाय,
“सवितुरूपस्थानं, नमो ब्रह्मणे इत्युपजाय च”—इत्यभिहितम् ।
तदत्र—सन्ध्यामुपासीत्—इति गायत्रीजपान्तमेव सन्ध्योपासनं
प्राप्नोतीत्यन्तरा तर्पणार्थम्—सवितुरूपस्थानम्—इति वचनं सङ्ग-

च्छते । तदन्तस्य सन्ध्योपासनत्वे तु—सन्ध्यामुपासीत—इत्यनेनैव प्राप्तत्वात्—सवितुरूपस्तानम्—इति पुनर्व्वचनमाचार्यस्यानर्थकमेव स्यात् । कर्मप्रदीपोऽपि ।

“अत ऊर्द्धं प्रवक्ष्यामि सन्ध्योपासनिकं विधिम् ।

अनर्हः कर्मणां विप्रः सन्ध्याहीनो यतः स्मृतः” ॥

इति प्रतिज्ञाय,—

“तिष्ठेदोदयनात् पूर्वां मध्यमामपि शक्तिः ।

आसीतोऽङ्गमाच्चान्त्यां सन्ध्यां पूर्व्वत्रिकं जपन्” ॥

इति गायत्रीजपान्तमभिधाय,—

“एतत् सन्ध्यात्रयं प्रोक्तं ब्राह्मणं यत्र तिष्ठति ।

यस्य नास्त्यादरस्तत्र न स ब्राह्मण उच्यते” ॥

इत्युपसंजहार ।

यत्पुनर्मनुवचनम्—

“यदेव तर्पयत्यङ्घ्रिः पितृन्, स्नात्वा द्विजोत्तमः ।

तेनैव सर्व्वमाप्नोति पितृयज्ञक्रियाफलम्” ॥

इति । तत्स्नात्वेति साङ्गस्य सतर्पणस्य स्नानस्याभिधानात् यदेवेति स्वीकृतमेव—‘पितृयज्ञस्तु तर्पणम्’—इति प्रधानतर्पणं परा-
मृशति । अशक्तावप्यन्यस्य पितृयज्ञस्य तर्पणादेव सर्व्वं पितृयज्ञफलं दर्शयति । स्नात्वेति तु प्राप्तस्यैव कर्मार्थस्नानस्यानुवादः । यथा स्मृत्यन्तरे—

“यदादौ वेदमारभ्य स्नात्वा भक्त्या द्विजोत्तमः ।

अध्यापयेत् द्विजान् शिष्यान् सोऽयं ब्रह्ममखः स्मृतः” ॥

इत्येवमादौ । अथवा । अत्यन्ताशक्तः स्नात्वा यदेव तर्पयति स्नानाङ्गमपि, तेनापि पितृयज्ञफलमाप्नोतीत्येवमर्थं मनुवचनं भविष्यतीत्यदोषः । न चास्मादेव मनुवचनात् स्नानाङ्गतर्पणादेव प्रधानतर्पणं तन्त्रात् सेत्स्यति इति वाच्यम् । नैयायिक्यास्तन्त्र-
तायाः कालभेदेऽसम्भवात् । नैयायिकी खल्वियं तन्त्रतेष्यते । न च कालभेदे तन्त्रतान्यायोऽस्ति । न च वचनश्रुतेनापि न्याय-
आनेतुं शक्यते । तस्मादशक्तविषयं मनुवचनं वाच्यम् । न च वाच्यं—कात्यायनवचनमेव स्नानाशक्तविषयं किमिति न स्यादिति । प्रमाणाभावात् । न हि मनुः स्नानाङ्गतर्पणस्य पितृयज्ञत्वं स्मरति, किन्तर्हि ? तेनैव पितृयज्ञफलप्राप्तिम् । कात्यायनस्तु पितृयज्ञस्य तर्पणस्य जपयज्ञात् पराचीनत्वम् । तदनयोर्विभिन्नविषययो-
र्वाक्ययोर्नास्त्येकविषयत्वम् । विशेषवचनत्वाच्च । विशेषवचनं खल्विदं कात्यायनस्य कृन्दोगविषयं, न सामान्येन मनुवचनेनान्येन वा सङ्कोचयितुमुचितम् । विशेषस्य बलवत्त्वात् । “पदार्थान्तरसाकाङ्क्ष-
विशेषमपहाय तदिरत्र सामान्यमन्वेति”—इति हि न्यायः । कथं पुनर्मनोर्दुर्बलत्वमुच्यते ? बृहस्पतिस्त्वस्य प्राधान्यं स्मरति—

“वेदार्थोपनिबन्धृत्वात् प्राधान्यं हि मनोः स्मृतम् ।

मन्वर्थविपरीता या सा स्मृतिर्न प्रशस्यते” ॥

इति । अत्रोच्यते । सत्यं स्मरति बृहस्पतिरस्य प्राधान्यम्, अस्त्येव तत्, तच्च वयमपि नापलपामः । परमेतत्प्राधान्यमवष्टभ्य नात्र निर्णयो युक्त इति ब्रूमः । यत्र खल्वन्यत् विनिगमनाकारणं नास्ति, समानविषयञ्च समानानद्वयमुपलभ्यते, तत्र मनोः प्राधान्य-

मवष्टभ्य शास्त्रार्थावधारणा कर्त्तुमुचिता । सामान्यविशेषवचनयोस्तु विशेषवचनं बलवदिति को नाम साहसिकः समुत्सहतेऽपलपितुम् ? एवं खल्वपहस्तितैव शास्त्रमर्थ्यादा स्यात् । सर्वाणि दर्शनानि सर्वे च लोकाः व्याकुप्येरन् । अतएव मनोरननुमतमपि वैश्वदेवादिक-माचार्यानुमतमनुष्ठीयते, मन्वनुमतन्तु काम्यतया क्रियते इति निपुणतरमुपपादयिष्यामः ।

परमार्थतस्तु 'स्नात्वा यदेव तर्पयति'—इति, 'तेनैव'—इति च ब्रुवाणो मनुरेवकारादन्यत् तर्पणं विनाऽपि, पित्र्यबलिनेव, स्नानाङ्ग-तर्पणेनैव पितृयज्ञफलप्राप्तिं दर्शयति इति—तद्वचनमेव पृथक्तर्प-णाशक्तविषयं भवितुमुचितम् । अपिच । मनुना स्नानाङ्गतर्पणेनैव पितृयज्ञक्रियाफलप्राप्तिवचनात् तन्वतामनुमायान्यथानुपपत्त्या पितृ-यज्ञतर्पणस्य तत्कालत्वमनुमित्सति भवान् । अस्मादेव च कारणात् ब्रह्मयज्ञोत्तरत्ववचनं स्नानाशक्तविषयमिति प्रतिपद्यते । तच्चैतदनु-चितम् । कस्मात् ? इतरेतराश्रयात् । सिद्धे हि स्नानाङ्गतर्पण-कालत्वे प्रधानतर्पणस्य, ब्रह्मयज्ञोत्तरत्ववचनं स्नानाशक्तविषय-मवतिष्ठते । सिद्धे च ब्रह्मयज्ञोत्तरत्ववचनस्य स्नानाशक्तविषयत्वे प्रधानतर्पणस्य तत्कालत्वानुमानकल्पना—इति इतरेतराश्रयमाप-द्येत । अपि चार्थविप्रकर्षात् । विप्रकृष्टा खल्वेषा कालकल्पना, सन्निकृष्टेन कालेन ब्रह्मयज्ञोत्तरत्वेन बाध्यते । आनुमानिकं खल्विदं स्नानाङ्गतर्पणकालत्वं प्रत्यचन्तु ब्रह्मयज्ञोत्तरत्वं प्रत्यच-ञ्चानुमानादलीयः । यावत् खल्वनुमातुमुत्सहते भवान्, तावदेव ब्रह्मयज्ञोत्तरत्वमन्वीयते—इति प्रत्यचविरोधादनुमानमेव बाध्यते—

इति युक्तम् । सदाचारस्य स्मृत्यपेक्षया दुर्बलतायामित्यमेव कारणमभिहितं वार्त्तिककृद्भिः । तथा चोक्तम् ।

“सदाचारः स्मृतिं यावदनुमातुं समुत्सुकः ।

स्मृतिर्लब्धश्रुतिस्तावद्वर्त्ममेव प्रमापयेत्” ॥

इति । अपि च ।

“तेनैव सर्वमाप्नोति पितृयज्ञक्रियाफलम्” ।

इत्यवधारयन्मनुरशक्तविषयमिदमिति दर्शयति । शक्तस्य तु श्राद्धादिकरणं दर्शयिष्यामः । यदि पुनः केषाञ्चिदपि शास्त्रिणां तर्पणयोः समानकालत्वं प्रामाणिकम् । तर्हि कामं तत्परमस्तु मनुवचनम् । तावताऽप्यस्माकं ब्रह्मयज्ञोत्तरत्ववचनं नापचीयते । तस्मादस्मदुक्त एवार्थः समादरणीयः ।

अथैवमेकस्मिन्नेव दिने स्नानाङ्गं प्रधानञ्चेति तर्पणद्वयं कर्त्तव्यमित्युक्तम् । तत् खल्वनुचितमेव । कस्मात् ?

“नावर्त्तयेत् पुनः कर्म तर्पणादिकमन्वहम् ।

काम्यनैमित्तिके हित्वा एकं ह्येकत्र वासरे” ॥

इत्येवमादिस्ररणात् । उच्यते । इदं हि वाक्यं, ‘एकं ह्येकत्र वासरे’—इत्युपसंहारादेकस्यैव कर्मणः फलभूमार्थितया पुनरावृत्तिं निषेधतीति—सकृदनुष्ठानेनैव शास्त्रार्थस्य कृतत्वात् सुतरां नावर्त्तयेत् कर्म इति न्यायमूलम् । न पुनर्निमित्तभेदेऽपि नैमित्तिकानामावृत्तिं निषेधति । सति निमित्ते नैमित्तिकस्यावश्यम्भावात् । अत एवैकस्मिन्नहनि प्रातर्मध्याह्ने च स्नानाङ्गतर्पणमुपपद्यते । ‘काम्य-नैमित्तिके हित्वा’—इति च निमित्तभेदेनावृत्तौ मुनेः स्वरमोऽव-

गम्यते । अतएवेदमपि प्रदर्शनमात्रं न पुनर्नियमार्थम् । न्यायस्यान्य-
त्राप्यविशेषात् । अतएव—

“विषुवद्विवसे प्राप्ते पञ्चतीर्थी विधानतः ।

स्नात्वा मङ्गर्षणं कृष्णं दृष्ट्वा भद्राञ्च भो द्विजाः” ॥

इत्येकस्मिन्नपि दिने निमित्तभेदेन नैमित्तिकावृत्तिन्यायाव-
गतैव स्मर्यते । तथा ।

“धर्मविन्नाचरेत् स्नानमाह्निकञ्च पुनः पुनः ।

तर्पणं ब्रह्मयज्ञञ्च वैश्वदेवं न चाचरेत्” ॥

इति । इदमपि वचनं एकस्यैव कर्मण एकदैव पुनराचरणं
निषेधतीति न्यायमुल्लमेव । वैश्वदेवसाहचर्याच्चैवमवगम्यते । न
खल्वेकस्मिन् दिने सकृदेव वैश्वदेवः कर्त्तव्यः इति शक्यते वक्तुम् ।
रात्रावपि पुनर्वैश्वदेवस्य वक्ष्यमाणत्वात् । अतएव सामान्यतः
स्मर्यते ।

“यथाब्देनाब्दिकं कर्म मासेनैव तु मासिकम् ।

न्यूनाधिकं न कर्त्तव्यं न चैकत्र क्रियाद्वयम्” ॥

इति । एकस्याः क्रियाया एकदा वारद्वयविधानं न युक्तमिति
हलायुधः । तस्मात् तर्पणद्वयमविरुद्धम् । तदेवं ‘स चार्वीक्
तर्पणात् कार्यः’—इति ब्रह्मयज्ञस्यैकः कालः । ‘पश्चादा प्रातरा-
हुतेः’—इत्यपरः कालः । अध्यापनं श्रुतिजपश्चात्र कर्त्तव्यम् । तथा
च स्मर्यते ।

“द्वितीये च तथा भागे वेदाभ्यासो विधीयते ।

वेदाभ्यासो हि विप्राणां परमन्तप उच्यते ।

ब्रह्मयज्ञः स विज्ञेयः षडङ्गसहितस्तु सः ।

वेदस्वीकरणं पूर्वं विचारोऽभ्यसनं जपः ।

तद्दानञ्चैव शिष्येभ्यो वेदाभ्यामश्च पञ्चधा” ।

इति । अनया च सूत्रेदमवगम्यते—यत् गुरोरध्ययनमपि ब्रह्म-
यज्ञोऽत्रैव कर्त्तव्यमिति । अत्र चाध्यापनं प्रथमः कल्प इति भट्ट-
भाष्यम् । कर्मप्रदीपोऽप्याह ।

“ब्रह्मयज्ञादपि ब्रह्मदानमेवातिरिच्यते” ।

इति । ‘वैश्वदेवावसाने वा’—इत्यपरः कालः । वैश्वदेवो नाम
होम उच्यते देवयज्ञरूपः । विश्वे देवाः सर्व्वे देवाः, ते यस्य होमस्य
देवताः सोऽयं देवयज्ञात्मको होमो वैश्वदेव इत्युच्यते । तद्वमान-
मन्यः कालो ब्रह्मयज्ञस्य । तस्य खल्वस्य वैश्वदेवस्यावसाने विहित-
मपि वामदेव्यगानं बलिकर्मान्ति एव कर्त्तव्यम् ।

“अहोमकेष्वपि भवेत् यथोक्तं चन्द्रदर्शने ।

वामदेव्यं गणेष्वन्ते बल्यन्ते वैश्वदेविके” ।

इति कर्मप्रदीपदर्शनात् । स खल्वयं वामदेव्यगानरूपो ब्रह्मयज्ञो-
वैश्वदेवावसाने बलिकर्म कृत्वा कर्त्तव्यः—इति परिशिष्टप्रकाशः ।
बल्यन्ते वामदेव्यगानान्तिको यो जपः स ब्रह्मयज्ञः—इति भट्ट-
भाष्यम् । ते खल्विमे त्रयो ब्रह्मयज्ञकाला व्यवस्थिता वेदितव्याः ।
कथन्नाम ? तर्पणादूर्वाक् श्रुतिजपः । प्रातराहुतेः पश्चात् स
चाध्यापनञ्चाध्ययनञ्च । वैश्वदेवावसाने स एवेति । सा खल्वियं
व्यवस्था बह्वसम्पत्तेत्यादरणीया । अनियमेनैते यथासम्भवं ब्रह्म-
यज्ञकाला इत्यपरमतम् । वैश्वदेवावसाने तु व्याख्यातारो विव-

दन्ते । केचिदाहुः—वामदेव्यगानमेवात्र श्रुतिजप इति । अन्ये
 त्वाहुः—वामदेव्यगानमपि अन्यदप्यध्ययनमत्र श्रुतिजप इति । इदमेव
 तावन्मतमाद्रियामहे । कस्मात् ? ब्रह्मयज्ञस्यैव कालत्रयविधानात् ।
 व्यवस्थायाञ्च प्रमाणविशेषाभावात् । इयान् परं विशेषः । यदशक्तौ
 कर्मापवर्गविहितेनापि वामदेव्यगानेन तदानीं स कृतो भवति ।
 तमिमं तृतीयं महायज्ञं वैश्वदेवमुपदिदिचुराचार्य इदमाह ।

निष्ठिते सायमाशप्रातराशे भूतमिति प्रवाचयेत्

॥ १६ ॥

निष्ठा निष्पत्तिः संजाताऽस्येति निष्ठितः, तस्मिन्निष्ठिते निष्पन्ने
 इत्येतत् । अन्ये त्वाहुः—निष्ठिते निःशेषेण व्यञ्जनोपसेचनादिसहिते
 स्थिते सिद्धे—इति । कस्मिन् ? सायमाशप्रातराशे, सायमाश्र्यते इति
 सायमाशः, प्रातराश्र्यते इति प्रातराशः, स च स चेति द्वन्द्वैक-
 वद्भावस्तस्मिन् सायमाशप्रातराशे । सायंप्रातःशब्दौ खल्विमौ दिवा-
 रात्रिपरौ । कस्मात् ?

“मुनिभिर्द्विरशनं प्रोक्तं

विप्राणां मर्त्यवासिनां नित्यम् ।

अहनि च तथा तमस्विन्यां

सार्द्धप्रहरयामान्तः” ।

इति कर्मप्रदीपदर्शनात् । भूतमिति प्रवाचयेत्, प्रकर्षेण
 वाचयेत् । भूतमिति प्रवाचयेदिति सूत्रयन्नाचार्यो—भूतमिति
 ब्रूहीति प्रवाचयितुः प्रश्नोऽर्थादायात इति दर्शयति । कः प्रवाचयेत् ?

गृहपतिः । कस्मात् ? प्रकृतत्वात् । कां प्रवाचयेत् ? पत्नीम् ।
कस्मात् ? अन्नपंक्त्यां तस्या एवाधिकारात् । कथमन्नपंक्त्यां तस्या-
एवाधिकारः ? मन्वादिस्मरणात् । तथा च स्मरति भगवान्मनुः ।

“अर्थस्य संग्रहे चैनां व्यये चैव नियोजयेत् ।

शौचे धर्मोऽन्नपंक्त्याञ्च पारिणाय्यस्य रक्षणे” ।

इति । केनचित् प्रतिबन्धेन पत्नी चेदसन्निहिता रसवत्यां,
तर्हि किं कर्त्तव्यम् ? इत्यत्राह कर्मप्रदीपः ।

“भूतप्रवाचने पत्नी यद्यसन्निहिता भवेत् ।

रजोयोगादिना तत्र कथं कुर्वन्ति याज्ञिकाः ?

महानसेऽन्नं या कुर्यात्सवर्णान्तां प्रवाचयेत् ।

प्रणवाद्यपि वा कुर्यात् कात्यायनवचो यथा” ।

इति ॥ १६ ॥ * ॥

ऋते भगया वाचा शुचिर्भूत्वा ॥ १७ ॥

ऋते विना, अभगया अभजनौयया अशोभनया वाचा, तां
विनेति व्यत्ययेनेयं तृतीया द्रष्टव्या । अथवा । ऋते प्रदीप्ते, तत्राप्यस्या-
भिधानकाण्डे पाठात् । कस्मिन् ? प्रकृतत्वादग्नौ, वैश्वदेवार्थमिति
वाक्यशेषः । भट्टभाष्ये तु—“ऋते गते । ऋ गतौ । कस्मिन् ? प्रकृत-
त्वादन्नहोमार्थमग्निसविधमासादिते इत्यर्थः । एतस्मिन् काले
प्रवाचयेत्” । इति व्याख्यातम् । तथाच गृहपतिना भगया वाचा
भूतमिति ब्रूहीत्येवमभिहिता पत्नी, शुचिर्भूत्वाऽऽचमनादिना,
भगया वाचा शोभनया विस्पष्टया भूतमिति ब्रूयादित्यर्थः ।

गृहपतेः खल्वाचान्तोदकेन कृत्यमित्यनेनैव शौचं सिद्धमिति
 शुचिर्भूतेत्येतत् पत्नीसम्बन्धविवक्षयैवाचार्यः सूत्रयाज्ञकारेति
 गम्यते ॥ १७ ॥ * ॥

पत्या खल्वेवमुक्ते गृहपतिः—

प्रतिजपत्योमित्युच्चैस्तस्मै नमस्तन्माख्या इत्युपांशु ॥

॥ १८ ॥

ॐ—इत्युच्चैः प्रतिजपति । तस्मै नमस्तन्माख्या इत्युपांशु—

“शनैरुच्चारयेन्मन्त्रमौषदोष्ठौ प्रचालयन् ।

किञ्चित् शब्दं स्वयं विद्यादुपांशुः स जपः स्मृतः” ।

इत्युक्तलक्षणं यथा भवति, तथा प्रतिजपतीत्यनुषज्यते

॥ १८ ॥ ० ॥

इति महामहोपाध्यायराधाकान्तसिद्धान्तवागीशभट्टाचार्या-
 त्मजश्रीचन्द्रकान्ततर्कालङ्कारस्य कृतौ गोभिलौयगृह्यसूत्रभाष्ये
 प्रथमप्रपाठकस्य तृतीया खण्डिका ॥

गोभिलौयगृह्यसूत्रे

प्रथमप्रपाठके चतुर्थी खण्डिका ।

अथेदानीमुपकृतेनानेन वैश्वदेवबलिकर्मणी कर्त्तव्ये—इत्येतदाह ।

अथ वाग्यतो बलीन् हरेत् ॥ १ ॥

अथेत्यानन्तर्यार्थम् । वक्ष्यमाणं वैश्वदेवहोमं निर्वर्त्त्याथानन्तरं वाग्यतः संयतवाक्, बलीन् वक्ष्यमाणान्, हरेन्निदध्यादित्यर्थः । ननु वक्ष्यति होमानन्तरम्—‘अथ बलीन् हरेत्,’—इति, तत् किमित्यस्मिन्नथेत्युच्यते । उच्यते । होमानन्तरं बलीनेव हरेत्, न त्वन्यत् किञ्चित् कुर्यादित्येवमर्थमिदमुच्यते । तदनेन वैश्वदेवावसानविहितमपि वामदेव्यगानादिकं बलिहरणान्त एव कर्त्तव्यम् । अत एव कात्यायनोऽपि—

“वामदेव्यं गणेष्वन्ते बल्यन्ते वैश्वदेविके” ।

इति स्मरति । एतेन—

“प्रियो वा यदि वा द्वेष्टो मूर्खः पण्डित एव वा ।

संप्राप्तो वैश्वदेवान्ते सोऽतिथिः स्वर्गसंक्रमः” ।

इति स्मृतिरपि व्याख्याता वेदितव्या ॥ १ ॥ * ॥

वाग्यत इत्यस्यापवादमाह—

भाषेतान्नसं॑सिद्धिमतिथिभिः कामं॑ सम्भाषेत ॥ २ ॥

भाषेत वदेत्, अन्नसंसिद्धिमन्नस्य सम्यक्सिद्धिं प्रकृतिमित्येतत् । किमिदमन्नमुपसिक्तं उत न ?— इत्येवमादिकामन्नप्रकृतिं प्रति भाषेत । भाषणञ्चेदं पृच्छारूपम् । अन्नसंसिद्धिमन्नसंसिद्धार्थं भाषेत—इति भट्टनारायणोपाध्यायाः । अतिथिभिः—

“एकरात्रं हि निवसन्नतिथिर्ब्राह्मणः स्मृतः ।

अनित्यं हि स्थितो यस्मात्तस्मादतिथिरुच्यते” ।

इति मन्वादिस्मरणात् नास्ति द्वितीया तिथिरस्येत्यतिथिरुच्यते । तैरतिथिभिः सह । वज्रवचनात् सम्भवे बहवोऽप्यतिथयो भवन्तीति दर्शयति । काममिच्छया सम्भाषेत बलिहरणकालेऽपि । अतिथिगुणविशेषादिकं ज्ञात्वा इच्छया सम्भाषेत वा, न वा सम्भाषेत— इत्यनियमः ॥ २ ॥ * ॥

अथ हविष्यस्यान्नस्योद्धृत्य हविष्यैर्व्यञ्जनैरुपसिच्याग्नौ जुहुयात् तूष्णीं पाणिनैव ॥ ३ ॥

अथेति प्रकृतममन्त्रकपरिसमूहनादि समिदाधानान्तं स्मारयति । कर्मप्रदीपोऽप्याह—

“पर्युक्षणञ्च सर्वत्र कर्त्तव्यमदितेनिति ।

अन्ते च वामदेव्यस्य गानं कुर्यादृचस्त्रिधा” ।

इति । हविष्यस्यान्नस्येति षष्ठी सम्बन्धार्था अवयवार्था वा । सावशेषः सन्नेष होमो भवति । न खल्वत्र सर्वङ्गतत्वे प्रमाणमस्ति ।

एतदवशिष्टेनैवान्नेन बलिहरणं, गृहमेधिनो भोजनञ्चास्यैव इति च वक्ष्यामः । अन्नस्येति च सूत्रयन्नाचार्यो नात्र चरोरावृदस्तीति दर्शयति । स्थालीपाके—चरौ खलु तामावृतं वक्ष्यति । न खल्वत्र स्थालीपाकः श्रूयते । मनुरपि—

“वैश्वदेवस्य सिद्धस्य गृह्येऽग्नौ विधिपूर्वकम् ।

आभ्यः कुर्याद्देवताभ्यो ब्राह्मणो होममन्त्रहम्” ॥

इति स्मरति । विश्वे देवाः सर्वे देवास्ते यस्य पाकस्य देवताः सोऽयं वैश्वदेवोऽहरहर्यत् पच्यते तदुच्यते । तदयमर्थः । अथ समि-
दाधानान्तकर्मनिन्तरं हविष्यस्थानस्य उद्धृत्य गृहीत्वा, हविष्यै-
र्घृतदग्धदध्यादिभिर्व्यञ्जनैरुपकरणैरुपसिच्य सन्नीयाम्नौ जुहुयात् ।
तूष्णीमिति वाग्व्यापारप्रतिषेधान्मनमा मन्त्रमुच्चार्येत्यर्थः । वाग्-
यतोबलौन् हरेत्,—इति बलिहरण एव वाग्यतत्वमुक्तमितीह
होमे न प्राप्नोतीति खल्वाचार्यस्तूष्णीमित्याह । ‘पाणिनैव’ जुहु-
यान्न सुवादिपात्रान्तरेणेत्यर्थः ॥ ३ ॥

प्राजापत्या पूर्वाऽऽहुतिर्भवति सौविष्टकृत्यत्तरा ॥ ४ ॥

प्रजापतिर्देवताऽस्येति प्राजापत्या प्रजापतिदेवताका पूर्वा प्रथमा
आहुतिर्भवति । ‘सु’ शोभनं ‘दष्टं’ अभिलषितं करोतीति, स्विष्ट-
कृतित्यग्निरुच्यते । कस्मादग्निरुच्यते ? तदुच्यते । ‘अग्नये स्विष्टकृते
स्वाहेत्युत्तरार्द्धपूर्वार्द्धे जुहुयात्’—इति लिङ्गात् । “देवा वै अग्निं
स्विष्टकृतमब्रुवन् :—हव्यं नोवहेति, सोऽब्रवीत् ; किं मे ततः स्यात् ?
इति, यत् कामयसे इत्यब्रुवन्, सोऽब्रवीत् ; सर्वत्रेष्टिषु केवला

सौविष्टकृतौति, तथेति, सोऽवहङ्गवौषि”—इति च ब्राह्मणं भवति । तस्य खल्वस्य स्विष्टकृत इयं सौविष्टकृतौ । सा खल्वियं सौविष्टकृतौ स्विष्टकृद्देवताका उत्तरा द्वितीया आहुतिर्भवतौत्यनुषज्यते ।

अत्र च—प्रजापतये स्वाहा, अग्नये स्विष्टकृते स्वाहा—इति होममन्त्रः पर्यवस्यति । कस्मात् ?—लिङ्गदर्शनादेव । तच्छ्रुतिं चाचार्यः—“मन्त्रान्ते स्वाहाकारः”—इति । “नमःस्वस्तिस्वाहास्वधाअलंवषड्-योगे चतुर्थी”—इति च शाब्दिकाः स्मरन्ति । “अमुष्मै स्वाहेति जुहुयात्”—इति च गृह्यान्तरम् । “तस्मात् प्राजापत्यां मनसा जुहोति”—इति वचनात् प्राजापत्याऽऽहुतिर्मनसा होतव्या । होमो-दैवः—इति वचनादयन्तावद्देवयज्ञो वैश्वदेव इति चोच्यते ।

इदमिदानीं मन्दिह्यते । “अग्नावग्निर्धन्वन्तरिर्विश्वेदेवाः प्रजापतिः स्विष्टकृदिति होमाः”—इति गौतमेन पञ्च आहुतयो-दर्शिताः । अन्यैरपि मुनिभिरन्यथैव होमः समाम्नातः । किमेते होमा विकल्पेरन्, आहोस्वित् समुच्चीयेरन्, यदा समुच्चीयेरन्, तदाऽपि किं स्वशाखाहोमानामव्वागन्तरा परतो वा निविशेरन्, अथ वा परत एवेति, किन्तावत् प्राप्तम्, विकल्पेरन्निति । कस्मात्, एकार्थत्वात् । वैश्वदेवनिर्वृत्त्यर्थं खल्विमे होमाः समाम्नायन्ते । ‘एकार्थास्तु विकल्पेरन्’—इति खल्वाचार्याणां समयः । अथवा । समुच्चीयेरन्निति प्राप्तम् । कस्मात् ? अतुल्यबलत्वात् । अतुल्यबलाः खल्विमे होमा भवन्ति ;—स्वशाखाविहितो होमः स्वस्यैव भवति, अन्यस्तु स्वस्य चान्यस्य च—इत्यतुल्यबलत्वात् समुच्चीयेरन्निति युक्तम् । ते खल्विमे समुच्चीयमाना होमाः, स्वशाखा-

होमानाम् आदावन्ते मध्ये वाऽनियमेन मन्निविशन्ते नियमकारिणः
शास्त्रस्याभावादिति तावत् प्राप्तम् ।

एवं प्राप्ते उच्यते । विकल्पस्तावदमीषां न सम्भवति, अतुल्य
बलत्वादेव । इतश्च । स्वशास्त्रपरित्यागप्रसङ्गात् । यदा खल्विमे
विकल्पेरन्, तदा स्वशास्त्रसमान्नातोऽपि होमः पक्षे परित्यज्येत ।
न चैतदचितम् । न खलु स्वशाखाश्रयमुत्सृज्य परोक्तमुपादीयते ।
तस्मान्न विकल्पः । अथ ममुच्चोयेरन्मौ होमाः ? एतदपि न
सम्भवति । कस्मात् ? एकमिद्धावन्यवैयर्थ्यात् । एकेन स्वशास्त्रोक्त-
होमेन मिद्धे फले न खल्वन्यस्य होमस्य प्रयोजनमुपलभामहे ।
येन तमपि ममुच्चिनुमः ।

अपि च । गौतमेन प्राजापत्याहुतेरर्वागन्यास्तिस्र आहुतयः
समान्नायन्ते । ताः खल्विमास्तिस्र आहुतयः कौथुमादीनां प्राजा
पत्याहुतेरर्वाक् न सम्भवन्ति । कस्मात् ? प्राजापत्या पूर्वाऽऽहुति-
र्भवतीति समान्नानात् । इयमेव पूर्वा नातोऽन्त्येत्यर्थः । अन्यथा
पूर्व्वेति व्यर्थमापद्येत । एवं 'प्राक् खिष्टकृत आवापः'—इति वच-
नात् प्राजापत्याहुतेः परतः खिष्टकृताहुतेरर्वागन्यः सामान्याभि-
हितः पौराणिकादिको होमो माभूदित्येतदर्थं भौविष्टकृत्युत्तरे-
त्याह । इयमेवोत्तरा नान्येति तदर्थः । अन्ते मन्निविशन्तामिति
चेन्न, स्वशाखाविहितहोमेन मिद्धे फले माधनव्यापारवैयर्थ्यात् ।

नन्वमी सामान्यहोमाः स्वशास्त्रहोमानामन्ते नित्यतया मा
मन्निविशन्तां काम्यतयैव मन्निविशन्तामिति चेदोमिति ब्रूमः ।
सामान्येन खल्वभिहितानां सर्व्वशाखिधर्मत्वमुचितम्, तस्मात् सर्व्व-

रेव तदिच्छयोपादेयं भवति । यदप्याहुः । शाखान्तराधिकरण-
न्यायेनैकमेवेदं कर्मेति सर्वत्र सर्वोपसंहारो भविष्यति,—इति ।
तदप्यनुचितम् । भिन्नशास्त्रसमानानात् । विभिन्नेषु शास्त्रेषु
स्वत्वान्नातानां परस्परनिराकाङ्क्षाणामेषां उपसंहारो न सम्भवति ।
अतएव गृह्यपरिशिष्टम् ।

“प्रयोगशास्त्रं गृह्यादि न समुच्चीयते परैः ।

प्रयोगशास्त्रताहानादनारम्भविधानतः ॥

वक्त्र्यं वा स्वगृह्योक्तं यस्य कर्म प्रकीर्तितम् ।

तस्य तावति शास्त्रार्थे कृते सर्वः कृतोभवेत्” ॥

इति । अपि चागुणत्वात् । उपसंहारः खलु गुणानामेव भवति
न प्रधानानाम् । प्रधानानि चेह सामान्यसमान्नाता होमाः । अपि
च देवताभेदात् । देवताभेदः खल्विहोपलभ्यते । न च देवताभेदे
कर्मेक्यं भवति । अपि च पूर्वोत्तरत्वान्नातानात् । ‘प्राजापत्या
पूर्वाहुतिर्भवति सौविष्टकृत्युत्तरा’—इति पूर्वोत्तरत्वमाहुत्योर-
भिदधानः खल्वाचार्य एतावानेव होम इति दर्शयति—इत्यवो-
चाम । तस्मान्नामीषामैककर्ममस्ति । तस्मादादौ मध्ये च सन्नि-
वेशासम्भवात् स्वशास्त्रहोमानामन्त एवेच्छया सामान्यहोमाः सन्नि-
विशन्ते । स्वशास्त्रोक्तहोमः खल्वावश्यकः सामान्यहोमोऽपि निर्वि-
षयोमाभूदिति चेच्छया काममन्ते भवतु, न त्वावश्यकः । ततश्च
सामान्यहोमानामकरणे प्रत्यवायो नास्ति । करणे त्वभ्युदयः ।

“यत्र स्यात् कृच्छ्रभूयस्त्वं श्रेयसोऽपि मनीषिणः ।

भूयस्त्वं ब्रुवते तत्र कृच्छ्रात् श्रेयोह्यवाप्यते” ॥

इति स्मरणात् । बलिकर्मण्येष न्यायश्चिन्तनीयः । एतेन—
 “सदा भोजनस्योपनीतस्याग्रमग्नौ जुहुयात्, अग्ने विवस्वदुषस इति
 पूर्व्वेण, बलिञ्चोत्तरेण कुर्यात्, बज्रपशुधनधान्यो भवति”—इत्येव-
 मादिश्रुत्यादिसमान्नाते काम्ये होमबलिकर्मणी अपि व्याख्याते ।
 तदेतत् सर्व्वमाह कात्यायनः ।

“न स्यातां काम्यसामान्ये जुहोतिबलिकर्मणी ।

पूर्व्वं नित्यविशेषोक्तजुहोतिबलिकर्मणोः ॥

काममन्ते भवेयातां न तु मध्ये कदाचन ।

नैकस्मिन् कर्मणि तते कर्मान्यत्तायते यतः” ॥

इति । “अग्निहोत्रदेवताभ्यः सोमाय वनस्पतये अग्नीषोमाभ्यां
 इन्द्राग्निभ्यां द्यावापृथिवीभ्यां धन्वन्तरये इन्द्राय विश्वेभ्यो देवेभ्यो-
 ब्रह्मणे”—इत्येवमादिकस्तु परशास्त्रोक्तो होमोबलिश्च परैर्न कर्त्तव्य-
 एव । परोक्तत्वात् । अक्रियैव खल्वसावन्येषामित्यवोचाम । येषान्तु
 स्वशास्त्रे होमोबलिश्च नैवोपदिश्यते, तैः सामान्याभिहित एव
 कश्चिद्धोमोबलिश्चोपादेयः ।

अनाहिताग्नैर्यत् कर्त्तव्यन्तदप्याह कात्यायनः ।

“अग्न्यादिगौतमेनोक्तो होमः शाकल एवच ।

अनाहिताग्नैरेवैष युज्यते बलिभिः सह” ॥

इति । यः खल्वग्न्यादिहोमो गौतमेनोक्तः, स तदुक्तैरेव
 बलिभिः—“दिग्देवताभ्यश्च यथास्वं द्वारेषु मरुद्भ्यो गृहदेवताभ्यः
 प्रविश्य ब्रह्मणे मध्ये अद्भ्य उदकुम्भे आकाशायेत्यन्तरिक्षे नक्त-
 चरेभ्यश्च सायम्”—इत्येवंलक्षणैः सहित इत्येकः कल्पः । यश्च

शाकलहोमोदेवकृतस्यैनस—इत्याद्यष्टाऊत्यात्मकः सामवेदपठितः स चाग्निपुराणाद्युक्तबलिभिः सहित इत्यन्यः कल्पः । तथाचाग्निपुराण-योगियाज्ञवल्क्यौ ।

“अन्नं व्याहृतिभिः पूर्वं ऊत्वा मन्त्रैश्च शाकलैः ।

भूतेभ्यश्च बलिं दत्त्वा ततोऽऽश्रीयान्नग्निमान्” ॥

इति । प्रणवपरिशिष्टम् ।

“अन्नं व्याहृतिभिर्ऊत्वा तथा मन्त्रैश्च शाकलैः ।

भूतेभ्यश्च बलिं दत्त्वा तदाऽऽश्रीयान्नग्निकः” ॥

इति । तथा स्मृत्यन्तरम् ।

“अनग्निकस्तु योविप्रोह्यन्नं व्याहृतिभिः स्वयम् ।

ऊत्वा शाकलहोमैश्च शिष्टाद्भूतबलिं हरेत्” ॥

इति । तदेवं गौतमोक्तहोमस्तदुक्तबलिभिः सहेति, शाकल-होमोऽग्निपुराणाद्युक्तबलिभिः सहेति च निरपेक्षौ द्वौ कल्पाविति रघुमन्दनादीनां मतम् । तेषां मते, ‘शाकल एवच’—इत्येवका-रोऽनन्तरोक्तकल्पव्यवच्छेदार्थः, चशब्दश्च वाशब्दार्थः, एष इति च प्रकृतवाचिना सर्वनाम्ना निरपेक्षं कल्पद्वयमुच्यते । पितृदयिता-कारादिभिस्तु—एकस्मिन् प्रयोगे गौतमोक्तान्यादिहोमशाकल-होमौ समुचितौ लिखितौ । तेषां मते एवचेति निपातसमुदायः समुच्चयवाची । यथा स्मृत्यन्तरे—

“विश्वेभ्यश्चैव देवेभ्यो धन्वन्तरय एवच ।

कुक्कै चैवानुमत्यै च प्रजापतय एवच” ।

इति ।

“दिवाचरेभ्यो भूतेभ्यो नक्तञ्चारिभ्य एवच” ।

इति चैवमादौ । तथा कात्यायनस्यैव ।

“आरोग्यमायुरैश्वर्यं धीर्धृतिः शं बलं यशः ।

आजोवर्चः पशून् वीर्यं ब्रह्म ब्रह्मण्यमेवच” ॥

इति ।

“अर्थ्यऽच्योदके चैव पिण्डदानेऽवनेजने ।

तन्त्रस्य विनिवृत्तिः स्यात् खधावाचन एवच” ॥

इति चैवमादिवङ्गलम् । एष इति चैकवचनान्तेन प्रकृत-
वाचिना सर्वनाम्ना समुच्चितं होमद्वयमेकप्रयोगभूतं परामृश्यते ।
एष इति खल्वेकवचनं विधेयविशेषणतया विवक्षितं भवितुमुचितम् ।
न चात्राविवक्षायां कारणमस्ति । न चैष गौतमोक्तहोमः—एष
वा शाकलहोम-इत्यावृत्तिकल्पना प्रामाणिकौ । न च साहित्य-
वाचिद्विवचनान्ताद्यनुक्तेनैवमितिवाच्यम् । साहित्यवाचिन एवच
शब्दस्योक्तत्वात् ।

न च, ‘अन्नं व्याहृतिभिर्जुत्वा’—इति, ‘अनग्निकस्तु योविप्रः’—इति
चैवमादिभिः केवलशाकलहोमाभिधानान्न समुच्चय इति वाच्यम् ।
अन्यार्थानामन्यत्रानुपयोगात् । अन्यार्थाः खल्विमाः स्मृतयः—कल्पा-
न्तरपरा नान्यत्रोपयुज्यन्ते इति कात्यायनोक्तकल्पे समुच्चयो न
विरुध्यते । कल्पान्तरपराः खल्विमाः स्मृतयो भवन्ति । कस्मात् ?
अतुल्यार्थत्वात् । कात्यायनेन शाकल एव होमः समाम्नातः, आसु
च स्मृतिषु व्याहृतिहोमः शाकलहोमश्चेति नेमौ तुल्यौ कल्पाविति
शक्यते वक्तुम् । तस्मादिमाः स्मृतयः कात्यायनोक्तकल्पात् कल्पान्तर-

विधायिन्यो न कात्यायनोक्तकल्पे समुच्चयं बाधितुमुत्सहन्ते । तस्मात्
कात्यायनवचने एवचेत्यनेन समुच्चय एवादरणीयः । अन्यत्र तथा
दर्शनात् । पक्षान्तरे कुसृष्टिकल्पमापत्तेः । न च तत्र प्रमाणमस्ति ।
तस्मात् कौथुमादीनां कात्यायनोक्त एव कल्पः । कल्पान्तराणि तेषां
नैव सम्भवन्ति । स्वशाखाश्रयपरित्यागप्रसङ्गात् । यच्च व्यासस्मृतौ—

“व्यस्ताभिर्याद्वतीभिश्च समस्ताभिस्ततः परम् ।

षड्भिर्देवकृतस्येति मन्त्रवद्भिर्यथाक्रमम् ।

प्राजापत्यं खिष्टकृतं ऊर्त्तुवैवं द्वादशाऊतीः” ।

इति शाकलहोमे षट्संख्यावचनम् । यच्च स्कन्दपुराणवचनम्—

“वैश्वानरं समभ्यर्च्य साज्यपुष्पाक्षतैरथ ।

भूराद्या व्याद्वतीस्तिस्रः स्वाहान्ताः प्रणवादिकाः ।

ॐ भूर्भुवः स्वः स्वाहेति विप्रोदद्यात्तथाऽऽऊतिम् ।

तथा देवकृतस्याद्या जुहुयात्तु षडाऊतौः ।

यमाय तूष्णीमेकाञ्च तथा खिष्टकृदग्नये ।

विश्वेभ्यश्चापि देवेभ्यो भूमौ दद्यात्ततोबलिम् ।

सर्वेभ्यश्चापि भूतेभ्यो नमो दद्यात्तदुत्तरे ।

दक्षिणेऽपि पितृभ्यश्च प्राचीनावीतिकोददेत् ।

निर्नेजकोदकान्नेन ऐशान्यां यक्ष्मणेऽर्पयेत् ।

ततो ब्रह्मादिदेवेभ्योनमोदद्यात्तदुत्तरे ।

निवीती सनकादिभ्यः पितृभ्यस्त्वपसव्यवान्” ।

इति । तदपि कल्पान्तरपरमेव । संख्यान्तरवचनात् । संख्यान्तरं
खल्विहोच्यते—षड्भिरिति, द्वादशाऊतीरिति, षडाऊतीरिति च ।

अस्माकं खल्वष्टावाङ्गतयः शाकलहोमे भवन्ति । अष्टाङ्गत्यात्मकः खल्वेष होमस्ताण्ड्यब्राह्मणे समाधातः । तस्मादमूषां सृतीनां कात्यानोक्तकल्पात् कल्पान्तरपरत्वं कौथुमादिव्यतिरिक्तविषयत्वं च वाच्यम् । अतएव हलायुधेन वाजसनेयिनां देवकृतस्येति षडाङ्गत-योलिखिताः व्याहृतिहोमादयश्च ।

शाकलहोमे खल्वेतस्मिन् स्वाहाकारप्रयोगो नास्ति । कथन्तर्हि होतव्यम् ? तदुच्यते । “देवकृतस्यैनसोऽवजनमसि”—इत्येवमादिभिरसिकारान्तैरेवाष्टाभिर्मन्त्रैरष्टावाङ्गतयो होतव्याः । कस्मादेवमुच्यते ? द्राह्मण्यसमानानात् । तथाच द्राह्मण्यसूत्रम् । “अष्टावष्टौ शकलान्याहवनीये प्रहरेयुर्देवकृतस्येत्येतत्प्रभृतिभिरिकारान्तैः”—इति । लाव्यायनोऽप्याचार्य एवमेव सूत्रयाञ्चकार । अत्र खल्विकारान्तैरिति सूत्रयन्नाचार्यः स्वाहाकारस्याप्रयोगं दर्शयति । विपर्यये च स्वाहाकारोमन्त्रान्तः स्यात् न पुनरिकार इति । तस्मादिकारान्तैरित्येतत् स्वाहाकारं परिसञ्चष्टे । अत एवाचार्येण सायणेन प्रौढब्राह्मणभाष्ये व्याख्यातम्—“अवयजनममीत्येवमन्त्रैः न तत्र स्वाहाकार इत्यर्थः”—इति । होममन्त्रस्य स्वाहाकारान्तत्वमन्तरेणापि दर्शनाच्चैवात्र किमपि शङ्कितव्यं भवति । तथाच सूत्रम् । “आग्निधीये द्वे आङ्गती जुह्युरपां पुष्पमिति पूर्वां स्वाहाकारेणोत्तराम्”—इति । वाचनिकी खल्वेवमादिका व्यवस्था वचनमेवमनुसरतीति न किञ्चिदनुचितम् ।

आचार्येणाग्निस्वामिना तु लाव्यायनसूत्रमेवं विवृतम्—“इकारान्तैरिति मन्त्रान्तज्ञापनार्थम्”—इति । तस्यापि पूर्वोक्त एवार्थः

तात्पर्यम् । कथञ्चाम ?—इकार एवान्तोनात्र स्वाहाकारोऽस्तीति । अवगम्यत एव खल्वमीषां मन्त्राणामिकारान्तत्वमिति पुनरि-
रान्तवचनमनर्थकमेव स्यात्—यदि न परिसञ्चयीत । न च “उत्त-
रादिः पूर्वान्तलक्षणम्”—इति सूत्रणान्नात्र मन्त्राणामिकारान्तत्व-
मवगम्यते इति वाच्यम् । स्तोमभागमन्त्रादीनामिवामीषामपि
लिङ्गादेवावसानावगमस्य सम्भवात् । “यावद्यजुरनादिष्टान्तान्
मन्त्रान्”—इति सूत्रणाच्च ।

इदन्विह वक्तव्यम् । “मन्त्रान्ते स्वाहाकारः”—इति वचनात्
मन्त्रस्यावसाने स्वाहाकारः प्रयोक्तव्यो भवति । सोऽयं समाप्ते मन्त्रे
तदन्तिके प्रयुज्यते, न तसौ मन्त्रस्यान्तोऽवयवो भवति । तस्मात्
प्रयुक्तेऽपि स्वाहाकारे मन्त्रस्येकारान्तत्वं न व्याहन्यते । समस्तस्य
यजुष एकैकस्थामाहुतौ प्रयोगेऽपि मन्त्रलिङ्गं संगच्छत एव ।
तत्रैवं सति ‘इकारान्तैः’—इत्यवचने, ‘सूर्य्यामादिव्याभ्योनाष्टाभ्यः
पातु’—इत्यादिवत् समस्तस्य यजुष एकमन्त्रत्वं तेन चैकैका-
आहुतयः किं न भवेयुः । तस्मात्, ‘इकारान्तैः’—इत्यनेन मन्त्रा-
णामन्तप्रज्ञापनमर्थवदेव । तस्यार्थो न परिसंख्यानम् । दोषत्रयापत्तेः ।
अनन्यगत्या हि तदङ्गीक्रियते । यदेव च न्यायादिभ्योऽवधार्यते,
तदेव सौकर्यार्थमाचार्यैः सूत्र्यते । शैलौ खल्वमीषा तत्रभवताम् ।
न चेदेवं “उत्तरादिः पूर्वान्तलक्षणम्”—इत्यपि न सूत्रयितव्यं
स्यात् । लिङ्गात् तदवगतेः सम्भवात् ।

“यावद्यजुरनादिष्टान्तान् मन्त्रान्”—इत्यस्य तु नायं विषयः ।
अनादिष्टान्तान् मन्त्रान् यजुर्जानीयात्, तत्र यावत् यजतिममर्थं

तावत् प्रयुञ्जीत,—इति हि तस्यार्थः । अतएव व्याख्यातं भगवता
 भाष्यकारेणाग्निस्वामिना । “येषां मन्त्राणामन्तोनादिश्यते तानेव
 यजुः प्रतीयात् । तेषु यावदेव यजतिसमर्थं तावदेव प्रयोक्तव्यमिति
 येऽर्थवादा मध्ये पठितास्तेषामुद्धारः”—इति । एवञ्च ‘इकारान्तैः’—
 इत्यवचने समस्तस्य यजुषो यजतिसमर्थत्वात् समस्तेन यजुषा
 प्रत्येकमाहुतयः स्युः । तस्मात् परिसंख्याने मानाभावात् इकारान्तैः
 इति मन्त्रान्तप्रज्ञापनार्थमित्यादरणीयम् । किञ्च ‘इकारान्तैः’
 इत्यनेन आदिश्यत एव मन्त्राणामन्तः । भवांसु मन्यते ‘यावद्-
 यजुरनादिष्टान्तान् मन्त्रान्’—इत्यनेन मन्त्रान्तस्यावगतिसम्भवात्,
 ‘इकारान्तैः’—इति वचनमनर्थकं सत् परिसंख्यानार्थं भवतीति
 किमत्र ब्रूमः । तस्मादत्रापि मन्त्रान्ते स्वाहाकारः प्रयोक्तव्यः ।
 विहिताविहितत्वसन्देहे चाविहितकरणमेव न्याय्यमिति चावोचाम ।
 तथाचाभाणकः ।

“सन्दिग्धेऽपि परे लोके त्याज्यमेवाशुभं नरैः ।

यदि नास्ति तदा किं स्यादस्ति चेन्नास्ति दूषणम्” ।

इति । एवमनाहिताग्नेर्वैश्वदेवहोमो व्याख्यातः । बलयस्तु तस्यापि
 गृह्योक्ता एव भवन्ति । कथं जायते ? ‘बलिभिः सह’—इत्युक्ते तथा-
 ऽवगतेः । विशेषानुक्तौ हि गृह्योक्तमेवान्तरङ्गत्वात् शीघ्रमागच्छति
 हृदयम् । आगच्छति चेत्, न युज्यते विना कारणमुत्सृष्टम् ।
 विशेषस्य चानुपदेशात् । होमविशेषवत् बलिविशेषो नैवानाहि-
 ताग्नेरुपदिश्यते । तस्मादाचार्योक्ता एव बलयस्तस्यापि भवन्ति ।
 न चेते तस्य प्रतिषिद्धाः । न चाप्रतिषिद्धस्य स्वशास्त्रोक्तस्य

परित्यागोयुक्तः । तत्परित्यागेन शास्त्रान्तरोक्तबलिपरिग्रहेऽपि न किञ्चित् प्रमाणम् । स्वशास्त्रोक्तान्तु बुद्ध्यारोहमेवेति तदेव ग्रहीतव्यं भवति ।

स खल्वयं वैश्वदेवहोमो लौकिकाग्नौ जलादावपि कर्त्तव्यः ।

“लौकिके वैदिके वापि ऊतोच्छिष्टे जले क्षितौ ।

वैश्वदेवञ्च कुर्वीत पञ्चसूनापनुत्तये” ।

इति शातातपस्मरणात् ।

“शालाग्नौ वा पचेदन्नं लौकिके वापि नित्यशः ।

यस्मिन्नग्नौ पचेदन्नं तस्मिन् होमो विधीयते” ।

इति च स्मृत्यन्तरम् । जलक्षित्योः पर्युक्षणादिकमपि नास्ति, अग्नावेव तदान्नानादिति वाचस्पतिमिश्राः । गौतमोक्ताम्यादि-होमशाकलहोमयोर्विकल्पवादिनस्त्वाहुः । गौतमवचने होमादेवाग्नि-प्राप्तेरग्निग्रहणं जलक्षित्याधारतानिवृत्त्यर्थं, ततश्च शाकलकल्प एव साऽवतिष्ठते—इति । तदनेन समुच्चयपक्षेऽप्यनयोर्जलक्षित्याधारता न युक्ता तत्राप्यम्यादिहोमस्याविशेषादिति चेत् । उच्यते । यदि नामाग्निग्रहणं जलक्षित्याधारतां निवर्त्तयेदपि, तर्हि केवलगौत-मोक्ताम्यादिहोम एव निवर्त्तयतु, न तु कात्यायनोक्ते तत्समुचिते शाकलहोमेऽपि, तद्वचनस्य तत्राप्रवृत्तेः । सामान्येन च वचनान्तरेण तत्र तत्राप्राप्तेः । अपिच । नैतदप्यस्ति,—गौतमवचनेऽग्निपदं जलक्षित्या-धारतानिवृत्त्यर्थम्—इति । न खलु गौतमवचनेऽग्निग्रहणं जल-क्षित्याधारतां निवर्त्तयति, किन्तर्हि, एकदेशोत्कीर्त्तनपरमग्निपदं जलादिकमुपलक्षयति । अतएव—

“कनकालङ्कृतां दत्त्वा तत्र गामवतारयेत् ।

सामगाय च सा देया ब्राह्मणाय विशाम्यते” ॥

इति वचनमेकदेशोत्कीर्तनपरमिति,—“सचेत्कण्ठां काञ्चन-
शृङ्गीं वृषप्रजां रूष्यचुरां कांश्योपदोहां विप्राय दद्यात्”— इति
मुन्यन्तरोक्तमन्यदपलक्षयति,— इति वाचस्पतिमिश्रैर्निरूपितम् ।

ननु होमादेवाग्निप्राप्तेरग्निग्रहणमग्नावेवेत्येवमर्थमेव किमिति
न स्यात् ? इति चेन्नैष दोषः । कस्मात् ? अशब्दत्वात् । अग्ना-
विति वचनं खल्वग्नौ होमं शक्नोति वदितं, न पुनरनग्निं निवर्त्त-
यितुं प्रभवति । तस्मादशब्दोऽयमर्थः—अग्नावेव इति । ननु होमा
देवाग्नेः प्राप्तत्वादन्याय्यं पुनर्व्वचनम् ? उच्यते । काममन्वाय्यं
भवतु, न तु शक्नोत्यन्यद्वदितुम् । सकृद्वचरितेऽप्यस्य यावानर्थः,
शतकृत्वोऽप्युच्चरिते तावानेव प्रतीयते । अपिच । साधुः खल्वय-
माचार्यः कथमस्य वचनमन्याय्यं भवतु । साधोर्व्वचनं बहुशोऽप्युच्य-
मानं न्याय्यमेव, असाधोस्तु सकृदप्यन्याय्यम् । पुनर्व्वचनस्य प्रयोजनं
किञ्चिद्वक्तव्यम् ? एवन्तर्हि आदरः पुनर्व्वचनस्य प्रयोजनं भविष्यति ।
आदरेणाग्नौ होमः कर्त्तव्यः—इति । आदरार्थमपि पुनर्व्वचनमा-
चार्याणां बहुलमुपलभ्यते । परिसंख्यानार्थमेव कुतो न भवति
पुनर्व्वचनमिति चेन्न, अन्यथैवोपपत्तेः । न खल्विष्यते परिसंख्या
सम्भवन्त्यामपि गतौ । सा हि दोषत्रयदृष्टा भवति । तथा चोक्तम् ।

“श्रुतार्थस्य परित्यागादश्रुतार्थस्य कल्पनात् ।

प्राप्तस्य बाधादित्येवं परिसंख्या त्रिदोषिका” ।

इति । परिसंख्यायाञ्च श्रुतिरत्यन्तमुत्सृष्टा भवति । यावच्च भवा-

नग्निपदस्यास्वार्थकल्पनया जलादिकं व्यावर्त्तयितुमुत्सहते, ताव-
दाक्यान्तरेण जलाद्याधारताऽन्वियते—इत्युपरिष्ठादुपजायमानोऽपि
परिसंख्यावाक्यार्थः कथमिवान्वितमपि जलादिकं परिसञ्चक्षीत ।
वाक्यान्तरप्राप्तस्य परिसंख्याने वाक्यान्तरस्य सामर्थ्यविरहात् ।
वाक्यभेदश्चैवमापद्येत ! कस्मात् ? इति होमाः कर्त्तव्याः, ते चाग्नावेव
न जलादावित्यर्थभेदात् । एकं खल्विदं वाक्यम्—‘अग्नावग्निर्ध-
न्वन्तरिर्विश्वेदेवाः प्रजापतिः स्विष्टकृदितिहोमाः’—इति । तस्मा-
दग्नाविति न नियमार्थं वचनम् । अन्यथा—

“वैश्वानरं समभ्यर्च्य माज्यपुष्पाक्षतैरथ” ।

इति ।

“अनाहितावसथ्याग्निरादायान्नं घृतसुतम् ।

शाकलेन विधानेन जुहुयात्सौकिकेऽनले” ।

इति चैवमादिस्मृतौ शाकलहोमेऽप्यग्नेरुपादानात्तत्रापि जल-
क्षित्याधारता न स्यात् । न स्यादेवेति चेन्नाभ्युपगमात् । अभ्युप-
गम्यते खल्वेतद्भवता—यदुत शाकलकल्पे जलक्षित्याधारतेति ।

अपिच । गौतमः खल्वाचार्यः—“भार्यादिरग्निर्दायादिर्वा,
तस्मिन् गृह्याणि, देवपितृमनुष्ययज्ञाः”—इत्यभिधाय, ‘अग्नावग्निः’—
इत्यादिवचनं रचयाञ्चकार । स खल्वयं होमो गृह्य एवाग्नौ मा
भूदित्येवमर्थं पुनरग्नावित्याह । तत्कथमनर्थकमग्निवचनं ?—येन परि-
सञ्चक्षीत । अग्नावित्यवचने खल्वयं होमः प्रकृते गृह्य एवाग्नौ स्यात् ।
होमात् खल्वग्निर्गम्यते, प्रकृतश्च गृह्योऽग्निरिति स एव गम्येत ।
तस्मादग्नाविति जात्या द्रव्यमग्निमात्रं लक्षयित्वा तत्र होमो-

विधीयते,—लौकिकेऽप्यग्नौ होतव्यमित्येवमर्थं, नान्येषामाधाराणां निवृत्त्यर्थम् । न खल्वग्निपदं व्यक्तवचनं, येनाग्नेयीन्यायात् सन्निहित-
एवाग्निरर्थः स्यात् । यदि पुनरग्निपदस्यापि प्रकृत एवाग्निरर्थ-
इत्युच्यते । अस्तु तर्हि गौतमीयानां गृह्याग्निसाध्यएवायं होमः, स
एव तु गोभिलौयस्यानाहिताग्नेः कात्यायनेन विहितः,—इति गोभि-
लौयस्यानाहिताग्नेराधारविशेषानुपदेशान्न तेषामप्यग्नौ होमः
कर्त्तव्य इति शक्यते वक्तुम् । होममात्रं खल्वनाहिताग्नेर्विधीयते, न
तु गृह्याग्निसाध्यत्वविशिष्टमपि । गौरवादसम्भवाच्च । न खल्वना-
हितगृह्याग्नेस्तस्मिन्नग्नौ होमः सम्भवति । तस्माद्गौतमवचनेऽग्निपदं
निरग्नेरप्याधारान्तरं निवर्त्तयतीत्यसङ्गतं वचनम् ॥ ४ ॥ * ॥

अथ बलीन् हरेत् वाह्यतोवाऽन्तर्वा सुभूमिं
कृत्वा ॥ ५ ॥

अथेति पूर्वप्रकृतार्थम् । अथ पूर्वप्रकृतेनैवान्नेन होमावशिष्टे-
नेत्येतत् । कात्यायनोऽपि स्मरति ।

“खशाखाविधिना कृत्वा तच्छेषेण बलिं हरेत्” ।

इति । अपचारे च शेषस्थान्यदप्युपादाय बलीन् हरेत् ।

कस्मात् ?—

“यथोक्तवस्त्वसम्पत्तौ ग्राह्यं तदनुकारि यत् ।

यवानामिव गोधूमा ब्रीहिणामिव शालयः” ॥

इति कर्मप्रदीपस्मरणात् । ‘गुणलोपे च मुख्यस्य’—इति च
न्यायात् । मुख्यः खल्वयं बलिर्भवति प्रधानत्वात् । न खल्वयं

बलिर्द्रव्यार्थः, किन्तर्हि ?—पुरुषार्थ इत्युपरिष्ठादुपपादयिष्यामः ।
पुरुषार्थञ्च कर्म प्रयोजयति द्रव्यम् । अर्थकर्मणि च द्रव्यविधिरयं
भवति,—शेषेण बलीन् हरेत्—शेषेण बलिहरणमभिनिर्व्वर्त्तयेदिति ।

ननु साक्षादत्र शेषः प्रतिपाद्यते ? उच्यते । सत्यं शेषः प्रति-
पाद्यते । तत् खल्विदं प्रतिपादनमर्थकर्मणि क्रियते—इति शेष-
नाशेऽपि नैतत् परिलुप्यते । कर्मचोदना हि द्रव्यमन्तरेणानुपपन्ना
द्रव्यमाक्षिपति, विशेषशास्त्रन्तु नियामकम्, तच्चासम्भवात् यदा न
प्रवर्त्तत, तदा मा भून्नियमः, तथापि सामान्याक्षेपस्य वारयितुम-
शक्यत्वात् अस्ति प्रतिनिधिः,—इति खल्वभियुक्ताः कथयन्ति ।
प्रतिपत्तिरूपकर्माङ्ग एव प्रतिपाद्याभावे तन्निवृत्तिमनुमन्यन्ते ।
विहितस्य द्रव्यस्य खल्वपचारे प्रतिनिधिरूपादेय इति च षष्ठाध्याये
सिद्धान्तितम् ।

“चरितार्था श्रुतिः कार्या यस्मादप्यनुकल्पशः” ।

इति च स्मरणम् । अस्ति चात्र साक्षादपि द्रव्यान्तरविधायकं
किञ्चिदचनम् । तच्चोदाहरिष्यामः । तस्माच्छेषापचारेऽन्यदुपादाय
बल्योहर्त्तव्या इति सिद्धम् ।

कुत्र बल्योहर्त्तव्याः ? तदुच्यते । ‘वाह्यतो’ वहिर्वा, प्रकृत-
त्वादग्न्यगारस्य । तथा चाम्यगाराच्चिह्नस्य तस्मिंस्तस्मिन् प्रदेशे
तन्तं बलिं हरेत्, योयोबलिर्यस्मिन् यस्मिन् प्रदेशे समाम्नातः ।
‘अन्तर’ मध्ये वा अग्न्यगारस्य—एकस्मिन्नेव प्रदेशे बलीन् हरेत्
सर्वान् । ‘सुभूमिं’ शोभनां भूमिं ‘कृत्वा’, यथासम्भवं समार्ज्जनो-
पलेपनादिभिरिति वाक्यशेषः ॥ ५ ॥ * ॥

सकृदपोनिनीय चतुर्धा बलिं निदध्यात् सकृदन्ततः
परिषिञ्चेत् ॥ ६ ॥

सकृदेकवारम् । अप उदकं निनीय निषिच्य चतुर्धा चतुर्षु
स्थानेषु बलिं बलिचतुष्टयं निदध्यात् । अत्र च—“ममाचारात् प्राञ्चं
बलिचतुष्टयमात्रं सकृद्गृहीत्वा चतुर्षु स्थानेषु निदध्यात्, बलिमित्येक-
वचनात्, चतुर्धैतिवचनाच्च”,—इति वल्गुसोमभट्टनारायणौ । तच्चेदं,
बलिचतुष्टयार्थं सकृदेव सेकः—इत्यस्मिन् पक्षे ज्ञेयम् । यत्र
पुनरग्निमसूत्रानुसारादेकैकबल्यर्थमैकैकः परिषेकः पुरस्ताच्चो-
परिष्ठाच्च क्रियते, न तत्रैतद्भवति । न खलु शक्यते द्वितीयादि-
बल्यन्नं दक्षहस्ते कुर्वता तेनैव हस्तेन परिषेक्तुम् । दक्षिणः करः
खलु कर्मापारगोऽङ्गानुक्तावित्यवोचाम । परिशिष्टप्रकाशोऽप्येवमेवाह ।

तदेवं बलिचतुष्टयं दत्त्वा, सकृदेकवारं अन्तत उपरिष्ठात्
परिषिञ्चेद्वलीन् । प्राक्संस्थाः खल्विमे बलयो भवन्ति । कस्मात् ?
“प्राञ्चि उदञ्चि वा कर्माण्यनुतिष्ठेरन्”—इति अवणात् । एकत्र
निधानपक्षे तथोपदेशाच्च । तच्चोदाहरिष्यामः । बलिपरिमाणमाह
कर्माप्रदीपः ।

“न चावराद्धाबलयो भवन्ति
महामार्जारश्रवणप्रमाणात् ।
एकत्र चेत् कृत्स्ना भवन्ति
इतरेतरसंसक्ताश्च” ॥

इति । तच्च परिमाणमङ्गुष्ठपर्वमात्रमिति भट्टभाष्यम् ॥ ६ ॥ * ॥

एकैकं वाऽनुनिधानमुभयतः परिषिञ्चेत् ॥ ७ ॥

‘एकैकम्’, एकमेकं वा बलिम्, ‘अनुनिधानं’,—निधानमनु-
लक्ष्मीकृत्यानुनिधानं, प्रत्येकं निहितान् बलीन् प्रत्येकमेवोभयतः
पुरस्ताच्चोपरिष्ठाच्च परिषिञ्चेत् ॥ ७ । * ॥

स यत् प्रथमं निदधाति स पार्थिवो बलिर्भवत्यथ
यत् द्वितीयं स वायव्यो यत् तृतीयं स वैश्वदेवो-
यच्चतुर्थं स प्राजापत्यः ॥ ८ ॥

स यजमानः प्रथमं यन्निदधाति इति यदर्थोनिधानक्रिया-
विशेषणम् । व्यत्ययाद्वा नपुंसकत्वम् । स यत् यं बलिं प्रथमं
निदधाति, स पार्थिवः,—पृथिवी देवताऽस्येति देवतार्थं तद्धित-
विधानात् पृथिवीदेवताको भवतीत्यर्थः । अनेनैव सूत्रशेषो-
व्याख्यातः । “अनिरुक्तं हि प्राजापत्यम्”,—इति वचनात् मानसः
प्राजापत्यबलिः । तदत्र मन्त्रानुपदेशात् कात्यायनोक्तोबलिमन्त्र
आदरणीयः । तद्यथा ।

“अमुष्मै नम इत्येवं बलिदानं विधीयते ।

बलिदानप्रदानार्थं नमस्कारः कृतोयतः” ॥

इति । अत्र, इतिः पदद्वयकीर्त्तनार्थः । एवमिति क्रमार्थम् ।
भट्टनारायणकुल्लुकभट्टशूलपाणिवाचस्पतिमिश्ररघुनन्दनप्रभृतिभिरपि
नमस्कारान्त एव बलिमन्त्रोऽभिहितः । परिशिष्टप्रकाशे तु,—‘नमो-
ब्रह्मणे’ इति दर्शनात् नमः पृथिव्यै इति बलिहरणमन्त्रोलिखितः ।
अमुष्मै नम इति च तत्सूत्रविरोधादेव न क्रमपरं किन्तु पद-

द्वयकौर्त्तनाभिप्रायम्—इति चाभिहितम् । नैतदेवम् । शाब्दक्रम-
विरोधात् । इत्येवं बलिदानम्—इति शाब्दः क्रमः खल्विह
कात्यायनेन समाम्नातः । पाठक्रमाच्च बलवत्तरः स दृश्यते । तथा-
चोक्तम् । “श्रुतिलक्षणमानुपूर्व्यं तत्प्रमाणत्वात्”—इति । “क्रम-
कोयोऽर्थशब्दाभ्यां श्रुतिविशेषादर्थपरत्वाच्च”—इति च ।

कात्यायनवचनं पदद्वयकौर्त्तनाभिप्रायं न क्रमपरमिति चेन्न
विनिगमनाऽभावात् । कात्यायनवचनं पदद्वयकौर्त्तनाभिप्रायमाचा-
र्य्यसूत्रं वेत्यत्र न काचिद्विनिगमनोपलभ्यते । परमार्थतस्तु—इत्येव-
मितिवचनात् कात्यायनवचनं क्रमपरं भवितुमर्हति । किमाचार्य्यः
कात्यायनस्य नोपजीव्यः ? क एवमाह—नोपजीव्य इति, सत्यमुप-
जीव्य एवाचार्य्यः कात्यायनस्य, किमतो भविष्यति ? यद्येवमेतदतो-
भविष्यति ;—कात्यायनवचनमुपजीव्यबाधभयादेव न क्रमपरम्—
इति । मैवम् । नित्यबलावाचार्य्येण मन्त्रानुपदेशात् । इत्येवं बलि-
दानम्—इति ब्रुवाणः कात्यायन आचार्य्यस्यैवाभिप्रायं प्रकाश-
याञ्चकारेति श्लिष्यते । स खलु,—गोभिलोक्तानामस्पृष्टानां विधिं
प्रदीपवत् सम्यग्दर्शयिष्ये—इति प्रतिज्ञातवानित्यवेचाम । वृत्ति-
कारकल्पः खलु कात्यायन आचार्य्यस्य । मुन्यन्तरैश्चास्य संवादा-
दृश्यते । इदमप्यनल्पप्रामाण्यकारणं यदत संवादः—इति । स्मृत्यर्थं
सन्देहे च स्मृत्यन्तरसंवादादेवाथनिर्णयं निबन्धारोमन्यन्ते ।

यदि पुनः वास्तुबलौ—नमो ब्रह्मणे—इत्याचार्य्यस्य सूत्रं क्रम-
परमिष्यते कामं ब्रह्मबलावेव नमो ब्रह्मणे इत्यस्तु प्रयोगस्तत्रैव
तथाम्नानात्, न त्वन्यत्र प्रमाणाभावात् । कल्प्यतामन्यत्रापीति चेन्न,

नमस्कारान्तत्वबोधकशास्त्रसद्भावात् । न खल्वाचार्य्यैकत्र नमःपदं
पूर्वमुक्तमिति सर्वत्र तदेव कल्पयितव्यम्,—अनादृत्य नमःपदा-
न्तत्वबोधकानि मुनिवचनानि,—इति युक्तम् । अथ—

“बहूनामेकधर्माणामेकस्यापि यदच्यते ।

सर्वेषामेव तत् कुर्यादेकरूपा हि ते स्मृताः” ॥

इति वचनादस्तु सर्वत्रैव नमःपदादित्वमिति चेदुच्यते । एव-
मपि वास्तुबलावेव तद्वितुमर्हति, न तु नित्यबलावपि । नित्य-
बलौ कृपेन नमस्कारान्तत्वबोधकवचनेन कल्पनानवकाशात् । वस्तु-
तस्तु वास्तुबलावपि न तद्वचनात् सर्वत्र नमःपदादित्वं कल्पयितुं
शक्यते । कस्मात् ? ब्रह्मबलावेव तदभिधानात् । अपिच । यत्र
खल्वेकधर्माणां बहूनामेकं सिद्धवदनूद्य किञ्चिदच्यते, तत्रैव तद्वचनं
प्रवर्तते । न चात्र बहूनामेकं सिद्धवदनूद्य किञ्चिद्विधीयते ।
किन्तुहि ?—किञ्चिद्विशिष्टमेवैकं विधीयते । तच्च किञ्चिद्विशिष्ट-
मेवैकं विहितं बहूनाम् एकं भवति—इति नास्त्यत्र तद्वचनस्याव-
काशः । यत्र खल्वेकधर्माणां बहूनामेकं धर्माणं—लब्धात्मभावमनूद्य
कस्यचिद्धर्मस्य विधानं भवति, भवति तत्र तस्य वचनस्यावसर-
इति धौमद्विरनुचिन्तनीयम् ।

यत्तु—बलिमन्त्राणामन्त्रेषां नमःपदान्तत्वमभ्युपगम्य, ब्रह्मबलौ
नमःपदादित्व-नमःपदान्तत्वयोर्विकल्पम्—आहुः । तत्र प्रमाणं
नास्ति । विकल्पस्य चान्याय्यत्वात् नैषा साध्वी कल्पना । क्रमपरत्वे
खल्वाचार्य्यसूत्रस्य, कात्यायनवाक्येन समं तस्य विकल्पायोगाच्चानु-
चितैषा कल्पना । न खल्वष्टदोषदुष्टोविकल्पः सम्भवन्त्यामपि गतौ

समाश्रयितुमुचितः । पक्षेऽपि प्रामाण्यान्माभूदचनस्य प्रमत्तगौतता
—इति खल्वभावगत्या समाश्रयितं । तथाचाभियुक्तानां वचनम् ।

“एवमेवाष्टदोषोऽपि यद्व्रीहियवपाकयोः ।

विकल्प आश्रितस्तत्र गतिरन्या न विद्यते” ॥

इति । अतुल्यबलत्वाच्च । न ह्याचार्यसूत्रस्य क्रमपरत्वमभ्युपेत्य,
पुनः कात्यायनवाक्यात् तद्विरुद्धं नमःपदान्तत्वं ब्रह्मबलौ शक्य-
मभ्युपगन्तुम् । न खल्वनयोस्तुल्यबलत्वमस्ति वचनयोः । सेयं—
निरङ्कुशत्वात् पुरुषबुद्धीनां—कल्पना समुल्लसिता, न शास्त्रबला-
दित्यनादरणीया । अधिकं तु तत्रैव वक्ष्यामः । तस्माद्वास्तुबला
वाचार्यनिर्देशबलाद्ब्रह्मबलौ नमःपदादित्वमन्यत्र तु नमःपदान्तत्वं
मन्त्राणामास्थेयम् ॥ ८ ॥ * ॥

अथापरान् बलीन् हरेत् ; उदधानस्य मध्यमस्य
द्वारस्याब्दैवतः प्रथमोबलिर्भवत्योषधिवनस्पतिभ्यो-
द्वितीय, आकाशाय तृतीयः ॥ ९ ॥

अथेति पूर्वविध्यनुकर्षणार्थम् । पूर्वेषामिवामीषामपि बली-
नामुभयतः परिषेक इत्यर्थः । कर्मप्रदीपोऽप्याह—“सर्वेषामुभयतः
परिषेकः”—इति । अपरानन्यान् बलीन् हरेत् । कुत्रेमे बलयो-
हर्त्तव्याः ?—इत्यत्राह ;—‘उदधानस्य’, उदकं धीयते यस्मिन्नुदकं
दधाति य इति वोदधानं मणिक उच्यते । षष्ठी चेयं समीपार्था ।
उदधानस्य मणिकस्य समीपे, नोदधान एवेत्यर्थः । मध्यमस्य
द्वारस्य,—गृहस्येत्यर्थात् । ‘अब्दैवतः’ आपो देवता यस्य, सोऽयम-

दैवतः, 'प्रथमः' प्रकृतानां बलीनामाद्योबलिर्भवति । स खल्वयं बलिरुदधानसमीपे निधातव्यः । यश्च मध्यमस्य द्वारस्य समीपे निधीयते, सोऽयं द्वितीयोबलिरोषधिवनस्पतिभ्यो भवति । तृतीयः खल्वाकाशाय बलिर्भवति । स खल्वयमाकाशदैवतो बलिरन्तरीक्षे निधातव्यो भवति । कस्मात् ? आकाशदैवतत्वादस्य बलेरनिर्देशाच्च स्थानस्य । आकाशदैवते बलौ खल्वन्तरीक्षमागच्छति हृदयं, तच्चानुचितं परित्यक्तुं विशेषोपदेशविरहात् । स्मृत्यन्तरे चोपदेशात् । स्मृत्यन्तरे खल्ववमुपदेशोदृश्यते, गौतमीये,—“आकाशायेत्यन्तरीक्षे”—इति । भट्टभाष्ये तु—“अयमनिर्दिष्टस्थानो यत्र कुत्रचिन्निधेयः” इत्युक्तम् ॥ ९ ॥

अथापरं बलिं हरेत्,—शयनं वाऽधिवर्चोवा,* स कामाय वा बलिर्भवति मन्यवे वा ॥ १० ॥

अथापरं बलिं हरेदित्युक्तार्थम् । शयनं शय्येत्यनर्थान्तरम् । अधिवर्चोमूत्रोच्चारप्रदेशः । वाशब्दचतुष्कञ्चशब्दार्थम् । शयनञ्च प्रत्यधिवर्चश्च प्रति बलिं हरेत् । हतश्च स बलिः, कामाय च भवति, मन्यवे च,—इति यथामल्लम् । तदयमर्थः । शयनं प्रति योबलिर्निधीयते स कामदेवताकोभवति, अधिवर्चः प्रति योबलिर्निधीयते स मन्युदेवताकोभवति—इति । अधिवर्चमिति पाठेऽपि यथोक्त एवार्थः । अत्रापि, “बलिमित्येकवचनात् स्थानद्वयनिर्देशाच्च

* ‘अधिवर्चो वा’—इति क्वचित् पाठः । तत्र च ‘सान्ता अप्यदन्ताः’—इति गतिः ।

बलिद्वयमात्रं सकृद्गृहीत्वा निदध्यात्”—इति भट्टभाष्यम् । तदिदं प्रत्येकपरिषेकपक्षे न सम्भवतौत्यवाचाम ।

अन्ये त्वाहुर्वाशब्दान् विकल्पार्थान् मन्यमानाः,—“एकएवायं बलिः शयनं वा प्रति देवोऽधिवर्चः वा, स कामदैवत्यो भवति मन्युदैवत्यो वा”—इति । नैतदेवम् । “अथ तद्विन्यासः”—इत्युपक्रम्य कर्मप्रदीपे, “कामाय, मन्यवे”—इति बलिद्वयसमाम्नानात् । “चतुर्दश नित्याः”—इति च सङ्ख्यावचनात् । बलेरेकत्वे खल्वियं सङ्ख्या लुप्येत ! एतेन, येऽप्याहुः,—“शयनं प्रति कामाय रात्रौ, अधिवर्चः प्रत्यहनि मन्यवे”—इति, तेऽपि निरस्ताः । प्रमाणविशेषाभावाच्च ॥ १० ॥ * ॥

अथ सꣳस्तूपꣳ,* स रक्षोजनेभ्यः ॥ ११ ॥

अथेति विशिष्टमानन्तर्यं द्योतयति । मन्युबलिदानानन्तरम्,—इन्द्राय वासुकये ब्रह्मणे—इति बलित्रयं दत्त्वाऽथानन्तरमित्यर्थः । कस्मादेवमुच्यते ? उच्यते । आचार्य एव वास्तुबलौ दशदिक्षु इन्द्रादिवलिदशकमभिधायासूत्रयत्,—“प्राच्यूर्द्ध्वाचीभ्योऽहरहर्नित्यप्रयोगः”—इति । प्राच्यूर्द्ध्वाधोदिक्षु खल्विन्द्रवासुकिब्रह्मदैवत्याबलयोवास्तुकर्मणि समाम्नाताः । तेषां खल्वमीषां बलीनामहरहर्नित्यं प्रयोगोभवति—इति सूत्रयन्नाचार्यः, स्पष्टमिदमाह,—अहरहः इन्द्रवासुकिब्रह्मबलयो भवन्तीति । परिशिष्टप्रकाशेऽप्युक्तम्,—“गृह्यान्तरानुसारेण मन्युबलेरनन्तरम्—इन्द्रवासुकिब्रह्मदै-

वत्या बलयोदेयाः, ततो रचःपितृबली”—इति । “चतुर्दश
नित्याः”—इति च कर्मप्रदीपः ।

ते खल्विमे बलयः प्राच्यूद्धाधोदिक्षु निधातव्याः । कस्मात् ?
प्राच्यूद्धावाचीभ्योऽहरहर्नित्यप्रयोगः—इति दर्शनात् । क्रमश्च,—
इन्द्राय वासुकये ब्रह्मणे इति । कस्मात् ? वास्तुबलौ तथादर्शनात् ।
वास्तुबलौ खल्वादित इन्द्रबलिस्ततोवासुकिबलिस्ततोऽपि ब्रह्मबलि-
र्दृश्यते । परन्तत्र दशत्वाद्वलीनामन्येऽपि बलयोऽन्तरान्तरा सन्नि-
विष्टाः । न चैतावता किञ्चिदपचीयते । अतिदेशागतानां खल्व-
मीषां बलीनां तदवगतमेव पौर्वापर्यं स्थानञ्च कल्पयितुमुचितम् ।
तदाह कर्मप्रदीपः । “मन्यवे इन्द्राय वासुकये ब्रह्मणे”—इति ।

अत्राह । “एकत्र प्राक्संस्थास्यैते बलयो भवन्त्येतद्वचनात्—
इति । नैतदेवम् । “एकत्र चेत् कृत्स्ना भवन्ति”—इत्यभिधा-
य,—“अथ तद्विन्यासः”—इत्युपक्रमादेकत्र कृत्स्नवलिनिधानपक्ष-
एवैतस्य विन्यासविशेषस्य समाम्नानात् । कल्प्यतेऽनेकत्र निधान-
पक्षेऽपीति चेत् । उच्यते । कल्पनौयं तावत् स्थानमिति सत्यं, परन्तु
युष्मदुक्तं वा कल्प्यते, अस्मदुक्तं वा,—इति भवति विचारणा ।
तत्र ये बलयो यत्राचार्येण समाम्नातास्ते तत्रैव दातुमुचिता-
अतिदेशागता अप्यसति विशेषवचने । ‘प्राच्यूद्धावाचीभ्योऽहर-
हर्नित्यप्रयोगः’—इति च हृदयमागताः प्राच्यूद्धाधोदिक्षोर्न युज्यन्ते
परित्यक्तम् । अधिपतयः खल्विमे आसां दिशामित्येषोऽस्मत्कल्प-
नायां विशेषः । तदेवमिन्द्रवासुकिब्रह्मबलिदानानन्तरं, संस्तूपं
प्रति, “संस्तूपः समार्जनरेणुपुञ्जादिप्रक्षेपस्थानम्,—उत्करण्डिकेति

लोकैरभिधौयते”—इति भट्टभाष्यम् । तमिमं संस्तूपं प्रति, बलिं हरेत् । स खल्वयं बलिः,—रक्षोजनेभ्यो भवति ॥ ११ ॥ * ॥

अथैतद्वलिशेषमद्भिरभ्यासिच्यावसलवि दक्षिणा
निनयेत्तत्पितृभ्यो भवति ॥ १२ ॥

अथशब्दः प्राचीनावीतिलसव्यजानुपातदक्षिणामुखत्वानि स्मारयति । एतद्वलिशेषम्, एतद्वलिदानावशिष्टमन्नम्, अद्भिरभ्यासिच्यावसलवि । तदिदमाज्ञावनं, रक्षोबल्यवशिष्टत्वादनस्य संस्कारार्थं भवति । शेषं खल्विदमन्नं पितृबल्यार्थं भवति । तस्य च संस्कारो-
नानर्थकः । आज्ञावनं रक्षोबलिशेषस्यान्नस्य न किञ्चित् दृष्टमुप-
करोति ?—इति चेन्मा करोतु दृष्टमुपकारम्, अदृष्टन्तु करिष्यति ।
यथा, “सुचः संमार्ष्टि”—“अग्निं संमार्ष्टि” “पुरोडाशं पर्यग्निं
करोति”—इत्येवमादौ । तथा चोक्तं । “तुल्यश्रुतित्वाद्वा इतरैः
सधर्म्मः स्यात्”—इति । तदेवमद्भिरभ्यासिच्य, ‘अवसलवि’ पितृ-
तीर्थनेत्यर्थः । अवसलविशब्दः खल्वयं पितृतीर्थमाह । तथाच
गृह्यान्तरम् । “प्रदेशिन्यङ्गुष्ठयोरन्तरा अवसलवि अपसव्यं वा, तेन
पितृभ्योददाति”—इति । ‘दक्षिणा’ दक्षिणस्यां दिशि निनयेत् ।
तच्चेदं निनयनं पितृभ्यो भवति । तथाच पित्रर्थत्वान्नात्र नमस्कारः
प्रयोक्तव्यः, किन्तु पितृभ्यः स्वधेति स्वधाकारेणैष बलिर्दातव्यः ।
तदाह कात्यायनः ।

“स्वाहाकारवषट्कारनमस्कारादिवौकसाम् ।

स्वधाकारः पितृणाञ्च हन्तकारो नृणां मतः ।

स्वधाकारेण निनयेत् पित्र्यं बलिमतः सदा ।

तदप्येके नमस्कारैः कुर्वते नेति गौतमः” ।

इति । एकत्र चेत् सर्वे बलयो निधीयन्ते, तर्हि, यथा निधात-
व्यन्तदाह कर्मप्रदीपः । “अथ तद्विन्यासो वृद्धिपिण्डानिवोत्तरो-
त्तरांश्चतुरो बलीन्निदध्यात्,—पृथिव्यै, वायवे, विश्वेभ्यो देवेभ्यः, प्रजा-
पतये—इति । सव्यत एतेषामेकैकस्यैकैकम्,—अद्भ्यः, ओषधिवन-
स्पतिभ्यः, आकाशाय, कामाय—इति । एतेषामपि, मन्यवे, इन्द्राय,
वासुकये, ब्रह्मणे—इति । एतेषामपि, रक्षोजनेभ्यः—इति । सर्वेषां
दक्षिणतः पितृभ्यः—इति, चतुर्दश नित्याः, आश्विनप्रभृतयः काम्याः ।
सर्वेषामुभयतः परिषेकः पिण्डवच्च पश्चिमा प्रतिपत्तिः”—इति ।
आधानदिने च वैश्वदेवबलिकर्मणौ सायमाहुत्यनन्तरं रात्रावेव
कर्त्तव्ये । तदप्याह कर्मप्रदीपः ।

‘ऊर्द्धं पूर्णाहुतेः कुर्यात् सायं होमादनन्तरम् ।

वैश्वदेवन्तु पाकान्ते बलिकर्मसमन्वितम् ।

ब्राह्मणान् भोजयेत् पश्चादभिरूपान् स्वशक्तितः ।

यजमानस्ततोऽश्रौयादितिकात्यायनोऽब्रवीत्” ।

इति । सोऽयं भूतयज्ञः,—“बलिर्भौतः”—इति वचनात् । एतद-
नन्तरं वामदेव्यगानं कर्त्तव्यम् । “बल्यन्ते वैश्वदेविके”—इति स्मर-
णात् । स खल्वयं ब्रह्मयज्ञस्य तृतीयः कालः—इत्यवोचाम ।

अथेदानीं मनुष्ययज्ञः कर्त्तव्यः । तदाह कात्यायनः—“नृयज्ञो-
ऽतिथिभोजनम्”—इति । तथाचोक्तम् । “अतिथिभिः कामं सम्भा-
षेत”—इति । मनुरपि—

“हृत्वेतद्वलिकर्मैवमतिथिं पूर्वमाशयेत् ।

भिक्षाञ्च भिक्षवे दद्यात् यथावद्ब्रह्मचारिणे” ।

इति स्मरति । भोजनोपयुक्तस्य पर्याप्तस्यान्नस्याभावे यथाशक्ति किञ्चिदप्यन्नमुद्धृत्य ब्राह्मणाय दद्यात् । तदाह कर्मप्रदीपः ।

“अप्युद्धृत्य यथाशक्ति किञ्चिदन्नं यथाविधि ।

पितृभ्योऽथ मनुष्येभ्यो दद्यादहरहर्द्विजे ।

पितृभ्य इदमित्युक्त्वा स्वधाकारमुदौरयेत् ।

हन्तकारं मनुष्येभ्यस्तदन्ते निनयेदपः” ।

इति । वस्तुतस्तु अतिथिभोजनं तदसम्भवे मनुष्येभ्य इदं हन्तेत्युत्सृज्य किञ्चिदन्नदानं गोभिलौयानां स्वशास्त्रोक्तमावश्यक-
मित्यवगन्तव्यम् । अन्नस्याप्यभावे मूलादिकमपि दद्यात् । तदाह
गौतमः । “अहरहर्ब्राह्मणेभ्योऽन्नं दद्यादामूलफलश्राकेभ्योऽथैवं मनुष्य-
यज्ञं समाप्नोति”—इति । “अहरहर्दद्यादोदपात्रादथैवं मनुष्ययज्ञं
समाप्नोति”—इति च शातपथीये ब्राह्मणे । अत्यन्तासम्भवे च
भिक्षादानेनापि कस्याञ्चिदवस्थायां मनुष्ययज्ञोनिर्व्वहति । अतएव
“भोजनं हन्तकारं वा”—इत्येवमादिवचनेषु विकल्प-निर्देशः
सङ्गच्छते । भिक्षुकस्य चाभावेऽग्रं गोभ्यो दद्यात्, गवामप्यभावेऽग्नौ
क्षिपेत् । “भिक्षुकाभावे चाग्रं गोभ्यो दद्यादग्नौ वा क्षिपेत्”—इति
विष्णुस्मरणात् । अन्येऽपि नृयज्ञप्रकाराः तन्त्रान्तरेषु द्रष्टव्याः

अथेदानीं पितृयज्ञः वक्तव्यः । स चानेकप्रकारः । तत्र तावत्
पित्रादींस्त्रींस्त्रींश्च मातामहादौनुद्दिश्य यथोक्तब्राह्मणभोजनमिति
एकः कल्पः । तदाह कात्यायनः ।

“आद्धं वा पितृयज्ञः स्यात् पितृयोबलिरथापि वा” ।

इति ।

“अप्येकमाशयेद्विप्रं पितृयज्ञार्थसिद्धये ।

अद्वैवं नास्ति चेदन्योभोक्ता भोज्यमथापि वा” ।

इति च । वायुपुराणे ।

“अप्येकं भोजयेद्विप्रं षण्णामप्यन्वहं गृही ।

अतप्ताः प्रहरन्त्यस्मै वज्रेणैते षडस्त्रिणा” ।

इति । नित्यश्राद्धे तु विशेषोऽभिधीयते । यथा हारौतः ।

“नित्यश्राद्धमद्वैवं स्यादर्घ्यपिण्डविवर्जितम्” ।

इति । मनुः ।

“एकमप्याशयेद्विप्रं पित्रर्घ्यं पाञ्चयज्ञिके ।

न चैवात्राशयेत् कञ्चिद्वैश्वदेवं प्रति द्विजम्” ।

इति । मत्स्यपुराणम् ।

“नित्यं तावत् प्रवक्ष्यामि अर्घ्यावाहनवर्जितम् ।

अद्वैवं तद्विजानीयात् पार्वणं पर्वसु स्मृतम्” ।

इति । लिखितजातूकर्णौ ।

“नित्यश्राद्धमद्वैवं स्यात् पिण्डहोमविवर्जितम्” ।

इति । भविष्यपुराणम् ।

“अग्नौकरणमर्घ्यञ्चावाहनञ्चावनेजनम् ।

पिण्डश्राद्धे प्रकुर्वीत पिण्डहीने विवर्जयेत् ।

इति । यद्यप्यर्घ्यमत्र निषिद्धं, तथापि प्रकारान्तरेण तदपि गृह्यान्तरे विहितम् । तथाच गृह्यान्तरम् । “नैत्यिके वर्हिर्दत्त्वोदकञ्च

पितर एतद्वोऽर्घ्यमिति पाणिनैवाङ्घ्रिस्तिलमिश्राभिरर्घ्यं दद्यादन्य-
 देवमाचान्तेषु पितृभ्यः स्वधेति पितृणामर्घ्यमस्त्विति च । सह
 चेदश्रीयात् पूर्वमेव स्वधाऽर्घ्यस्वस्तोरभिदध्यात्”—इति । एवञ्च
 पार्वणविहितेति कर्त्तव्यताकमर्घ्यमत्र न भवति, भवति तु ततो-
 ऽन्यादृशमेवेत्यभूतमिति । अस्माच्च गृह्यान्तरादेवं विकल्पोऽवगम्यते,
 सह वाऽश्रीयात् पश्चादेति । मन्वादिभिस्तु पश्चाद्भोजनमेवोपदिष्टम् ।
 तच्च परतोदर्शयिष्यामः । व्यासः ।

“आवाहनस्वधाकारपिण्डाग्नौकरणादिकम् ।

ब्रह्मचर्यादिनियमं विश्वान्देवांस्तथैव च ।

नित्यश्राद्धे त्यजेदेतान् भोज्यमन्नं प्रकल्पयेत् ।

दत्त्वा च दक्षिणां शक्त्या नमस्कारैर्विसर्जयेत् ।

एकमप्याशयेन्नित्यं षण्णामप्यन्वहं गृही” ।

इति । स्वधाकारः स्वधावाचनम् । शातातपः ।

“पिण्डनिर्वापरहितं यत्तु श्राद्धं विधीयते ।

स्वधावाचनलोपोऽत्र विकिरस्तु न लुप्यते ।

अर्घ्यदक्षिणास्वस्ति सौमनस्यं तथास्त्विति” ।

इति । एवञ्च—

“नित्यश्राद्धमदैवं स्यादर्घ्यपिण्डविवर्जितम् ।

दक्षिणारहितं ह्येतद्वातभोक्तृव्रतोज्झितम्” ।

इति दक्षिणानिषेधोऽशक्तविषयः—इति तत्त्वकृतः । अतएव
 शक्त्या दक्षिणादानं व्यासः स्मरति । तदिदं नित्यश्राद्धं सम्भवे
 वज्रब्राह्मणकमसम्भवे त्वेकब्राह्मणकमपि भवति । सोऽयं मुख्यः

कल्पः । आद्धकरणेऽशक्तस्तु यथाशक्ति किञ्चिदप्यन्नम् उद्धृत्य पितृभ्य-
 ददं स्वधेतुचार्यान्नसमौपे उदकं निनयेत् । तच्चान्नं ब्राह्मणाय
 दद्यात् । ‘अप्येकमाशयेद्विप्रम्’—इत्यभिधाय,—“अप्युद्धृत्य यथा-
 शक्ति”,—इत्येवमादिकात्यायनस्मरणात् । न चेदं आद्धविधायक-
 मिति वाच्यं, प्रमाणाभावात् । आद्धञ्च पूर्व्वेण वाक्येन विहितम्—
 ‘आद्धं वा पितृयज्ञः स्यात्’—इति, ‘अप्येकमाशयेद्विप्रम्’—इति
 च । कथमिहापि विधीयेत । तस्मात्—‘अप्येकमाशयेत्’—इति
 बहूनामसम्भवे एकब्राह्मणभोजनम्—एकेनापि ब्राह्मणेन आद्धकरण-
 मित्येतत्परम् । ‘अप्युद्धृत्य यथाशक्ति’—इति तु ब्राह्मणभोजनोप-
 युक्तान्नासम्भवेन आद्धासम्भवे—किञ्चिदप्यन्नद्धृत्य देयमित्याह ।
 भिन्नौ खल्विमौ कल्पौ भवतः—यच्चैकब्राह्मणकआद्धं, यच्चोद्धृत्याल्प-
 मपि देयमिति । तच्चकृतोऽप्येवम् । भट्टनारायणस्याप्येष एव
 स्वरसः । एतेन—

“नित्यआद्धेष्वसामर्थ्यात् त्रीन् द्वावेकमथापि वा ।

भोजयेत् पितृयज्ञार्थं दद्यादुद्धृत्य दुर्बलः” ।

इति ।

“यथाशक्त्यन्नमुद्धृत्य पित्र्येण विधिना सदा ।

आह्वय ब्राह्मणं दद्यात्तत्कुले वा समर्पयेत्” ।

इति चैवमादिपुराणवाक्यमपि व्याख्यातम् । तत्राप्यशक्तस्य
 योऽयं भूतयज्ञे पितृबलिर्दीयते, तेनैव पितृयज्ञः कृतो भवति ।
 ‘पितृबलिरथापि वा’—इति वचनात् । यदा कस्याञ्चिदवस्थायाम्—
 ‘यज्ञादेव निवर्तते’—इत्येवमादिकायां न हरति बलीन्, तदा

तर्पणेनैव पितृयज्ञः कृतोभवति । सोऽयं कन्दोगानां स्वशास्त्रपरि-
भाषितश्चतुर्विधः पितृयज्ञः श्राद्धं पितृनुद्दिश्य ब्राह्मणायान्नदानं
पितृबलिस्तर्पणञ्चेति ।

तदिदं तर्पणं सर्वस्यामेव दशायामावश्यकं यथाशक्ति चान्यत् ।
इद्यान् परं विशेषो यदशक्तस्य तर्पणेनापि प्रत्यवायः परिहृतो भवति ।
समुच्चयेन सर्वेषां पक्षाणामुपदेशस्तु शक्ततमस्येति परिशिष्टप्रकाशः ।
तथा गौतमः । “नित्यं स्वाध्यायः पितृभ्यश्चोदकदानं, यथोत्साह-
मन्यत्”—इति । अत्र च,—तर्पणब्रह्मयज्ञयोः पूर्वमुक्तयोरपि नित्य-
मित्यादिना पुनरभिधानं यज्ञत्रयानुष्ठानाशक्तावङ्गवैकल्येनाप्यनयो-
रवश्यानुष्ठेयत्वार्थम्—इति कल्पतरुप्रभृतयः । अन्ये त्वेषां पक्षाणां
यथाशक्ति समुच्चयविकल्पावाहुः । यदा पुनर्न शक्नोति पृथक्
तर्पयितुं, तदा स्नानाङ्गेनापि तर्पणेन पितृयज्ञफलमधिगच्छति ।

“यदेव तर्पयत्यङ्घ्रिः पितृन् स्नात्वा द्विजोत्तमः ।

तेनैव सर्वमाप्नोति पितृयज्ञक्रियाफलम्” ।

इति मनुवचनात् । सोऽयमुक्तः पितृयज्ञः । उक्ताश्च पञ्चमहा-
यज्ञाः ॥ १२ ॥ ० ॥

अथेदानौमुक्तस्यैव विशेषोऽभिधीयते—

आसीन एवाग्नौ जुहुयात् ॥ १३ ॥

आसीन उपविष्ट एव । नोर्द्धः, न वा प्रङ्गः ॥ १३ ॥ ० ॥

आसीनः पितृभ्यो दद्यात्, यथोपपादमितरान् ॥ १४ ॥

आसीनः पितृभ्यो बलिं दद्यात् हरेत् । आसीनः—इत्येतदवाच्यम् ?—

इति चेन्न, एवं हि आसीन इत्यनुषज्येत । तदेतदमृशन्नाचार्य—
 आसीन इत्याह । पितृभ्योदद्यात् यथोपपादम्—इत्ययमपि सम्बन्ध—
 आशङ्क्येत, साऽप्याशङ्का माभूदिति च तद्वचनम् । पुनरुक्तञ्च
 गोभिले ग्राह्यमिति चावोचाम । इतरान्,—अपरान् बलीन् ।
 कस्मादपरान्? पितृबलेरिति ब्रूमः । कस्मात्? प्रकृतत्वात् ।
 प्रकृतः खल्वत्र बलिः पितृ एवेति तदपेक्षयैवापरत्ववर्णनमुचितम् ।
 तान् खल्विमान् पितृबलेरन्यान् सर्वान् बलीन्, 'यथोपपादं'
 यथोपपद्यते दानं, तथैव दद्यात् न पुनरासीन एवेत्ययमस्ति
 नियम इत्यर्थः । तेनाधिवर्चःप्रदेशस्याशुचितया दूरस्थ एव प्रक्षिप्य
 दद्यादूर्ध्वः सन् । एवमन्यत्रापि क्वचित् प्रकः क्वचिच्चान्यादृश एवेति
 यथायथमूहनीयम् ॥ १४ ॥ ० ॥

स्वयन्त्वेवैतान् यावद्वसेद्वलीन् हरेत् ॥ १५ ॥

यावद्गृहे वसेत्, तावदेतान् सर्वानेव बलीन्,—न पुनः पितृबले-
 रपरानेवेत्यर्थः । स्वयमेव यजमानो हरेन्निध्यादनलसः सन् । गृहे
 वसन् खल्वसौ यजमानः स्वयमेव बलिहरणं कुर्यान्नान्यद्वारा इति
 सूत्रयन्नाचार्यः, प्रवसन्नन्यद्वाराऽपि—इत्येतत् सूचयति । तस्मात्
 स्वयमेवेति स्वयं सम्भवाभिप्रायं वचनम् । उपलक्षणञ्चैतद्वलिग्रहणं
 होमादौनामपीति द्रष्टव्यम् । तुशब्दश्च स्वयं करणपक्षे फलविशेषं
 द्योतयति ॥ १५ ॥

अपि वाऽन्यो ब्राह्मणः ॥ १६ ॥

अपिवा, अथवा । अशक्तौ यजमानस्य प्रवासे वेत्यर्थः । अन्यो-

ब्राह्मणो, 'बलीन् हरेत्'—इत्यनुवर्तते । अथवा । अपि वेत्येतत्
क्षत्रियविषयमाचार्यस्य पक्षान्तरम् । स्वयमेवेत्येतन्नियममननुजा-
नन्नाचार्यः—'अन्यः'—इत्याह । स्वस्मादन्योऽपि ब्राह्मणो राज्ञो-
बलिहरणादिकं कुर्यादित्यर्थः । तथाच स्मरति भगवान्मनुः ।

“पुरोहितञ्च कुर्वीत, वृणुयादेव चर्त्विजम् ।

तेऽस्य गृह्याणि कर्माणि कुर्युर्वैतानिकानि च” ॥

इति ॥ १६ ॥ ० ॥

दम्पती एव ॥ १७ ॥

जाया च पतिश्च—दम्पती, भार्यापती—गृहपतिस्तत्पत्नी
चोच्येते । ताविमौ दम्पती एव,—बलीन् हरेयाताम्,—इति
सम्बध्यते ॥ १७ ॥

इति गृहमेधिव्रतम् ॥ १८ ॥

इत्येवमहरहः पञ्चानां महायज्ञानामनुष्ठानं गृहमेधिव्रतम्, गृहे
ययोर्मधो यज्ञो भवति, ताविमौ गृहमेधिनौ दम्पती—इति ब्रूमः ।
तयोर्गृहमेधिनोर्दम्पत्योर्व्रतं शास्त्रविहितो नियम इत्यर्थः । तदेवं
पञ्चमहायज्ञावशिष्टमन्नं दम्पती भुञ्जीयाताम् ।

“भुक्तवत्स्वथ विप्रेषु स्त्रेषु मृत्येषु चैव हि ।

भुञ्जीयातान्ततः पश्चादवशिष्टन्तु दम्पती” ॥

इत्येवमादिस्मरणात् । मनुरपि ।

“देवानृषीन् मनुष्यांश्च पितृन् गृह्याश्च देवताः ।

पूजयित्वा ततः पश्चाद्गृहस्यः शेषमुग्भवेत्” ।

इति । प्रकारान्तरं पूर्वमुक्तम् । अकृत्वा च पञ्च महायज्ञान् भुञ्जतोऽनयोर्व्रतलोपोभवतीति विज्ञायते । गृहमेधिनोरेवैतद्व्रतं, तावेव पूर्वं भुञ्जानौ प्रत्यवायभागिनौ भवतः । सुवासिनीप्रभृतयस्तु पूर्वमेव भोजनीयाः । तदाह मनुः ।

“सुवासिनीः कुमारांश्च रोगिणोगर्भिणीस्तथा ।

अतिथिभ्योऽग्न्य एवैतान् भोजयेद्विचारयन्”

इति । तथा गौतमः । “भोजयेत् पूर्वमतिथिकुमारव्याधित-
गर्भिणीसुवासिनीस्यविरान् जघन्यांश्च”—इति ।

“अदत्त्वा यस्तु एतेभ्यः पूर्वं भुङ्क्तेऽविचक्षणः ।

स भुञ्जानो न जानाति श्वगृध्रैर्जग्धिमात्मनः” ॥

इति च धर्मशास्त्रम् ॥ १८ ॥

दम्पती एव बलीन् हरेयाताम्—इत्युक्तम्, अथेदानीं कश्चिदिह विशेषोऽभिधीयते—

स्त्री ह सायं प्रातः पुमानिति ॥ १९ ॥

स्त्री पत्नी, ह किल । स खल्वयम्—ऐतिह्यार्थकोऽनर्थको वा निपातः । इति होचुर्वृद्धाः—इति ह्यैतिह्यमुच्यते । सेयं पत्नी, सायं रात्रौ, बलीन् हरेत्—अमन्त्रं, तुष्णीम्—इत्यर्थः । कस्मात् पुनः कारणादमन्त्रमुच्यते पत्या बलिहरणम् ? इयमेव तावन्मात्रं कुतो-
नाध्याप्यते ? उपदेशादिति ब्रूमः । अमन्त्रमेव खल्वस्या बलिहरण-
मुपदिश्यते—इति नेयमध्याप्यते इत्यदोषः । तथाच मनोः स्मरणम् ।

“सायन्त्रस्य सिद्धस्य पत्यमन्त्रं बलिं हरेत् ।

वैश्वदेवं हि नामैतत् सायं प्रातर्विधीयते” ॥

इति । तदनेन रात्रावपि वैश्वदेवबलिकर्मणोरविशेषेण कर्त्तव्यत्वं दर्शितम् । अस्याञ्च स्मृतौ—सिद्धस्य अन्नस्य—इति पक्षप्राप्तमनूद्यते गुणभूतं, न तु विधित्सितम् । सायं बलिं हरेत्—इत्ययमत्र सम्बन्धः, न सायं सिद्धस्य अन्नस्य—इति । तस्मात्—“यस्योभयं हविरार्त्तिमाच्छेत्”—इतिवत् नित्यानुवादोऽयम्—अन्नस्य सिद्धस्य—इति । ‘अथ हविष्यस्यान्नस्य’—इतिवन्मुख्यकल्पपरिकीर्त्तनाभिप्रायं वा वचनम् ।

तदिदं बलिहरणद्रव्याभिधानपरं शास्त्रं नान्यत् परिसञ्जष्टे । अभावे खल्वन्नस्य प्रतिनिधिमप्युपादाय बलिहरणं कर्त्तुमुचितम् । कस्मात् ? प्रतिनिधिशास्त्रस्यार्थवत्तोपपत्तेः । प्रतिनिधिशास्त्रस्य खल्वेवमर्थवत्तोपपद्यते । इतरथा प्रतिनिधिशास्त्रमनर्थकं—प्रलापमात्रं स्यात् । तच्चोदाहरिष्यामः । न चैतदुचितम् । अहनौति चेन्नाविशेषात् । इति चेत् भवान् पश्यति,—अहनि प्रतिनिधिशास्त्रमर्थवत् कथमनर्थकं प्रलापमात्रम् उच्यते—इति । तत्र ब्रूमः । नैषा कल्पना सम्भवति । कस्मात् ? अविशेषात् । विशेषाभावादित्यर्थः । अहन्यपि, सिद्धस्य—इति, अन्नस्य—इति च श्रवणम्, अविशेषेणोपलभ्यते—इति । तत् यदि रात्रौ प्रतिनिधिशास्त्रं न प्रवर्त्तते, अहन्यपि न प्रवर्त्तिष्यते, हेत्वविशेषात् । अप्रवृत्तिहेतुः खल्वहनि रात्रौ च न विशिष्यते—उभयत्रापि समान इत्यर्थः । तथाचोक्तम् । “अथ हविष्यस्यान्नस्योद्धृत्य हविष्यैर्व्यञ्जनैरुपसिच्याग्नौ जुहुयात्”—इति । मनुरपि स्मरति ।

“वैश्वदेवस्य सिद्धस्य गृह्येऽग्नौ विधिपूर्वकम् ।

आभ्यः कुर्याद् देवताभ्यो ब्राह्मणो होममन्वहम्” ॥

इति । “वैश्वदेवादन्नात् पर्युज्य जुहोति”—इति च गृह्या-
न्तरम् । आह च कात्यायनः कर्मप्रदीपे ।

“सायं प्रातर्वैश्वदेवः कर्त्तव्यो बलिकर्म च ।

अनश्नताऽपि सततमन्यथा किल्बिषी भवेत्” ॥

इति । तदत्रानश्नतोऽपि वैश्वदेवबलिकर्म च कर्त्तव्यम्—इत्युक्तम् ।
तस्मात् इयमेवावधारणा—सायं बलिं हरेत्—इति सम्बन्धः, न सायं
सिद्धस्य—इति ।

अथ मन्यसे—अतिथ्यनुरोधेन पाकसम्भव एव अनश्नतोरात्रौ
करणम्—इति । तत्रोच्यते । नाप्रमाणत्वात् । न खल्वेषा कल्पना
सम्भवति;—अतिथ्यनुरोधेन यदा पच्यते, तदैव रात्रौ अनश्नता
वैश्वदेवादिकं कर्त्तव्यम्, नापचमानेन—इति । कस्मात् ? अस्मिन्नर्थं
प्रमाणाभावात् । न खलु पाकार्थता वैश्वदेवबलिकर्मणोः शक्यते
वक्तुम् । किं कारणम् ? पुरुषसंस्कारत्वात् । कुतः पुनरनयोः
पुरुषसंस्कारत्वमुच्यते ? “सहधर्मचारिणीसंयोगः, पञ्चानां महा-
यज्ञानामनुष्ठानम्”—इति गौतमेन पुरुषसंस्कारमध्ये पाठात् ।
“तानेतानहरहः कुर्वीत”—इति—

“स्वाध्यायेन व्रतैर्हर्मैस्त्रैविद्येनेज्यया सुतैः ।

महायज्ञैश्च यज्ञैश्च ब्राह्मीयं क्रियते तनुः” ॥

इति च पुरुषार्थत्वावगमात् । वैश्वदेवं बलिकर्म च, अकुर्वाणः
पुरुषः किल्बिषी भवति—इति च कात्यायनेन सुव्यक्तमनयोः

पुरुषार्थत्वाभिधानात् । “पञ्च वा एते महायज्ञाः सतति प्रतायन्ते सतति सन्तिष्ठन्ते देवयज्ञः पितृयज्ञो भूतयज्ञो मनुष्ययज्ञो ब्रह्मयज्ञः—इति चारण्यके तैत्तिरीये । तदेव खल्वमीषां मूलम्—इत्यभियुक्ता मन्यन्ते । तस्मात् पुरुषार्थत्वमेवामीषां महायज्ञानां, न पुनर्वैश्वदेवबलिकर्मणोः पाकार्थत्वम् ।

अथ उच्यते—“पुरुषार्थयोरेव सतोरनयोः पाकार्थतामप्यनुमन्यामहे”—इति । अत्रोच्यते । काममनुमन्येमहि पाकार्थतामप्यनयोर्यदि प्रमाणमत्र किञ्चित् उपलभेमहि । न तु प्रमाणमिह किञ्चिदुपलभामहे । तस्मादसङ्गतमनयोः पाकार्थत्वम्—इति । स यदि ब्रूयात्,—अकृत्वा वैश्वदेवादिकमन्नं भुञ्जानस्य दोषश्रवणादन्नसंस्कारत्वमनयोरनुमातव्यम्—इति । तं प्रति ब्रूयात् । ब्रह्मयज्ञादिकमप्यकृत्वा भुञ्जानस्य दोषश्रवणादनैकान्तिकमेतस्मिन् नान्नसंस्कारत्वमनयोरनुमापयितुमर्हति—इति । तदिदं दोषकीर्तनम्, आवश्यकत्वममीषाम् अवगमयति,—इति पुरुषार्थप्राप्तैस्तुल्यवदेव तात्पर्यम् । तत्प्राये समान्नानाच्च । पुरुषार्थप्राये चाध्यापनादिकर्मप्रवाहे वैश्वदेवबलिकर्मणी समान्नायेते । तदनयोरपि पुरुषार्थत्वमवधार्यते । तथाचोक्तम् । “प्राये वचनाच्च”—इति ।

पुरुषार्थयोरनयोरन्नसंस्कारार्थत्वमपि, न साम्प्रतमभ्युपगन्तुम् । पुरुषार्थत्वे हि द्रव्यं वैश्वदेवाद्यर्थं भवति, अन्नसंस्कारार्थत्वे तन्नार्थं वैश्वदेवादिकं स्यात् । अस्तु कोदोषः ?—इति चेन्नासम्भवात् । न खल्वेतत् सम्भवति,—अन्नार्थं वैश्वदेवादिकं, वैश्वदेवाद्यर्थञ्चान्नम्,—इति । कस्मात् ? विरोधात् । विरुध्यते खल्वेकस्य गुणभावः प्रधान-

भावश्च । न ह्येकमेव वस्तु एकमेवापेक्ष्य एकदैव प्रधानं गुणभूतञ्च भवितुमर्हति । इतश्च । वाक्यभेदप्रसङ्गात् । कथं वाक्यभेदप्रसङ्गः ? वचनव्यक्तिभेदात् । वचनव्यक्तिः खल्वनयोर्भिद्यते—इति भिद्येत वाक्यम् । वैश्वदेवेनान्नं संस्क्रुयात्—इत्येकस्मिन् पक्षे वचनव्यक्तिर्भवति, अन्नेन वैश्वदेवमभिनिर्वर्त्तयेत्—इति चान्यस्मिन् । एकं खल्विदं वाक्यं—‘हविष्यस्यान्नस्य जुहुयात्’—इति । न च भङ्गा वाक्यम्, उभयार्थत्वं कल्पयितुमुचितम् ।

आह—‘अथ हविष्यस्यान्नस्योद्धृत्य हविष्यैर्व्यञ्जनैरुपसिच्याग्नौ जुहुयात्’—इत्यस्मादेवान्नानात् द्रव्यार्थत्वमवगम्यते—इति । न—इति ब्रूमः । कस्मात् ? अर्थकर्मवदान्नानात् । अर्थकर्मण्यपि सायं प्रातर्होमे समाम्नायते—“अथ हविष्यस्यान्नस्याग्नौ जुहुयात् कृतस्य वा अकृतस्य वा”—इति । तत्समानमिदमपि आम्नायते—“हविष्यस्यान्नस्य”—इति । तस्मात्—“सोमेन यजेत”—इत्येवमादिवदिहापि द्रव्यमुच्यते जुहोतिरूपकारकम् । मेधं द्रव्यचोदना वा स्यात्, विशिष्टकर्मचोदना वा स्यात्, सर्वथाऽपि द्रव्यं कर्मार्थतां नातिगते । यथा खल्वपचारे संमस्य पूतिका उपादीयन्ते वचनबलात्, एवमिहाप्यपचारेऽन्नस्य अन्यद्रव्युपादेयं वचनबलात्—इति न किञ्चिदनुचितम् ।

न खल्वत्र द्रव्यस्य ईप्सितभावः अवगम्यते । हविष्यादन्नादुद्धृत्य तेन होममभिनिर्वर्त्तयेत्—इति खल्वत्र वचनव्यक्तिर्भवति । कस्मात् ? “वैश्वदेवादन्नात् पर्युक्ष्य स्वाहाकारैर्जुहुयात्”—इति गृह्यान्तरदर्शनात् । अथ वा । हविष्येनान्नेन होममभिनिर्वर्त्तयेत्—इत्ययम् एव अर्थः । यदाऽप्यवयवार्था षष्ठीयमुच्यते, तदापि हविष्यस्यान्नस्या-

वयवेन जुहुयात्—इति वचनार्थः । सर्वथाऽपि द्रव्यमेव कर्मार्थं न कर्म द्रव्यार्थमवगम्यते । येषामपि हविष्यस्थान्नस्य अवयवं जुहुयात्—इति वचनव्यक्तिः, तेषामपि न कर्मणः अन्नावयवार्थत्वमवगन्तव्यम् । न खल्वन्नावयवेन संसृतेन किञ्चित् प्रयोजनमस्ति ! तदर्थञ्चेत् कर्म, तदप्यनर्थकं स्यात् । यः खल्ववयवो जुहोतिना सम्बध्यते, स तेनैवोपचीयते, नावतिष्ठते, यश्चावतिष्ठते, नासौ जुहोतिना सम्बध्यते ! । न च वैश्वदेवादिकमन्नस्य किञ्चित् उपकरोति । न खल्वेवम् अनार्थता कर्मणः शक्यते वक्तुम् । “यैस्तु द्रव्यं चिकीर्ष्यते गुणस्तत्र प्रतीयेत, तस्य द्रव्यप्रधानत्वात्”—इति सूत्रणात् ।

अथ वैश्वदेवादिकमन्नस्य मा करोतु दृष्टं कञ्चिदुपकारम्, अदृष्टन्तु करिष्यति । अदृष्टोऽपि उपकारो लोके बज्जलमुपलभ्यते । ग्रामान्तरात् आगतानां पुरुषाणां पर्यग्निकरणेन खल्वदृष्ट उपकारः क्रियते—इत्युच्यते । न—इति ब्रूमः । न करिष्यति अदृष्टमपि उपकारं वैश्वदेवो द्रव्यस्य । कस्मात् ? तस्य शब्दमूलत्वात् । शब्दमूलं खल्वदृष्टमिष्यते । न खल्वस्ति शब्दः,—वैश्वदेवो द्रव्यस्य उपकरोति,—इति । शब्दस्त्वस्य पुरुषार्थतामाह—‘महायज्ञैश्च’—इति, ‘तानेतान्’—इति चैवमादिः । सा खल्वियं कल्पना पुरुषबुद्धिमूला—इत्यनादरणौघा । तथाचोक्तम् । “धर्मस्य शब्दमूलत्वाद् शब्दमनपेक्षं स्यात्”—इति । न च एकेनादृष्टेन पुरुषार्थतया चरितार्थे शास्त्रे अन्यदपि अदृष्टं कल्पयितुमुचितम् ! लोकेऽपि नात्यन्तमदृष्ट उपकारो दृश्यते, यत्र चात्यन्तमदृष्ट उपकारः, तत्र प्रमाणमपि न दुर्लभम्—इत्यनुदाहरणम् ।

स खल्वयम्—‘अन्नस्य’—इत्युपदेशोऽन्नस्य होमस्य च सम्बन्धं करोति, सम्बन्धे च सति—“द्रव्याणां कर्मसंयोगे गुणत्वेनाभिसम्बन्धः”—इति, “भूतभव्यसमुच्चारणे भूतं भव्यायोपदिश्यते”—इति चानया तन्त्रयुक्त्या, द्रव्यं गुणभावेन सम्बध्यते । सेयं ततोयार्थे षष्ठौ विभक्तिः,—इति, “शक्नुन् जुहोति, मारुतं जुहोति, एककपालं जुहोति”—इत्येवमादिवत् इहापि द्रव्यमेव कर्मार्थं, कर्म तु पुरुषार्थम् एव, न द्रव्यार्थम्—इति सिद्धम् । अत एव स्मर्यते । “अहरहः पञ्चयज्ञान्निर्व्वपेत् अपि मूलपत्रोदकशाकेभ्यः”—इति । “अहरहः स्वाहां कुर्यादन्नाभावे केनचिदाकाशात् देवताभ्यः, पितृभ्योमनुष्येभ्यश्चोदपात्रात्”—इति च गृह्यान्तरम् । “यदग्नौ जुहोत्यपि समिध तद्देवयज्ञः सन्तिष्ठते, यत् पितृभ्यः स्वधाकरोत्यप्यपस्तत् पितृयज्ञः सन्तिष्ठते”—इति च तैत्तिरीये ब्राह्मणे ।

“न चेदुत्पद्यतेऽन्नन्तु अद्भिरेनान् समापयेत्”—

इति च स्मरणम् । तदेवमादिशास्त्रेभ्यः—सुव्यक्तमिदमवगम्यते ; यत् द्रव्यमेव कर्मार्थम्—इति, कर्म प्रधानं पुरुषार्थम्—इति च । न हि द्रव्यार्थकर्मणां द्रव्याभावेऽपि करणमस्ति । पुरुषार्थमेव हि कर्म, श्रुतद्रव्यापचारेऽप्यन्येन केनचित् यथाकथञ्चित् क्रियते, द्रव्यस्य गुणभूतत्वात् । द्रव्यार्थत्वे तु कर्मणश्चोदितद्रव्याभावे लोप-एव स्यात् । न खलु प्रैयङ्गवेऽपि चराववघातः क्रियते, न वा तदर्थं व्रीहय उत्पाद्यन्ते । तदिदं प्रतिनिधिविधानपरं शास्त्रम् अन्नाभावेऽप्यन्येन होममुपदिशत् कर्मनिर्वृत्तेरौप्सिततमत्वं दर्शयति । तस्मात् न कर्मणो द्रव्यार्थता । तदुक्तम् । “यैर्द्रव्यं न

चिकीर्ष्यते, तानि प्रधानभूतानि, द्रव्यस्य गुणभूतत्वात्—इति ।
मनुरपि—

“वैश्वदेवे तु निर्वृत्ते यद्यन्योऽतिथिराव्रजेत् ।

तस्याप्यन्नं यथाशक्ति प्रदद्यान्न बलिं हरेत्” ॥

इति पाकान्तरेणान्नदानपक्षेऽपि, न बलिं हरेत्—इत्याचक्षाणः
द्रव्यस्यैव कर्मार्यतामनुजानाति—इत्यवगम्यते । इतरथा कथमिवा-
संस्कृतस्यान्नस्य भोजनमनुजानीयात् ! आचार्योऽपि वक्ष्यति ।
“यद्येकस्मिन् काले ब्रीहियवौ प्रक्रियेयाताम्, अन्यतरस्य ऊत्वा
कृतं मन्येत”—इति, “यद्येकस्मिन् काले पुनः पुनरन्नं पच्यते
मरुदेवैतद्वलितन्त्रं कुर्वीत”—इति चैवमादि ।

अथ,—“अहुतस्य नाश्रीयान्न चान्नमाशयेत्”—इति, गृह्या-
न्तरम् अहुतस्य अशनं निषेधति । किमतो भविष्यति ? उच्यते ।
एतदतो भविष्यति,—अहुतस्य अशननिषेधेन होमस्य अन्नसंस्कार-
कत्वमनुमास्यामहे ;—होमः खल्वन्नं संस्करोति, तदभावे चासंस्कृत-
मन्नं नात्तव्यम्,—इति । अत्रोच्यते । एवमपि, अन्येषामवैष
होमोऽन्नार्थः स्यात्, न त्वस्माकम् । अपि च । नैषा कल्पना
ममभवति—अन्नार्थं वैश्वदेवः—इति । कुतः ? तदुच्यते । पञ्चमहा-
यज्ञानां खलु तैत्तिरीयारण्यकमेव मूलमाचक्षते । तत्र च
पुरुषार्थत्वममीषाम् अवगम्यते । तच्च पुरस्तादुपदर्शितम् । सेयं
निर्मूला कल्पना नादरणीया । तस्मात् होमभोजनयोः क्रमः इह
विधित्सितः—इत्यवगच्छामः । पूर्वं यस्य न ह्रयते, तन्न अत्तव्यम्—
इति, अनया वचनव्यक्त्या खल्वस्मत्पक्षोऽनुगृह्यते । अथ वा ।

अङ्गतस्य—इति कर्त्तरि निष्ठा । न ऊतं येन—इति वा विग्रहः,
 “अङ्गतस्य प्रायश्चित्तम्”—इत्येवमादिवद्वाख्येयम् । होममकुर्वतोऽन-
 नाश्रीयात्, न च आशयेत्—इति वचनार्थः । अत एव—‘अङ्गतस्य’—
 इति, ‘अन्नम्’—इति च वैयधिकरण्येन पदद्वयमुपादीयते ।
 अन्यथा खलु ‘अङ्गतस्य’—इति षष्ठी वा न स्यात्, ‘अन्नम्’—इति
 वा द्वितीया । तदिदम् एकं वचनं बहूनामनुरोधान्नेयं, न तु
 एतदवष्टभ्य बहूनि वचनानि अन्यथा नेयानि—इति युक्तम् ।
 स्मरन्ति च ।

विरोधो यत्र वाक्यानां प्रामाण्यं तत्र भूयसाम् ।

तुल्यप्रमाणसत्त्वे तु न्याय एव प्रवर्त्तकः” ॥

इति । सुव्यक्तमप्यस्यान्नार्थत्वस्मरणं यदि कथञ्चिदुपलभ्येतापि,
 तर्हि तदपि क्लृप्तश्रुतिविरोधादनपेक्षणीयमेव प्रेक्षावताम् । किं
 पुनरङ्ग ? सन्दिग्धार्थस्य तदानुगुण्येन वर्णनम् । तस्मात्—वैश्वदेवा-
 दिकमन्नार्थम् उभयार्थं वा,—इत्यसङ्गता कल्पना ।

तदेवं सिद्धेऽपि वैश्वदेवस्य पुरुषार्थत्वे, अन्नस्य सिद्धस्य—इति
 यद्यनुवादो वा मुख्यकल्पाभिप्राय वा न स्यात्, नियम्येत तर्ह्य-
 न्नम् । परिसञ्चयीत चान्यत् द्रव्यम् । भिद्येत तर्हि वाक्यम् ।
 कथम् ? रात्रौ वैश्वदेवः कर्त्तव्यः, स च सिद्धेनैव,—इति वचन-
 व्यक्तिभेदात् । न चैतदपि सम्भवति, प्रतिनिधिवचनानामनर्थक-
 त्वापत्तेः । तस्मात् पाकाभावेऽपि रात्रौ वैश्वदेवादिकमुदकादि-
 नापि कर्त्तुमुचितम् । न खलु पाकाभावे—‘अनश्रताऽपि रात्रौ
 वैश्वदेवः कर्त्तव्यः’—इति शास्त्रं न प्रवर्त्तते ! । तत् किमिति,

अकारणमेव शास्त्रमिदमतिक्रम्यते । न च शास्त्रं नामातिक्रमित-
व्यम् । 'सततम्'—इति चाभिधानात् । अनश्रताऽपि सततं वैश्वदेवो-
बलिकर्म च कर्त्तव्यम्,—इति खल्वभिहितं कात्यायनेन । सेयं
'सततं' श्रुतिरेवं सति उपरुध्येत ! न खल्वेवमियम् अनुगृह्यते ।
तस्मान्न किञ्चिदेतत् ।

यदि पुनर्नियम्यते अन्नं, तर्हि तदर्थवत्तोपपत्तेः, 'अनश्रताऽपि
सततम्,'—इति च स्मरणात्, पुरुषार्थत्वाच्चास्य, अनश्रताऽपि वैश्व-
देवार्थमेव पुनः पाकः क्रियताम् । पाकेनैव चेत् वैश्वदेवः कर्त्तव्यः,
तर्हि अथमेव बलादपि पाकमानयिष्यति । तस्मात्—यद्येव-
माग्रहातिशयं करोषि,—सिद्धेनैव वैश्वदेवः कर्त्तव्यः,—इति, तर्हि
अनुमन्यस्व अतिथ्यनुरोधमन्तरेणापि अनश्रतोऽपि पुनः पाकम् ।
किमिति,—अतिथ्यनुरोधेन पाकाभावे वैश्वदेवलोपं कथयसि—इति
न विद्मः । एतेन—

“पुनः पाकमुपादाय सायमप्यवनौपते ! ।

वैश्वदेवनिमित्तं वै पत्यमन्त्रं बलिं हरेत्” ॥

इत्येवमादिकं पुराणवचनमपि व्याख्यातम् । इदं हि वचनं
वैश्वदेवनिमित्तं पाकमुपादायेति वैश्वदेवनिमित्तं पाकं सुव्यक्तमाह ।
अन्यथा खल्वश्रतोऽपि रात्रौ पाकाभावे नास्ति वैश्वदेवादिकम्,—
इत्यापतति । न चैवम् दृश्यते । तस्मात्,—“स्वीयभोजनसम्भवे पाकं
विनाऽपि, तदसम्भवे अतिथ्यनुरोधेन पाकसम्भव एव, सायं वैश्वदेव-
बलिकर्मणी,—इति रघुनन्दनमतमसङ्गतम् । न च स्वीयभोजन-
सम्भवे पाकं विनाऽपि,—इत्यस्यां कल्पनायां प्रमाणमस्ति । न चैव,

‘पुनः पाकमुपादाय,—इति वचनमुपपद्यते । तस्मात्, पुनः पाक-
मुपादाय,—इत्यनूद्यते, पाकं सिद्धमन्नम् उपादाय, सायमपि,
पुनर्वैश्वदेवं कुर्यात्,—इति वा वचनार्थः । यस्तु पुरुषार्थयोरेव
सतोर्वैश्वदेववलिकर्मणोर्द्रव्यार्थत्वं प्रतिजानीते । तस्य रात्रौ
पाकाभावेऽपि पुरुषार्थयोस्तयोर्यथाकथञ्चिदनुष्ठानमावश्यकमित्यफलः
प्रयासः । तस्मादस्मदुक्तैव व्यवस्था शास्त्रार्थः ॥ १८ ॥ ० ॥

आह । तदिदं बलिहरणमहरहर्यत् पच्यते तेनैवान्नेन कर्त्तव्यं
न पुनरन्यार्थमपि यत् श्रूयते, तेनापि कर्त्तव्यम्—इत्युच्यते ।
कस्मात् ? ‘वैश्वदेवादन्नात् पर्युक्ष्य जुहोति’—इति, ‘सिद्धस्य वैश्व-
देवस्य अन्वहं होतव्यम्’—इति, ‘होमशेषेण बलयोहर्त्तव्याः’—इति
चैवमादिशास्त्रेभ्यः । नेत्युच्यते । पुरुषार्थं खल्वेवमादिकं कर्म,
यथाकथञ्चित् पुरुषेण निर्व्वर्त्तनीयम् । अन्यथा खल्वयमधर्मम्
दद्यात् । तस्मान्नैष नियमः—वैश्वदेवेनैवान्नेन होतव्यम्—इति ।
तमिममर्थम् आचार्यः सुव्यक्तमुपदिशन्नाह—

सर्व्वस्य त्वेवान्नस्यैतान् बलीन् हरेत्,—पित्र्यस्य वा,
स्वस्त्ययनस्य वा, ऽर्थार्थस्य वा ॥ २० ॥

सर्व्वस्यैवान्नस्य एतान् बलीन् हरेत् । यत् किञ्चिदन्नं पच्यते
भोजनार्थं वा, अन्यार्थं वा, तेनैव—बलयोहर्त्तव्याः न पुनरन्नस्यास्ति
कश्चिन्नियमोऽनेनैवान्नेन— इत्येतदर्थमाचार्यः ‘सर्व्वस्य’— इत्याह ।
“अनेकस्य अशेषता सर्व्वशब्दस्य अर्थः”—इति ह्यवोचाम । स
खल्वयमर्थोविस्पष्टमुपदिश्यते,—‘पित्र्यस्य वा’ इति । पित्र्यस्य, पितृ-

कर्म्मार्थं पृतस्य, अमावस्यादावन्नाहार्यार्थम्—इत्यर्थः । स्वस्त्ययनस्य, तदर्थं पक्वस्य । स्वस्ति—इति अभिप्रेतार्थसिद्धिमाचक्ष्महे । तस्या-
अयनं प्रापकं यत्कर्म्म, तत् स्वस्त्ययनम् । किन्तत् ? ब्राह्मणभोजना-
दिकम् । कस्मात् ? “स्नेहवदमांसमन्नं ब्राह्मणान् भोजयित्वा स्वस्ति
हैषां भवति”—इत्येवमादिवचनात् । ‘अर्थार्थस्य’ अर्थो धनम्, अर्थः
प्रयोजनं, यस्य, पुरुषस्य, सोऽयम् अर्थार्थः—इत्युच्यते । यस्मात्
पुरुषात् अर्थ आशास्यते, तदर्थं पक्वस्य—इत्यर्थः । वैश्वदेवावशिष्टेन
बलिहरणोपदेशात् वैश्वदेवेऽपि सुतरामेषैव व्यवस्था ।

अथ पित्राद्यर्थं यत् पच्यते, तेनापि चेत् वैश्वदेवादिकं क्रियते,
न तर्हि पाकः पित्रर्थो भवति । वैश्वदेवाद्यर्थत्वमपि खल्वस्य विद्यत-
एव । उच्यते । सत्यमस्तौदं, यत् पित्रर्थं यत् पच्यते, तेनापि
वैश्वदेवादिकं कर्त्तव्यम्—इति । नैतावता पाकस्य पित्र्यत्वमपक्नोतुं
शक्यते । कुतः ? यतस्तथापि अपणस्य पित्रुद्देश्यकत्वमस्येव—इति,
पाकः पित्र्यः—इत्युच्यते । पितृकर्म्म किलोद्दिश्य यत् पच्यते, तत्
पित्र्यम्—इति प्रतिजानौमहे । सोऽयं पाकविशेषः पितृणाम-
साधारणः,—इति तथा व्यपदिश्यते । व्यपदेशाः खल्वसाधारणतयैव
भवन्ति । प्रत्यक्षं खल्वेतदस्माकम्, यत् चित्तिजलपवनबीजादि-
समवधानजन्माऽप्यङ्कुरो व्यपदिश्यते—शाल्यङ्कुरः—इति । कस्मात् ?
शालिबीजानामसाधारणत्वात् । चित्यादिकं खलु साधारणम्—
इति, न तेन व्यपदिश्यते । तस्मादुपपन्नमेतत्—‘पित्र्यस्य वा
स्वस्त्ययनस्य वा अर्थार्थस्य ‘वा’—इति ।

तदेवं यस्य कस्याप्यर्थं पक्वस्य अन्नस्यैतान् बलीन् हरेत्, न

पुनर्वैश्वदेवार्थपक्षस्यैव—इति एव-शब्दार्थः । त् शब्दो बलिहरणस्य कालविशेषं द्योतयति । कः पुनरसौ कालविशेषः ? पूर्वं, पश्चादा—इति ब्रूमः । सोऽयं विभज्य प्रदर्शते । तत्र तावत् अर्थार्थं स्वस्थयनार्थञ्च यत् पच्यते, तेन पूर्वमेव बलिहरणं भोजनादित्यात्तच्छब्दे । कस्मात् ? ‘अज्जतस्य नाश्नीयात् न चान्नमाशयेत्’—इति गृह्यान्तरवचनात् । तथा दर्शनाच्च । दृश्यते स्वत्वादितो बलिहरणं पश्चात् भोजनं वैश्वदेवस्यान्नस्य । तस्मादिहापि तदेव कल्पयितुमुचितम् । न खलु पुरुषोच्छिष्टेनान्नेन बलिहरणम्—इति साध्वी कल्पना भवति । यजावशिष्टान्नभोजनमेव ह्युपदिशन्ति शिष्टाः ।

“यज्जशिष्टाशनं ह्येतत् सतामन्नं विधीयते” ।

इति ।

“यज्जशिष्टामृतभुजो यान्ति ब्रह्म सनातनम्” ।

इति चैवमादि । अत एव वैश्वदेवादवाक् यदि भिक्षुकः समाराति, तदाऽपि वैश्वदेवार्थमन्नमुद्धृत्य,—पृथक् कृत्वा, तस्मै भिक्षा दातव्या,—इति स्मर्यते । न तु भिक्षादानावगेषेण वैश्वदेवः कर्तव्यः—इति । तदाह व्यासः ।

“अकृते वैश्वदेवे तु भिक्षुके गृहमागते ।

उद्धृत्य वैश्वदेवान्नं भिक्षां दत्त्वा विमर्जयेत्” ॥

इति । अत्राह । “अगस्त्य इन्द्राय हविर्निरुष्य मरुद्भ्यः संप्रदित्वा चकार तमिन्द्र एत्य परिदेवयाञ्चक्रे” इति लिङ्गात् ।

“निरुष्य हविरन्यस्मा अन्यस्मै न हि ह्रयते” ।

इति वचनाच्च स्वस्थयनाद्यर्थं यत् पच्यते, तेन बलिहरणमशास्त्र-

मिति । उच्यते । नामौ दोषः । कस्मात् ? निरूप्यहविर्विषयत्वा-
ल्लिङ्गवचनयोः । कथं ज्ञायते ? कण्ठत एव तथाऽभिधानात् ।
तस्मादुक्तैव व्यवस्था । पित्रर्थञ्चेदन्नं पच्यते. तर्हि पूर्वमेव आहुं,
पश्चाद्वलिहरणम्- इति ब्रूम. । तत् कस्य हेतोः ? तथैव स्मरणात् ।
तथा च मनोः स्मरणम् ।

“उच्छेषणन्तु तन्निष्ठेद्यावद्विप्रा निसर्जिताः ।

ततो गृहवलिं कुर्यादिति धर्मो व्यवस्थितः” ।

इति । न चेदं गृहवलिपदम्—

“स्वयमेव हरेत् काम्यान् बलीन् यावद्गृहे वसेत् ।

आतुरत्वे प्रवासे वा लोपो गृहवलेर्भवेत्” ॥

इति गृह्यान्तरदर्शनात् काम्यवलिमात्रपरम्—इति वाच्यम् ।
तन्मात्रपरत्वे प्रमाणाभावात् । तस्मात् गृहे यो वलिर्दीयते—
गृहमेधिना यः क्रियते, सोऽयं गृहवलिरुच्यते । गृहवलिपदस्य
काम्यवलिमात्रपरत्वेऽपि. काम्यानां बलीनां आहूतोत्तरकालत्वमिदं
वचनं शक्नोति विधातुं. न तु नित्यानामेतन्निषेद्धमपि । ततश्च
तेषामपि शास्त्रान्तरात् तथात्वमविरुद्धमेव । तथा च गौतमस्मरणम् ।

“पितृआहुमकृत्वा तु वैश्वदेवं करोति यः ।

अकृतं तद्भवेत् आहुं पितृणां नोपतिष्ठते” ।

इति ।

“पितृपाकात् समुद्धृत्य वैश्वदेवं करोति यः ।

अकृतं तद्भवेत् आहुं पितृणां नोपतिष्ठते” ।

इति च स्मृत्यन्तरम् । तथा कार्ष्णाजिनिस्मरणम् ।

“यदा श्राद्धं पितृभ्यश्च कर्तुमिच्छति मानवः ।

वैश्वदेवं ततः कुर्यान्नवृत्ते पितृकर्माणि” ।

इति । अत्र वैश्वदेवस्य श्राद्धोत्तरत्ववचनात् ततः पराचौनस्य बलेः सुतरां तथात्वम् । तथा मत्स्यपुराणम् ।

“निर्वर्त्य प्रणिपत्याथ पर्युक्ष्याग्निञ्च धर्मवित् ।

वैश्वदेवं प्रकुर्वीत नैत्यिकं बलिमेव च” ।

इति । अत्र—“नैत्यिकं बलिमेव च”—इत्येवमेव श्राद्धभाष्ये नीलाम्बरोपाध्यायाः पठन्ति । परिशिष्टप्रकाशे नारायणोपाध्यायो-
प्येवमेव पठति । वाचस्पतिमिश्राणामप्ययमेव पाठः । “नैत्यिकं विधिमेव च”—इति क्वचित् पाठः । तत्रापि तथैवार्थः । भविष्य-
पुराणञ्च ।

“कृत्वा श्राद्धं महाबाहो, ब्राह्मणांश्च विसृज्य च ।

वैश्वदेवादिकं कर्म ततः कुर्यान्नराधिप !” ।

इति ।

“विसर्जयेत् प्रियाणुक्त्वा प्रणिपत्य च भक्तिः ।

आदारमनुगच्छेच्चागच्छेच्चानुप्रमोदितः ।

ततो नित्यक्रियां कुर्याद्भोजयेच्च तथाऽतिथौन् ।

नित्यक्रियां पितृणाञ्च केचिदिच्छन्ति सत्तमाः ।

न पितृणान्तथैवान्ये शेषं पूर्ववदाचरेत् ।

पृथक् पाकेन वेत्यन्ये केचित् सर्वञ्च पूर्ववत्” ।

इति च मार्कण्डेयपुराणम् । न चैवं नित्यश्राद्धमपि बलिहर-
णात् पूर्वमेव प्राप्नोति—इति वाच्यम् । नित्यपाकस्य पितृपाकत्वा-

भावात् । व्यपदेशाः खल्वसाधारणतया भवन्ति—इत्यवोचाम ।
 वैश्वदेवः—सर्वार्थः खल्वसौ पाको भवति । एतत्पाकात् समुद्धृत्य,—
 इति हि स्मरन्ति । सर्वासु च स्मृतिषु बलिहरणात् परत एव
 नित्यश्राद्धमुच्यते । अमीषाञ्च वचनानां पार्वणश्राद्धप्रकरणे पाठात्
 नान्यत्र सन्निवेशः ।

ननु वाक्यं प्रकरणं बाधियते ? नेत्युच्यते । विसर्जयेत्—इति,
 आदारमनुगच्छेत्—इति च, अभिधाय, ततो नित्यक्रियां कुर्यात्—
 इत्याम्नानात् व्यक्तमिदमवगम्यते—विसर्जनमनुगमनञ्चेदमनित्ये यत्
 क्रियते, तदुच्यते, न तु नित्ये—अहरहः क्रियमाणश्राद्धेऽपि—इति ।
 तदिदं वाक्यं न अहरहः श्राद्धविषयम्—इति सिद्धम् ।

“नित्यश्राद्धे गथाश्राद्धे तीर्थश्राद्धे तथैव च ।

वैश्वदेवं ऊनेदादौ ततः श्राद्धं समाचरेत्” ।

इति च स्मरणान्तरम् । अपि च । ‘निर्व्वर्त्य’—इति, ‘कृत्वा
 श्राद्धम्’—इति, ‘विसर्जयेत्—इति च, प्रकृतमेव निर्व्वर्त्तनं, प्रकृतमेव
 श्राद्धम्, प्रकृतमेव च विसर्जनमर्थोऽवगम्यते । व्यक्तिवचनानां
 खल्वमीषामग्रेयीन्यायात् सन्निहितव्यक्तिपरतैव न्याय्या—इत्यदोषः ।
 परमार्थतस्तु विश्वदेवहोमात् परतो नित्यश्राद्धविधानात् कोऽय-
 मस्थाने संरम्भ इति न खल्विधिगच्छामि । तस्मात् पूर्वं श्राद्धं
 पश्चादबलिहरणम्—इत्यवगन्तव्यम् ।

अत्राह । श्राद्धोत्तरकालन्तु तदर्थतैव पाकस्य न स्यात् । सर्व-
 हि सर्वस्य परद्रव्यस्य यावन्मात्रं दत्तम्, तस्यैवेष्टे, नान्यस्य—इति ।
 एवञ्च सति सूत्रारम्भवैयर्थ्यमेव स्यात् । तस्मात् श्राद्धात् पूर्वं बलि-

हरणम्'—इति । न—इति ब्रूमः । वाचनिके न्यायानवतारात् । वाच-
निकः खल्वयमर्थः—इत्युपपादितम् । तत्किमत्र न्यायः करिष्यति ।
न हि वचनस्यातिभारो नाम अस्ति । उत्तरकालं नास्ति तदर्थतैव
पाकस्य—इत्यपि वर्णनमनुचितमेव । कस्मात् ? वचनप्रामाण्यादेव ।
यस्मात् वचनानि आद्धादुत्तरकाले बलिहरणं दर्शयन्ति, तस्मा-
द्वगच्छामः—अस्युत्तरकालमपि पाकस्य तदर्थत्वम्—इति ।

अपि च । कस्मादुत्तरकालमस्य तदर्थता लुप्यते ?—इति
तावदयं प्रष्टव्यः । प्रयोजनस्य वृत्तत्वात्—इति चेन्न, न ह्याग्ने
वृत्तेऽपि वनस्पतेस्तदर्थता लुप्यते । पाकः खल्वयं पितृकर्मोद्दिश्य
कृतः—इत्यस्ति पितृव्यता पाकस्य । न खल्वग्निष्टान्नस्य तदर्थत्वाभावः
पाकस्य तदर्थत्वमपहर्तुं शक्नोति तथा चोक्तम् । “यमर्थमधिकृत्य
प्रवर्त्तते तत् प्रयोजनम्”—इति । आहुं खल्वधिकृत्य पाकः प्रवृत्तः—
इति वृत्तेऽपि आहुं नैतत् अन्यथयितुं शक्यते । यथा खल्वग्नेय-
होमे कृतेऽपि, पुरोडाशस्याग्नेयता न व्याहन्यते—सत एवाग्नेयात्
पुरोडाशात् खिष्टकृदवद्यते, तथेहापि भविष्यति । मीमांसाभाष्य-
कारेणाशुक्तं दशमस्य प्रथमे । “यथा शिरसा धारितायाः स्रजः
शिरसोऽवतारितायाः देवदत्तीयाऽमाविति कृत्वा शुचिदेश-
निधानादिः संस्कार एषितव्यो भवति”—इति ।

प्रयोजनं यावन्मात्रेण निर्वह्यते, तावन्मात्रमेव चेत् तदर्थ-
मुच्यते, न तर्हि अन्यार्थपाकात् बलिहरणं सम्भवति । न खल्वेक-
एव भागः आद्धाय च उपादेयो, बलिहरणाय च,—इति समञ्जसं
वचनम् । यदि तावत् आद्धायोपादीयते, नैव बलिहरणाय भवति,

अथ बलिहरणायोपादीयते, न तर्हि आद्धाय भवति,—इत्यशक्य-
त्वादनुचितम् । अथ 'प्रयोजननिर्व्वाहाय यदुपयुज्यते,—यत् अर्हति
प्रयोजनं निर्व्वाढुम्, तदेव तदर्थम्'—इति मन्यते, तर्हिनिर्वृत्तेऽपि
प्रयोजने, नैव द्रव्यस्य तदर्थत्वमपचीयते । स्वरूपयोग्यतामात्रस्या-
विशिष्टत्वात्—इति यथोक्त एवार्थः । यच्च—'अङ्गतस्य नाश्रौयात्'—
इति ददनम्, तदेतद्व्यतिरिक्तविषयमवतिष्ठते । तस्मात्—"वैश्वदेव-
बलिकर्मणी नित्ये आद्धात् पूर्वमेव कर्त्तव्ये, कामन्तु बलिकर्म
आद्धानन्तरम्"—इत्यसङ्गतं वर्णनम् ।

यदप्याहुः—“पार्वणश्राद्धे कर्त्तव्ये साग्निना तर्पणेनैव पञ्च-
यज्ञान्तर्गतपितृयज्ञस्य निर्वर्त्तितत्वात् न आद्धानन्तरं पितृ-
बलिनित्यश्राद्धयोरनुष्ठानं, निग्निना पार्वणदिनेऽपि तदनन्तरं
पितृबलिनित्यश्राद्धे कर्त्तव्ये”—इति । तदप्यसङ्गतम् । पितृबले-
र्नित्यत्वात् । चतुर्दश नित्याः—इति मञ्ज्यावचनात् प्रमाणविशेषा-
भावाच्च । यच्चोक्तम्—

“पितृयज्ञन्तु निर्वर्त्त्य तर्पणार्थं द्विजोऽग्निमान् ।

पिण्डान्वाहार्यकं कुर्यात् आद्धमिन्दुक्षये मदा” ।

इति मत्स्यपुराणवचनेऽर्थात् प्राप्तस्यापि तर्पणानन्तर्यस्य पुनर-
भिधानात् अन्यः पितृयज्ञो नास्ति—इति । तदपि चिन्त्यम् ।
आनन्तर्याश्रवणात् । त्वा हि, पूर्वकालतायां स्मर्यते,—इत्यवोचाम ।
तदिदं वचनं मिद्धवदनूद्य पूर्वकालीनान्तर्पणं, इन्दुक्षये मदा
कुर्यादन्वाहार्यम्—इत्येतद्विधत्ते । न तु तर्पणस्य पूर्वकालतामपि ।
कस्मात् ? वाक्यभेदप्रसङ्गात् । एकं खल्विदं वाक्यम् एवं सति

भिद्येत । अपि च । इदं वचनम्, आद्धदिने तर्पणस्यावश्यकत्वमा-
चष्टे, न त्वन्यत् परिसञ्चष्टे । कथं नाम ? तर्पणं निर्वर्त्यैव आद्धं
कुर्यात्, न तु केवलनित्यआद्धेनैव पितृयज्ञो निर्वर्तते—इति मन्येत ।
“पितृतर्पणानन्तर्यानुवादस्तर्पणपार्वणयोर्मध्ये पितृयज्ञाख्यनित्यआद्ध-
व्युदासार्थः”—इति शूलपाण्युपाध्यायाः । सर्वथाऽपि न परिसञ्चष्टे ।
श्रुतहान्यश्रुतकल्पनापत्तेः । तदुक्तम् ।

“अन्यार्थश्रूयमाणा च याऽन्यार्थप्रतिषेधिका ।

परिसङ्ख्या तु सा ज्ञेया यथा प्रोक्षितभोजनम्” ॥

इति । दोषश्च खल्वयम्, यत् श्रुतस्य च उत्सर्गोऽश्रुतस्य च परि-
कल्पनम् । प्राप्तश्चैवमन्योऽपि पितृयज्ञो बाध्येत ! तदिदं दोषत्रयं
परिसङ्ख्यायामवर्जनीयमापद्येत ! न चैतत् युक्तमभ्युपगन्तुम् । यदि
पुनः—परिसञ्चचीतापि अन्यं पितृयज्ञं, तदाऽपि आद्धात् पूर्वमेव
परिसञ्चचीत, न तु परस्तादपि । कस्मात् ? तर्पणाख्यमेव पितृयज्ञं
निर्वर्त्य—(न तु बलिहरणादिकमपि कृत्वा—इत्यर्थः)—पिण्डान्वा-
हार्यकं आद्धं कुर्यात्,—इति वचनव्यक्तिसम्भवात् । अस्यां खलु
वचनव्यक्तौ अन्योऽपि पितृयज्ञः आद्धात्परमर्थादवगम्यते । तस्माद-
स्मादुक्त एवार्थ आदरणीयः ॥ २० ॥ ० ।

तदिदं बलिहरणम्—

यज्ञादेव निवर्तते ॥ २१ ॥

यज्ञो ज्योतिष्टोमादिः । तस्मात् यज्ञात् हेतोर्निवर्तते । यज्ञा-
दिति वा सप्तम्यर्थे व्यत्ययेन विभक्तिः पञ्चमौ क्रियते । यज्ञ एव

निवर्त्तते—इत्यर्थः । बलिहरणम्—इति च होमादेरपि उपलक्षणम्—
 वोचाम् । “तस्मात् दौक्षितो न ददाति, न पचति, न जुहोति”—इ त
 च ब्राह्मणं भवति । एवमब्देन किमिह व्यवच्छिद्यते ? न किञ्चित् ।
 किमर्थं तर्हि ? होमादीनामावश्यकत्वप्रदर्शनार्थम्—इति ब्रूमः ।
 कथन्नाम ? यज्ञ एव निवर्त्तते न पुनरन्यत्र—आपद्यपि—इत्यर्थः ।
 तेनापद्यपि पञ्चयज्ञानामवश्यकर्त्तव्यत्वमवगम्यते । स्मरन्ति च ।

“आपद्यपि हि कष्टायां पञ्चयज्ञान्न हापयेत् ।

स्वर्गापवर्गयोः प्राप्तिं महायज्ञैः प्रचक्षते” ॥

इति । सोऽयं सामान्यो विधिरपवादविधिभिरुपरुध्यते । न
 पुनरेतावता कारणेन सपिण्डमरणादावपि कर्त्तव्यतैवामीषाम्—
 इति भ्रमितव्यम् । कस्मात् ?

“सन्ध्यां पञ्च महायज्ञान् नैतिकं स्मृतिकर्म च ।

तन्मध्ये हापयेत्तेषां दशाहान्ते पुनः क्रिया” ॥

इति ।

“पञ्चयज्ञविधानञ्च न कुर्यान्मृत्युजन्मनोः” ।

इति चैवमादिस्मरणात् । यज्ञ एव निवृत्तिरिति वचनात् खल्व-
 शौचादावानुमानिकी कर्त्तव्यताप्रतीतिः, प्रत्यक्षन्तु निषेधशास्त्रम् ।
 भट्टनारायणस्वाह—“दौक्षितो न जुहोति,—इति सिद्धे पुनर्वचनं
 परिसङ्ख्यानार्थम् । कथन्नाम ? यज्ञ एव बलिहरणं निवर्त्तते,
 नान्यत्रेति । एवञ्चाशौचादावपि सिद्धस्य पाकस्य किञ्चिदनं तूष्णीं
 प्रक्षिप्य अग्नौ जुहुयात् । तच्छेषं बलिं कृत्वा तूष्णीमेव प्रक्षिपेत्”—
 इति ॥ २१ ॥ ० ॥

यद्येकस्मिन् काले व्रीहियवौ प्रक्रियेयाताम्, अन्य-
तरस्य कृत्वा कृतं मन्येत ॥ २२ ॥

यदि, एकस्मिन्—भोजनकाले ; दिवैव वा, रात्रावेव वा,—
इत्यर्थः । व्रीहियवौ, व्रीहिश्च यवश्च, तौ व्रीहियवौ । अनयोरुपा-
दानमन्यदपि धान्यादिकमुपलक्षयति । ‘प्रक्रियेयाताम्’ प्रकर्षेण,
भक्तकरभपायमशष्कुल्यादिभेदेन—इत्यर्थः । ‘क्रियेयातां’ कृतौ
भवेयाताम्, तर्हि अन्यतरस्य एकतरस्य व्रीहेः यवस्य वा, ‘कृत्वा’
बलिहरणम्, ‘कृतं’ ‘मन्येत’ जानीयात्, न पुनः अन्यस्यापि कर्त्तव्यम्—
इत्यर्थः ॥ २२ ॥ ० ॥

यद्येकस्मिन् काले पुनः पुनरन्नं पच्येत, सकृदेवैतद्-
बलितन्त्रं कुर्वीति ॥ २३ ॥

यद्येकस्मिन् काले—इत्युक्तार्थम् । ‘पुनः पुनः भूयोभूयः ‘अन्न
पच्येत’, अतिथ्यादिवाञ्छन्त्यवशात्, तथापि ‘सकृत्’ एकवारम्, ‘एव’
‘एतद्वलितन्त्रं’ ‘कुर्वीति’ न प्रतिपचनम् ॥ २३ ॥

यद्येकस्मिन् काले बहुधाऽन्नं पच्येत ; गृहपतिमहा-
नमादेवैतद्वलितन्त्रं कुर्वीति ॥ २४ ॥

‘यदि’ ‘एकस्मिन् काले’ एकपाकोपजीविनि भ्रात्रादिवर्गे,
‘बहुधा अन्नं पच्येत’ बहुषु महानसेषु कुतश्चित् कारणात् कदाचित्,
भ्रातृपुत्रादीनां भोजनमौकर्यार्थं वा, तर्हि, एषां यो गृहपतिः.
तस्य, ‘महानमात्’ ‘एव’ ‘एतद्वलितन्त्रं कुर्वीति’ न प्रतिमहा-
नमात्—इत्यर्थः । स्मरति च गृहपतिः ।

“एकपाकेन वसतां पितृदेवद्विजार्चनम् ।

एकं भवेत्, विभक्तानां तदेव स्यात् गृहे गृहे” ।

इति । कः कुर्वीत ? गृहपतिः—इति ब्रूमः । कस्मात् ? प्रकृतत्वात् । प्रकृतः खल्वत्र गृहपतिः कर्त्ता—इति स एव कुर्वीत ॥ २४ ॥ ० ॥

यस्य त्वेषामग्रतः सिध्येत्, नियुक्तमग्नौ कृत्वाऽग्रं ब्राह्मणाय दत्त्वा भुञ्जीत ॥ २५ ॥

‘एषाम्’ एकपाकोऽपजीविनां, मध्ये, ‘यस्य तु’ ‘अग्रतः’ पूर्वं, गृहपतिपाकात्, ‘सिध्येत्’ सिध्यति पाकः, स किञ्चिदन्नम्—‘अग्नौ’ ‘नियुक्तं’ ‘कृत्वा’ किञ्चित्, ‘अग्रं’ ‘ब्राह्मणाय दत्त्वा भुञ्जीत’ । तुशब्दो विशेषणार्थः । किं विशिष्यते ? अनावश्यकत्वेऽपि वैश्व-देवादीनाम्, इदमस्य विशिष्यते,—यदग्नौ नियोज्यं ब्राह्मणाय च दातव्यम्—इति ॥ २५ ॥ * ॥

यस्यो जघन्यं भुञ्जीतैवेति ॥ २६ ॥

यस्य पुनर्जघन्यं परस्तात् गृहपतिपाकात् सिध्यति पाकः, स भुञ्जीतैव, न पुनरग्नौ वा निधुञ्जीत, ब्राह्मणाय वा दद्यात्, बलिं वा हरेत् । उ—इति पुनरर्थोऽपार्थो वा निपातः । अन्ये तु पठन्ति—“यः सो जघन्यं भुञ्जीतैव”—इति । तदिदमेवं विव्रियते,—यः जघन्यं भुञ्जीत, स उ भुञ्जीतैव—इति । सो जघन्यम्,—इति कान्दसोऽयं प्रयोगः । ‘इतिः’ नित्यबलिप्रकरणपरिसमाप्तिं द्योतयति ।

मेयं पञ्चसूत्री द्रव्यस्य कर्मार्थतामाह । कर्मणश्च पुरुषार्थताम् ।

कर्माणां द्रव्यार्थत्वे खल्वावर्त्तत प्रतिद्रव्यं कर्म। तदननुजानानः
आचार्यः पुरुषार्थत्वममीषां दर्शयति। द्रव्यार्थत्वे खल्वमीषां वचना-
नामदृष्टार्थत्वं कल्पनीयं स्यात्। न चैतदुचितं सम्भवन्त्यां गतौ।
तस्मात् यथोक्तएवार्थः ॥ २७ ॥ * ॥

अथाप्युदाहरन्ति ॥ २७ ॥

अथानन्तरञ्च यत् कर्त्तव्यं, तदपि उदाहरन्ति वदन्ति ब्राह्मण-
वाक्यानि—इत्याभासान्तं सूत्रम्। स्मृतिकाराणां खल्वियं शैली
यत् ‘तदाहुः’ ‘तत्रैक आहुः’ ‘अथो खल्वाहुः’ ‘अथाप्युदाहरन्ति’
इत्येवमादीनि पदानि ब्राह्मणवाक्यानामादौ निपातयन्ति ॥ २७ ॥

एतस्यैव बलिहरणस्यान्ते कामं प्रब्रुवीत, भवति
हैवास्य ॥ २८ ॥

एतत्—इति बलिहरणं ब्रूमः। ‘एतस्य’ बलिहरणस्य, ‘अन्ते’
अवसाने, ‘एव’—काम्यानामपि बलीनामनन्तरम्—इत्यर्थः। ‘कामं
प्रब्रुवीत’ काम्यते इति कामः—अभिलषितमायुरादिकमुच्यते।
तमिमं काममभिलषितं वस्तु, प्रब्रुवीत प्रकर्षेण कथयेत लाभार्थं,
प्रार्थयेदग्निम्—इत्येतत्। “मनो ह वै देवा मनुष्यस्य जानन्ति”—
इति श्रवणात् मनसैव इयं प्रार्थना मा भूत्—इति प्रब्रुवीतेत्याह।
प्रार्थना च इयं वामदेव्यगानादवाक् कर्त्तव्या। तदाह नित्यान्
काम्यानापि बलीनभिधाय कात्यायनः।

“सृष्ट्वाऽपो वीचमाणोऽग्निं कृताञ्जलिपुटस्ततः।

वामदेव्यजपात् पृथ्वं प्रार्थयेत् द्रविणोदसम्।

आयुरारोग्यमैश्वर्यं धीर्धृतिः शं बलं यशः ।

ओजोवर्चः पशून् वीर्यं ब्रह्म ब्राह्मण्यमेव च ।

सौभाग्यं कर्मसिद्धिञ्च कुलज्यैष्ठ्यं सकर्तृताम् ।

सर्वमेतत् कर्मसाक्षिन्, द्रविणोद, रिरौहि नः” ।

इति । आयुरारोग्यम्—इत्यादिः प्रार्थनमन्त्रः । स खल्वयं प्रार्थितः कामो, ‘भवति’ निष्पद्यते, ‘एव’ । ‘ह’ किल, ‘अस्य’ प्रार्थयितुरित्यर्थः ॥ २८ ॥

स्वयन्त्वेवाशस्यं बलिं हरेत् यवेभ्योऽध्याव्रीहिभ्यः,
व्रीहिभ्योऽध्यायवेभ्यः, स त्वाशस्यो नाम बलि-
भवति ॥ २९ ॥

‘स्वयं तु एव’ । तुशब्दः चशब्दार्थः, समुच्चये । किं समुच्चि-
नोति ? पूर्वोक्तं नित्यबलिम्—इति भट्टभाष्यम् । नैतत् युक्तम् ।
कस्मात् ? नित्यबलौ प्रतिनिधिसद्भावात् । आशस्यबलौ च तद-
भावात् । समुच्चयपक्षे खल्वाशस्यञ्च बलिं स्वयमेव हरेत्—इति
वचनव्यक्तिरवगम्यते । नित्यञ्च—इति चार्थः । तदनया वचनव्यक्त्या
आशस्य इव नित्येऽपि बलौ प्रतिनिधिर्निरस्येत । तस्मात्—
तुशब्दः सुभूमिकरणादिकं स्मारयति—इति ब्रूमः । कथन्नाम ?
नित्यबलिवत्—सुभूमिकरणम् उभयतः परिषेकः—इत्येवमादिकया
रौत्या—इति । ‘आशस्यम्’ आशस्यनामानं ‘बलिं’ ‘स्वयम्’ ‘एव’
‘हरेत्’ न पुनः प्रवासादावपि अन्येन—इत्यर्थः । उक्तश्चायमर्थः
पुरस्तादस्माभिः—‘स्वयमेव हरे काम्यान्’—इत्यादिगृह्यान्तरेण ।

कोऽयमाश्रयो नाम बलिः ? कस्मै च हर्त्तव्यः ?—इत्यत्राह—
‘यवेभ्यः’—इति । सेयं चतुर्थी विभक्तिर्यवानां देवतात्वमवगमयति ।
त्यागोद्देश्यां हि देवतामाचक्ष्महे । चतुर्थ्या खल्वत्र यवानामुद्देश्य-
त्वमवगम्यते । श्लोकमपि उदाहरन्ति ।

“तद्धितेन चतुर्थ्या वा मन्त्रलिङ्गेन चेष्यते ।

देवतासङ्गतिस्तत्र दुर्बलन्तु परम्परम्” ।

इति । तस्मात् यवदैवतोऽयं बलिर्भवति । तेन—यवेभ्यो नमः—
इति प्रयोगः सिध्यति । कस्मिन् काले हर्त्तव्योऽयं बलिः ? तदु-
च्यते । ‘अधि’ उपरि । कस्मात् ? ‘यवेभ्यः’ यवोत्पत्तेरित्येतत् ।
तदत्र यवपदाच्चतुर्थ्यैव प्रमाणम् ।

“अपादानसम्प्रदानकरणाधारकर्मणाम् ।

कर्त्तुश्चान्योन्यसन्देहे परमेकं प्रवर्त्तते” ।

इति शाब्दिकस्मरणात् । यवेभ्य उपरि—इति यथाश्रुतेऽप्यर्थे
केवलमभ्युपगम्यमाने, देवताविशेषानुपदेशात् यवदैवत एवायं बलिः
कल्पयितुमुचितः । श्रुतत्वात् । तदुत्सर्गे च कारणविशेषाभावात् ।
अत एव—यवेनैव द्रव्येणैष बलिर्हर्त्तव्यः—इत्यवधार्यते । अतएव च—

‘आज्यं द्रव्यमनादेशे जुहोतिषु विधीयते ।

मन्त्रस्य देवतायाश्च प्रजापतिरिति स्थितिः” ।

इति कर्मप्रदीपवचनादाज्यद्रव्यकः प्रजापतिदेवताकोऽयं बलिः—
इत्यपि नाद्रियते । ‘जुहोतिषु’—इत्यभिधानाच्च । तथा च
गृह्यान्तरम् ।

“यवैर्यवेभ्य आवापो व्रीह्युत्पत्तेरधो बलिः ।

ब्रीहिभ्यो ब्रीहिभिः पूर्वं यवोत्पत्तेर्जिजीविषोः” ।

इति । कियन्तं कालं यावदयं बलिर्हर्त्तव्यः ? तदुच्यते ।
 ‘आब्रीहिभ्यः’ ब्रीह्युत्पत्तिपर्यम्—इत्यर्थः । एतेन—‘ब्रीहिभ्योऽध्या-
 यवेभ्यः’—इति व्याख्यातम् । ‘स त्वाशस्यो नाम बलिर्भवति’ ।
 सः—इति प्रस्तुतपरामर्शिना सर्व्वनाम्ना निरपेक्षं बलिद्वयं परा-
 मृश्यते । तुशब्दोऽन्येभ्योबलिभ्योऽस्य वैशेष्यमवगमयति । स्वयमेव
 खल्वयं बलिर्हर्त्तव्यो लोप एवास्य प्रवासादाविति ह्यवोचाम । स
 खल्वयं बलिरेकस्मात् शस्यादारभ्य अपरशस्यपर्यन्तं कर्त्तव्यत्वात्—
 ‘आशस्यो नाम’ भवति ॥ २९ ॥

तदनेनाशस्यबलिना—

दीर्घायुर्हैव भवति ॥ ३० ॥

दीर्घम् आयुर्घस्य सोऽयं दीर्घायुः, दीर्घं वा अस्य आयुः, ह
 किल नूनं भवत्येव । नायमल्पायुर्भवतीत्यर्थः ॥ ३० ॥

विश्राणिते फलीकरणानामाचामस्यापामिति बलि^{१५}
 हरेत्, स रौद्रो भवति स रौद्रो भवति ॥ ३१ ॥ * ॥

‘विश्राणिते’ विशेषेण आणिते, ‘अणु दाने’ इति स्मरणात् दत्ते
 अन्ने । क्षीणप्राये इत्यर्थः । ‘फलीकरणानां’ कञ्चुकानाम्—इति
 भट्टभाष्यम् । फलीकरणानि कणाः—इति परिशिष्टप्रकाशः । तथाच
 गृह्यपरिशिष्टम् ।

“आचितं शकटं प्राङ्द्रोणः स्यात् कांसमानकः ।

कञ्चुकाश्च कणाश्चैव फलीकरणककुशाः” ।

इति । ‘आचामस्य’ भक्तमण्डस्य—

“ओदनाग्रद्रवं प्राञ्जराचामं हि मनीषिणः” ।

इति स्मरणात् । ‘अपाम्’ उदकस्य । षष्ठीविभक्तयोऽवयवार्थाः ।
इतिना मिलितमुच्यते, त्रीण्येतान्येकौक्येत्यर्थः । ‘बलिं हरेत्’—
इत्युक्तार्थम् । स खल्वयं बलिः, रौद्रो रुद्रदेवताको भवति ।
रात्रौ चायं बलिर्दातव्यः । कस्मात् ?

“यक्ष्मणे चोदकं दद्यात् यक्ष्मैतत्ते इति ब्रुवन् ।

आरोग्यमस्य तेन स्यात्, सायं रौद्रात् यथेप्सितम्” ।

इति गृह्यान्तरदर्शनात् । एतस्मात् च गृह्यान्तरात्,—यत्
किञ्चित् कामयते, तत् रौद्रबलेः फलमवगच्छामः । ‘स रौद्रो-
भवति स रौद्रो भवति’—इत्यभ्यासो महायज्ञप्रकरणपरिसमाप्तिं
द्योतयति । त इमे आशस्यप्रभृतयः कौथुमराणायनीयादीनां स्वशा-
स्त्रोक्ताः काम्या बलयो भवन्ति । कात्यायनोऽप्याह । “आशस्य
प्रभृतयः काम्याः”—इति । सामान्यविहिताश्च काम्याबलयोविष्णु-
पुराणादौ द्रष्टव्याः ॥ ३१ ॥

इति महामहोपाध्यायराधाकान्तसिद्धान्तवागीशभट्टाचार्यात्मज-
श्रीचन्द्रकान्ततर्कालङ्कारस्य कृतौ गोभिलीयगृह्यसूत्रभाष्ये प्रथम-
प्रपाठकस्य चतुर्थी खण्डिका ॥ ० ॥

गोभिलीयगृह्यसूत्रे

प्रथमप्रपाठके पञ्चमी खण्डिका .

अथ दर्शपौर्णमासयोः ॥ १ ॥

अथेत्ययमधिकारार्थः । दर्शश्च पौर्णमासश्च,—दर्शपौर्णमासौ । तयोरधिकार इदानीं वर्त्तिष्यते—इति वाक्यशेषः । अथवा, अथशब्दोऽपूर्वप्रकरणोपन्यासार्थः पूर्वप्रकृतार्थो वा । कथञ्नाम ? यथा सायंप्रातर्होमवैश्वदेवबलिहरणानि नित्यानि, तथा दर्शपौर्णमासावपि ॥ १ ॥

तत्र तावदुपवासपूर्वकत्वाद्वर्शपौर्णमासयोरुपवासव्यवस्थैव प्रथममभिधातव्या । तत्रापि—

“दर्शान्तं पौर्णमासाद्यमेकमेव प्रचक्षते” ।

इति कर्मप्रदीपवचनात् पौर्णमासादित्वावगमात्कर्म्मणः पौर्णमास्याः तावत् व्यवस्था उच्यते—

सन्ध्यां पौर्णमासौमुपवसेत् ॥ २ ॥

रात्र्यक्तोः सन्धिः, सन्ध्या—

“अहोरात्रस्य यः सन्धिः सूर्यनक्षत्रवर्जितः ।

सा च सन्ध्या समाख्याता मुनिभिस्तत्त्वदर्शिभिः” ।

इति स्मृत्युक्तलक्षणा । सा खल्वियं परैव सन्ध्या गृह्यते—इति वक्ष्यामः । अविशेषात् सन्ध्याद्वयमपि सन्ध्याशब्दार्थः—इति तु भट्टभाष्यम् । तस्यां या पौर्णमास्यवच्छिद्यते ;—यस्यां किल पौर्णमास्यां सन्ध्यायामेव—सवितुरस्तमयसमकालमेव पूर्णश्चन्द्रमाः समुदेति, सा पौर्णमासी सन्ध्येत्युच्यते । तामिमां सन्ध्यां पौर्णमासीं प्राप्योपवसेत्—तस्यामुपवासं कुर्यादित्यर्थः । उपवासः खल्वयम्,—उपावृत्तस्य पापेभ्यः गुणैः सह वासो वक्ष्यमाणोपवसथानुष्ठानं यथोक्तकालञ्चाभोजनमुच्यते । न पुनरहोरात्रमभोजनम् । कस्मात् ? “अपवसथिकं दम्पती भुञ्जीयाताम्”—इति तदहर्भोजनोपदेशात् ।

“उपावृत्तस्य पापेभ्यो यस्तु वासो गुणैः सह ।

उपवासः सविज्ञेयो न शरीरविशोषणम्” ।

इति च स्मरणात् । एके पुनः—“उपास्मिन् श्वो यक्ष्यमाणा देवावमन्ति एवं विद्वानग्निमुपस्तृणाति”—इति तैत्तिरीयब्राह्मणं पश्यन्तः उपवासोऽग्न्याधानम्—इति वर्णयन्ति । “पूर्वेद्युरग्निं गृह्णाति उत्तरमहर्देवतां यजते”—इत्येवमादिशास्त्रान्तरमप्युदाहरन्ति ॥ १ ॥

उत्तरामित्येके ॥ ३ ॥

सन्ध्यां पौर्णमासीमनुपोष्य तदुत्तरां पौर्णमासीमुपवसेत्—खण्डामपीत्यर्थः । इत्येके आचार्या मन्यन्ते ।

एवं वा—

उत्तरेति प्रकृतत्वात् पौर्णमास्याः प्रतिपद्युच्यते । उत्तरपदं

खल्विदमव्यवहितत्वात् पौर्णमास्यास्तदपेक्षयैव उत्तरत्वमवगमयति,
न सन्ध्यामपेक्ष्य, व्यवहितत्वादित्यभिप्रायः । तामिमामुत्तरां प्रति-
पदमुपवसेत्—इति, एके अन्ये शाखिनो मन्यन्ते न वयमेवं ब्रूम-
इत्यर्थः । तथाच रौरकौयाणां ब्राह्मणम् । “द्वे ह वै पौर्णमास्यौ
द्वे अमावस्ये,—तस्मात् प्रतिपद्युपवसन् यजेतापरेद्युः”—इति । तस्मात्
पारशाखिकोऽयं पक्षः कौथुमराणायनौयादौनां न भवति ॥ ३ ॥

स्थिता तावदपर्यवसितैव पौर्णमासीकथा, ‘त्रयः पौर्णमासी-
काला भवन्ति’—इत्यत्र पुनरुद्भवविध्यति । अमावस्यायाः खल्वि-
दानीं व्यवस्योच्यते—

अथ यदहश्चन्द्रमा न दृश्येत, ताममावास्याम् ॥ ४ ॥

अथ उभयत्रामावास्यालाभे यदहर्हस्मिन्नहनि चन्द्रमा न दृश्येत,
नावलोकेत, ताममावास्याम्, उपवसेदित्यनुवर्तते । सा खल्वियं
कुहुरुच्यते । तत्रैव हि चन्द्रमा न दृश्यते—इति मैवोपवस्तव्या न
सिनौवाली । तस्यां खल्ववलोक्यते प्रातः चन्द्रमाः । तस्मान्नात्र
क्षयलक्षणा । तदिदं सूत्रं वर्द्धमानाभिप्रायम् । कात्यायनोऽप्याह ।

“वर्द्धमानाममावास्यां लक्षयेदपरेऽहनि ।

यामांस्त्रौनधिकान् वापि पितृयज्ञस्ततो भवेत्” ।

इति ॥ ४ ॥ ० ॥

कस्याश्चित् पौर्णमास्याः कस्याश्चिच्चामावास्यायाः उपवासव्यवस्था-
मभिधाय, अथेदानीं दर्शपौर्णमासयोः कश्चिन्नियमः, पौर्णमास्य-
मावस्ययोश्च स्वरूपं वक्तव्यम्—इत्युत्तरो ग्रन्थ आरभ्यते ।

एवं वा—

कस्मात् पुनः कारणात् पौर्णमास्याममावस्यायाञ्च उपवामो-
व्यवस्थाप्यते ?—न पुनश्चतुर्दश्यामुपोष्य तयोरेव इज्यते ?—इत्यस्यां
जिज्ञासायामिदं सूत्रमारभ्यते—

पक्षान्ता उपवस्तव्याः पक्षादयोऽभियष्टव्याः ॥ ५ ॥

पक्षोऽर्द्धमासः । स च शुक्लकृष्णभेदात् द्विविधः । तदन्ता तिथिश्च
द्वयो पौर्णमासी अमावस्या च । वङ्गवचनं व्यक्तिभेदाभिप्रायमा-
वृत्त्यपेक्षम् । तदयमर्थः । पक्षाणामन्ता अवसानतिथय उपवस्तव्याः ।
पक्षाणामादयः प्रतिपदश्च अभियष्टव्याः आभिमुख्येन पूर्वाह्णादि-
सम्पादनेन यष्टव्याः—इत्यर्थः । अस्मादपि कारणात्—पौर्णमासी-
मुपससेत् नोत्तराम्—इत्यवधार्यते ॥ ५ ॥

**आमावास्येन हविषा पूर्वपक्षमभियजते पौर्णमा-
सेनापरपक्षम् ॥ ६ ॥**

अमावास्यायां यदुपकृतं हविस्तदामावास्यम्—इत्युच्यते । तेन
आमावास्येन हविषा पूर्वपक्षं शुक्लपक्षम् अभियजते । पौर्णमासेन
पौर्णमास्यामुपकृतेन हविषा अपरपक्षं कृष्णपक्षम्, अभियजते—
इत्यनुषज्यते । पूर्वपक्षप्रतिपदिष्टा कृत्स्न एव पूर्वः पक्षः दृष्टो-
भवति, अपरपक्षप्रतिपदिष्टा च कृत्स्नोऽपरपक्षः—इत्यभिप्रायः ।
कर्मणः पौर्णमासादित्वात् दर्शान्तत्वाच्च पौर्णमास्यां यागार्थं यद्व-
विरूपकृतममावस्यायामपि तदेवोपकल्पनीयमित्यनुमन्धेयम् ॥ ६ ॥

अथ केयं पौर्णमासी ? का वा अमावस्या ? तदुच्यते—

यः परमो विकर्षः सूर्याचन्द्रमसोः सा पौर्णमासी,
यः परमः सङ्कर्षः साऽमावास्या ॥ ७ ॥

यः परमो महान् विकर्षो विप्रकर्षोऽव्यवधानं सप्तमराश्यवस्थानम्—
इत्येतत् । कयोः ? सूर्याचन्द्रमसोः । सूर्यश्च चन्द्रमाश्च, तयोः
सूर्याचन्द्रमसोः । सा पौर्णमासी पूर्णिमा—इत्येकोऽर्थः । सा—इति
पौर्णमास्यपेक्षया स्त्रीत्वम् । यः खलु परमः सङ्कर्षः सन्निकर्षः—
एकराश्यवच्छेदेनैकांशावस्थानं सूर्याचन्द्रमसोः, सा अमावस्या दर्शः
सूर्येन्दुसङ्गमः—इत्यनर्थान्तरम् ॥ ७ ॥

अवसिता प्रासङ्गिकौ कथा । प्रकृतामेवेदानीममावस्याव्यवस्थाम-
नुवर्त्तामहे—

यदहस्त्वेव चन्द्रमा न दृश्येत, ताममावस्यां
कुर्वीत ॥ ८ ॥

यदहश्चन्द्रमा न दृश्येत, न दृश्यते—क्षीयते, आगमबलात्
क्षीणः—इत्यवगम्यते ; ताममावस्यां कुर्वीत । तुशब्दः, चशब्दार्थः
समुच्चते । एवशब्दोऽवधारणार्थः । उपवासमन्यच्च यद्विहितम्—
“अमावस्यायां तत् आद्धम् इतरदन्वाहार्यम्”—इति, तदपि
तस्यामेव कुर्वीत—इत्येवमवधियते । तदनेन,—उपवासपिण्डपितृ-
यज्ञान्वाहार्यश्राद्धानामेकस्मिन् काले कर्त्तव्यत्वमवगम्यते । अतएव
कात्यायनः अमीभिरेव वचनैः आद्धमपि व्यवस्थापयाञ्चकार ।

तदिदं क्षीणमावस्याभिप्रायं सूत्रम् । क्षयश्चात्र लक्ष्यते ।
अतो नास्ति पौनरुक्त्यम्—‘अथ यदहश्चन्द्रमा न दृश्येत ताम-
मावास्याम्’—इत्यनेन सूत्रेण । तत्र खल्ववलोकनाभावोऽर्थः, वर्द्ध-
मानाभिप्रायश्च वचनम्—इत्यवोचाम । तदाह कात्यायनः ।

“पिण्डान्वाहार्यकं श्राद्धं क्षीणे राजनि शस्यते ।

वासरस्य तृतीयांशे नातिसन्ध्यासमीपतः ।

यदा चतुर्दशीयामं तुरीयमनुपूरयेत् ।

अमावस्या क्षीयमाणा तदैव श्राद्धमिष्यते ।

यदुक्तं यदहस्त्वेव दर्शनं नैति चन्द्रमाः ।

तत्क्षयापेक्षया ज्ञेयं क्षीणे राजनि चेत्यपि” ।

इति । तथा च श्रूयते । “अपराह्णे ददाति, तस्मिन् क्षीणे
ददाति”—इति । “एष वै सोमो राजा देवानामन्नं यच्चन्द्रमाः,
म एतां रात्रिं क्षीयते, तस्मिन् क्षीणे ददाति”—इति च
शातपथौषे ब्राह्मणे ।

या च श्रुतिः—“यदहस्त्वेव चन्द्रमादर्शनं नैति, ताममावस्यां
कुर्वीत”—इति, “यदैवैष न पुरस्तान्न पश्चाद्दृशे, अथैभ्यो-
ददाति”—इति चैवं जातीयिका, सा तु दर्शनाभावपरैव, न
क्षयपरा । श्रुतिः खल्वेवमत्यन्तमुत्सृज्येत । “श्रुतिलक्षणाविषये
च श्रुतिर्ज्यायमौ”—इत्याचक्षते । शातपथादिब्राह्मणेषु च, क्षीयते—
इति, क्षीणे—इति चैवमादिसमानानात् क्षयमात्रमर्थः, न पुन-
रदर्शनमपि । तथाविधवचनव्यक्तेरभावात् । तदनयोर्विभिन्नविषय-
योर्वचनयोर्नास्त्येकविषयत्वम् । तस्मान्नामीषां वचनानामेकवाक्यता ।

न खल्वेकवाक्यत्वानुरोधात् श्रुतिरुत्सृष्टं युज्यते, लक्षणा वा आश्रयितुम् । श्रुतिर्हि वाक्याद्वलीयसी, कथमिव वाक्यानुरोधादुत्सृज्येत ! तस्मात्—शतपथश्रुतिदर्शनादपराऽपि श्रुतिः क्षयपरा—इति वाचस्पतिमिश्रादिवर्णनमसङ्गतम् ।

सा खल्वियमपरा श्रुतिर्वर्द्धमानाऽभिप्राया—इत्यवधार्यते । कुतः ? परिशिष्टकारस्मरणात् । स हि वर्द्धमानायामपरेऽहनि श्राद्धं स्मरति । अतएव, आचार्यस्य सूत्रद्वयमुपपद्यते,—‘अथ यदहश्चन्द्रमा न दृश्येत’—इति, ‘यदहस्त्वेव चन्द्रमा न दृश्येत’—इति च । इतरथा श्रुतीनामेकवाक्यतायामपि, आचार्यस्य सूत्रद्वयं नोपपद्यते । न खलु सर्वत्र क्षयलक्षणायां कश्चिदपि विशेषः शक्यते दर्शयितुम् । वर्द्धमानायामपि चैवमनुपपत्तिः । सर्वत्र क्षयलक्षणायां खल्वनुपपत्तिर्वर्द्धमानायां परदिने श्राद्धकरणस्य । कस्मात् > अमावस्याष्टमे यामे क्षयाभावात् । प्रत्यक्षश्रुतिविरोधेन च स्मार्त्तायाः श्रुतेरनुमानासम्भवात् ।

यः पुनरेवं समाधानं ब्रूते,—‘यदुक्तं यदहस्त्वेव’—इत्यनया स्मृत्या श्रुतौ लक्षणावर्णना न सम्भवति, स्मृतिमपेक्ष्य श्रुतेर्बलवत्त्वात्’—इति । सोऽपि नातौव समीचीनमाह । कुतः ? यतो-भवेदेतदेवं नाम, यदि स्मृतिविरोधपरिहाराय श्रुतौ लक्षणा अभ्युपगम्येत । न तु तथा अभ्युपगम्यते । श्रुतिरियमनया स्मृत्या व्याख्यायते—इति कृत्वा त्वयं वर्णना स्यात् । न खल्वेवमियं श्रुत्या विरुध्यते ; येन अप्रमाणं स्यात् । श्रुत्या विरुध्यमाणा स्मृतिरप्रमाणम्—इति ह्याचक्षते, न श्रुतिव्याख्यानपराऽपि । तस्मात् यथा

अतिव्याख्यानपराणाम्—“अभ्युत्य कालभेदे दोषवचनात्”—इति,
 “चरणादिति चेन्नोपलक्षणार्थेति कार्ष्णाजिनिः”—इति, “वचनाच्च-
 यथार्थमैन्द्री स्यात्”—इति चैवमादिकानामचपादवादरायण-
 जैमिनीयानां सूत्राणां नाप्रामाण्यम्, एवमिहापि भवितुमुचितम् ।
 कथमन्यथा कात्यायनवचनादाचार्यसूत्रेऽपि लक्षणा स्यात्, तस्य
 तदुपजीव्यत्वात् । अतएव भगवतो व्यासस्य स्मरणम् ।

“वेदार्थो यः समाख्यातस्त्वचाज्ञानं भवेद् यदि ।

ऋषिभिर्निश्चिते तत्र का शङ्का स्यान्मनीषिणाम्” ।

इति । न चात्र, यदा चतुर्दशीयामम्,—इत्यत्र श्रुतिविरोध-
 परिहाराय श्रुतौ लक्षणा इति नारायणोपाध्यायादिदिशा भ्रमि-
 तव्यम् । अदर्शनवत् क्षयस्यापि श्रौतत्वाविशेषात् । तस्मादस्मदुक्त-
 मेव समाधानमादरणीयम् । क्षयश्च कात्यायनेन दर्शितः ।

“अष्टमांशे चतुर्दशाः क्षीणो भवति चन्द्रमाः ।

अमावस्याऽष्टमांशे च ततः किल भवेदणुः” ।

इति । ‘ततः’—इति अमावस्याष्टमयामे क्षयाभावं दर्शयति ।
 क्षयानन्तरम्—इति तस्यार्थः । अन्यथा तत्पदवैयर्थ्यात्—इति
 रामकृष्णोपाध्यायाः । अमावस्याष्टमांशे च,—इति चस्त्वर्थः, व्यव-
 स्थाऽर्थको वा । अमावस्यायाः सप्तममंशं यावत् क्षयः, अष्टमे चांशे
 उत्पत्तिर्व्यवस्थाप्यते । तस्मात्—अणुकालोऽपि क्षयकाल एव—इत्य-
 सङ्गतं वर्णनम् । यच्च—‘ततः’—इत्यत्र, ‘पुनर्’—इति पठितं
 नारायणोपाध्यायेन । तदप्यनुचितम् । सर्व्वेष्वेव ग्रन्थेषु ‘ततः’—इति
 पाठस्यैव दर्शनात् । शूलपाणिप्रभृतिभिः प्रामाणिकतरैश्च तथैव

पठितत्वात् । किं वङ्गना ? तन्मतमनुजानानोऽपि वाचस्पतिमिश्रः,
 ‘ततः’—इत्येव पठति । नापि ‘पुनर्’—इति पाठ आञ्जल्येन
 सङ्गच्छते । कुतः ? उच्यते । पुनः किल भवेदणुः—इत्यस्य खल्व-
 यमर्थः अवगम्यते—अमावस्याष्टमांशे पुनरपि—चतुर्दश्यष्टमयामवदेव
 अणुर्भवेत्—इति । पुनःशब्दस्वरसात् । सोऽपि एवमेव व्याचष्टे ।
 स खल्वयमर्थः, नातीव समञ्जसः । कस्मात् ? एवं खल्वणुपदस्य
 लक्षणा स्यात् । वाक्यार्थस्य नोपपद्यते । कथम् ? यदि तावदणुपदं
 द्व्यणुकाभिप्रायं, तर्हि स्फुटमेतस्य चतुर्दश्यन्तयामवैलक्षण्यम् । पुनः
 शब्दस्य खल्वेवं पीड्यते । अथ मतम्—चतुर्दश्यष्टमे यामे चन्द्रमसो-
 यावन्तोऽवयवाः शिथ्यन्ते, तदभिप्रायकमणुपदम्, तथाच यादृश-
 मणुत्वं चतुर्दशीशेषयामे तादृशमत्रापि—इति । एवन्तर्हि अणुपदस्य
 लक्षणा स्यात् । न ह्यत्र लक्षणाकारणमस्ति । न चैवमपि वाक्यार्थ-
 उपपद्यते । किं कारणम् ? चतुर्दश्यष्टमे यामे किल चन्द्रमाश्चतुर्थ-
 भागोनकलावशिष्टो भवति, अमावस्यासप्तमयामे च कृत्स्नं क्षीयते ।

“अत्रेन्दुराद्ये प्रहरेऽवतिष्ठते चतुर्थभागोनकालावशिष्टः ।

तदन्त एव क्षयमेति कृत्स्नमेवं ज्योतिश्चक्रविदोवदन्ति” ।

इति विशेषाभिधानस्वरसात् । चतुर्दश्यष्टमयामे तावत् यथा-
 वदवस्थितस्य चन्द्रमसोऽवयवापचयादेवं वाक्यार्थः सङ्गच्छते ।
 अमावस्याष्टमयामे तु नैवम् । न हि सप्तमयामे निरवशेषेण क्षीणस्य
 अणुमात्रावशेषस्य चन्द्रमसो जातुचिदपि अष्टमयामे अवयवा-
 पचयाच्चतुर्थभागोनकलावशिष्टता सम्भवति । अपि तु अवयवोपच-
 यादेव—इत्यकामेनापि वाच्यम् । तथाच—उपक्षीयमानावयवस्य

चन्द्रमसः चतुर्थभागोनकलावशेषः—इति न शक्यते वक्तुम् । कुतः ? अवशेषपदार्थासङ्गतेः । भिन्नौ खल्विमावर्थौ,—यश्चावस्थितस्य चन्द्रमसोऽवयवापचयाच्चतुर्थभागोनकलावशेषः, यच्चाणुमात्रावशेषस्यावयवोपचयात् चतुर्थभागोनकलत्वम्,—इति धौमद्विरवधेयम् । एतेन,—इदमपि वर्णनमसङ्गतमेव ;—‘अकृत्स्नचयस्तुरीयोनकलाऽवशिष्टता, सा च चतुर्दशीशेषयामे भवति, कृत्स्नचयश्च सप्तमे अमावस्यायामे अष्टमे च पुनस्तुरीयोनकलावशेषः’—इति ।

तस्मात् ‘पुनः किल भवेदणुः’—इति पाठेऽपि पुनःशब्दः पक्षान्तरार्थो वर्णनीयः । तेन चयात् पक्षान्तरमिदमुच्यते,—अणुर्भवेत् उत्पद्यते,—इति वचनव्यक्तिरादरणीया । अतएव,—‘अमावस्याष्टमांशे अणुर्भवति पुनरुत्पद्यते’ इति तत्त्वकारादिभिर्व्याख्यातम् । अतः,—इदमपि वर्णनमनादरणीयम् ;—‘अमावस्याष्टमयामे परमाणुमात्रं तिष्ठति, द्युणुकारम्भस्तु प्रतिपद्येव’—इति । भवेत्—इति च प्रमादपाठः खल्वेवं स्यात् ।

अपि च । पुनः किल भवेदणुः—इत्यस्य परेषां वर्णनायामपि उत्पत्तिकाल एव अमावस्याष्टमांशः स्यात् । न चयकालः । कस्मात् ? असाधारणत्वात् । उत्पत्तिः खल्वष्टमांशे असाधारणी । सा ह्यत्रोपदिश्यते । न चयः । व्यपदेशाश्च असाधारणतयैव भवन्ति,—इत्यवोचाम । ‘क्षीणे ददाति’—इत्येतस्य च असाधारण-एव चयोऽर्थः । कुतः ? शौघमुपस्थितेः । साधारणासाधारणयोः खल्वसाधारणमेव शौघमागच्छति हृदयम् । आगच्छति चेत्, न युज्यते विनाकारणमुत्सृष्टम् । अतएव,—“दृष्टिपूर्वकमेवादः

पौर्णमासं हविः”—इत्यग्निषोमीयः पुरोडाश एवोत्कृष्यते, न पुनरुपांशुयाजीयमाज्यमग्निषोमीयानग्निषोमीयसाधारणम् — इति सिद्धान्तः । अपिच । अमावस्यायाः क्षयस्य व्यभिचाराभावे, न जातुचिदपि,—‘यदहस्त्वेव चन्द्रमा न दृश्येत ताममावस्याम्’—इति अमावस्यां क्षयेण व्यग्रेक्ष्यत् । व्यग्निषच्चाचार्यः,—तस्मादनुमिमीमहे,—व्यभिचरत्यमावस्या क्षयम्—इति ।

इदमिदानीं मन्दिह्यते । यदा पूर्वस्याममावस्यायामुपवासः क्रियते, तदा परदिने पक्षादियागः किं पूर्वाह्ण एव अमावस्यायामपि कर्त्तव्यः ?—आहोस्विदपराह्णेऽपि प्रतिपद्येव ?—इति । पूर्वाह्ण एव दर्शेऽपि,—इति तावत् प्रतिपद्यामहे । कुतः ? “अथ पूर्वाह्ण एव प्रातराहुतिं ऊत्वाऽग्नेणाग्निं परिक्रम्य”—इति वक्ष्यमाणसूत्रात् । पूर्वाह्ण एव—इति—सूत्रयन्नाचार्योऽन्तरेणापि प्रतिपदं पूर्वाह्ण एव यागं दर्शयति—अमावस्यायामपि । अन्यथा, ‘प्रागावर्त्तनादहः’—इति सूत्रितत्वादनुवादापत्तेः । स खलु अप्रवृत्तिविशेषकरोऽनर्थकः—इत्यवोचाम । अपराह्णेऽपि प्रतिपद्येव,—इति च प्रतिपद्यामहे । कस्मात् ? “पक्षान्ता उपवस्तव्याः पक्षादयोऽभियष्टव्याः”—इति सूत्रणात् । सोऽयं तुल्यवद्विकल्पः,—इति भट्टनारायणोपाध्यायाः । तदेतत् कात्यायनः स्पष्टयाञ्चकार ।

“पक्षादावेव कुर्वीत सदा पक्षादिकं चरुम् ।

पूर्वाह्ण एव कुर्वीत विद्धेऽप्यन्ये मनीषिणः” ।

इति । सदापदमुभाभ्यामन्वेति । कथञ्चाम ? सदा, सर्वस्मिन्नेव पक्षादौ विद्धेऽपि, आपराह्णिकेऽपि वा,—इत्यर्थः । सदा, सर्वस्मिन्नेव

पूर्वाह्णे, सदृशेऽपि,—इत्यर्थः । तदिदमुक्तं,—‘विद्वेऽप्यन्ये मनीषिणः’—इति । अत्रान्यग्रहणं क्रियते,—अन्येषामाचार्याणामिदं मतम्—(न पुनरस्मत्कल्पितम्)—इत्यन्यानाचार्यान् पूजयितुं, नात्मीयं मतं पर्युदसितुम् । ‘अन्येऽपि मनीषिणः’—इति वा वचनव्यक्तिरादरणीया । ‘सदा’ पदाद्वा नित्यस्यैव पक्षादिचरोरयं कालविकल्पः,—इत्ययमर्थोऽवगन्तव्यः । तदत्र, ‘पक्षादावेव कुर्वीत’—इति, ‘पूर्वाह्ण-एव कुर्वीत’—इति च निरपेक्षसमानानात्, “खादिरे बध्नाति, पालाशे बध्नाति, रोहितके बध्नाति”—इति “यवैर्यजेत, ब्रौहिभिर्यजेत”—इति चैवमादिवद्विकल्प एव स्फुटमवगम्यते । स्वेन स्वेन पदसमूहेन खल्वत्र वाक्यद्वयं पृथक् पृथगेव परिपूर्णं, तस्माद्वि-स्पष्टमर्थद्वयं, विभागे च न साकाङ्क्षम्—इति ; “हस्तौ अवनेनितं, उपलराजिं स्तृणाति”—इत्येतयोरिव नास्त्यनयोरपि परस्परं सम्बन्धः । तथाचोक्तम् । “वाक्यानाञ्च समाप्तत्वात्”—इति, “समेषु वाक्यभेदः स्यात्”—इति, “एकार्थास्तु विकल्पेन”—इति च । ‘यस्मिंस्तु साधनोपकारे कार्ये, तस्मिन्नेव उपकारे अन्यत् साधनं विधीयते, तत्र विकल्पः’—इति च शास्त्रतात्पर्यविदां समयः । अत्र खल्वे-कस्मिन् होमे साधनतया द्वौ कालौ विहितौ,—पक्षादावेव—इति, पूर्वाह्ण एव,—इति च ।

“स्मृतिशास्त्रे विकल्पस्तु आकाङ्क्षापूरणे सति” ।

इति च स्मरणम् । एवकारद्वयेन च प्रत्येकमवधारयन्नेकैकशः करणमुपदिशति । कुर्वीत,—इति च क्रियाभ्यासस्तावन्मात्रे करणार्थः । यत्र चोभयमेव सम्पद्यते, तत्राप्यन्यतरोपादानमवर्जनीयमेव । एकै-

कशः अनुगुणानामुदगयनादीनामिव वा, समुदितोपलब्धौ महान् अभ्युदयोवाच्यः ।

“सृग्भ्यां दाभ्यां तिल-व्रीहि-यव-गोधूम-कल्पितम् ।

हविः प्रजुहुयाल्लचं वासरानेकविंशतिम् ” ।

इत्यस्याञ्च स्मृतौ,—सति सम्भवे तिलादीनां समुच्चयः, असति विकल्पः,—इति विश्वेश्वरभट्टैर्व्याख्यातम् । तद्वदत्रापि वा, सम्भवा-सम्भवाभ्यां समुच्चयविकल्पो आदरणीयौ । अतएव,—“यत् पितृभ्यः पूर्वद्युः करोति, पितृभ्यश्चैतत् यज्ञं निष्क्रीय यजमानो देवेभ्यः प्रतनुते”—इति, “पूर्वद्युरग्निं गृह्णाति उत्तरमहर्देवतां यजते”—इति चैवमाद्याः श्रुतयोऽनुगृह्यन्ते । अन्यथा, उपवासश्राद्धयो-रेकदिनत्वनियमात् ; पूर्वस्याञ्चामावस्यायां तदवधारणात् ; उत्तरदिने यागमकृत्वा, तत्परदिने प्रतिपदि तत्करणे, श्रुतय-उपरुद्धेरन् ।

न चाहःपदं तिथिपरम्—इति तृतीयेऽपि दिने प्रतिपदि यागे श्रुतीनामुपरोधो नास्ति,—इति वाच्यम् । ‘अथ यदहश्चन्द्रमा न दृश्येत ताममावास्याम्’—इत्येवमादिसूत्रणात् सावनस्यैवाङ्गो-ऽवगतेः । ‘यज्ञादौ सावनो मतः’ इति च स्मरणात् । अपि च । ‘यदहस्त्वेव’—इत्येवमादिभिः सूत्रैरुपवासकालं सूत्रयित्वा, ‘अथ यदहरूपवसथो भवति’—इत्यादिभिः प्रातरुपवसथमभिधाय, ‘अथापराह एव’—इत्यादिभिस्तस्मिन्नेव दिने दम्पत्योर्भोजनमुक्त्वा, ‘तौ खलु जाग्रन्मिश्रावेव’—इत्यादिना तत्रैव जागरणं विधाय, ‘अथ पूर्वाह एव प्रातराहुतिं ऊत्वा’ इत्यनेन, अथानन्तरदिने

प्रातराहुतिहोमानन्तरमेव यागस्य सूत्रणात् पूर्वापरसावनदिनत्वमेव उपवासपक्षादियागयोः पर्यवस्यति । ‘पूर्वेद्युः पितृभ्यो निष्क्रीय प्रातर्देवेभ्यः प्रतनुते’—इतीयञ्च श्रुतिः सावनाभिप्रायैव स्फुटमवगम्यते । कुतः ? प्रातर्—इति वचनात् । अत्र प्रातरिति वचनाच्च प्रातरेव यागः प्रतिपदभावेऽपि,—इति प्रतीयते ।

नापि तृतीयदिने यागः कर्तुम् उचितः । तत्र हि द्वितीयाविद्धतया प्रतिपदः, चन्द्रमसो दर्शनप्रसङ्गः । स खल्वनिष्ट एव । तथाच गृह्यान्तरम् ।

“यजनीयेऽङ्गि सोमश्चेद्वारुण्यां दिशि दृश्यते ।

तत्र व्याहृतिभिर्ज्जत्वा दण्डं दद्यात् द्विजातये ” ।

इति । “एषा वै समला नामेष्टिः”—इति च ब्राह्मणम् । वर्द्धमानायां पुनरनन्यगतेर्वचनात् नैष दोषः । तदिदमुक्तं,—‘विद्धेऽप्यन्ये’—इति ।

“सन्धिश्चेदपराह्णे स्यात् यागः प्रातः परेऽहनि ।

कुर्वाणः प्रतिपद्भागे तुरीयेऽपि न दुष्यति” ।

इति च गृह्यपरिभाषादौ स्मृत्यन्तरम् । अत्र ‘पादः प्रातः’—इति केनचित् पठितम् । तदनाकरम् ।

न चाहःपदस्य तिथिपरतायामपि नियमेन पूर्वापरदिनत्वमुपपद्यते श्राद्धपक्षादियागयोः । चतुर्दश्यामपि श्राद्धविधानात् । न खल्वेतदन्यत्र इयं श्रुतिरित्यत्र किञ्चित् प्रमाणमस्ति । ‘प्रतिपद्युवसन् यजेतापरेद्युः’—इत्यस्यामपि श्रुतौ, प्रतिपद्युवसन्—इति श्रूयते, न प्रतिपदि यजेत—इति । श्रुतिः खल्वेवमत्यन्तमुत्सृष्टा भवति । न

च वाक्यानुरोधात् श्रुतिरुत्सृष्टुं युज्यते ! “यदर्थस्याभिधानं शब्दस्य श्रवणमात्रादेवावगम्यते, स श्रुत्याऽवगम्यते”—इति हि पदवाक्य-प्रमाणकुशला मन्यन्ते । शब्दश्रवणमात्राच्चायमर्थोऽवगम्यते,—प्रतिपद्युवसन्निति । अन्यस्तु—प्रतिपदि यजेत,—इति पुरुषबुद्धिकल्पितः । यथा खल्वेकस्माद्वाक्यादाख्यातपदमन्यस्माच्च नामपदं गृहीत्वा यो-वाक्यार्थः सम्पद्यते पुरुषकल्पनामूलः, तादृशो ह्ययमर्थो भवति,—अपरेद्युः प्रतिपदि यजेत,—इति । तस्माद्युक्तः स आश्रयितुम् । अतएव,—‘दे ह वै पौर्णमास्यौ, दे अमावस्ये’,—इति पौर्णमास्य-मावस्ययोर्द्वित्वमुच्यते । तदनेन प्रतिपदोऽमावस्यात्वं पौर्णमासीत्व-च्चातिदिश्यते,—इति प्रतिपद्युपवास एव अनया श्रुत्या विधीयते,—इति प्रतिपद्यामहे । नाम्नाऽपि धर्मातिदेशस्य सप्तमाध्याये सिद्धा-न्तितत्वात् । अथ मतं,—प्रतिपदि यागेऽपि, अमावस्यायां यजेत, पौर्णमास्याञ्च,—इत्युपपत्तये तस्याः पौर्णमास्यादित्वमतिदिश्यते ? तर्हि अमावस्यायामपि यागोऽनेनैव नयेन अवगम्यते,—इत्यस्मत्पक्ष-एवानुगृह्यते ।

स खल्वयं प्रतिपद्युपवासोऽन्येषामनुमतो नास्माकम्,—इति आचार्य्येणैव उक्तम्,—‘उत्तरामित्येके’—इति । अतएव, एकेषाम-नुमतामुत्तरां दर्शयितुं तत्रैव सूत्रे, ‘प्रतिपद्युपवसन्’—इतीमां श्रुतिं तत्रभवान् भट्टनारायण उदाजहार । अपिच । परेषामेवैषा श्रुति-र्नास्माकम् । रौरुकीयाः खल्वेवमामनन्ति, न अस्मच्छाखिनः । तस्मादिमामवष्टव्य नास्मच्छास्त्रमन्यथयितुमुचितम् ।

“पूर्वाह्ण मध्यमे वापि यदि पर्व समाप्यते ।

तदोपवासः पूर्वद्युस्तदहर्भाग इव्यते ।

अपराह्णेऽथवा रात्रौ यदि पर्व समाप्यते ।

उपोष्य तस्मिन्नहनि शोभूते याग इव्यते ” ।

इति च स्मृतिर्मध्यमेऽपि भागे पर्वसमाप्तौ तद्दिने यागमभिदधाना
अस्मादुक्तमेव अर्थमनुगृह्णाति । न चात्रान्या गतिः सम्भवति, मध्यम-
भागपर्यन्ते पर्वसमाप्तावपि पूर्वद्युरेवोपवासस्यावश्यभावात् । तदत्र
पूर्ववाक्यं जीणाभिप्रायम्, उत्तरवाक्यञ्च वर्द्धमानाभिप्रायं प्रत्येतव्यम् ।
यदपि—

“ आवर्त्तने यदा सन्धिस्ततः पूर्वमथापि वा ।

तस्मिन्नहनि यष्टव्यं परतश्चेत् परेऽहनि ” ।

इति स्मरणम् । तत्र, आवर्त्तनम् अङ्को मध्यभागः,—इति
तिष्याभट्टोक्तमादरणौयम् । आवर्त्त्यते यत्र भागे, तदावर्त्तनम्,—
इति व्युत्पत्तेः सम्भवात्, वचनान्तरसंवादाच्च । न ह्यावर्त्तनपर्यन्ते—
इत्यस्यां कल्पनायां किञ्चित् कारणमस्ति । एकत्रैव वचने,—आवर्त्तने,
ततः पूर्वं वा,—इत्युपादानाच्च नायमर्थः शक्यते वक्तुम् । तस्मादस्या-
अपि स्मृतेः पूर्वाक्तस्मृतिसमानविषयतैव अवगन्तव्या । वचनस्य यथा-
श्रुतार्थपरतायामपि, आवर्त्तनकालेऽपि सन्धौ तदहर्भागमुपदिशन्ती
स्मृतिरस्मन्मतमेव अनुगृह्णातीति ध्येयम् । तदत्रापि तथासम्भवं
जीणावर्द्धमानाभिप्रायता वर्णनीया । साधारणाश्च स्मृतयः,
असाधारणवचनानामनुपरोधेन नेतव्याः । परमार्थतस्तु प्रायेण
विभिन्नशास्त्रविषयाणि वचनानि भवन्ति । नैतेषामविरोध-
सम्पादनप्रयासेनावश्यं मनः खेदयितव्यम् । पर्वणः सन्धिश्च यदि

पर्वणस्तुरीयो भागः, तदा व्यक्तमस्मद्वर्णनैव आभिरूपदिश्यते—
इत्यनुसन्धेयम् ।

वाचस्पतिमिश्रास्तु,—“हरिहरपङ्कत्यादौ तु विशेषः । तथा
हि, आद्धेष्टोस्तावदव्यवधानेन पूर्वापराहानुष्ठेयत्वं,—‘पूर्वेद्युः पितृभ्यो-
निष्क्रीय प्रातर्देवेभ्यः प्रतनुते’—इति श्रुतेः । लोगाच्चिरपि,—

“पूर्वाह्णे वाथ मध्याह्णे यदि पर्व समाप्यते ।

उपोष्य तत्र पूर्वद्युस्तदहर्याग इध्यते ।

अपराह्णेऽथ सायाह्णे यदि पर्व समाप्यते ।

उपोष्य तस्मिन्नहनि शोभूते याग इध्यते” ।

समाप्यते प्राप्यते । पर्व अमावस्या । उपोष्य औपवसथं विधाय ।
तेनापराह्णगामिन्याममावस्यायां आद्धमौपवसथञ्च विधाय तदुत्त-
राह्णे मध्याह्णाभ्यन्तरे इष्टिः,—इति वर्तुलार्थः । एवञ्च वर्द्धमानावत्
सर्वत्रैवोत्तरापराह्ण एव साग्निना आद्धं कार्यम्”—इति परेषां
विशेषमुपन्यस्य,—“एतन्मते क्षीयमाणापदस्य उत्तरापराह्णव्यापि-
त्वमर्थः । खर्वितापदस्यापि स्तम्भिताया उत्तरापराह्णव्यापने प्रथमायाः
प्रतिषेधोऽर्थः, तदव्यापने तु विधिरिति व्यवस्थितविकल्पः”—इति
वर्णयाम्बभूवुः । तदत्र भगवन्तो भूमिदेवाः प्रमाणम् । परमत्र मते
व्यक्तमुत्तरदिने अमावस्यायामपि इष्टिरवगम्यते । ये तु—क्षीणादौ
पूर्वस्याममावस्यायां आद्धम्, इष्टिञ्च पूर्वाह्णे प्रतिपद्येव वदन्ति,
तेषामुपवासत्तृतीयदिवसे वा यागः स्यात् । आद्धोपवासयोः समान-
दिनत्वं वा न स्यात् । श्रुतीनां स्मृतीनाञ्च बक्रीनाम् उपरोधोऽवर्ज-
नीयः स्यात् । तदत्र तएव प्रष्टव्याः ॥ ८ ॥ ० ॥

यस्माच्चतुर्दश्यामपि चन्द्रमाः क्षीयते, तस्मात्—

दृश्यमानेऽप्येकदा गताध्वा भवतीति ॥ ६ ॥

दृश्यमानेऽपि चन्द्रे । तदिदं चतुर्दशीमभिप्रेत्य वचनम् । अस्यापि खल्वमावस्याविषयत्वे पूर्वणैव सूत्रेण शिनीवाल्याविधानादर्थतएव तत्र प्रातश्चन्द्रमसोदर्शनस्य प्राप्तत्वादनुवादापत्तेः । एकदा—एकस्मिन् काले । यदा खलु विप्रकृष्टायाममावस्यायामपेक्ष्यमाणार्थां सन्ध्या-समीपमुद्भूतं स्यात्, तदैव, न सर्वदा—इत्यर्थः । ‘गताध्वा’ गतः प्राप्तः देवपितृलोकप्रापणाय अध्वा अनया, सेयं गताध्वा प्रशस्ता, ‘भवति’ चतुर्दश्यपि । तदाह कात्यायनः ।

“यच्चोक्तं दृश्यमानेऽपि तच्चतुर्दश्यपेक्षया ।

अमावस्यां प्रतीक्षेत तदन्ते वापि निर्वपेत्” ।

इति । ‘इतिः’ अमावस्याव्यवस्थोपसंहारार्थः । अत्र किञ्चिदक्तव्यमस्ति । तत्र तावत् ‘अष्टमांशे चतुर्दश्याः’—इत्यादिना चन्द्रमसः क्षयमभिधायाह कात्यायनः ।

“आग्रहायणमावस्या तथा ज्यैष्ठ्य या भवेत् ।

विशेषमाभ्यां ब्रुवते चन्द्रचारविदोजनाः ।

अत्रेन्दुराद्ये प्रहरेऽवतिष्ठते

चतुर्थभागोनकलाऽवशिष्टः ।

तदन्त एव क्षयमेति कृत्स्न-

मेवं ज्योतिष्यक्रविदो वदन्ति ।

यस्मिन्नब्दे द्वादशैकश्च यथ-

तस्मिंस्तृतीयया परिदृश्यो नोपजायते ।

एवं चारं चन्द्रमसोविदित्वा

क्षीणे तस्मिन्नपराह्णे च दद्यात् ” ।

इति । तदस्माद्विशेषाभिधानात् मार्गशीर्षज्यैष्ठयोश्चतुर्दश्यष्टम-
यामे न श्राद्धम् । तत्र चन्द्रक्षयाभावात् । किन्त्वमावस्यायामेव ।
पूर्वदिने त्वमावस्याया अलाभे परदिनेऽपि श्राद्धम् । अनन्यगते-
र्वचनात् । पूर्वत्र वासरतृतीयांशे अमावस्याया अलाभेन संशया-
भावात् । परत्र चन्द्रक्षयलाभाच्च । उभयदिने चन्द्रक्षयलाभे तु पूर्व-
दिन एव । “यदा चतुर्दशीयामं”—इति वचनात् । न ह्यनेन
विशेषाभिधानेन तदपोद्यते । किन्तु चन्द्रक्षयस्यैव विशेषोऽभिधीयते ।

यच्चोक्तं तत्त्वकारेण । ‘मार्गशीर्षज्यैष्ठयोरुभयदिने चन्द्रक्षयलाभे
यद्यपि यदा चतुर्दशीयाममिति वचनात् पूर्वदिन एव श्राद्धं प्राप्नोति,
तथापि तद्वचनं चन्द्रक्षयानुरोधमूलमिति कृत्स्नक्षयानुरोधात्
क्षीणायामपि परत्रापराह्णलाभे श्राद्धम् । अन्यथैतद्विशेषाभिधानं
व्यर्थं स्यात्’—इति । तदसङ्गतम् । कृत्स्नक्षयानुरोधे प्रमाणाभावात् ।
ननु मा भूत् प्रमाणं, विशेषाभिधानस्यार्थवत्त्वार्थं कृत्स्नक्षयानुरोधः
कल्प्यते इति चेत् । नैषा साध्वी कल्पना । विशेषाभिधानस्यार्थवत्त्वस्य
पूर्वमेव दर्शितत्वात् । तस्मात् कपोलकल्पितेन कृत्स्नक्षयानुरोधेन
वचनस्योपरोधः सर्वथैवासङ्गतः । वचनस्य चन्द्रक्षयानुरोधमूलत्वेऽपि
कृत्स्नक्षयानुरोधमूलत्वे न प्रमाणम् । तथात्वे वा मासान्तरेऽपि
पूर्वदिने श्राद्धं न स्यात् । कृत्स्नक्षयाभावात् ।

इदमप्यपरमिह विवेचनीयम् । दिनद्वयसंबन्धिन्यमावस्या तावत्

त्रिविधा सम्भवति; परदिने पूर्वदिवसीयचतुर्दश्यपेक्षया न्यून-
कालव्यापिनी, समकालव्यापिनी, अधिककालव्यापिनी च । तत्राद्या
चीणा, द्वितीया स्तम्भिता, तृतीया वर्द्धमानेत्युच्यते । तत्राचार्य्येण
चन्द्रमसः क्षयादर्शनाभ्यामुपवासादिकं व्यवस्थापितम् । कात्यायनस्तु
चीणायां चन्द्रक्षये वर्द्धमानायाञ्च चन्द्रादर्शने श्राद्धमुक्तम् । एवञ्च
चीणायां चन्द्रमसः क्षयो वर्द्धमानायाञ्च तस्यादर्शनं नियामकं
सम्पद्यते । स्तम्भितायामाचार्य्येण विशेषानुपदेशात् चन्द्रमसः क्षया-
दर्शनयोरनुरोधाच्च पूर्वत्र परत्र वा करणमिति विकल्पएवाचार्य्य-
स्याभिप्रेत इत्यवधार्य्यते । तथाच कर्मप्रदीपे कात्यायनः ।

“संमिश्रा या चतुर्दश्या अमावस्या भवेत् क्वचित् ।

खर्व्वितां तां विदुः केचिद्गताध्वामिति चापरे” ।

इति । केचित् यजुर्व्वेदिनः । अपरे ऋग्वेदिनः । तदत्र कन्दोग-
परिशिष्टकृता कन्दोगानां व्यवस्थामनभिधाय यजुर्व्वेदिनां ऋग्वे-
दिनाञ्च व्यवस्थामभिदधता कन्दोगानामिच्छाविकल्प एवाभिप्रेयते
इत्यवगम्यते । इतरथा खल्वपेक्षितमनभिदधतोऽनपेक्षितञ्च ब्रुवतो-
ऽसंबन्धप्रज्ञापितमनवधेयवचनत्वञ्च तस्यापद्यते । न चैतत् सम्भवति ।
सुव्यक्तमाह लघुहारौतः ।

“त्रिमुहूर्त्ताऽपि कर्त्तव्या पूर्वा दर्शा च बह्वृचैः ।

कुह्वरध्वर्य्युभिः कार्या यथेष्टं सामगौतिभिः” ।

इति । तस्मात् संमिश्रा येति वचनं चीणायाः पूर्व्वमुक्तत्वात्
वर्द्धमानायाञ्च वक्ष्यमाणत्वात् स्तम्भिताविषयमितितत्त्वकारोक्तमादर-
णीयम् । वचनमिदमुभयत्रामावस्याप्राप्तौ कुत्र श्राद्धं कर्त्तव्यमिति

संशयप्रदर्शनार्थम् इति वाचस्पतिमिश्रादिमतन्तु न युक्तम् । वचना-
रम्भवैयर्थ्यात् । क्षीणावर्द्धमानयोर्मध्ये संशयप्रदर्शनस्यानुचितत्वाच्च ।

इदमप्यपरमिह विवेचनीयम् । क्षीणायां यदि पूर्वदिने न
व्याप्नोत्यमावस्या पौराणिकमपराह्णं व्याप्नोति च परदिने, तदापि
पूर्वदिने एव त्रिमुहूर्त्तव्यापिन्यामुपवासः श्राद्धञ्च कर्त्तव्यम् । तत्रैव
चन्द्रक्षयालाभात् । क्षीणायां पूर्वत्रैव करणस्योपदेशाच्च । नाति-
सन्ध्यासमीपतः,— इति सन्ध्यासमीपमुहूर्त्तमात्रस्यैवात्राननुज्ञानेन
सामान्यविषयस्य मुहूर्त्तत्रयाननुज्ञानस्यैतदितरविषयत्वात् । परदिने
चन्द्रक्षयालाभेनात्राप्यापदविशेषाच्च । ‘त्रिमुहूर्त्ताऽपि कर्त्तव्या’—इति
दर्शनाच्च । यत्र च पूर्वदिने सन्ध्यासमीपमुहूर्त्तमात्रे अमावस्या,
तत्रापि मार्गशीर्षज्यैष्ठ्योरितरत्र पूर्वदिन एव चतुर्दश्यां कर्त्तव्यं न
परत्रामावस्यायामपि । क्षीणायां पूर्वत्रैव करणोपदेशात् । चतुर्द-
श्यामपि श्राद्धविधानाच्च । ‘अमावस्यां प्रतीक्षेत’—इति च यत्रैव
दिने चतुर्दश्यां करणमुपदिश्यते तत्रैवामावस्याप्रतीक्षा सम्भवन्ती
अनूद्यते न तु विधीयते । वाक्यभेदप्रसङ्गात् । न ह्येकमेव
वाक्यमुभयं विधातुं शक्नोति । अमावस्यायाश्च प्रतीक्षां चतुर्दश्याञ्च
निर्वापम् । क्षीणायां खल्वमावस्यायां पूर्वत्रैव करणमवगतम् ।
तदनेन नापोद्यते । किन्तु तत्रैव प्रथमं अमावस्या प्रतीक्षणीया,
तदसम्भवे च तत्रैव चतुर्दश्यन्ते निर्वप्यम्,—इत्येतदत्रोच्यते । न
पुनरपरस्मिन्नपि दिने अमावस्याप्रतीक्षा वचनार्थः । दिनान्तरस्या-
नुपस्थितेः । प्रत्यासत्त्या अमावस्याप्रतीक्षा-चतुर्दश्यन्तनिर्वापयोरेक-
स्मिन्नेवाङ्गि सम्भवासम्भवाभ्यामवगतेश्च । तदिदं वचनं अमावस्यायां

प्राप्तायामप्यविशेषाच्चतुर्दशां करणं निरस्यति । अतएव, 'तत् किं अमावस्यावच्चतुर्दशी, इत्यत आह । अमावस्यां प्रतीचेत । उभय-
तिथेः प्राप्तौ आद्धायामावस्या प्रतीक्षणीया'-इति तत्त्वकारेणापि
वर्णितम् । “यदा विप्रकृष्टत्वादमावस्यायाः प्रतीक्षणे सन्ध्यासमीपं
स्यात्, तदा अमावस्यां न प्रतीचेत अन्यदा प्रतीचेत” इति वर्णयद्भि-
र्महानारायणोपाध्यायैरपि अयमेवार्थोभङ्ग्यन्तरेण प्रतिपादितः ।

एवन्तर्हि चतुर्दशीतुरीययामानुपूरणवचनमनर्थकम् । नैष
दोषः । तस्यार्थवत्त्वोपपत्तेः । चतुर्दशीतुरीययामस्य अमावस्याया वा
अपराह्णसम्बन्धः खल्वनया भङ्गा प्रतिपाद्यते । तत्र हि चन्द्रमाः
क्षीयते । सोऽयमस्यार्थः । यदा अमावस्या क्षीयमाणा तदा
आद्धम्, इत्येतावन्मात्रोक्तौ च न ज्ञायते पूर्वस्मिन् वा अङ्गि
आद्धमिदं स्यात् अपरस्मिन् वा,—इति । तदिदं पूर्वस्मिन्नेवाङ्गि
कर्त्तव्यम्,—इति प्रतिपिपादयिषया च तुरीयं चतुर्दशीयाम्
अनुपूरयेदिति वचनमर्थवद्भवति । तस्माच्चतुर्दशीतुरीययामानु-
पूरणवचनात् परदिनमात्रे पौराणिकापराह्णे अमावस्यालाभे
परत्रैव करणमिति निर्व्वामना वर्णना ।

किञ्च उभयत्र पौराणिकापराह्णेऽमावस्याया अलाभे चैतस्मादेव
वचनात् पूर्व्वत्र करणस्य भवतोऽपि सम्मतत्वात् तत्र खल्वस्ति
तुरीययामानुपूरणमित्यकामेनापि वाच्यम् । तत्र चेदस्ति, अत्र
नास्तीति न शक्यते वक्तुम् । न ह्यत्र परदिने पौराणिकापराह्ण-
लाभालाभयोः कश्चिदुपयोगोऽस्ति । येन परदिनमात्रे पौराणि-
कापराह्णलाभे पूर्व्वत्र पौराणिकापराह्णात् परतः प्रवृत्तायाः अमा-

वास्याया नास्ति तुरीययामानुपूरणमस्ति पुनरुत्तरत्र तदलाभे
इत्युच्येत । तस्मादुभयत्रैव तुरीययामानुपूरणमस्तीत्यास्थेयम् ।

अनुश्चात्र लक्षणार्थः । स खल्वविशिष्ट एव । प्रत्युत लक्षणार्थ-
कानुपदोपादानात् चतुर्दशीतुरीययामं लक्ष्योक्त्याल्पायामप्यमा-
वस्यायां पूर्वत्र करणमवगम्यते । अन्यथा तुरीयं यामं पूरयेदित्येता-
वन्मात्रेऽप्युक्ते, 'द्व्यहन्तु व्यापिनी चेत् स्यात्' इति वत् भवन्मतेऽपि
मुहूर्त्तमात्रस्यैव पूरणं प्रतीयेत । किमित्यनुपदं प्रयुक्तवान् । तस्मा-
दनुपदस्यास्मादुक्तएवार्थं तात्पर्यमवधेयम् । एतेन पूरयेदित्युक्ते
तुरीययामव्यापकत्वं प्रतीयते । अतएवानुपूरयेदित्युक्तम् । तथाच
अनु लक्ष्योक्त्य पूरयेदित्यर्थः । अनुपूरयेदिति मुख्यापराह्णसम्ब-
न्धीति यावत् इति । तुरीयमनुपूरयेदित्यपराह्णप्राप्त्युपलक्षणार्थम्
इति चैवमादि यदृच्छावर्णनमपि निरस्तं वेदितव्यम् ।

तस्मात् "यदा चतुर्दश्यैव पूर्वं दिनं समाप्यते तदा क्षीयमाणा-
पक्षेऽपि अमावस्यायामपराह्णे तदुत्तरदिने आद्धम् अनुपूरयेदित्य-
भिधानात् । प्रकृते च पूर्वदिने तुरीययामानुपूरणाभावात्"--इति
वाचस्पतिमिश्रवर्णनमादरणौयम् । ननु खलु भोः । यदिदं तुरीय-
मनुपूरयेदितिवचनमनुकूलं युष्माकं प्रतिकूलञ्चास्माकमिति मन्यसे,
तदिदमनुकूलमस्माकं प्रतिकूलञ्च युष्माकं सम्पन्नमित्यहो प्रमादः ।

अतएवाचार्यः 'यदहस्त्वेव चन्द्रमा न दृश्येत ताममावस्याम्'
इत्यमावस्यां क्षयविशिष्टां सूत्रयित्वा तदसम्भवे 'दृश्यमानेऽप्येकदा'
इति चतुर्दशीमेव क्षयविशिष्टां सूत्रयाञ्चकार । तस्मात् परदिने-
ऽप्यपराह्णे अमावस्याया अलाभे चतुर्दशीविधानमित्यसङ्गता कल्पना ।

प्रमाणाभावाच्च । क्षीणापक्षश्च चन्द्रक्षयानुरोधमूलक इति तावन्नि-
र्विवादम् । कुतः ? चन्द्रक्षयचन्द्रादर्शनयोराचार्योक्तयोः क्षीणा-
वर्द्धमानापक्षयोः परिशिष्टकृता निवेशितत्वात् । चन्द्रक्षयस्य क्षीणापक्षे
कथञ्चित् सामान्यसम्भवाच्च । एतच्च चन्द्रक्षयावरुद्धं क्षीणापक्षम्,—
इति, यदा चतुर्दशीयाममिति वचनं चन्द्रक्षयानुरोधमूलम्,—इति
चैवमादिकमसकृद्वदता तत्त्वकारेणापि स्वहस्तितम् । चतुर्दश्यैव
पूर्वदिनस्य परिसमाप्तौ परदिने चन्द्रादर्शने करणन्तु अनन्यगते-
र्वचनात् । न चैतत् श्रुत्या विरुध्यते इति शक्यते वक्तुम् । क्षयवद-
दर्शनस्यापि श्रौतत्वाविशेषात् । सन्निवेशस्तु स्मार्त्तः स्मृतिमनुसरतीति
न किञ्चिदनुचितम् । ‘कालश्चन्द्रक्षयात्मकः’—इति सामान्यस्मरण-
मपि तुरीयमनुपूरयेदिति विशेषशास्त्रानुसारेण वर्णनीयम् ।

अतएव पौराणिकापराहोऽपि नात्रानुरुध्यते । एवं खलु
पुनरपि सामान्यमेव शास्त्रमनुसृत्य अस्मच्छास्त्रमुपरुध्येत । पौरा-
णिकापराहस्य च क्षीणादिपक्षत्रितयसाधारणस्य क्षीणापक्षमात्र-
निवेशवतश्चन्द्रक्षयादुर्बलत्वमप्यस्येव । स्तम्भितायाञ्च परदिने पौरा-
णिकापराहमप्युपेक्ष्य पूर्वदिने त्रिमुहूर्त्तायामपि करणं स्वयमेव
वर्णितम् । परमार्थतस्तु वासरतृतीयांशे श्राद्धविधानान्नात्र पौरा-
णिकापराहस्यात्यन्तमनुरोधोऽस्ति । वासरतृतीयांशपदोपादानेन
पौराणिकापराहस्य कियतोऽंशस्य परित्यागात् तदतिरिक्तस्य
कियतोऽंशस्याभ्यनुज्ञानाच्च । चन्द्रमसि क्षीणेऽपराहे च दद्यात्,—
इत्युपसंहारोऽपि स्वोक्तचन्द्रक्षयवत् स्वोक्तवासरतृतीयांशरूपापराह-
परतयैव सुतरामुपपद्यते । न पुनः परोक्तापराहपरतया । उप-

क्रमोपसंहारयोः समानविषयत्वानुरोधात् । श्रुतावपि श्रौतएवा-
 पराङ्गोवर्णयितुमुचितः । स च वासरतृतीयांशरूपएव । श्रुतावपि
 श्रौतमपराङ्गमुपेक्ष्य पौराणिकमपराङ्गं वर्णयन्तो न न्यायेन सङ्गच्छन्ते ।
 पौराणिकापराङ्गश्च पूर्वत्रापि न विशिष्यते । परममावस्था तत्र
 नास्तीत्येतावानेव विशेषः । किञ्चातः, क्षीणापक्षे खल्वमावस्थाया-
 नात्यन्तमपेक्षेति निवेदितमस्माभिः । अतएव दर्शानिमित्तं चन्द्र-
 चयः कालः इति स्मरणम् । श्रुतिरपि क्षयापराङ्गयोः आङ्ग-
 मभिदधाना नातीवामावस्थाया अत्रादर इति दर्शयति । “अमा-
 वस्थायामपराङ्गे पिण्डपितृयज्ञेन चरन्ति” इतीयञ्च श्रुतिरमा-
 वस्थायां पिण्डपितृयज्ञस्य करणं विधत्ते न चतुर्दश्यां निषेधति ।
 ततश्चास्मात् पराचीनस्यान्वाहार्यस्य चतुर्दश्यां करणोपदेशादय-
 मपि तत्रापकर्षव्यः । “तिष्ठन्तं पशुं प्रयजति”—इति प्रयोजापकर्ष
 तदन्तकर्मापकर्षवत् ।

पूर्वापरौभावश्चानयोः,

“पितृयज्ञन्तु निर्व्वर्त्य विप्रश्चन्द्रक्षयेऽग्निमान् ।

पिण्डान्वाहार्यकं आङ्गं कुर्यान्मासानुमासिकम्” ॥

इति मन्वादिभिरन्वाहार्यस्य पिण्डपितृयज्ञात् पराचीनत्व-
 स्मरणात् ।

“अमावास्यां द्वितीयं यदन्वाहार्यं तदुच्यते” ।

इति गृह्यान्तरे चान्वाहार्यस्य द्वितीयत्वकीर्तनस्मरणात् पिण्ड-
 पितृयज्ञस्य प्राथम्यावगमात् । एतेन,

“न दर्शेन विना आङ्गमाहिताग्नेर्दिजन्मनः” ।

इति मनुवचनमपि व्याख्यातम् । अन्ये तु “पिण्डपिद्वयञ्च-
श्चन्द्रादर्शने” इति कातीयं कल्पसूत्रमवलोकयन्तः श्रौतममावास्या-
पदं चन्द्रक्षयपरमिति वर्णयन्ति । नैमित्तिकं स्मार्त्तं वा काला-
न्तरमिदम् । अतो न प्रत्यक्षश्रुतिविरोधेन तदन्ते वापि निर्व्वपे-
दिति सूतेरप्रामाण्यमाशङ्कनौयमित्यपरे मन्यन्ते ।

न चात्र केवलं वयमेव पर्य्यनुयोक्तव्याः । कदाचिच्चतुर्दश्यां
करणस्य भवतोऽपि सम्मतत्वात् । तत्राप्येतस्य पर्य्यनुयोगस्याविशे-
षात् । भट्टनारायणोपाध्यायास्तु ‘गताध्वा भवति’ इति पृथगेव
सूत्रं मन्यमाना इदानीं चतुर्दशीं प्रति अमावस्यानामसम्पत्तिरने-
नोच्यते इति वर्णयाम्बभूवुः । तदेतत्तत एवोपलब्धव्यम् । अस्मिंस्तु
नये नास्त्यनुपपत्तिलेशोऽपि । चतुर्दश्या अमावस्यानामतया
तदतिक्रमस्य वक्तुमशक्यत्वादित्यवधेयम् । अतएव ‘राजनि क्षीणे
वासरत्तृतीयांशे आद्धम्’ इति, ‘चन्द्रमसि क्षीणेऽपराह्णे च दद्यात्’
इति चोपक्रमे उपसंहारे चामावस्यामनभिधाय क्षयापराह्णयोरेव
क्षीणापक्षे आद्धमुक्तम् । अतएव, यदा अमावस्या क्षीयमाणा
तदैव आद्धम्, इत्युक्तं, न तस्यामेवेति । तदैव पूर्व्वदिन एवेति च
तत्त्वकारेणैव वर्णितम् । अतएव, परदिनमात्रे पौराणिकापराह्णे-
ऽमावस्यालाभे परत्रैव करणमित्यपि कदाचिदाशङ्का स्यात् कस्य-
चिन्मन्दमतेः, सापि माभूदित्येतदर्थं तदैवेत्येवकारः सुतरामुप-
पद्यते । खण्डान्तरव्युदासमात्रन्तु नातीव प्रयोजनम् । अन्तरे-
णाप्येवकारमेतस्यानपायात् । अतएव, स्तम्भिता-वर्द्धमानयोर्व्विशिष्य
अमावस्यापरिकीर्त्तनमिति धीमद्भिरनुचिन्तनीयम् ॥ ८ ॥

अवसिता अमावस्याकथा । अपर्यवसितामिदानीं पौर्णमासी-
कथामनुवर्त्तामहे ।—

त्रयः पौर्णमासीकाला भवन्ति ; सन्ध्या वाऽस्त-
मितोदिता वोच्चैर्वा ॥ १० ॥

त्रयः त्रिसङ्ख्याकाः, त्रिप्रकारकाः,—इति यावत् । पौर्णमास्य-
एव कालाः पौर्णमासीकालाः भवन्ति । ते खल्विमे विभज्य
प्रदर्शन्ते । सन्ध्या वा । सन्ध्या तावदुक्तलक्षणा । सा वा । अस्त-
मितोदिता वा । अस्तमिते उदितो यस्यां,—यस्यां किल पौर्ण-
मास्यामस्तमिते सवितरि पूर्णश्चन्द्रमाः समुदेति, सेयमस्तमितो-
दिता । सा वा । उच्चैर्वा । यस्याम् उच्चैः स्थिते,—कलाहीने समु-
दिते चन्द्रमसि, पश्चात् सवितुरस्तमयः स्यात्, सेयम् उच्चैः पौर्ण-
मासीत्युच्यते । सा वा । इयं किल चतुर्दशीमिश्रा भवति ।
पुराणेषुपि इत्यमेव पौर्णमासीप्रकाराः व्युत्पादिताः । तथाचोक्तम् ।

“ राका चानुमती चैव द्विविधा पूर्णिमा मता ।

पूर्वादितकलाहीने पौर्णमास्या निशाकरे ॥

पूर्णिमाऽनुमती ज्ञेया पश्चास्तमितभास्करे ।

यस्मात्तामनुमन्यन्ते देवताः पितृभिः सह ॥

तस्मादनुमती नाम पूर्णिमा प्रथमा स्मृता ।

यदा चास्तमिते सूर्ये पूर्णचन्द्रस्य चोद्गमः ॥

युगपत्, सोत्तरा रागात्तदाऽनुमतिपूर्णिमा ।

राकान्तामनुमन्यन्ते देवताः पिद्वभिः सह ।

रञ्जनाच्चैव चन्द्रस्य राकेति कवयोऽब्रुवन्” ॥

इति । पञ्चास्तमित—इति क्कान्दसः प्रयोगः । कलाहीने निशाकरे पूर्वमुदिते सति, यत्र भास्करोऽस्तमेति, सेयमनुमतौ नाम पूर्णिमोच्यते । इयमेव, ‘उच्चैः’—इति सूत्रिता । अस्तमिते सूर्ये पूर्णचन्द्रस्योद्गमः, युगपच्च सूर्यस्यास्तमयः पूर्णचन्द्रस्योद्गमश्च,— इति द्वयी राका भवति । अत्राद्या,—अस्तमितोदिता, द्वितीया सन्ध्येत्यस्मदौयं दर्शनम् । एतस्मात् लिङ्गात्,—सन्ध्या पौर्णमासी अपि, अस्तमयसन्ध्यासम्बन्धिनी गृह्यते, न पुनरुदयसन्ध्यासम्बन्धिन्यपि,—इति युक्तम् । सेयमभिद्यमानेऽप्यर्थे भिन्नयोराचार्ययोर्विभिन्ना रौतिरित्यनवद्यम् ॥ १० ॥

उच्चैः पौर्णमासी तावच्चतुर्दशीमिश्रा सुतरामुभयदिनगामिनी भवति, कतरा पुनरत्रोपोष्या ? तत्राह ।

अथ यदहः पूर्णो भवति ॥ ११ ॥

अथेत्यनन्तरायासुच्चैः पौर्णमास्यामेष विधिरिति दर्शयति । ‘अथशब्दः सूत्रभेदप्रज्ञापनार्थः । अन्यथा पूर्वेण सूत्रेणास्यैकसूत्रता स्यात्,—उच्चैर्वा यदहः पूर्णो भवति’—इत्येके वर्णयन्ति । यदह-
र्यस्मिन्नहनि पूर्णः सकलकलोपचयादखण्डमण्डलश्चन्द्रमाः भवति, तामुपवसेत्—इत्यर्थः ॥ ११ ॥

कदा पुनश्चन्द्रमाः सकलकलोपचयादखण्डमण्डलो भवति ? कः खलु ज्ञानोपायोऽस्यार्थस्य ?—इत्यस्यामाकाङ्क्षायामुच्यते,—

पृथगेवैतस्य ज्ञानस्याध्यायो भवति, अधीयीत वा तद्विद्वां वा पर्व्वागमयेत ॥ १२ ॥

पृथगन्य एव, एतस्य पूर्वविवक्षितस्य ज्ञानस्य, उपायभूतोऽध्यायः अधीयते—इत्यध्यायो ग्रन्थो भवति । तच्च ग्रन्थम्, अधीयीत वा—स्वयं वा पठेत्, तं विवक्षितज्ञानोपायं ग्रन्थं ये विदन्ति,—त इमे तद्विदो ज्योतिःशास्त्रविद उच्यन्ते । तेभ्यः सकाशात् वा पर्व्व दर्शपौर्णमासाख्यम् आगमयेत सम्यग् जानीयात् । कस्मिन् काले चन्द्रमाः क्षीयते ?—तदपि ज्ञानं ज्योतिःशास्त्रसापेक्षमेव,—इत्यभिप्रायः । तत्र क्षयकालः कात्यायनेनैव ज्योतिःशास्त्रादाकृत्य दर्शितः । पूर्णताकालः परमस्माभिर्वक्तुमवशिष्यते । पञ्चदश्यां पञ्चदशे मुहूर्त्ते किल चन्द्रमाः सकलकलोपचयादखण्डमण्डलो भवति,—इति ज्योतिःशास्त्रविदः कथयन्ति । श्लोकमपि उदाहरन्ति ।

“ पञ्चदश्यां पञ्चदशे मुहूर्त्ते चन्द्रमण्डलम् ।

यथा भवति, तद्वत्त्वं सदा भव, नृपोत्तम ! ” ।

इति । केनचित् ज्योतिःशास्त्रकुशलेन कश्चिद्राजा खल्वेवमुप-
श्लोकितः ।

“ राकामध्यगतश्चन्द्रः पूर्ण इत्यभिधीयते ” ।

इति च स्मरन्ति । कालवशात् पुनरेतस्यान्यथात्वं जातम् । युगपरिवृत्त्या किल कालभेदो गणितागतवस्तुषु भवति,—इति ज्योतिर्विदो वदन्ति । अतएव, ततः पराचीनेन ज्योतिःशास्त्रविदा भास्कराचार्येण सिद्धान्तशिरोमणावुक्तम् ।

“ कक्षाचतुर्थस्तरणेर्हि चन्द्रः
 कर्णान्तरे तिर्यगिनोयतोऽजात् ।
 पादोनषट्काष्टलवांतरेऽतो-
 दलं नृदृश्यस्य दलस्य शुक्लम् ” ।

इति ॥ १२ ॥ ० ॥

अथ यदहरूपवसथो भवति, तदहः पूर्वाह्ण एव
 प्रातराहुतिं हुत्वैतदग्नेः स्थण्डिलं गोमयेन समन्तं
 पर्युपलिम्पति ॥ १३ ॥

अथेति पूर्वप्रकृतार्थम् । पूर्वप्रकृते यस्मिन्नहनि उपवसथो भवति,
 तदहस्तस्मिन्नहनि प्रातराहुतिं ऊत्वा, पूर्वाह्ण एव, अग्नेरेतदधिकृतं
 स्थण्डिलम्, एतस्य अधिकृतस्याग्नेर्वा स्थण्डिलम् अग्न्यगारम्,
 गोमयेन गोश्रुता गोमयोदकेनेत्येतत् । समन्तं चतुरस्रं परि
 सर्वतोभावेनोपलिम्पति । एतदिति रसवतीनिरासार्थम् । तत्
 खल्वस्य द्वितीयमग्न्यागारम् । स्थण्डिलग्रहणं लौहादिभाण्डस्ये
 अग्नौ होमनिषेधार्थम् । पूर्वाह्ण एव उपलिम्पति,—इति सम्बन्धात्
 एवकाराच्च पूर्वाह्ण एव उपवसथं दर्शयति चतुर्दश्यामपि ।
 अन्यथा, प्रागावर्त्तनादिति सिद्धत्वादनुवादापत्तेः । अतएव पूर्वाह्ण-
 एव प्रातराहुतिं ऊत्वा,—इत्यपि न वर्ण्यते ।

सिद्धायामपि प्रातराहुतौ, प्रातराहुतिं ऊत्वा,—इति वचन-
 मौपवसथिके अहनि स्वयं होमकरणसूचनार्थम् । कथन्नाम ?
 ऊत्वा पर्युपलेपव्यम्—इति पर्युपलेपनहोमयोरेकः कर्त्ताऽवगम्यते ।

किमर्थं पुनरत्र स्वयं होमकरणं नियम्यते ? फलविशेषार्थमित्याह ।
अत्र हि स्वयं होमे कृते सर्वदैव स्वयं कृतो भवति । भवति चात्र
ब्राह्मणम् । “एते ह वै रात्री सर्वारात्रयः समवयन्ति ; या आपूर्य-
माणपक्षस्य रात्रयः ताः सर्वाः पौर्णमासी समवयन्ति, या अप-
चीयमाणपक्षस्य रात्रयस्ताः सर्वा अमावस्यां समवयन्ति, स
योहैवं विद्वान् स्वयमुपवसथं जुहोति, सर्वदा हैवास्य स्वयं कृतं
भवति”—इति ॥ १३ ॥ ० ॥

अथेध्मानुपकल्पयते ; खादिरान् वा, पालाशान्
वा ॥ १४ ॥

अथानन्तरं, श्रौत्यागार्थमिध्मान्,—

“प्रादेशद्वयमिध्मस्य प्रमाणं परिकीर्तितम् ।

एवंविधाः स्युरेवेह समिधः सर्वकर्मसु ।

समिधोऽष्टादशेध्मस्य प्रवदन्ति मनीषिणः ।

दर्शं च पौर्णमासे च कियास्वन्यासु विंशतिम् ” ।

इति कर्मप्रदीपोक्तलक्षणसंख्याकान् । वज्रवचनमावृत्त्यपेक्षम् ।
उपकल्पयते, उप समीपे अग्नोरित्यर्थात्, कल्पयते आसादयती-
त्यर्थः । इध्मान् विशिनष्टि,—खादिरान् खदिरमयान् वा, पाला-
शान् पलाशमयान् वा । खदिरपलाशौ प्रसिद्धौ । वाशब्दद्वयन्तु-
ल्यवद्विकल्पार्थम् । ते खल्विमे इध्माः यत्र न कर्त्तव्याः, तदप्याह
कर्मप्रदीपः ।

“अङ्गहोमसमित्तन्त्रसोध्यन्त्याख्येषु कर्मसु ।

येषाञ्चैतदुपर्युक्तं तेषु तत्सदृशेषु च ।

अक्षभङ्गादिविपदि जलहोमादिकर्माणि ।

सोमाहुतिषु सर्वासु नैतेष्विधौ विधीयते” ।

इति । अस्यायमर्थः । विवाहादिकर्माङ्गभूता ये होमास्ते अङ्ग-
होमाः—इत्युच्यन्ते । येऽपि समिद्धविष्कास्तन्त्रहोमाः । द्विविधाः
किल होमाः याज्ञिकसम्प्रदायप्रसिद्धाः,—क्षिप्रहोमास्तन्त्रहोमाश्च,—
इति । तत्र ये क्षिप्रं ह्वयन्ते,—तदमे सायंप्रातर्होमादयोऽनङ्गविस्तार-
युक्ताः क्षिप्रहोमा उच्यन्ते । ये तु परिसमूहनवर्हिराद्यङ्गविस्तारयुक्ताः,
तदमे तन्त्रस्येतिकर्तव्यताया यथोक्तायाः संबन्धात् तन्त्रहोमा उच्यन्ते ।
यश्च आसन्नप्रसवायाः सुखप्रसवार्थं सोध्यन्तीहोमः । येषाञ्च सायं-
प्रातर्वैश्वदेवहोमानाम्, उपरि पश्चात्, एतत् दध्माख्यं द्रव्यम्, उक्तम्
आन्नातम् । तेष्वेतेषु तत्सदृशेष्वेन्येषु च क्षिप्रहोमेषु । यः किल
ऊढायां यानेन पत्या नीयमानायामक्षभङ्गनद्धविमोक्षादिविपदि
नैमित्तिको होमो विहितः । यश्च,—“पौर्णमास्यां रात्रावविदा-
मिनि हृदे नाभिमात्रमवगाह्याक्षततण्डुलानृगन्तेष्वास्येन जुहुयात्
स्वाहेत्युदके”—इति काम्योजलहोमः, आदिपदात् यश्च पदवर्त्म-
होमः, याश्च सोमरसाहुतयः, तेषु एतषु सर्वेषु होमेषु दध्मो न
विधीयते,—इति ॥ १४ ॥ ० ॥

खादिरपालाशालाभे, विभीदकतिल्वकबाधकनीव-
निम्बराजवृक्षशाल्मल्यऽरलुदधित्यकोविदारश्लेष्मातक-
वर्जं सर्ववनस्पतीनाभिधोयथार्थं स्यात् ॥ १५ ॥

खादिरपालाशयोरलाभे असम्भवे, विभीदकादिवर्जमन्येषां

सर्वेषां वनस्पतीनामश्वत्थप्रभृतौनाम्, इध्मो, यथार्थम्, अर्थं प्रयोजनम् अनतिक्रम्य, स्यात्—आसादनीयो भवेत् । तदलाभे,—इत्यनभिधाय, खादिरपालाशालाभे,—इति जात्या द्रव्यमुपलक्षयन्नाचार्यस्तयो-
रलाभ एव सर्ववनस्पतीनामुपादानं, न तु तत्प्रतिनिध्योरपि कदर-
पारिभद्रयोरभावे,—इति दर्शयति । विभौदकादयो वृक्षजाति-
विशेषाः ॥ १५ ॥ ० ॥

विशाखानि प्रति लूनाः कुशावर्हिः ॥ १६ ॥

विहृष्टाः पृथग्भूताः शाखाः पत्राणि यस्मात् स्थानात्, तानि
विशाखानि—कुशस्कन्धप्रदेशा उच्यन्ते । तानि प्रति लक्ष्मीकृत्य लूना-
श्चिन्नाः कुशाः, वर्हिः—वर्हिःस्तरणार्थमासादयित्वा,—इत्यर्थः ।
वर्हिःसंज्ञकाः,—इति वा व्याख्येयम् । तदत्र विधेयप्राधान्यविवक्षयै-
कवचनं द्रष्टव्यम् । ‘वर्हिषः’—इति बहुवचनान्तमेव शूलपाणिः
पठति । तदा व्यक्त एवार्थः ॥ १६ ॥ ० ॥

उपमूललूनाः पितृभ्यः ॥ १७ ॥

उपमूले मूलसमीपदेशे लूनाः कुशाः, पितृभ्यः पितृकर्त्तार्यमा-
सादयितव्याः,—इति प्रसङ्गादिहोच्यते । ते खल्विमे पित्रर्थमा-
सादयितव्याः कुशाः मूलसमीपेऽप्यधोभाग एव लवितव्याः नोर्द्ध्व-
भागे । कस्मात् ?

“ हरितायज्ञियादर्भाः पीतकाः पाकयज्ञियाः ।

समूलाः पितृदैवत्याः कल्माषा वैश्वदेविकाः ” ।

इति कर्मप्रदीपे समूलत्वोपदेशात् । एके पुनरूपमूललूनानां समूलत्वासम्भवं मन्यमानाः, पिण्डास्तरणकुशानां च्छिन्नमूलत्व-विधायककात्यायनसूत्रं पश्यन्तोभ्रान्ताः सूत्रमिदं पिण्डास्तरण-कुशपरम्—इति वदन्ति । तदसङ्गतम् ! मूलादधस्तात्तत्रैव न एव समूलत्वोपमूललूनत्वयोः सम्भवात् ।

“ गोकर्णदीर्घाश्च कुशाः सकृच्छिन्नाः समूलकाः ” ।

इति तद्धृतवचनान्तरएव छिन्नानामपि कुशानां समूलत्व-दर्शनाच्च । कात्यायनस्तु न अस्मत्सूत्रकारः,—इति तत्सूत्रोपदर्शन-मत्रानुचितम् ॥ १७ ॥ ० ॥

तेषाममलाभे, शूकतृणशरशौर्यबल्वजमुतवनललुण्ठ-वर्जः सर्व्वतृणानि ॥ १८ ॥

तेषां यथोपदिष्टानां कुशानाममलाभे, शूकतृणादिवर्जं सर्व्व-तृणानि, वर्हिषस्तरणार्थमासादयितव्यानि, वर्हिःसंजकानि वा भवन्ति । तैः कुशार्थः कर्त्तव्यः—इत्यर्थः । शूकतृणं, शूकयुतं तृणम् । शूकानि फलपुष्पमञ्जर्यः । शरादयः, तृणजातिविशेषाः । यत् पुन-र्बल्वजविधायकं पुराणवचनम्—

“ कुशाः काशाः बल्वजाश्च तथाऽन्ये तीक्ष्णरोमशाः ।

मौञ्जश्च शादलश्चैव षड्दर्भाः परिकीर्त्तिताः ” ।

इति । तत् कौथुमादिव्यतिरिक्तविषयम् । ‘तीक्ष्णरोमशाः,—इति बल्वजानां विशेषणं, तेनात्र तद्व्यतिरिक्तबल्वजानां निषेधो-बोद्धव्यः’—इति नारायणोपाध्यायप्रभृतयः । तदसङ्गतम् । साधारण-

वचनव्यपाश्रयेण स्वशास्त्रसङ्कोचस्यान्याय्यत्वात् । ‘तथाऽन्ये’—इति बल्वजानां भेदेनैव तीक्ष्णरोमशानामवगमाच्च । अन्यथा, ‘तथाऽन्ये’—इति प्रमादपाठः स्यात् । षट्सङ्ख्याविरोधाच्च । षट्सङ्ख्या-कीर्त्तनं खल्वेवं विरुध्यते । तीक्ष्णरोमशत्वस्य बल्वजविशेषणत्वे पञ्चानामेवोपलम्भात् । न च—

“ पितृतीर्थेन देयाः स्युर्दूर्वाः श्यामाकमेवच ” ।

इति तत्पूर्ववचनोपात्ताभ्यां दूर्वाश्यामाकाभ्यां सङ्ख्यापूरणम् इति वाच्यम् । सप्तसङ्ख्याऽऽपत्तेः । तस्मात्, ततो भेदेनैव इह षष्ठा-मुपादानम् । षष्ठामेव वा मध्ये दूर्वाश्यामाकयोरितरापेक्षया उपा-देयत्वार्थं तयोः पूर्वं प्रातिस्विकतया कीर्त्तनम्,—इति वर्णनीयम् । ते खल्वत्र शाद्वलतयैव लभ्येते । यच्च,—शाद्वलम्—इति दूर्वादिषड्-विशेषणं पृथक्त्वे तु सप्तमापत्तेः,—इति वाचस्पतिमिश्रवर्णनम् । तदप्यनुचितमेव । विशेषणत्वाऽसङ्गतेः । शाद्वलस्यैकवचनान्ततया कुशादीनाञ्च बहुवचनान्ततया निर्देशात् परस्परमनाकाङ्क्षत्व-प्रतीतेः । मौञ्जश्च शाद्वलस्यैव—इति च मुञ्जादिभ्यो भेदेनैव शाद्वलस्यावगतेः । पूर्ववचनोपात्तयोः दूर्वाश्यामाकयोरत्रान्तर्भाव-स्योक्तत्वाच्च । षड्दर्भाः—इति खल्वत्र परिभाष्यते । तेषामेव दूर्वाश्यामाकयोः विशेषविवक्षया पूर्वोपादानम्—इत्यस्मदुक्तैव वर्णना । अतएव इह पठितानामपि कुशानाम्—

“ गोकर्णदीर्घाश्च कुशाः सहस्रच्छिन्नाः समूलकाः ” ।

इति पूर्ववचनपूर्वार्द्धे परिकीर्त्तनं सङ्गच्छते । तस्मात् पूर्ववचने पूर्वार्द्धेन प्रथमकल्पानां कुशानाम्, उत्तरार्द्धेन च अनुकल्पान्तरा-

पेक्षया अभ्यर्हितयोः दूर्वाश्यामाकयोः पृथगुपादानम्—इत्या-
दरणीयम् ॥ १८ ॥ ० ॥

आज्यंꣳस्थालीपाकीयान् ब्रीहीन् वा यवान् वा
चरुस्थालीं मेक्षणꣳसुवमनुगुप्ता अप इति ॥ १९ ॥

अत्र प्रतिपदम् उपकल्पयते—इति सम्बध्यते । कथम् ? आज्यम्
उपकल्पयते । स्थालोपाकीयान् स्थालीपाकसमर्थान्,—यावद्भिः
स्थालीपाको निर्वहति तावतो ब्रीहीन् वा यवान् वा, उपकल्पयते ।
चरुस्थालीम् उक्तलक्षणाम्, उपकल्पयते । मेक्षणम्—

“ दध्मजातीयमिभ्यार्द्धप्रमाणं मेक्षणं भवेत् ।

वृत्तञ्चाङ्गुष्ठपृथ्वयमवदानक्रियाक्षमम् ।

एषैव दर्वी यस्तत्र विशेषस्तमहं ब्रूवे ।

दर्वी द्वाङ्गुलपृथ्वया तुरीयोऽनन्तु मेक्षणम् ” ।

इति कर्मप्रदीपोक्तलक्षणम्, उपकल्पयते । सुवमुपकल्पयते ।
सुवलक्षणमुक्तम् । अनुगुप्ता अप उपकल्पयते । इतिना, अन्यदप्ये-
वभूतं दर्वीप्रभृतिकं सूचयति । उपकल्पनं चामीषामुदगग्राणा-
मग्रेरुत्तरतः प्राञ्चं प्राञ्चं प्रयोजनानुसारेण करणीयम् । तथाच
कर्मप्रदीपः ।

“ प्राञ्चं प्राञ्चमुदगग्रेरुदगयं समीपतः ।

तत्तथाऽऽसादयेद्द्रव्यं यद्यथा विनियुज्यते ” ।

इति । उपकल्पितानां चामीषां प्रसेकोवीक्षणमभ्युक्षणञ्चाद्भिः
कर्त्तव्यम् । तदाह गृह्यासंग्रहः ।

“द्रव्याणामुपकृतानां होमीयानां यथाविधि ।

प्रसिञ्चन् वीक्षणं कुर्यादद्भिरभ्युक्षणं तथा ” ।

इति । तदिदं द्रव्यासादनं स्थण्डिलोपलेपनात् परत एव करणीयम् । कस्मात् ? आचार्येण तथैव सूत्रितत्वात् । आचार्य-
पुत्रोऽप्याह गृह्यासंग्रहे ।

“भूमेः समूहनं कृत्वा गोमयेनोपलिप्य च ।

द्रव्याण्युत्तरतः स्थाप्य वृषीं कुर्याददङ्मुखीम्” ।

इति । तदनेनोपलेपनात् परं द्रव्यासादनमभिधाय, “लक्षणं
तत् प्रवक्ष्यामि”—इत्यादिना लक्षणमग्निस्थापनादिकञ्च परतो-
ऽभिहितवान् । अथैवमुदगग्रेर्द्रव्यासादनं कर्मप्रदौपोक्तं विरुध्यते ।
नैष दोषः । भविष्यताऽप्यग्निनोदीच्याः संबन्धोपपत्तेः । तथाच “पुरो-
डाशकपालेन तुषानुपवपति”—इत्यत्र यथा भविष्यता पुरोडाशेन
कपालस्याभिसंबन्धो निर्णीतः, तथैवात्रापि भविष्यतैवाग्निना उत्त-
रस्थाः संबन्धो बोद्धव्यः । अग्निस्थापनात् पूर्वमेव द्रव्यासादनस्योप-
देशादनन्यगतेर्वचनात् ॥ १९ ॥

यानि चानुकल्पमुदाहरिष्यामः ॥ २० ॥

यानि तैलादीन्यनुकल्पं प्रत्युदाहरिष्यामः । चशब्दात् यानि च
उलूखलादीन्युदाहरिष्यामः, तान्युपकल्पयते ॥ २० ॥ ० ॥

अथेदानीमुपवसतो व्रतमुच्यते,—

न तदहः प्रसृज्येत ॥ २१ ॥

तदहस्तस्मिन्नहनि, न प्रसृज्येत प्रकर्षेण त्यजेत् गृहम्—

इत्यर्थाद्गम्यते । सृज्यतिस्त्र्यजतिकर्मा । तदनेनास्य प्रवासे-
निषिध्यते । प्रसृज्येत—प्रकर्षेण दूरं गच्छेत्—इति वा व्याख्येयम् ॥

२१ ॥ ० ॥

दूरादपि गृहानभ्येयात् ॥ २२ ॥

अभ्येयात् आगच्छेत् । स्वयं होतुम् । तदहरिति वर्त्तते ॥ २२ ॥ ० ॥

अबहुवादी स्यात् ॥ २३ ॥

बहु वदितुं शीलं यस्य,—सोऽयं बहुवादी. स न भवति,—
इत्यबहुवादी, स्यात्, तदहरिति वर्त्तत एव । तदत्र,—ताच्छी-
त्यर्थकनिणिप्रत्ययात् वृथैव बहुवादी न भवेत्, व्याख्यानादौ
खल्वदोषएव बहुकथनेऽपि,—इति दर्शयति ॥ २३ ॥ ० ॥

अन्यतस्तु धनं क्रीणीयान्न विक्रीणीत ॥ २४ ॥

अन्यतः सकाशात् धनं द्रव्यं क्रीणीयात्, न तु स्वयं विक्री-
णीत अन्यस्मै । तदहरित्येव । तदत्र तुशब्दो भिन्नक्रमेण
योजनीयः, अनर्थको वा । “मिताक्षरेष्वनर्थकम्”—इति वचनात् ॥

२४ ॥ ० ॥

सत्यं विवदिषेत् ॥ २५ ॥

ऋजुरक्षरार्थः । सत्यं वदेत्,—इति वक्तव्ये, सत्यं विवदिषेत्,
—इति सूत्रयन्नाचार्यो मनसाऽप्यसत्यं वक्तुं नेच्छेदित्युपदिशति ॥

२५ ॥ ० ॥

अथापराह्ण एवाप्त्यौपवसथिकं दम्पती भुञ्जी-

यातां; यदेनेयोः काम्यं स्यात्, सर्पिमिश्रं स्यात्;
कुशलेन ॥ २६ ॥

अथ दध्नाद्याहरणानन्तरम्, आशुत्य, अपराह्ण एव दम्पती
भुञ्जीयाताम्—इति भिन्नक्रमेण योजनीयम् । कुतः? पूर्वाह्ण एव
स्नानस्याम्नानात्, तद्वाधे च कारणविशेषाभावात् । तथाच स्मरणम् ।

“चतुर्थे च तथा भागे स्नानार्थं मृदमाहरेत् ।

तिलपुष्पकुशादीनि स्नानञ्चाकृत्रिमे जले ” ।

इति । “अपराह्णे व्रतोपायनीयमश्रीयाताम्”—इति च तन्मा-
न्तरे अपराह्ण एवानयोर्भोजनोपदेशात् । तस्माद् यथोक्तएवार्थः ।

अह्नोऽपरो भागः, अपराह्णः । तत्रैव भुञ्जीयाताम्,—इत्येक-
भोजनमनयोर्नियम्यते,—द्विर्भोजनप्राप्तौ भोजनान्तरव्युदासार्थम् ।
किं भुञ्जीयाताम्? औपवसथिकम् । उपवसथेन संसृष्टं—तत्रापि
यदविरुद्धम् । तत्रापि एनयोर्दम्पत्योर्यत् काम्यं कमनीयं रुचितम्—
इत्येतत् । स्यात्, भवति । सर्पिमिश्रं घृतमिश्रञ्च स्यात् । यच्च
कुशलेन सुखेन, परिणमति,—इति वाक्यशेषः । एतदुक्तं भवति ।
इत्यमौपवसथिकमल्पं भुञ्जीयातां, यत् भुक्तमनयोः सुखेन परिण-
मति, न मनागपि शरीरवैषम्यमुत्पादयति,—इति । एवं खल्व-
विघ्नेन श्रौयागः सम्पत्स्यते,—इत्यभिप्रायः । किम्पुनस्तदौपवसथिकम्?
लवणादिवर्जम्,—इति ब्रूमः । कुतः? गृह्यान्तरवचनात् । तथा-
चोक्तम् ।

“लवणं मधु मांसञ्च चारं श्वो येन ह्ययते ।

उपवासे न भुञ्जीत, नोरुत्रौ च किञ्चन ” ।

इति । अत्र, उरुरात्रौ किञ्चन न भुञ्जीत,—इत्युपादानात्,
दिवा दैवादभोजने, रात्रेः प्रथमयामेऽपि भोजनं दर्शयति ।

“ दिवोदितानि कर्माणि स्वकाले न कृतानि चेत् ।

शर्वर्थाः प्रथमे यामे तानि कुर्यादतन्त्रितः ” ।

इति च स्मृत्यन्तरम् ॥ २६ ॥ ० ॥

इति महामहोपाध्यायराधाकान्तसिद्धान्तवागीशभट्टाचार्यात्मज-
श्रीचन्द्रकान्ततर्कालङ्कारस्य कृतौ गोभिलीयगृह्यसूत्रभाष्ये प्रथम-
प्रपाठकस्य पञ्चमी खण्डिका ॥ ० ॥

गोभिलीयगृह्यसूत्रे

प्रथमप्रपाठके षष्ठी खण्डिका ।

अथेदानीमौपवसथिकभोजननियमद्रुढिन्ने ब्राह्मणमुदाहरति,—
मानतन्तव्यो होवाचाहुता वा एतस्य मानुष्याहुति-
भवति ; य औपवसथिकं नाश्नाति ॥ १ ॥

मानतन्तव्योनाम कश्चिदाचार्यः ह किल उवाच । किम्
उवाच ? तदुच्यते । न ऊता अऊता फलरहिता,—इत्येतत् । वै—
इत्यनर्थको निपातः । एतस्य, औपवसथिकम् अनश्वानस्य मानु-
ष्याहुतिर्मनुष्योपकारार्था आहुतिः, सायंप्रातर्होमवैश्वदेवादिलक्षणा,
भवति । ऊताऽपि मानुष्यहुतिरऊता भवति— सर्वोऽपि होमो-
निष्फलो भवतीत्यर्थः । मानुष्याहुतिः प्राणाग्निहोत्रलक्षणा वा ।
तथाच स्मर्यते ।

“ गृहस्थो ब्रह्मचारी च यस्त्वनश्वंस्तपश्चरेत् ।

प्राणाग्निहोत्रलोपेन अवकीर्णो भवेत्तु सः ” ।

इति ।

“ अनश्वान् ब्रह्मचारी च आहिताग्निश्च ते त्रयः ।

अश्वन्त एव सिध्यन्ति नैषां सिद्धिरनश्वताम् ” ।

इति चैवमादि । तथाचावश्यं होतव्या मानुष्याहुतिः प्राणाग्नि-
होत्रलक्षणा अस्य न ऊता भवतीत्ययं प्रत्यवैतीत्यभिप्रायः । एतस्य,—

इति आचार्य एव विवृणोति । 'य औपवसथिकं नाश्नाति' न भुङ्क्ते ॥ १ ॥ ० ॥

किञ्च । स खल्वयम्,—

अनीश्वरो ह क्षोधुको भवत्यकाम्योजनानां पापव-
सीयसी हास्य प्रजा भवति ॥ २ ॥

न ईश्वरोऽनीश्वरो ह किल भवति । सर्वत्रैश्वर्यमस्य व्याहन्यते
स्वस्य द्रव्येऽपि,—इत्यर्थः । क्षोधुकः क्षुद्युक्तः,—अदृष्टः सदा भवती-
त्यर्थः । न काम्योऽकाम्योऽकमनीयोऽस्पृहणीयो जनानां लोकानां
भवति । किञ्च । पापवसीयसी पापशीला, ह किल अस्य औप-
वसथिकमनश्श्रुवानस्य, प्रजा सन्ततिर्भवति । पापं प्रसिद्धं वसीयः
पुण्यम् । तदभयवत्यस्य प्रजा भवति,—इति वा वर्णनीयम् ॥ २ ॥ ० ॥

अनश्श्रुवानस्य दोषमभिधाय, अथेदानीं वैपरीत्येनाश्श्रुवानस्य
गुणा अभिधीयन्ते,—

य औपवसथिकं भुङ्क्त ईश्वरो ह भवत्यक्षोधुकः
काम्यो जनानां वसीयसी हास्य प्रजा भवति ॥ ३ ॥

वसीयसी कल्याणी पुण्यवतीत्यनर्थान्तरम् । सुस्थिरा,—इति भट्ट-
भाष्यम् । अपापवसीयसी,—इति पाठे,—पापवसीयसी व्याख्याता,
सा न भवतीत्यपापवसीयसी । कृतभाष्यमन्यत् ॥ ३ ॥ ० ॥

यस्मादौपवसथिकमनश्श्रुवानस्यैते दोषाः, अश्श्रुवानस्य चैते गुणा-
भवन्ति,—

तस्मात् यत् कामयेतौपवसथिकं भुञ्जीयाताम् ॥ ४ ॥

यदौपवसथिकं कामयेत गृहपतिः, व्यत्यादा कामयेयातां दम्पती, तद्भुञ्जीयाताम् ॥ ४ ॥ ० ॥

अथेदानीमन्यदपि व्रतमभिधीयते,—

अथ एवैतां रात्रिं शयीयाताम् ॥ ५ ॥

अधो भूमावेव न पत्यङ्गादौ । स्वस्तरन्तु न निषिध्यते । एतां उपवसथदिवसीयां रात्रिं शयीयातां दम्पती ॥ ५ ॥

तौ खलु जाग्रन्मिश्रावेवैतां रात्रिं विहरेयातामिति-
हासमिश्रेण वा केनचिद्वा ॥ ६ ॥

तौ दम्पती । खल्वित्यनर्थको निपातः । जाग्रन्मिश्रौ जाग्रदवस्थ-
यैव स्वापं मिश्रयन्तौ, एतामौपवसथिकां रात्रिं विहरेयातां नये-
याताम्—इत्यर्थः । कथं जाग्रन्मिश्रौ भवेताम् ? तदच्यते । इति-
हासमिश्रेण । भावप्रधानोऽयं निर्देशः । इत्यभावे तृतीया । इति-
हासमिश्रतया—तदालोचनयेत्येतत् । इतिहासमिश्रेण केनचित्
सङ्गवहारेण वा,—इति वा व्याख्येयम् । अन्येनापि केनचित्
पुण्यकथादिना वा,—इत्ययमभ्युपायो जाग्रन्मिश्रत्वे ॥ ६ ॥

जुगुप्सेयातान्वेवाव्रत्येभ्यः कर्मभ्यः ॥ ७ ॥

जुगुप्सेयातां निन्देताम् । अव्रत्येभ्यः, व्रते साधु व्रत्यं, तन्न भवती-
त्यव्रत्यं,—व्रतविरुद्धमुच्यते । तेभ्यः कर्मभ्यः ग्राम्यधर्मादिभ्यः,—तानि
कर्माणि त्यक्तुम्—इत्यर्थः । गोप्तुम् इच्छा वा जुगुप्सोच्यते । तदा

खल्वन्येभ्यः आत्मानं रक्षितुम् इच्छेताम्—इति व्यक्तैव वचनव्यक्तिः ।
तुशब्दः सम्भवकालं व्यवच्छिनत्ति । एवशब्दश्च, प्रकृतं नियमयन्
व्यतिरेके व्रतभङ्गमवगमयति । अतएव स्मर्यते,—

“ स्मरणं कीर्तनं केलिः प्रेक्षणं गुह्यभाषणम् ।
सङ्कल्पोऽध्यवसायश्च क्रियानिष्पत्तिरेवच ।
एतन्मैथुनमष्टाङ्गं प्रवदन्ति मनीषिणः ।
अनुरागात् कृतञ्चैव ब्रह्मचर्यविरोधकम् ।
विपरीतं ब्रह्मचर्यमेतदेवाष्टलक्षणम् ” ।

इति ।

“ उपवासे तथा यौनं हन्ति सप्त कुलानि वै ।
स्त्रीणां सम्प्रेक्षणात् स्पर्शात्ताभिः कङ्कथनादपि ।
ब्रह्मचर्यं विपद्येत, न दारेष्वृतुसङ्गमात् ” ।

इति चैवमादि । अत्र च, सम्प्रेक्षणात्, सङ्कथनात्,—इत्यत्र
सरागत्वं संग्रहस्यार्थः, साहचर्यात् स्पर्शोऽपि तथा,—इति शूलपा-
ण्डुपाध्यायाः । तुशब्दश्चशब्दार्था वा,—गात्राभ्यङ्गादीनि समुच्चि-
नोति । कस्मात् ?

“ गात्राभ्यङ्गं शिरोऽभ्यङ्गं ताम्बूलञ्चानुलेपनम् ।
व्रतस्थो वर्जयेत् सर्वं यच्चान्यद्वलरागकृतम् ” ।

इत्येवमादिस्मरणात् ॥ ७ ॥ ० ॥

न प्रवसन्नुपवसेदित्याहुः ॥ ८ ॥

प्रवसन् प्रवासमनुतिष्ठन् न उपवसेत्,—इत्याहुरेके आचार्याः ।

एतस्मादेवावगम्यते,—प्रवसन्नप्युपवसेत्,—इत्यन्ये आचार्या मन्यन्ते—
इति ॥ ८ ॥ ० ॥

यदा तु खलु प्रवसन् गृहपतिर्नोपवसति, तदाऽपि,—

पत्न्या व्रतं भवतीति ॥ ९ ॥

पत्न्या व्रतमौपवसधिकं भवति,—इति आङ्गराचार्याः ॥ ९ ॥

तदेवं प्रवसता नोपवस्तव्यम्,—इत्येकेषामाचार्याणां मतं, प्रव-
सताऽप्युपवस्तव्यम्—इति चापरेषाम् । एतस्मिंश्च विकल्पे सति,—

यथा कामयेत, तथा कुर्यात् ॥ १० ॥

कृतभाष्यमेतत् ॥ १० ॥ ० ॥

एवमेवाहिताग्नेरप्युपवसथो भवति ॥ ११ ॥

आहिताग्निः पञ्चाग्निरुच्यते । स च,—

“पवनः पावनस्त्रेता यस्य पञ्चाग्नयोगृहे” ।

इति स्मृत्युक्तः । पवन आवसथ्योऽग्निः, पावनः सभ्योऽग्निः यः
शीतापनोदनाद्यर्थं बज्रषु देशेष्वपि विधीयते,—इति कुल्लूकभट्टः ।
त्रेता दक्षिणाग्निगार्हपत्याहवनीयलक्षणमग्नित्रयम् । ऋज्व २त् ।
त्रैपासनाग्निमधिवृत्य उपवसथस्य सूत्रितत्वादाहिताग्नेरेष न प्राप्नो-
तीत्येवमतिदिश्यते ॥ ११ ॥ ० ॥

यच्चाग्नायो विदध्यात् ॥ १२ ॥

आग्नायते अभ्यस्यते,—इत्याग्नायो वेद उच्यते । स खल्वग्नायः

शास्त्रान्तरीयोऽपि यदन्यद्विदध्यात्, तदपि कर्त्तव्यम्,—इति वाक्य-
शेषः । अध्वर्युप्रत्ययत्वादग्निहोत्रस्य तदान्नायविहितं कुर्यादित्यभि-
प्रायः । चः समुच्चये, पूर्वोक्तमेव समुच्चिनोति ॥ १२ ॥ ० ॥

अथ पूर्वाह्ण एव प्रातराहुतिं हुत्वाऽग्नेर्नामिं परि-
क्रम्य दक्षिणतोऽग्नेः प्रागग्रान् दर्भानास्तौर्य्य ॥ १३ ॥

अथापरदिने प्रातराहुतिं ऊत्वा । सिद्धाया अपि प्रातराहुतेः
पुनरभिधानं क्रमार्थम् । कथन्नाम ? प्रातराहुतिं ऊत्वा समिदा-
धानान्तं विधाय वक्ष्यमाणं कर्म कुर्यात् । कुतः ?

“आधाय समिधञ्चैव ब्रह्माणमुपवेशयेत्” ।

इति कर्मप्रदीपदर्शनात् । “अग्निमुपसमाधाय दक्षिणतो-
ब्रह्मासनमास्तौर्य्य” इति च गृह्यान्तरम् । नैतदेवम् । कस्मात् ?
स्वशास्त्रविरोधात् । तथाच गृह्यामंग्रहः ।

“लेखनाभ्युक्षणे कृत्वा निहितेऽग्नौ समिद्देत् ।

ततो भूमिग्रहं कृत्वा कुर्यात् परिसमूहनम् ।

ब्रह्माणमुपसंकल्प्य चरुश्रपणमारभेत्” ।

इति । कर्मप्रदीपोक्तस्तु क्रम आधानविषयः । कथं ज्ञायते ?
तत्रैव तदभिधानात् । गृह्यान्तरमप्यन्येषामेव न तस्माकम् । स्वशास्त्र-
विरोधापत्तेः । कात्यायनादिभिर्हि तत् सूत्रितम् । ते किल
काष्ठादिशाखिनां सूत्रकाराः । तथाच भूमिजपं तृतेन परिसमूहनञ्च
कृत्वा वक्ष्यमाणं कुर्यादित्ययमत्र कर्मक्रमः । अधिकमग्रे वक्ष्यामः ।
तद्यमर्थः । प्रातराहुतिं ऊत्वा पूर्वाह्ण एव—प्रतिपदभावेऽपि,—

इत्यवोचाम । अग्रेण पूर्वया दिशा, अग्निं परिक्रम्य अग्निं प्रदक्षिणौकृत्य गत्वा, दक्षिणतो दक्षिणस्यां दिश्यग्नेः । सार्व-
विभक्तिकस्तसिल् ।

“उदग्धारामविच्छिन्नानामग्न्यमारभ्य दक्षिणाम् ।

दद्याद्ब्रह्मासनस्थाने सर्वकर्म्मसु नित्यशः” ।

इति गृह्यासंग्रहवचनात्, अविच्छिन्नां वारिधारां दत्वा, प्राग-
यान् दर्भान् आस्तीर्य, ब्रह्मोपवेशनार्थम् । निरस्यति,—इति वक्ष्य-
माणेन सम्बन्धः । तच्च निरसनं ब्रह्मणः कर्म,—इति वक्ष्यामः ।
ततश्च, एतदन्तं कर्म याजमानिकम् । कथन्तर्हि आस्तरणनिरसनयोः
सम्बन्धः ? समानकर्त्तृकत्वाभावात् । कुतः पुनः समानकर्त्तृकत्वमन्तरेण
न सम्बन्ध उपपद्यते ? क्वाप्रत्ययबलात्,—इति चेत् ;—इति चेत्
भवान् पश्यति क्वाप्रत्ययबलादेतदवगम्यते ; समानकर्त्तृकया
कयाचित् क्रियया सममत्र सम्बन्धेन भवितव्यम्,— इति अत्रोच्यते ।
नान्यथोपपत्तेः । नैष दोषः । कस्मात् ? अन्यथाऽप्युपपत्तेः क्वाप्रत्ययस्य ।
कथम् ? पूर्वकालतामाचार्यतया । तत्राप्येष दृश्यते,—इति वक्ष्यामः ।
‘अन्यच्चेष्टेत्’—इति वा व्यवहिततरेण वक्ष्यमाणेन सम्बन्धो वर्णनीयः ।
एवं किल भट्टनारायणादयो व्याचक्षिरे । श्लोकश्चात्र भवति ।

“येन यस्याभिसम्बन्धो दूरस्थस्यापि तस्य सः ।

अर्थतो ह्यसमर्थानामानन्तर्यमकारणम्” ।

इति । अतिक्रान्तसंबन्धश्च गोभिले ग्रहीतव्य इति चोक्तं
गोभिलपुत्रेण । तच्च पुरस्तादपदर्शितम् ॥ १३ ॥ ० ॥

अथेदानीं ब्राह्मं कर्म अभिधीयते,—

तेषां पुरस्तात् प्रत्यङ्मुखस्तिष्ठन् सव्यस्य पाणोरङ्गु-
ष्ठेनोपकनिष्ठिकया चाङ्गुल्या ब्रह्माऽऽसनात् तृणमभि-
संगृह्य दक्षिणापरमष्टमं देशं निरस्यति,—निरस्तः
परावसुरिति ॥ १४ ॥

तेषां यजमानास्तृतानां दर्भाणां, पुरस्तात् पूर्वस्यां दिशि,
प्रत्यङ्मुखः पश्चिमाभिमुखः, तिष्ठन् ऊर्ध्वः सन्, सव्यस्य वामस्य, पाणेः
करस्य, अङ्गुष्ठेन, उपकनिष्ठिकया—कनिष्ठसमीपदेशस्था अङ्गुली
उपकनिष्ठा अनामिका च उच्यते, उपकनिष्ठैव उपकनिष्ठिका,
तथा च अङ्गुल्या, ब्रह्मा ब्रह्मतया परिकल्पितः इदानीमपि कया-
चिद्विवक्षया ब्रह्मा—इत्युच्यते । आसनात्—तदर्थकल्पितात् यजमा-
नास्तृतात् कुशमयात्, तृणं दर्भरूपम्, अभि संगृह्य गृह्यत्वा,
दक्षिणापरं—दक्षिणस्याश्च अपरस्याश्च दिशोरन्तरालम्, अतएव,—
अष्टमम् उभयदिगष्टमांशं, देशं दिग्विभागं ; नैऋतकोणम्,—
इत्येतत् । तं प्रति, निरस्यति प्रक्षिपति ;—निरस्तः परावसुः,—
इति, अनेन मन्त्रेण ।

तदिदं निरसनं ब्राह्मं कर्म—इति विज्ञायते । कुतः ? ब्रह्मा,—
इति कतेनिर्देशात् । लाट्यायनसूत्रेणाच्च । स खल्वाचार्योऽन्यत्रैव
याजमानं कर्म सूत्रयित्वा, “सर्वत्र ब्रह्मा दक्षिणत उदङ्मुखः कुर्या-
द्धं मेभ्योऽन्यत्”—इति ब्राह्मं कर्म वक्तुमुपक्रममाणः तत्रैव प्रकरणे,—
“तद्दक्षिणतो निरस्तः परावसुरिति दक्षिणा तृणं निरस्येत्,
आवसोः सद्ने मीदामीत्युपविशेत्”—इति सूत्रयाञ्चकार । तदनेन,

निरसनं ब्राह्मं कर्म,—इत्यवगच्छामः । अतएव तेनैव “दक्षिणाद्धे
तु सदसः पूर्वमुपवेशनं प्रस्तोतुः प्रत्युपवेशनं ब्रह्मोपवेशनेन ;
निरस्तः परावसुरिति दक्षिणा त्वणं निरस्येत्, आवसोः सद्ने
मौदामीत्युपविशेत्”—इति ब्राह्मं कर्म निरसनमुपवेशनञ्च अन्यत्रा-
प्यतिदिष्टम् । एतस्माच्च कारणात् नात्र आसनेन ब्रह्मणः सम्बन्धः,
अपितु निरसनेनैव,—इत्यवगन्तव्यम् ।

ये तु ब्रुवते,—‘नात्र ब्रह्मेत्यासनेन सम्बन्धः, उपवेशनात् पूर्वं
तत्सम्बन्धाभावात्’—इति : तान् प्रति वक्तव्यम् । तदर्थपरिकल्पि-
तत्वादामनस्य अस्यत्र कोऽपि सम्बन्धः—इत्यकामेनापि वाच्यम् ।
लोकेऽपि देवादर्थपरिकल्पितासनादौ देवासनादिव्यपदेशाः
शतशो दृश्यन्ते । “लोके येष्वर्थेषु प्रसिद्धानि पदानि, तानि
सति सम्भवे तदर्थान्येव सूत्रेषु”—इति खल्वनुक्रमणिका शास्त्र-
तात्पर्यविदाम् । “पुरोडाशकपालेन तुषानुपवपति”—इति च
भविष्यता पुरोडाशेन कपालस्य व्यपदेशो दृश्यते । तस्मात्,—यथा,
“प्रैतु होतुश्चमसः”—इत्यत्र, होता यत्र चमति चमिष्यति
अचमौद्वा स होतुश्चमसः,—इति चमसिनां शेषभक्षाधिकरणे
निर्णीतं, तथा अत्रापि ब्रह्मा यत्र आस्ते आसिष्यते आसिष्ट वा,
तद्ब्रह्मामनम्,—इति शक्यते वक्तुम् । अनयैव दिशा,—ब्रह्मामनमा-
स्तौर्य,—इति, दद्याद्ब्रह्मामनस्थाने,—इति, ब्रह्मामने निधाय,—इति
चैवमादयः शतशः व्यपदेशाः समुपपद्यन्ते । एतावन्मात्रे पुनरत्र
कारणेऽभ्युपगम्यमाने ब्रह्मासनात्—इति यथाश्रुत एवार्थो वर्णनीयः
स्यात् । ब्रह्मामनयोरिदानीमपि सम्बन्धस्य अस्माभिरुपपादितत्वात् ।

श्रुत्या खल्वासनसम्बन्धो ब्रह्मणोऽत्रावगम्यते, वाक्येन च व्यवहित-
योजनया निरसनसम्बन्धश्चिकौर्षितः ।

कथन्तर्हि प्रकृतेऽपि निरसनेन सम्बन्धः ? ननु श्रुत्या आसन-
सम्बन्ध एव स्यात् । स्यादेतदेवं, यदि शास्त्रान्तरमस्यां वर्णनायां
कारणं न स्यात् । अस्ति चात्र स्पष्टं शास्त्रान्तरम् । आसन-
सम्बन्धेऽपि ब्रह्मणो न ज्ञायते,—को निरस्यति ?—इति ।
अवश्यमत्र कर्त्ता कश्चित् कल्पयितव्यः । स तावदुपस्थितत्वात्
बलवच्छास्त्रान्तरबलाच्च ब्रह्मैव कल्पयितुमुचितः । न खल्वत्र
यजमानः कर्त्ता साक्षादुपदिश्यते, सन्निधीयते वा । क्वाश्रुतेः
पूर्वापरौभावमात्रेणापि चरितार्थत्वात् । स खल्वत्र चिकल्पयिषितः ।
न तु शक्यते कल्पयितुम् । यन्थान्तरविरोधात् । तदपि खल्वस्म-
च्छास्त्रमेव, किमिति यदृच्छाकल्पनया उपरुध्येत ! । उभयसम्ब-
न्धस्य च वक्तुमावश्यकत्वे, निरसनसम्बन्ध एव तावदुचितो वर्णयि-
तुम् । गुणप्रधानभावेनोभाभ्यामन्वये च प्रधानानुरूपैव विभक्ति-
रभियुक्तैरनुमन्यते । तस्मादस्मदुक्तमेव समाधानमादरणीयम् ॥

१४ ॥ ० ॥

अप उपस्पृश्याथ ब्रह्माऽऽसन उपविशत्यावसोः
सदने सौदामौति ॥ १५ ॥

अप उदकम्, उपस्पृश्याचम्य स्पृष्ट्वा वा, अथानन्तरं ब्रह्मा
आसने यथोक्ते उपविशति.—आवसोः सदने सौदामौत्यनेन
मन्त्रेण । तदत्र सूत्रमनवमृश्यैव,—‘आवसोः सदने सौद,—इति
यजमानो ब्रूयात् । एतदन्तमेव कर्म याजमानिकम् । सौदामि,—

इत्यभिधाय ब्रह्मा उपविशेत्—इति भवदेवभट्टकल्पना समुल्ल-
सिता ॥ १५ ॥ ० ॥

स खल्वयम्,

अग्निमभिमुखो वाग्यतः प्राञ्जलिरास्त आकर्मणः
पर्यवसानात् ॥ १६ ॥

अग्निम् अभिमुखः आभिमुख्येनाग्निमुखः,—उदङ्मुख इत्यर्थः ।
वाग्यतो नियमितचवनः प्राञ्जलिः प्रकृष्टोऽञ्जलिर्यस्य, सोऽयं
प्राञ्जलिः कृताञ्जलिपुटः सन् आस्ते । कियन्तं कालमास्ते ? आ
कर्मणः पर्यवसानात् । परि सर्वतोभावेन कर्मणः अवसानं
समाप्तिः कर्मणः पर्यवसानम्, तत्पर्यन्तम् । किमिदं कर्म ? यत्
क्रियते यजमानेन, तदिदं यागादि कर्म । कुत्र पुनरस्य सर्वतो-
भावेन अवसानम् ? दक्षिणादाने—इति ब्रूमः । कुतः ? तच्च
तद्विधानात् । कर्मान्ते खल्वेषा विधीयते । अदत्तायां खल्वस्यां
कृतमपि कर्म न परिसमाप्यते, निष्फलत्वात् । अतएव,—‘कृतो-
यज्ञस्त्वदक्षिणः’—इति स्मरन्ति । आह, दक्षिणायाः अनेन अङ्गत्वम्
केवलमुच्यते, तदभावे च कर्मणो वैगुण्यात् निन्देयम् ? तर्हि
व्यक्तमस्याम् अदत्तायां कर्म न परिसमाप्यते, अपि तु दत्ताया-
मेव,—इति यथोक्त एवार्थः । अतएव,—आ वसोः सीदामि,—इति
ब्रह्मोपवेशनमन्त्रलिङ्गमनुगृह्यते । भट्टनारायणप्रभृतयस्तु वर्ण-
यन्ति—‘कर्म, कृताकृतप्रत्यवेक्षणम्’—इति ॥ १६ ॥ ० ॥

स खलु वाग्यतोऽपि,—

भाषेत यज्ञसंसिद्धिम् ॥ १७ ॥

भाषेत वदेत्, यज्ञसंसिद्धिं यज्ञस्य सम्यक् सिद्धानुकूलां वाचम्;—
यदा खल्वन्यथैव होत्रा कर्म क्रियते, तदा यज्ञस्य सम्यक् सिद्ध्य-
र्थम्,—एतदेवं कुरु, कृत्वा चैतदेतत् कुरु,—इत्येवमादिलक्षणम् ।
एतदन्यत्र अस्य वाग्यतत्त्वम्—इत्यर्थः । १७ ॥

तत्रापि—

नायज्ञियां वाचं वदेत् ॥ १८ ॥

अयज्ञियां यज्ञानर्हामसंस्कृतां वाचं न वदेत् । भवति चात्र
ब्राह्मणम् । “साधुभिर्भाषितव्यं, नापभ्रंसितवै न स्नेच्छितवै”—इति ॥
१८ ॥ ० ।

यद्ययज्ञियां वाचं वदेत् ; वैष्णवीमृचं यजुर्व्वा जपेत् ॥ १९ ॥

यदि कुतश्चित् कारणात् अयज्ञियामसंस्कृतां वाचं वदेत्,—
तर्हि वैष्णवीं विष्णुदेवताकाम् ऋचम्—इदं विष्णुर्विचक्रमे,—
इत्यादिलक्षणां जपेत् । मुख्यश्चायं पक्षः, इह वाग्ब्रह्माश्रवणात् ।
तदसम्भवे, यजुर्व्वा जपेत् । यजुश्च, विष्णोः शिरोऽसि—इत्यादि-
लक्षणम्,—इति भट्टनारायणोपाध्यायः । विष्णोरराटमसि—
इत्यादिलक्षणम्,—इति रघुनन्दनादयः । तदत्र भगवन्तो भूमिदेवाः
प्रमाणम् ॥ १९ ॥ ० ॥

अपिवा नमोविष्णवे इति ब्रूयात् ॥ २० ॥

अपि वा, ऋग्यजुषोर्जपासम्भवे, नमो विष्णवे इत्येवं ब्रूयात् ॥ २० ॥

यद्युवा उभयं चिकीर्षेद्वौचश्चैव ब्रह्मात्वञ्चैवैतेनैव
कल्पेन छत्रं वोत्तरासङ्गं वोदकमण्डलुं दर्भवटुं वा
ब्रह्मासने निधाय, तेनैव प्रत्याव्रज्याथान्यच्छेष्टेत् ॥ २१ ॥

यद्यसति ब्राह्मणान्तरे । उ वै,—इत्यनर्थकौ निपातौ । एवमेके ।
यद्युवा,—इति निपातसमुदायो यद्यर्थे । एवमपरे । उभयं
चिकीर्षेत् कर्तुमिच्छेत् । तदनेन लिङ्गेन विधिरनुमीयते ;—
अमम्भवे उभयमपि स्वयं कुर्यात्,—इति । तदिदमभिहित-
मस्माभिः,—‘अथ यदि दधि पयो यवागूं वा’—इत्येवमादिके सूत्रे ।
किं पुनस्तदुभयम् ? तदच्यते । हौत्रं होतुः कर्म चैव, ब्रह्मत्वं ब्रह्मणः
कर्म चैव । तर्हि, एतेनैव कल्पेन पूर्वोक्तयैव आवृता, अग्रेणाग्निम्—
इत्येवमादिकया । एवकारकरणात्,—आवसोः मदने मीदामि,—
इति मन्त्रोऽपि एवमेवाविकृतः पठनीयः,—इत्यवगम्यते । कायया
त्रायते—इति कृत्रम् आतपत्रं वा, उत्तरासङ्गमुत्तरीयं वा, उदक-
मण्डलुम् उदकप्ररितं कमण्डलुं वा, दर्भवटुं कुशब्राह्मण वा,—

स खल्वयं दर्भवटुर्यथानिर्मातव्यः, तदाह गृह्यासंग्रहपरिशिष्टम् ।

“ ऊर्ध्वकेशो भवेद्ब्रह्मा लम्बकेशस्तु विष्टरः ।

दक्षिणावर्त्तको ब्रह्मा वामावर्त्तस्तु विष्टरः ” ।

इति । अत्र च,—

“ द्विरावृत्त्याथ मध्ये वै अर्द्धावृत्त्याऽन्तदेशतः ।

ग्रन्थिः प्रदक्षिणावर्त्तः स ब्रह्मग्रन्थिसंज्ञकः ” ।

इति पुराणवाक्यमप्यनुसन्धेयम् । दर्भपरिमाणञ्चात्र नास्ति,—
इत्याह कर्मप्रदीपः ।

“यज्ञवास्तुनि मुष्ट्याञ्च स्तम्भे दर्भवटौ तथा ।

दर्भसङ्ख्या न विहिता विष्टरास्तरणेष्वपि” ।

इति । एवञ्च,—

“पञ्चाशद्भिः कुशैर्ब्रह्मा तदर्द्धेन च विष्टरः” ।

इति वचनं यदि समूलं, तदा सम्भवामम्भवाभ्यां नियमानिय-
मयोर्व्यवस्थितो विकल्पः,—इति परिशिष्टप्रकाशः । शाख्यन्तरौ-
यम्,—इति तत्त्वकारः । वस्तुतस्तु पञ्चाशद्भिर्वा अनियतसंख्यकैर्वा
कुशैर्ब्रह्मा भवेदिति विकल्प आदरणीयः । द्वयोरेव स्वशास्त्रे
उपदिष्टत्वात् । कात्यायनः किल कर्मप्रदीपे दर्भवटौ दर्भसंख्या
न विहितेत्याह । आचार्यपुत्रस्तु गृह्यसंग्रहे,

“कतिभिस्तु भवेद्ब्रह्मा कतिभिर्विष्टरः स्मृतः ?

पञ्चाशद्भिः कुशैर्ब्रह्मा तदर्द्धेन तु विष्टरः” ।

इति पञ्चाशद्भिः कुशैर्ब्रह्मा भवतीत्यभिहितवान् । एवञ्चाचार्य-
पुत्रस्यैतद्वचनमित्यविदुषस्तत्त्वकारस्य शाख्यन्तरीयत्वकल्पनं कल्पन-
मेव ।

“पञ्चभिर्नवभिर्वापि सार्द्धद्वितयवेष्टितम् ।

ॐकारेणैव मन्त्रेण द्विजः कुर्यात् कुशद्विजम्” ।

इति संख्यानंतरं कौथुमादिव्यतिरिक्तविषयम् ।

तमिमं दर्भवटुं वा, ब्रह्मामने निधाय स्थापयित्वा, तेनैव पथा,
येन पूर्वं परिक्रमणं कृतं तेनैव पथा अप्रदक्षिणेनाग्निं प्रत्याव्रज्य
आगत्य पूर्वस्थानम्—इत्येतत् । अथानन्तरम्, अन्यत् वक्ष्यमाणं
चेष्टेत् चेष्टेत, कुर्यादित्यर्थः ।

अचाङ्गः अथेतिविशिष्टमानन्तर्यं द्योतयति । किन्तत् ? यथोपयोगमुत्तरतोऽग्नेर्द्रव्याणामधोमुखानामुदगग्राणां पूर्वपूर्वक्रमेण आसादनं, वीक्षणं, प्रोक्षणञ्च अङ्गिः कृत्वा । तदेतत् । कुतः ? शास्त्रान्तरदर्शनात् । तथाच कर्मप्रदीपः ।

“प्राञ्चं प्राञ्चमुदगग्नेरुदगग्रं समीपतः ।

तत्तथाऽऽसादयेद् द्रव्यं यद् यथा विनियुज्यते ” ।

इति । सांख्यायनगृह्यम् । “उत्तरतोऽग्नेर्यथोपयोगमवाञ्चि पात्रा-
ण्यासादयेत्”—इति ।

“द्रव्याणामुपकृतानां होमीयानां यथाक्रमम् ।

प्रसिञ्चन् वीक्षणं कुर्यादङ्गिरभ्युक्षणन्तथा ” ।

इति च स्मृत्यन्तरम् । इदञ्च द्रव्यासादनाद्यनन्तरं भूमिजपादिकं चर्व्वनङ्गे द्रष्टव्यम् । चर्व्वङ्गे तु कर्मणि द्रव्यासादनाद्यनन्तरमेव चरुश्रपणमाचार्यः सूत्रयिष्यति,—‘अथोन्नूखलमुषले’—इत्यादि । ततश्च चर्व्वङ्गके कर्मणि, द्रव्यासादनाद्यनन्तरं चरुश्रपणं अनन्तरं भूमिजपादिकं कर्त्तव्यम् । अतएव, कर्मप्रदीपकङ्गिः, ‘तिर्य्यगूर्द्ध-
समिन्मात्रा’—इत्यादिना, ‘शूर्पं वैणवमेवच’—इत्येवमन्तेन ग्रन्थेन चर्व्वङ्गमभिधाय,—‘दक्षिणं वामतो वाह्यम्’—इत्यादिना भूमिजप-
परिसमूहनहस्तविन्यासोऽभिहितः । तस्माद् ब्रह्मस्थापनद्रव्यासाद-
नादिचरुश्रपणेभ्यः परं भूमिजपपरिसमूहनादिकम्—इति भवदेव-
भट्टवौरेश्वररघुनन्दनप्रभृतयः । भट्टभाष्ये तु,—भूमिजपं, श्रुचेन
परिसमूहनञ्च कृत्वा ब्रह्मस्थापनं कर्त्तव्यम्,—इत्युक्तम् । सरलापरि-
शिष्टप्रकाशकाराभ्यान्तु,—भूमिजपानन्तरं चरुश्रपणम्—उक्तम् ।

इदन्विह वक्तव्यम् । कर्मप्रदीपकता पदार्थानामुपन्यासमात्रं
 कृतं न तु क्रमोऽपि तेषामभिहितः । तत्र चर्व्वङ्गमभिधाय भूमि-
 जपप्रकाराभिधानात् खल्वानुमानिकः क्रमः परिचिकल्पयिषितः ।
 स चायमाचार्यपुत्रोपदिष्टक्रमविरोधाद्भवितुं नार्हति । तथाच
 “लेखनाभ्युत्तरे कृत्वा”—इत्यादि पुरस्ताददाहृतम् । तस्मादाचार्य-
 पुत्रवचनात् भूमिजपं त्यजेन परिसमूहनञ्च कृत्वा ब्रह्मस्थापनं
 कर्त्तव्यं ततश्चरुश्रवणमित्यादरणीयम् । आचार्योऽपि ब्रह्मस्थापनात्
 परं चरुश्रवणं सूत्रयिष्यति । अन्यच्चेष्टेदित्यनर्थकं तर्हि, ननु
 “अथोलूखलमुषले”—इति सूत्रयिष्यत्येव । नानर्थकम् । कथं कृत्वा ?
 सामान्यविशेषभावोपपत्तेः । ‘अन्यच्चेष्टेत्’ इति सामान्यतः सूत्रयित्वा
 अथोलूखलमुषले,—इति विशेषतः सूत्रणमुपपद्यते । सामान्यप्राप्तेस्तु
 विशेषकथनमपुनरुक्तमेव । शास्त्रे चास्मिन् पुनरुक्तिरनुमतैवाचार्य-
 स्येति च निवेदितमधस्तादेव । आदरार्थत्वाच्च । आदरार्थमपि
 पुनरुपादानं शास्त्रे बल्लमुपलभ्यते । यत्र चरुर्नास्ति, तत्र, अन्य-
 दाज्यमंस्कारादिकमित्यभिप्रायेण वा वचनमेतमुपपादनीयम् ।
 द्रव्यासादनन्तु आस्तां तावदिदानीं, यावदग्निस्थापनादपि पूर्वं
 करणीयमिति पुरस्तादेव व्यवस्थापितम् । सांख्यायनगृह्यन्तु
 नास्माकमित्यनुदाहरणम् ॥ २१ ॥ ० ॥

इति महामहोपाध्यायराधाकान्तमिद्वान्तवागीशभट्टाचार्यात्मज-
 श्रीचन्द्रकान्ततर्कालङ्कारस्य कृतौ गोभिलीयगृह्यसूत्रभाष्ये प्रथम-
 प्रपाठकस्य षष्ठी खण्डिका ॥ ० ॥

गोभिलीयगृह्यसूत्रे

प्रथमप्रपाठके सप्तमी खण्डिका ।

अथोलूखलमुषले प्रक्षाल्य सूर्पञ्च पश्चाद्ग्रेः प्रागग्रान्
दर्भानास्तौर्योपसादयति ॥ १ ॥

अथेति आनन्तर्यार्थं पूर्वप्रकृतार्थं वा । पूर्वमासादिते उलू-
खलमुषले सूर्पञ्च—इत्येतत् त्रयम्—

“मुषलोलूखले वार्त्तं खायते सुदृढे तथा ।

इच्छाप्रमाणे भवतः सूर्पे वैणवमेवच” ।

इति कर्मप्रदीपेकलक्षणम्, प्रक्षाल्य, पश्चाद्ग्रेः प्रागग्रान् दर्भा-
नास्तौर्यं तत्रोपसादयति स्थापयतीत्यर्थः । पूर्वं खल्वग्रेरुत्तरतः
समामादितानां सूर्पोलूखलमुषलानामिदानीमग्रेः पश्चिमतः स्थापनं
कर्त्तव्यं निर्वापाद्यर्थम् । तत्रोलूखलमुषले खदिरादियज्ञियवृक्षमये ।
“वारुणान्यहोममंयुक्तानि”—इति वचनात् वारुणमयानि वा । ‘सूर्पे
वैणवमेवच,’—इत्यत्र, ‘सूर्पे चैषिकमेवच,’—इति केचित् पठन्ति ।
तत्रैषिकग्रहणं वैणवस्याप्युपलक्षणार्थमिति भट्टभाष्यम् । विममास-
करणं पृथक् संस्कारप्रज्ञापनार्थम् ॥ १ ॥ ० ॥

अथ हविर्निर्व्विपति व्रीहीन् वा यवान् वा कर्सेन
वा चरुस्थाल्या वा ॥ २ ॥

अथानन्तरम् आसादिते तस्मिन्नलूखले हविर्निर्व्विपति प्रक्षिपति ।

हविर्विग्निनष्टि,—‘ब्रौहीन् वा यवान् वा’ । केन निर्वपति ? तदु-
च्यते । कंसेन वा चरुस्थाल्या वा ॥ २ ॥ ० ॥

कथं निर्वपति ? तदभिधायते—

अमुष्मै त्वा जुष्टं निर्वपामीति देवतानामादेशः
सकृत् ; द्विस्तूष्णीम् ॥ ३ ॥

अमुष्मै त्वा जुष्टं निर्वपामीति अनेन मन्त्रेण, देवतायाः वेद-
मेयत्यागोद्देश्यायाः नान्न आदेशः—आदिश्यते इत्यादेशः समुच्चारणं
यथा भवति, तथा सकृदेकवारं निर्वपति, ‘द्विः’ वावद्वयं तूष्णीम-
मन्त्रं निर्वपतीति मन्त्रः । तेन, ‘अग्नये त्वा जुष्टं निर्वपामि’—
इत्येवमादिमन्त्रेण सकृन्निरूप्य तूष्णीं द्विर्निर्वपेत् ।

अत्र च यावता निरूपेण होमो निर्वर्त्यते किञ्चिच्चावशिष्यते,
तावत् परिमितमेव हविर्निर्वप्यम् । बज्रदैवत्ये च चरौ न प्रत्येक-
मेवानुनिर्वापौ कर्तव्यौ, किन्तु तन्त्रेण द्वावेवानुनिर्वापौ सर्वशेषे
करणीयौ । तदेतत् सर्वं कर्मप्रदोषः स्पष्टयाञ्चकार । तथा चोक्तम् ।

“ चरुः समग्रनीयोयस्तथा गोयज्ञकर्मणि ।

वृषभोत्सर्जने चैव अश्वयज्ञे तथैवच ।

आवण्यां वा प्रदोषे यः कृष्यारम्भे तथैवच ।

कथमेतेषु निर्वापाः ? कथञ्चैव जुहोतयः ?

देवतासंख्यया ग्राह्या निर्वापाश्च पृथक् पृथक् ।

तूष्णीं द्विरेव गृह्णीयात् होमश्चापि पृथक् पृथक् ।

यावता होमनिर्वृत्तिर्भवेदा यत्र कीर्तिता ।

शेषञ्चैव भवेत् किञ्चित्तावन्तं निर्वपेच्चरुम् ” ।

इति । अत्र, एतेषु इति, एतत्प्रकारेण्येवपीत्यर्थः । प्रका-
रान्तरमाह गृह्यासंग्रहः ।

“ चतुर्मुष्टिश्चरुः कार्यश्चतुर्णामुत्तरोऽपिवा ” ।

इति मुष्टिः पलमिति गृह्यासंग्रहभाष्ये वक्ष्यामः ॥ ३ ॥ ० ॥

अथ पश्चात् प्राङ्मुखोऽवहन्तमुपक्रमते ; दक्षिणो-
त्तराभ्यां पाणिभ्याम् ॥ ४ ॥

अथेति पूर्वप्रकृतार्थम् । अथ पूर्वप्रकृतेन आसादितेन मुषलेन
पश्चादनन्तरं प्राङ्मुखः प्राङ्मुख आसीनः, पूर्वप्रकृतानेव निरुप्तान्
व्रीहीन् वा यवान् वा अवहन्तुम् । अवहननं कण्डनम्-इत्याख्यायते ।
उपक्रमते आरभेत । कथम् ? दक्षिणोत्तराभ्यां, दक्षिणः करः उत्तरः
उपरिगतो ययोः पाण्योस्ताभ्यां दक्षिणोत्तराभ्यां पाणिभ्यां गृहीतेन
मुषलेनेत्यर्थः । “उपक्रमते इति वचनादुपक्रम एवायं नियमः ।
ततश्च शिष्येनापि पश्चादवहननं कारयतो न दोषः”—इति भट्ट-
भाष्यम् ॥ ४ ॥ ० ॥

त्रिः फलीकृतास्तण्डुलान् दिर्देवेभ्यः प्रक्षालयेदि-
त्याहुर्दिर्मेनुष्येभ्यः सकृत् पितृभ्य इति ॥ ५ ॥

त्रिवारत्रयम् अवघातेन फलीकृतान्—फल निष्पत्तौ—इति
स्मरणात् निष्पत्तौकृतान् तण्डुलान् कृतच्छटनानित्यर्थान्निभ्यते ।
एतदुक्तं भवति । मुषलेन तथाऽवहन्तव्यं यथा वारत्रयावघातेन
तण्डुला निष्पद्यन्ते—इति । तथाच स्मरणम् ।

“ कण्डनं सेचनञ्चैव तथैवोलूखलक्रिया ।

सकृदेव पितृणां स्याद्देवे त्रित्वं विधीयते ” ।

इति । अन्ये त्वाङ्गः—‘फलीकरणं तण्डुलानां कंबूकापनयनं कूटनमिति प्रसिद्धम् । सकृत् कण्डनेनैवापनीततुषांस्तण्डुलान् कृत्वा ततः त्रिः फलीकृतान् कूटितान्’—इति । तदिदं सकृत् कण्डन-वचनममङ्गतम् । देवे त्रित्वम्—इति स्मरणात् । अपरे तु व्याचक्षते,—‘त्रिः फलीकृतान् त्रिधा वितुषीकृतान् कण्डनप्रच्छटनाभ्यामिति शेषः’,—इति । तदेतत् मनौषिभिश्चिन्तनीयम् । तानिमांस्तण्डुलान् त्रिवारत्रयं देवेभ्यः प्रक्षालयेदित्याहुर्ब्रुवन्ति आचार्याः । अनेनैव सूत्रशेषोव्याख्यातः ॥ ५ ॥ ० ॥

पवित्रान्तर्हिताः स्तण्डुलानावपेत् ॥ ६ ॥

प्रक्षालितांस्तण्डुलान् पवित्रान्तर्हितान् । पवित्रम्

“ अनन्तर्गर्भिणं साग्रं कौशं द्विदलमेवच ।

प्रादेशमात्रं विज्ञेयं पवित्रं यत्र कुत्रचित् ” ।

इति कर्मप्रदीपोक्तलक्षणम्, अन्तर्हितं व्यवहितं येषां, तान् पवित्रान्तर्हिताः कृत्वा आवपेत् निःक्षिपेत् चरुस्थाल्याम् । चरुस्था-ल्यामुत्तराग्रं पवित्रं निःक्षिप्य तण्डुलान्निःक्षिपेत्—इति तत्त्वकार-प्रभृतयः ॥ ६ ॥ ० ॥

कुशलशृतमिव स्थालीपाकं अपयेत् प्रदक्षिणमुदा-युवन् ॥ ७ ॥

कुशलः पाक-निपुणो भण्यते । तेन शृतं पक्वमिव स्थालीपाकं

अपयेत् पचेत् । इवेति निपातः । कौटुशं पुनः शृतं कुशलशृत-
मिव भवति ? उच्यते । अदग्धम् अकठिनम् अनतिशिथिलम्
अवौतरसम् किल शृतं कुशलशृतमिव भवतीत्याचक्ष्महे । कुतः ?
लोकप्रसिद्धेः । कर्मप्रदौपोऽप्याह ।

“ स्वशाखोक्तश्वरुः खिन्नोह्यदग्धोऽकठिनः शुभः ।

न चातिशिथिलः पाच्यो न च वौतरसो भवेत् ” ।

इति । प्रदक्षिणं दक्षिणावर्त्तनं यथा भवति, तथा उदायुवन्—
'यु मिश्रणे'—इ त स्मरणान्मेक्षणेनोर्द्ध्वमौषन्मिश्रयन्नवघट्टयन्नित्येतत् ।
अपयेदतिसम्बन्धः । मेक्षणेन—इति कुतो लभ्यते ? 'तस्मिन्नेवाग्नौ
अपयत्योदनचरुञ्च मांसचरुञ्च पृथङ्मेक्षणाभ्यां प्रदक्षिणमुदायुवन्,—
इत्यन्वष्टक्ये दर्शनात् ॥ ७ ॥ ० ॥

शृतमभिघार्योदगुदास्य प्रत्यभिघारयेत् ॥ ८ ॥

शृतं पक्वं स्फुटितं चरुम् अभिघार्य आज्यसुवेणाप्लाव्य उदगुत्त-
रस्याम् अग्नेः उदास्य उत्तार्य प्रत्यभिघारयेत् पुनस्तथाऽऽप्लावयेत् ।
अभिघारणं चेदं शृतं पवित्रान्तर्हितं कृत्वा करणीयम् । तथाच
गृह्यासग्रहः ।

‘ पवित्रान्तर्हितं कृत्वा चरुं प्राज्ञोऽभिघारयेत् ।

उदास्य चैव विधिना एवं तन्त्रं न लुप्यते ” ।

इति । ॥ ८ ॥ ० ॥

अग्निमुपसमाधाय कुशैः समन्तं परिस्तृणुयात् ; पुर-
स्तादक्षिणत उत्तरतः पश्चादिति ॥ ९ ॥

अग्निम् उपसमाधाय समिद्धिः समिध्य प्रज्वाल्य—इत्येतत् ।
 कुशैः पूर्वभासादितैः विशाखानि प्रति लूनैः समन्तं ममन्तात् सर्वतः
 सर्वांसु दिक्षु इत्यर्थः । परिस्तृणुयात् आच्छादयेत् विकिरेत् वा ।
 कथम् ? पूर्वस्यां दक्षिणस्याम् उत्तरस्यां पश्चात्—इत्यनेन क्रमेण ।
 ॥ ८ ॥ ० ॥

सर्वतस्त्रिवृतं पञ्चवृतं वा ॥ १० ॥

सर्वतः सर्वांसु दिक्षु त्रिवृतं वारत्रयं, पञ्चवृतं पञ्चकृत्वो वा,
 परिस्तृणुयात्—इत्यनुवर्तते ॥ १० ॥ ० ॥

कथम्यनरेकं परिस्तरणं सम्पद्यते ? यस्य त्रिः पञ्चकृत्वो वा
 करणमुपदिश्यते । तदुच्यते,—

बहुलमयुग्मसंहतम् ॥ ११ ॥

बहुलं बहुलणकम् । अयुग्मसंहतं,—युग्मञ्च संहतञ्च युग्मसंहतम्—
 इति द्वन्द्वैकवद्भावः, तच्च भवतीत्ययुग्मसंहतम्, अयुग्ममसंहतञ्चेत्यर्थः ।
 केचित्तथैव पठन्ति । असंहतम् असंलग्नं पृथक् पृथगित्यनर्थान्तरम् ।
 तदेवं प्रतिदिशमयुग्मैः परस्परमसंलग्नैर्बहुभिस्तृणैरेकमपरिस्तरणं
 सम्पद्यते, तस्य खल्वस्य त्रिः पञ्चकृत्वो वा करणमुपदिश्यते—इत्यर्थः ।
 तत्त्वकारेणाप्यभिहितं—‘प्रतिदिशं दर्भत्रयेणावृतानि कृत्वा तेषां
 मूलानि तथैवाच्छादयेत्’—इति । तच्च दर्भत्रयेणेति न नियमपरं
 वाक्यम् । कस्मात् ? परिस्तरणे दर्भसंख्यानियमाभावात् । तच्च
 पुरस्ताददाहृतमस्माभिः । तदिदं परिस्तरणं पूर्वस्याम् उत्तरान्ता-
 दक्षिणान्तं यावत्, दक्षिणस्यां पूर्वान्तात् पश्चिमान्तं यावत्, यथा

दक्षिणस्यां तथोत्तरस्यां, यथा पूर्वस्यां तथा पश्चादिशि कर्त्तव्यम् ।
कुतः पुनरेवमुच्यते ? कुशानां प्रागग्रत्वानुरोधात् । ‘प्राची सौम्या-
पराजिता’—इति च स्मरणादिति वदन्ति ।

तदेतत् परिस्तरणस्वरूपप्रतिपादनपरं सूत्रम्,—‘बहुलभयुग्म-
संहतम्’—इति, न तु ‘त्रिवृतं पञ्चवृतं वा’—इत्यस्य विशेषार्थम् ।
बहुलभयुग्मम्—इत्यनुवादापत्तेः । यच्च,—“त्रिवृतं पञ्चवृतं वा”—
इत्यनेनैवायुग्मत्वे सिद्धे अयुग्ममित्येकावृतस्यापि प्राप्त्यर्थम् । तथाच
गृह्यान्तरम् । “सकृत् त्रिर्वा प्रदक्षिणं प्रतिदिशमग्नेस्तृणोति”—इति
रघुनन्दनादृतं भट्टनारायणादिमतम् । तदसङ्गतम् । न ह्येतत्
विशेषार्थं सूत्रं, किन्तु हि ?—परिस्तरणस्वरूपप्रतिपादनार्थम्—
इत्यवोचाम । न खल्वदर्शिते परिस्तरणस्वरूपे त्रिवृतं पञ्चवृतं वा—
इति समञ्जसं वचनम् । अदर्शिते हि स्वरूपे कस्य त्रिवृतं
पञ्चवृत्ता उपदिश्येत । तदिदमर्थतः सूत्रं—‘तच्चोदकेषु मन्त्राख्या’—
इतिवदादितो द्रष्टव्यम् । तदेवं स्थिते, अयुग्मम्—इत्यस्य कुत-
एवानुवादापत्तिः ?—येन तत्परिहारार्थमेकाऽप्यावृतं परिकल्प्येत ।
कथमन्यथा, बहुलम्—इत्यत्र अनुवादता परिहरणीया ? नित्यानु-
वादतया परिहारश्चान्यत्रापि समानः । गृह्यान्तरमपि प्रदक्षिणं
परिस्तरणं विरधत् कौथुमादीनामन्यत्रावतिष्ठते । ‘पुरस्तादक्षिणत-
उत्तरतः पश्चात्’—इति खल्वाचार्यः सूत्रयाञ्चकार ॥ ११ ॥ ० ॥

अथेदानीं परिस्तरणप्रकारोऽभिधीयते,—

प्रागग्रैरग्रैर्मूलानि च्छादयन् ॥ १२ ॥

प्रागग्रैः प्राक्कृताग्रैः कुग्रैः पश्चादास्तृतैरग्रैरग्रप्रदेशैर्न मध्यैर्नापि

मूलैः पूर्वास्तृतानां कुशानां मूलानि पश्चादयन् स्तृन्वन् परिस्तृणु-
यात् ॥ १२ ॥ ० ॥

एकस्तावदयं परिस्तरणप्रकार उक्तः, अथेदानीमन्योऽपि प्रकार-
उच्यते,—

पश्चाद्वाऽऽस्तीर्य दक्षिणतः प्राञ्चं प्रकर्षति तथोत्त-
रेण ॥ १३ ॥

पश्चाद्दिश्यग्नेरास्तीर्य दक्षिणतः प्राञ्चं प्रकर्षति प्रकिरन्नयति,
तथा तेनैव प्रकारेणोत्तरेणोत्तरतः प्राञ्चं प्रकर्षति । उभयहस्तेन
कुशान् गृहीत्वा दक्षिणहस्तगृहीतैर्दक्षिणतः परिस्तृणोति सव्यहस्त-
गृहीतैरपि सव्यतः—इति भट्टनारायणोपाध्यायाः ॥ १३ ॥ ० ॥

दक्षिणोत्तराण्यग्राणि कुर्यात् ॥ १४ ॥

दक्षिणानि च तान्युत्तराणि चेति दक्षिणोत्तराणि कुशाग्राणि
कुर्यात् । दक्षिणहस्तगृहीतानि कुशाग्राण्युत्तराणि उपरिष्ठात्—
ऊर्ध्वं पूर्वस्यां दिशि—इत्येतत् । अर्थात् सव्यहस्तगृहीतान्यधराणि
पश्चाद्दिशीत्यर्थः ।

एवं वा,—

दक्षिणानि च उत्तराणि च—इति विग्रहः । दक्षिणस्यामग्राणि
दक्षिणदिग्गतानि, उत्तरस्याञ्चोत्तराणि—उत्तरदिग्गतानि कुर्यात् ॥

१४ ॥ ० ॥

एष परिस्तरणन्यायः सर्वेषाहुतिमत्सु ॥ १५ ॥

एषोऽनन्तरोक्तः परिस्तरणप्रकारः सर्व्वेष्वाहुतिमत्सु—यत्र यत्र
ह्ययते तत्र तत्र भवत्यन्यत्र सायंप्रातर्होमादिभ्यः । स्तरणादधः
प्रोक्तेष्वन्येष्वपि क्षिप्रहोमेषु न भवति परिस्तरणमिति ह्यवोचाम ।
यत्र पुनश्चरुर्न क्रियते, तत्रापि परिस्तरणं न करणीयम् । ब्रह्मैव
तत्र परिस्तरणस्थानीयो भवति । तदाह गृह्यासंग्रहः ।

“ब्रह्माणं स्तरणं विद्याच्चरुयत्र न कल्पितः” ।

इति ॥ १५ ॥ ० ॥

कुशानां तत्प्रतिनिधौनाञ्च खल्वभावे,—

परिधीनप्येके कुर्व्वन्ति शामीलान् पाणान् वा ॥ १६ ॥

परिधीन्—

“बाहुमात्राः परिधय ऋजवः सत्वचोऽव्रणाः ।

त्रयोभवन्त्यशीर्णाग्रा एकेषान्तु चतुर्दिशम्” ।

इति कर्मप्रदीपोक्तलक्षणसंख्याकान्, एके आचार्याः कुर्वन्ति
परिस्तरणार्थम् । तानेव विगिनष्टि । शामीलान् शमीमयान्,
तदमम्भावे पाणान् पलाशमयान् वा । परिधीनां विन्यासप्रकार-
माह कर्मप्रदीपः ।

“प्रागग्रावभितः पश्चादुदगग्रमथापरम् ।

न्यसेत् परिधिमन्यश्चेदुदगग्रः स पूर्वतः” ।

इति । त इमे परिधयो गृह्याकर्मासु न करणीयाः । कुशाद्य-
भावेऽप्यदकाञ्जलिभिरेव तत्र परिधिकृत्यं निर्वर्त्यते । तथाच
गृह्यासंग्रहः ।

“परिधीस्तु न कुर्वीत गृह्याकर्मसु याज्ञिकः ।

उदकाञ्जलयस्त्रिस्त्रस्ते वै परिधयः स्मृताः” ।

इति ॥ १६ ॥ ० ॥

उत्तरतोऽपां पूर्णः सुवः प्रणीता ॥ १७ ॥

उत्तरतः उत्तरस्यां दिश्यग्रेरपाम् उदकेन पूर्णः सम्भृतः सुवो-
यथोक्तलक्षणः प्रणीता भवति । तदनेन संस्कारविशेषादाप एवा-
भिधीयन्ते । ताभिश्च पर्युक्षणपवित्रमार्ज्जनादय उदकार्थाः
कर्त्तव्याः—इत्यभिप्रायः । “प्रणीताभिरुदकार्थः कार्यः”—इति च
गृह्यान्तरम् ॥ १७ ॥ ० ॥

भावे न वा स्यादित्येके ॥ १८ ॥

भावः सत्तेत्यनर्थान्तरम् । भावे अन्यस्य महतः पात्रस्य, अनन्त-
रोक्तः सुवः स्याद्वा अदृष्टार्थम्, न वा स्यात्,—इत्येके आचार्या-
मन्यन्ते । सेयं विहितप्रतिषिद्धा प्रणीता गृह्याकर्मसु नोपकल्प-
यितव्या । कुतः ?

“विहितप्रतिषिद्धाञ्च प्रणीतां नोपकल्पयेत्” ।

इति गृह्यासंग्रहोक्तेः ॥ १८ ॥ ० ॥

वर्हिषि स्थालीपाकमासाद्येधमभ्याधायाज्यं संस्कु-
रुते ॥ १९ ॥

वर्हिषि आस्तृते, स्थालीपाकं चरुम् आसाद्य स्थापयित्वा, इधं
यथोक्तलक्षणम् अभ्याधाय,

“ दध्मोऽप्येधार्थमेवाग्नेर्हविराहुतिषु स्मृतः ” ।

इति कर्माप्रदीपदर्शनात्,

“ दध्मः सन्नहनादानं चरुश्रपणमेवच ।

तूष्णीमेतानि कुर्वीत समस्तञ्चेधमाददेत् ” ।

इति गृह्यासंग्रहवचनाच्च अमन्त्रकमग्नौ प्रक्षिप्य अन्यत्राङ्ग-
होमादिभ्यः । इज्यते अनेनेत्याज्यं संस्क्रुते वक्ष्यमाणेन विधिना ॥

१८ ॥ ० ॥

किन्तदाज्यम् ?—इत्यत आह,—

सर्पिस्तैलं दधि पयो यवागूं वा ॥ २० ॥

सर्पिर्घृतम् । अयं तावन्मुख्यः कल्पः । तदलाभे तैलं तिलस्नेहम् ।
तदसम्भवे दधि । तदभावे पयः क्षीरम् । तस्याप्यलाभे यवागूं वा ।
संस्क्रुते—इति प्रतिपदं सम्बध्यते । सर्वमेतदाज्यमुच्यते, इत्यभि-
प्रायः । तदाह गृह्यासंग्रहः ।

“ अग्निना चैव मन्त्रेण पवित्रेण च चक्षुषा ।

चतुर्भिरेव यत् पूतं तदाज्यमितरद्दृतम् ।

घृतं वा यदि वा तैलं पयो वा यदि यावकम् ।

आज्यस्थाने नियुक्तानामाज्यशब्दोविधीयते ” ।

इति ॥ २० ॥ ० ॥

तत एव वह्निषः प्रादेशमात्रे पवित्रे कुरुते ॥ २१ ॥

ततस्तस्मादास्तीर्णशेषादेव वह्निषः सकाशात्,—इति अन्यद्

वर्हिरामृतं व्यवच्छिद्यते । यस्मादेव वर्हिषः कुशमादाय आस्तरणं कृतं, तस्मादेव वर्हिषः,—इत्यर्थः । अन्ये त्वाङ्गः,—तत एव आसृता-
देव वर्हिषः—इति । तदमङ्गतम् । कस्मात् ? उच्यते । न खल्वेतत्
सम्भवति एकमेव वर्हिः स्तरणाय च पवित्रकरणाय च—इति । न
खल्वेकैव कुक्कुटी रन्ध्रनाय च कल्प्यते प्रसवाय च ! । न चैकत्र-
विनियुक्तानां वर्हिषामसति विशेषवचने अन्यत्र विनियोगः शक्यते
वक्तुम् । इदमेव विशेषवचनम्—इति चेत् । न, प्रमाणाभावात् ।
नास्ति अत्र किञ्चित् प्रमाणं भवदभिमत एवार्थाऽस्य वचनस्य—इति ।
अन्यथा खल्वेतदस्माभिव्याख्यातम् । अस्ति च विनियुक्तशेषं वर्हिरिति
तदेव ग्रहीतुमुचितम् । तथा चोक्तम् । “विरोधे च श्रुतिविशेषाद-
व्यक्तः शेषः”—इति । ततो विस्तीर्णशेषादिति च भट्टभाष्यम् ।

प्रादेशमात्रे विस्तृततर्जन्यङ्गुष्ठप्रमाणे । प्रमाणार्थं मात्रट् । पवित्रे
कुरुते । द्विवचनं दलापेक्षम् । प्रादेशमात्रस्य वर्हिर्द्वयस्य खल्वत्र
पवित्रौकरणमुपदिश्यते । न हि द्विदलपवित्रस्य द्वित्वं शक्यते वक्तुम् ।
‘वर्हिषः प्रादेशमात्रे’—इत्यभिधानात् । तथाच कर्मप्रदीपः ।

“अनन्तगर्भिणं मागं कौशं द्विदलमेवच ।

प्रादेशमात्रं विज्ञेयं पवित्रं यत्र कुत्रचित् ।

एतदेव हि पिञ्जल्या लक्षणं समुदाहृतम् ।

आज्यस्योत्पवनार्थं यत्तदप्येतावदेव तु” ।

इति आज्यस्योत्पवनार्थं द्विदलमेव पवित्रमाह । “समावप्रच्छि-
न्नाग्रौ दर्भौ प्रादेशमात्रौ पवित्रे करोति”—इति च ब्राह्मणम् ॥

ओषधिमन्तर्धाय च्छिनत्ति न नखेन पवित्रे स्थो-
वैष्णव्याविति ॥ २२ ॥

ओषधिं ब्रौह्मादिकम् अन्तर्धाय अन्तरा कृत्वा, 'पवित्रे स्थो-
वैष्णव्यौ'—इत्यनेन मन्त्रेण च्छिनत्ति वृश्चति । न नखेन न
करजेन,—इति ओषधयन्यदप्यन्तर्धाय च्छिनत्ति,—इति दर्शयति ।
॥ २२ ॥ ० ॥

अथैने अद्भिरनुमार्ष्टि, विष्णोर्मनसा पूते स्थ इति
॥ २३ ॥

अथानन्तरमेवाविमुञ्चन् एने पवित्रे अद्भिः प्रणीताद्भिरनुमार्ष्टि
सव्यहस्तेन मूलप्रदेशे गृहीत्वा दक्षिणहस्तेनानुमृजेत् विष्णोर्मनसा
पूते स्थः—इत्यनेन मन्त्रेण ॥ २३ ॥ ० ॥

सम्पूयोत्पुनात्युदगग्राभ्यां पवित्राभ्याम् ॥ २४ ॥

प्रकृतत्वादाज्यं, सम्पूय—

“ पवित्रमन्तरा कृत्वा स्यात्यामाज्यं समावपेत् ।

एतत् सम्पूयनं नाम पश्चादुत्पवनं स्मृतम् ” ।

इत्युक्तक्रमेण, आज्यस्थाल्याम्—

“ आज्यस्थाली च कर्त्तव्या तैजसद्रव्यमम्भवा ।

महीमयी वा कर्त्तव्या सर्वास्त्राज्याहुतिषु च ॥

आज्यस्थाल्याः प्रमाणन्तु यथाकामन्तु कारयेत् ।

सुदृढामव्रणां भद्रामाज्यस्थालीं प्रचक्षते ” ॥

इति कर्मप्रदीपोक्तलक्षणायां निधाय । मक्षिकादिकमपनीय,—

इति सरला । उदगग्राभ्यां पवित्राभ्यां पवित्रघटकदलाभ्याम्,—
इत्यर्थः । उत्पुनाति ऊढं शोधयति ॥ २४ ॥ ० ॥

कथम् उत्पुनाति ? तदुच्यते—

अङ्गुष्ठाभ्याञ्चोपकनिष्ठिकाभ्याञ्चाङ्गुलिभ्यामभिसं-
गृह्य प्राक्शस्त्रिरुत्पुनाति,—देवस्त्वा सवितोत्पुनात्व-
च्छिद्रेण पवित्रेण वसोः सूर्यस्य रश्मिभिरिति सक्तद्
यजुषा दिस्तूष्णीम् ॥ २५ ॥

अङ्गुष्ठाभ्याम्—इत्येवमादिद्विवचनं पाणिद्वयार्थम् । अङ्गुष्ठाभ्या-
मुपकनिष्ठिकाभ्याञ्चाङ्गुलिभ्याम् अभिसंगृह्य प्रकृतत्वात् पवित्रे
गृहीत्वा । मूलदेशस्य सव्यहस्तेन पूर्वमेव धृतत्वात् अग्रे दक्षिणहस्ता-
नामिकाङ्गुष्ठाभ्यां मूले च वामहस्तानामिकाङ्गुष्ठाभ्यां गृहीत्वा,
“अन्तयोर्गृहीत्वाऽङ्गुष्ठोपकनिष्ठिकाभ्यामुत्तानाभ्यां पाणिभ्याम्”—
इति गृह्यान्तरदर्शनात् कुशपत्रयोरुदगग्रत्वानुरोधात् उत्पवनस्य
मौक्यार्थञ्च दक्षिणहस्तोपरिभावेनाधोमुखव्यस्तपाणिरिति भवदेव-
भट्टादयः । प्राक्शः प्रागतं यथा भवति तथा त्रिः वारत्रयम् उत्पु-
नाति आज्यमग्नौ निःक्षिपति । त्रिरित्येतद्विनिष्टि,—‘देवस्त्वा’—
इत्यनेन इतिकरणान्तेन यजुषा सक्तदेकवारं, तूष्णीम् अमन्त्रकञ्च
दिव्वारद्वयम् ॥ २५ ॥ ० ॥

अथैने अद्भिरभ्युक्ष्याग्नावप्युत्सृजेत् ॥ २६ ॥

अथानन्तरमेवाविमुञ्चनेने पवित्रे सव्येन गृहीत्वा दक्षिणेन

प्रणीताद्विरभ्युक्ष्य दक्षिणेनैव अग्नौ अणुत्सृजेत् त्यजेत् । अपि-
रूपसर्गः ॥ २६ ॥ ० ॥

अथैतदाज्यमधिश्रित्योदगुद्वासयेत् ॥ २७ ॥

अथानन्तरम् एतदनन्तरोक्तं सर्पिरादिरूपमाज्यम् अधिश्रित्य
अग्नेरुपरि कृत्वा उदगुत्तरस्थाम् अग्नेः, उद्वासयेत् स्थापयेत् ।
आज्यमिति योग्यत्वादाज्यपात्रम्—इत्यर्थः । तदनेन आज्यपात्रमपि
संस्क्रियते—इति ; मकृत् संस्कृताज्यपात्रे यदाज्यान्तरं निःक्षिप्यते,
न तत्र संस्कारान्तरापेक्षा । तदाह गृह्यामंग्रहः ।

“यथा सिमन्तिनी नारी पूर्वगर्भेण संस्कृता ।

एवमाज्यस्य संस्कारः संस्कारविधिचोदितः ॥

आज्यस्य हविषां चैव आज्ये पूर्वक्रियाविधिः ।

तस्य संपवनं पूर्वं चरोः पर्युक्षणं परम् ” ॥

इति । अत्र च घृततैलपयसामधिश्रयणं कुर्यान्न दध्नः यवा-
म्बासु विकल्पः,—इति भट्टनारायणः । आचार्यपुत्रस्त्वाह गृह्या-
संग्रहे ।

“आज्यानां सर्पिरादीनां संस्कारे विधिचोदिते ।

अनधिश्रयणं दध्नः शेषाणां श्रयणं स्मृतम् ” ॥

इति ॥ २७ ॥ ० ॥

एवमाज्यस्य संस्करणकल्पो भवतीति ॥ २८ ॥

एवम् अनेन प्रकारेण आज्यस्य संस्करणकल्पो भवति, यत्र
यथाज्यं संस्क्रियते तत्र तत्रैवं कर्त्तव्यम्—इत्यभिप्रायः । इतिः

खण्डिकापरिसमाप्त्यर्थः, सुवादिसंस्कारसमुच्चयार्थं वा । तथाच गृह्यान्तरम् । “सुवं प्रतप्य दर्भैः संमृज्याभ्युक्ष्य पुनः प्रतप्य निदध्यात्”—इति । कर्मप्रदीपोऽप्याह ।

“तेषां प्राक्शः कुशैः कार्यः सम्यमार्गो जुह्वता ।

प्रतापनञ्च लिप्तानां प्रक्षाल्योष्णेन वारिणा ” ॥

इति ॥ २ ८ ॥ ० ॥

इति महामहोपाध्यायराधाकान्तसिद्धान्तवागीशभट्टाचार्या-
त्मजश्रीचन्द्रकान्ततर्कालङ्कारस्य कृतौ गोभिलीयगृह्यसूत्रभाष्ये
प्रथमप्रपाठकस्य सप्तमौ खण्डिका ॥ ० ॥

गोभिलीयगृह्यसूत्रे

प्रथमप्रपाठके अष्टमौ खण्डिका ।

पूर्वमाज्यमपरः स्थालीपाकः ॥ १ ॥

पूर्वापरदेशत्वादनयोरपि पूर्वापरव्यपदेशः । पूर्वस्याम् आज्यम्
आसादयितव्यम्, अपरस्याञ्च स्थालीपाकः आसादयितव्यः—इति
वाक्यशेषः । पूर्वं खल्वग्नेरुत्तरतः समासादितयोरनयोरिदानीं
क्रियासौकर्यार्थमग्नेः पश्चिमतः पूर्वापरभावेन समासादनम्—इति
बोद्धव्यम् । तथाच गृह्यान्तरम् । “होत्रग्न्योरन्तरा आज्यहविषी
आसादयेत् पूर्वं चाज्यम्”—इति । इदानीं हविषः पश्चिमतः
समासादनादेव वक्ष्यत्याचार्यः,—“अथैतद्धविरुच्छिष्टमुदगुदास्य”—
इति ॥ १ ॥ ० ॥

पर्युक्ष्य स्थालीपाक आज्यमानीय मेक्षणेनोपघातं
होतुमेवोपक्रमते ॥ २ ॥

अदितेऽनुमन्यस्व,—इत्येवमादिना अग्निं पर्युक्ष्य स्थालीपाके चरौ
आज्यम् आनीय प्रक्षिप्य । “सुवमात्रमनादेशे”—इति वचनात्
सुवमात्रमाज्यं चरौ प्रक्षिप्येत्यर्थः । मेक्षणेन यथोक्तेन उपघातम्—
उपघातनामा यथा भवति होमः तथा होतुमेव उपक्रमते प्रारभते ।

विध्यर्थे लट् । प्रारभेत—इत्यर्थः । उपघातं होतुम्, उपघातनामानं होमं कर्तुम्—इति वा व्याख्येयम् । अन्ये त्वाहुः । उपहत्यावदाय होतुमेवोपक्रमते—इति । एवमब्दोऽवधारणार्थः । होतुमेवोपक्रमते, नान्यत् किञ्चिदभिधारणादिकं कुर्यादित्यर्थः । “चरावाज्यमानीय प्रपदविरूपाक्षौ जपित्वा समिधमादाय जुहुयादेव”—इति भट्टभाष्यम् । तदनेनोपघातहोमे अभिधारणादिकम् आज्यभागौ च न भवतीति सूचयति ।

द्विविधः किल होमो याज्ञिकप्रसिद्धः,—उपघातः उपस्तीर्णाभिधारितश्च । चरावाज्यं निःक्षिप्य विनैव अभिधारणादिकं यद्भूयते, स उपघातः. यच्च स्रुचि स्रुवेणाज्येन अभिधार्य चरुमवदाय पुनराज्येनाभिधार्य ह्रयते, तदुपस्तीर्णाभिधारितमित्याख्यायते । स्रुवेण स्रुचि यदाज्यं प्रथमं गृह्यते तदुपस्तीर्णं ; हविरवदायानन्तरं यदाज्यं दीयते तदभिधारितम्—इति ध्यपदिश्यते । यथोपस्तीर्णाभिधारितं होतव्यं तदुपरिष्ठाद्भुत्पादयिष्यति, यथोपघातहोमस्तदत्र सूच्यते । तथाच गृह्यामंग्रहः ।

“ पाणिना मेक्षणेनाथ स्रुवेणैव तु यद्भुविः ।

ह्रयते चानुपस्तीर्य उपघातः स उच्यते ।

यद्युपघातं जुहुयाच्चरावाज्यं समावपेत् ।

मेक्षणेन तु होतव्यं नाज्यभागौ न स्विष्टकृत् ” ।

इति । तदेवम्, उपघातः—इति पारिभाषिकी संज्ञा होमविशेषस्य । तस्मात्—हिंसार्थाच्चैककर्मकादिति तृतीयान्तोपपदेन एवमा उपघातपदव्युत्पत्तिरप्रामाणिकी । उपघातं जुहुयात्—इत्यादौ

तृतीयान्तोपपदाभावाच्च । स खल्वयमुपघातहोमः समशनीयचर-
पितृयज्ञचर्वीः, अन्यत्रापि बृहदेवत्ये चरौ, अन्वष्टक्यचरौ च
भवति । तदाह कर्मप्रदीपः ।

“चरौ समशनीये तु पितृयज्ञचरौ तथा ।

होतव्यं मेक्षणेनान्यदुपस्तीर्याभिधारितम् ” ।

इति ।

“चरौ तु बृहदेवत्ये होमस्तस्योपघातवत् ” ।

इति च स्मरणम् । वक्ष्यति चान्वष्टक्ये—“कंसे चरु सम-
वदाय मेक्षणेनोपघातं जुहुयात्”—इति । तत्रान्वष्टक्यपितृयज्ञयोः
क्षिप्रहोमधर्मः, समशनीये तु ब्रह्मपवेशनादितन्त्रधर्मः,—इति
भट्टनारायणोपाध्यायः । एतेन, यत् कश्चिदाह । अभावविकल्पो-
ऽयमुपस्तीर्णाभिधारितहोमाशक्तावुपघातहोमः,—इति । यच्चापर-
आह । उत्तरसूत्रादेव पूर्वसूत्रे कस्योपघातहोमस्य प्रतिषेधोऽनु-
मीयते,—इति । तदुभयमपि पुरुषुद्भुप्रेक्षामूलमित्युपेक्षणीयम् ।
वृषोत्सर्गहोमस्य तु बृहदेवतत्वेऽपि नोपघातत्वम् । तदाह कर्म-
प्रदीपः ।

“एतेभ्य एव जुहुयान्मेक्षणेनावदाय च ।

सुच्याहुतीश्वरोः पृथक् मिञ्चेदाज्याभिधारितम् ” ।

इति ।

“चतुर्गृहीतं कृत्वाऽऽज्यमाभिर्हृग्निः पृथक् पृथक् ।

स्वाहाकारावसानाभिर्जुहुयाद्विधिवत् सदा ” ।

इति च ॥ २ ॥ ० ॥

यद्युवा उपस्तीर्णाभिघारितं जुहुषेत्, आज्यभाग-
वेव प्रथमौ जुहुयात् ॥ ३ ॥

उ वै—इत्यनर्थफौ निपातौ । यदि उपस्तीर्णाभिघारितं
यथोक्तलक्षणं होतुमिच्छेत्, तर्हि आज्यभागावेव प्रथमौ जुहुयात् ।
एवकारोऽवधारणार्थः । यद्युपस्तीर्णाभिघारितं जुहुषेत्, तदैव
आज्यभागौ प्रथमौ जुहुयात्—इत्येवमवधिष्यते । तस्मादिमावाज्य-
भागौ उपघातहोमे न भवतः—इति दर्शयति ।

भट्टनारायणस्त्वाह,—‘यत्र यत्र ब्रह्मोपवेशनादि, तत्र तत्रो-
भयोर्विकल्पयोर्राज्यभागौ प्रथमौ जुहुयादेव’—इति । सेयं
निर्व्वासनिका व्यवस्था । कस्मात् ? उपस्तीर्णाभिघारितेनानयोर्राज्य-
भागयोरेकवाक्यत्वात् । प्रमाणविशेषस्य चाभावात् । यद्युपस्तीर्णा-
भिघारितं होतुमिच्छेत्, आज्यभागौ जुहुयात्—इति स्पष्टैकवा-
क्यता । न खलु भङ्गा वाक्यमन्यत्र कल्पयितुमुचितौ । आचार्य-
पुत्रश्च उपघातहोमे साक्षादाज्यभागौ निषिषेध । तच्चोदाहृतम-
स्माभिः पूर्वस्मिन् सूत्रे । वक्ष्यति चाचार्यः—‘नाज्यभागौ न
स्विष्टकृत्’—इति ।

केचिदत्र,—जुहुषेत्—इत्यत्र जुहुयादिति प्रकल्प्य सूत्रद्वयं
कल्पयन्ति । तत्र च,—यद्युवा उपस्तीर्णाभिघारितं जुहुयात्—
इत्येकम्, आज्यभागावेव प्रथमौ जुहुयात्—इति चापरं सूत्रं
मन्यन्ते । यद्युवा—इत्येतस्य च अथवा—इत्यर्थमाचक्षते ॥ ३ ॥ ० ॥
कथमाज्यभागौ जुहुयात् ? तदुच्यते ।

चतुर्गृहीतमाज्यं गृहीत्वा पञ्चावत्तन्तु भृगूणाम्,
अग्नये स्वाहेत्युत्तरतः सोमाय स्वाहेति दक्षिणतः
प्राक्शोज्जुह्यात् ॥ ४ ॥

चतुर्गृहीतं चतुःकृत्वो गृहीतम् । केन गृहीतम् ? सुवेण ।
कस्मात् ? आज्यग्रहणे तस्य गुणत्वात् । कस्मिन् गृहीतम् ?
सुचि । कस्मात् ? 'जुहुः प्रदाने गुणभूता'—इति तान्त्रिकसमयात् ।
“यस्य पर्णमयी जुहुर्भवति न स पापस्योक्तं शृणोति, यस्य
खादिरी न सोऽन्नात् परिच्यवते”—इति च रौरुकीयसमान्नाये
श्रवणात् । तथा चोक्तम् । “द्रव्यसंस्कारकर्म्मसु परार्थत्वात् फलश्रु-
तिरर्थवादः स्यात्”—इति । “अनेन गृहीतं जुहुः जुहोति”—इति
च गृह्यान्तरम् । तदेवं सुवेण सुचि चतुर्गृहीतमाज्यं गृहीत्वा ।
अश्वालम्भनमालभेत—इत्यादिवत् इहापि प्रत्ययार्थमात्रविवक्षा ।
कृत्वा—इत्यर्थः । पञ्चावत्तं पञ्चकृत्वो गृहीतं तु भृगूणाम्, अपत्य-
प्रत्ययस्य लोपात् भृगोरपत्यानामित्यर्थः । 'भृगूणां भृगुगोत्रा-
णाम्'—इति सरलावृत्तिरप्येतमेवार्थमाह । 'भृगुगोत्राणां भार्गव-
प्रवराणाञ्च'—इति भवदेवभट्टः । 'भार्गवप्रवराणाम्'—इति भट्ट-
नारायणापाध्यायः । “पञ्चावदानानि पञ्चार्ष्याणाम्”—इति गृह्या-
न्तरम् । स्मरन्ति चापरे ।

“जामदग्न्या वसविदावार्ष्टिषेणस्तथैवच ।

भार्गवाश्च्यवना और्वाः पञ्चावत्तिन ईरिताः” ।

इति । तदस्तु किं विस्तरेण ।

सूत्रशेषमिदानीं विप्रियते । तदेवं सुचि आज्यं गृहीत्वा

अग्नये स्वाहा—इत्यग्नेरुत्तरभागे प्रागतं यथा भवति तथा जुहुयात् ।
 एवं तथैव गृहीत्वा, सोमाय स्वाहा—इत्यग्नेर्दक्षिणभागे प्रागतं
 जुहुयात् । अन्यास्त्वाहुतयोऽग्नेर्मध्यभागे होतव्याः—इत्यर्थादवग-
 म्यते । वक्ष्यति च आचार्यः,—“अग्नये स्वाहेति मध्ये जुहुयात्”—
 इति । तथाच सांख्यायनगृह्यम् । “उत्तरमाग्नेयं दक्षिणे सौम्यं
 मध्येऽन्याहुतयः”—इति ॥ ४ ॥ ० ॥

अथ हविष उपस्तीर्यावद्यति ॥ ५ ॥

अथानन्तरं हविषश्चरौरवद्यति,—अवदाय चरुं गृह्णातीत्यर्थः ।
 किं कृत्वा ? उपस्तीर्य—प्रकृतत्वादाज्यसुवेणाप्लाव्य, सुचम्—इत्यर्थात्
 ॥ ५ ॥ ० ॥

कथमवद्यति ? तदुच्यते ;—

मध्यात् पूर्वाद्धाच्चतुरवत्तौ चेद्भवति, मध्यात् पूर्वा-
 द्धात् पश्चाद्धादिति पञ्चावत्तौ चेद्भवति ॥ ६ ॥

मध्यात् चरोर्मध्यप्रदेशात् । पूर्वाद्धात्, चरोरित्येव । चशब्दश्च
 समुच्चयार्थोलुप्तवत् द्रष्टव्यः । मध्यात् पूर्वाद्धाच्च—इत्यर्थः । तथाच
 गृह्यान्तरम् । “मध्यात् पूर्वाद्धाच्च हविषोऽवद्यति”—इति ।
 चतुरवत्तौ, चत्वार्यवदानानि यस्य, सोमं चतुरवत्तौ—इत्युच्यते ।
 चेद् यदि चतुरवत्तौ भवत्यवदाता, तर्हि चरोर्मध्यात् पूर्वाद्धाच्चा-
 वद्यति—इति गतेन संबन्धः । एवं खल्वाज्याभिधारणं चर्व्ववदान-
 द्वयं पुनरभिधारणञ्च—इति चत्वार्यवदानानि सम्पद्यन्ते । यदि
 पुनः पञ्चावत्तौ भवत्यवदाता, तदा चरोर्मध्यात् पूर्वाद्धात् पश्चा-

द्धात्—पश्चिमाद्धाच्च अवद्यतीत्यर्थः । इतिशब्दः चशब्दार्थः समुच्चये ।
इति एवम् अवदानम्—इति वा व्याख्येयम् । मध्यात्,—इत्यत्र
मध्यमादिति केचित् पठन्ति । तत्रापि मध्यमस्थानादित्यर्थो न
भिद्यते ॥ ६ ॥ ० ॥

अभिधारयत्यवदानानि ॥ ७ ॥

अभिधारयत्याज्यस्रुवेणाप्लावयति अवदानानि यथाश्रुति गृही-
तानि । बद्धवचनं व्यक्तिभेदापेक्षया, वक्ष्यमाणत्रिर्होमपक्षापेक्षया
वा ॥ ७ ॥ ० ॥

प्रत्यनक्त्यवदानस्थानान्ययातयामतायै ॥ ८ ॥

अवदानानां स्थानान्यवदानस्थानानि । यस्मात् प्रदेशादवद्यते
तदवदानस्थानम् । तान्यवदानस्थानानि मेक्षणाक्षतस्थानानीत्यर्थः ।
बद्धवचनं पूर्ववद्वर्णनीयम् । तानि खल्ववदानस्थानानि प्रति, अनक्ति
अक्तानि करोति आज्यस्रुवेणाप्लावयतीत्येतत् । किमर्थमनक्ति ?
अयातयामतायै । यागायोग्यता यातयामतेत्युच्यते । न यातयामता
अयातयामता, तस्यै । एतदुक्तं भवति । मेक्षणाक्षतेन यातयामता
चरोरुत्पद्यते, आज्याप्लावनेन पुनरयातयामता तस्य भवति—
इति । अयातयामतायाः,—इति पाठे, फलमपि हेतुरित्युक्तेर्हेतौ
पञ्चमी द्रष्टव्या ॥ ८ ॥ ० ॥

एवं खल्ववदाय,—

अग्नये स्वाहेति मध्ये जुहुयात् ॥ ९ ॥

मध्ये अग्नेरेव ॥ ९ ॥ ० ॥

कति जुहुयात् ? उच्यते,—

सकृदा चिर्व्वतेन कल्पेन ॥ १० ॥

एतेन कल्पेनानन्तरोक्त्या आवृता,—इत्यादरार्थमुक्तम् । सकृदा चिर्व्वं जुहुयात् । वाशब्दद्वयं तुल्यवद्विकल्पार्थम् । चित्वपक्षे च, “एका देया तिस्रो देयाः”—इत्यादिवत् श्रेयसो भूयस्त्वं कल्पयितव्यम् । अन्ये त्वाहुः,—अभावविकल्पोऽयम्, चित्वपक्षाशक्तौ सकृत्,—इति ॥ १० ॥ ० ॥

अथ स्विष्टकृत उपस्तौर्यावद्यत्युत्तरार्द्धपूर्वार्द्धात् सकृदेव भूयिष्ठं, द्विरभिधारयेत् ॥ ११ ॥

“प्राक् स्विष्टकृत आवापः”—इति वचनात् अथ प्रधानहोमानन्तरं स्विष्टकृतोऽवद्यति स्विष्टकृदर्थमवद्यति । किं कृत्वा ? उपस्तौर्य—आज्यसुवेण सुचमाज्ञाव्य । कथमवद्यति ? चरोरुत्तरार्द्धपूर्वार्द्धात् । उत्तरार्द्धश्च पूर्वार्द्धश्च तस्मात् । अपराजिताया दिशः—इत्येतत् । दिगन्तरालानि खलु दिशोर्दिशोर्लक्षणसाङ्ख्यात् पदार्थतत्त्वनिपुणा व्यवहरन्ति । तथा चोक्तम् । “तथा दिगन्तरालानि”—इति । अर्द्धशब्दः खल्वत्र विषमांशवाची । अपराजितायादिशश्चेदवद्यते, तर्हि उत्तरार्द्धादप्यवद्यते पूर्वार्द्धादपि—इति शक्यते वक्तुम् । तस्मादपराजिताया दिशः सकृदेकवारमेव भूयिष्ठं वहुतरमवद्यति । अवद्य च द्विरभिधारयेत् वारद्वयमाज्यसुवेणावावयेत् । एवं किल चत्वार्यवदानानि सम्पद्यन्ते ॥ ११ ॥ ० ॥

यद्यु पञ्चावत्तौ स्यात् द्विरुपस्थौर्यावदाय द्विरभि-
घारयेत् ॥ १२ ॥

उ—इत्यनर्थको निपातः । यदि पञ्चावत्तौ भवेत्, तर्हि द्विराज्ञाव्य-
अवदाय पुनर्द्विराज्ञावयेत् पञ्चावदानसम्पत्त्यर्थम् । यद्यु वा—इति
पाठे, उ वा—इति निपातौ, यद्युवा—इति वा निपातसमुदायो-
यद्यर्थः ॥ १२ ॥ ० ॥

न प्रत्यनक्त्यवदानस्थानं यातयामतायै ॥ १३ ॥

स्विष्टकृतोऽवद्य च अवदानस्थानं यातयामतायै यातयामतानि-
वृत्तये न प्रत्यनक्ति नाज्यसुवेणाज्ञावयति । कुतः ? स्विष्टकृद्वो-
मानन्तरं तेन चरुणा होमानन्तराभावात्, होमार्थमेव चाज्ञावनस्य
विहितत्वात् । तस्मादिदानीं यातयामतायामपि नास्ति क्षतिरिति
न प्रत्यनक्त्यवदानस्थानम्—इत्यभिप्रायः । तदत्र यातयामतायै—
इति निवृत्तौ तदर्थं चतुर्थी बोद्धव्या ।

यातयामतायाः—इति पाठेऽपि यातयामतां निवर्त्तयितुम्—
इति स एवार्थः । अथवा यातयामताया इति हेतौ पञ्चमी ।
हेतोर्वचनात् यत्रायातयामता इष्यते, तत्रावदानस्थानं प्रत्यनक्ति,
इदानीन्तु सा नेष्यते—इति न प्रत्यनक्त्यवदानस्थानम्—इति ॥
१३ ॥ ० ॥

अग्नये स्विष्टकृते स्वाहेत्युत्तरार्द्धपूर्वार्द्धे जुहुयात् ॥
१४ ॥

उत्तरार्द्धपूर्वार्द्धे अग्नेरेव । कृतभाष्यमन्यत् ॥ १४ ॥ ० ॥

महाव्याहृतिभिराज्येनाभिजुहुयात् ॥ १५ ॥

भूर्भुवः स्वरिति महाव्याहृतयस्त्रिस्तः प्रसिद्धाः । कर्मप्रदीपो-
ऽप्याह ।

“भूराद्यास्त्रिस्तएवैता महाव्याहृतयोऽव्ययाः” ।

इति । ताभिर्महाव्याहृतिभिस्त्रिस्तभिराज्येन, द्रवद्रव्यकत्वात्
सुवेण अभिजुहुयात् आहुतित्रयम् । अभिरूपसर्गः । स खल्वयं
महाव्याहृतिहोमः चरुहोमात् परस्तात् एव कर्त्तव्यः न तु पुरस्ता-
दपि । कस्मात् ? इदानीमेवोपदेशात् । आज्यहोमात्तु पुरस्तात्
परस्ताच्च कर्त्तव्यः,—इत्युपरिष्ठादच्यति ॥ १५ ॥ ० ॥

प्राक् स्विष्टकृत आवापः ॥ १६ ॥

प्राक् पूर्वं स्विष्टकृतः स्विष्टकृद्धोमात्, आ उष्यते—इत्यावापः
प्रधानहोमः कर्त्तव्यः,—इति सूत्रशेषः । एवञ्च मुख्यहोमे त्वकृते
यदि चरुर्नष्टो दुष्टो वा भवति तदाऽन्यः पाच्यः, मुख्ये कृते
चेन्नाशदुष्टौ स्यातां तदा आज्येनैव स्विष्टकृद्धोमः—इति सरला ।

अत्र ब्रूमः । अर्थकर्मत्वे स्विष्टकृद्धोमस्य तत्र च शेषस्य प्रति-
पादने सत्येतदेवं स्यात् । न त्वेवम् । कुतः ? “एकदेशद्रव्यश्चो-
त्पत्तौ विद्यमानसंयोगात्”—इति सिद्धान्तात् स्विष्टकृद्धोमस्य
प्रतिपत्तित्वात् । प्रतिपत्तेश्च प्रतिपाद्याभावे लोप एव आकरे
निरूपितः । यजतित्वेऽपि स्विष्टकृतः प्रस्तरप्रहरणवत् प्रतिपत्तित्वं
न विरुध्यते । शेषश्रुतिश्च न शेषिणं प्रयोजयति । न चेत्
शेषिणं प्रयोजयति; न तरां तत्प्रतिनिधिमपि । शेषप्रतिनिधिं
तर्हि प्रयोजयतु ? न—इति ब्रूमः । कस्मात् ? विद्यमानसंयो-

गादेव । न खल्वेतत् शेषमपि प्रयोजयितुं शक्नोति, प्रतिपत्तेः प्रतिपाद्यप्रयोजकतायामसामर्थ्यात् । सति प्रतिपाद्ये खल्वियं प्रवर्तते । अन्यथा अर्थकर्मणः प्रतिपत्तेर्विशेषो न स्यात् ।

तस्मात् यथा,—सर्वावदानेन शेषाभावात् ध्रौवाज्यात् खिष्ट-
कृदिङं नेज्यते साकंप्रस्थाय्ये च, तद्वदत्रापि शेषापचारे शेषाभाव-
स्याविशेषात् खिष्टकृत्त यष्टव्यो भवति । अतएव,—मुख्यमात्रोप-
योगिन्यपि व्रीह्यादौ सति तदेवादेयं तत्र लोपएव शेषकार्याणां
खिष्टकृदादीनाम्, न तु तन्निष्पादनसमर्थमपि नीवारादिकम्—इति
सिद्धान्तः । अतएव च,—खिष्टकृदर्थमवत्तस्य हविषोऽपचारे न
पुनरवदातव्यम्, अपि तु प्रतिपाद्यमानाभावात् लोप एव
खिष्टकृतः स्यात्—इति षष्ठाध्याये निरूपितम् । तथा चोक्तम् ।
“अपि वा शेषभाजां स्यात् विशिष्टकारणत्वात्”—इति । कथ-
मन्यथा तत्रापि अन्यत् न प्रतिनिधीयते ! । एवं खल्वाचार्याणां
लोपवचनं प्रस्तापमात्रं स्यात् । तस्मान्न किञ्चिदेतत् ।

मुख्यहोमार्थमवत्ते च हविषि नष्टे दुष्टे वा खल्वाज्येन
होतव्यं न पुनरवदातव्यं, न वा अन्यत् पाच्यम् । कुतः ?
“निर्देशादा अन्यदागमयेत्”—इति सिद्धान्तात् । “यस्य सर्वाणि
हवींषि नश्येयुर्दुष्येयुर्वा अपहरेयुर्वा, आज्येन ता देवताः परि-
संख्याय यजेरन्”—इति च हविषोनाशे आज्यविधानात् । “तत्र
सर्वशब्दस्य निमित्तविशेषणत्वेनाविवक्षितत्वात् नाशमात्रे सर्वत्राज्यस्य
विधिः”—इत्यधिकरणमालायां माधवाचार्याः ।

याश्च प्रायश्चित्ताहुतयस्ता अपि खिष्टकृद्धोमादवागेव होतव्याः—

इत्येके मन्यन्ते । तदसङ्गतम् । तासामप्रधानत्वात् । आगन्तुका-
नामन्तएवाभिनिवेशस्य न्याय्यत्वाच्च । आगन्तुकाः खल्वेता-
आहुतयः प्रायश्चित्तरूपत्वात् । प्रायश्चित्ताहुतयो हि प्रकृतहोम-
वैगुण्यदोषोपशमनाय विधीयन्ते,—इति प्रकृतहोमात् परत एव
होतुमुचिताः । महाव्याहृतिहोमान्तेनैव हि प्रकृतहोमनिष्पत्तिः ।
तस्मात् महाव्याहृतिहोमं कृत्वा कर्मापवर्गविहितां समिधमाधाय
प्रायश्चित्ताहुतयो होतव्याः । ताः खल्वेताः हविषोऽनादेशादाज्येन
आव्यतन्त्रेण ह्रियन्ते ।

स खल्वयं प्रायश्चित्तहोमः,—व्यस्तसमस्तमहाव्याहृतिभिर्वा,
अज्ञातम्—इत्यादिमन्त्रेण वा, प्राजापत्यमन्त्रेण वा कर्त्तव्यः ।
कुतः ? “तस्मादेतामेव जुहुयात् अपिवाऽज्ञातं यदनाज्ञातम्”—
इत्यवमादिकायां श्रुतौ विकल्पोपदेशात् । व्यक्तमाह कर्मप्रदौपः ।

“यत्र व्याहृतिभिर्होमः प्रायश्चित्तात्मको भवेत् ।

चतस्रस्तत्र विज्ञेयाः स्त्रीपाणिग्रहणे यथा ॥

अपिवाऽज्ञातमित्येषा प्राजापत्याऽपिवाऽऽहुतिः ।

होतव्या, त्रिविकल्पोऽयं प्रायश्चित्तविधिः स्मृतः” ॥

इति । तदत्र त्रिविकल्पः—इत्यनेन कल्पान्तरस्य प्रतिषेधोऽव-
गम्यते । केचित् पुनरत्र, “पाहि नोऽग्न्येनसे स्वाहा”—इत्यादिकं
प्रायश्चित्तहोममाचक्षते । तदमारम् । इह तस्यानुपदेशात् । ‘यदपि
शाख्यायनकं कुग्रन्थान्तरमपपाठभृतमधीयते । तदप्यप्रमाणम् ।
अनार्षत्वात् । परिशिष्टमध्यान्तःपातित्वामम्भवाच्च,—इति भट्ट-
नारायणोपाध्यायः । शाख्यायनहोमस्य समूलत्वेऽपि शाख्यन्तरौयत्वम्

—इति तत्त्वकारः । शाव्यायनपठितोहोमः शाव्यायनिनां स्यात् न कौथुमादीनामिति युक्तमस्य शाख्यन्तरौयत्वम् । कौथुमादीनान्तु कर्मप्रदीपोक्त एव प्रकार इति नैवात्र किञ्चिद्वक्तव्यमस्ति ।

एतत् सर्वप्रायश्चित्तं क्षिप्रहोमवज्जैः सर्वत्रैव स्यात्—इति भट्ट-
भाष्यम् । श्रुतिश्चात्र भवति । “यच्चावगतं यच्चानवगतं सर्वस्यैषैव
प्रायश्चित्तिः”—इति ॥ १६ ॥ ० ॥

गणेष्वेकं परिसमूहनमिध्मो वह्निः पर्युष्माणमाज्य-
माज्यभागौ च ॥ १७ ॥

गणेषु एकदा क्रियमाणेषु अनेकहोमेषु एकं परिसमूहनम् ।
एकशब्दः परस्तादपि प्रत्येकमनुषञ्जनौयः । अनेनैव सूत्रशेषो-
व्याख्यातः । प्रत्येकं तन्त्रविधाने प्राप्ते यानि तन्त्रेण कर्तुं शक्यन्ते,
तेषां तन्त्रभाव इहोपदिश्यते । परिकीर्तनञ्च परिसमूहनादीना-
मुदाहरणप्रपञ्चाय न परिसंख्यानार्थम् । तेन उलूखलमुषलादि-
कमपि एकमेव भवतीति द्रष्टव्यम् । गणेषु—इति सामान्यतोऽभि-
धानात् विभिन्नदेवताकेष्वपि होमेषु एकदा क्रियमाणेषु एकमेव
परिसमूहनादिकम्—इत्यवगम्यते । तथाच गृह्यान्तरम् ।

“पाकयज्ञान् समासाद्य एकाज्यानेकवर्हिषः ।

एकस्विष्टकृतः कुर्यान्नानाऽपि सति दैवते ” ॥

इति ॥ १७ ॥ ० ॥

सर्वभ्यः समवदाय सकृदेव सौविष्टकृतं जुहोति
॥ १८ ॥

गणेषु—इत्येव । ऋजुरचरार्थः । सकृदेकवारं न पृथक् पृथ-

गित्यभिप्रायः । उपलक्षणमेतत् महाव्याहृत्याद्यपि सकृदेव भवति—
इति सरला ॥ १८ ॥ ० ॥

हुत्वैतन्मेक्षणमनुप्रहरेत् ॥ १९ ॥

एतत्—इति सन्निकर्षातिशयात् सौविष्टकृतं ब्रूमः । एतत्
सौविष्टकृतं ऊत्वा मेक्षणमनुप्रहरेत् अग्नौ क्षिपेत् । सेयं कर्मार्थस्य
मेक्षणस्य अनन्तरमेव कर्मणः प्रतिपत्तिराम्नाता । अन्ये लाङ्कः,—
ऊत्वेति वचनात् महाव्याहृतिभिरपि ऊत्वा मेक्षणमनुप्रहरेत् न
स्विष्टकृद्धोमादनन्तरमेव—इति । स खल्वयं मेक्षणप्रक्षेपः अन्यब्रह्म-
केषु होमेषु प्रत्येतव्यः । कुतः ? अत्र चरुशेषस्य तस्मै प्रतिपादयि-
तव्यत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात्, अन्यत्र च मेक्षणेनैवोद्धृत्य तद्भोजनस्य
सूत्रणात् । न चानुप्रहृतेन मेक्षणेनोद्धरणं शक्यं कर्तुम् । तस्माद्
यथोक्त एवार्थः । यद्यप्यनुप्रहरतिर्यजतिवचनो दृष्टः, “अष्टावष्टौ
शकलान्याहवनीयेऽनुप्रहरेयुः—इति सूत्रकारवचनात् । तथापि
प्रस्तरप्रहरणवत् प्रतिपत्तिरेवासौ ॥ १९ ॥ ० ॥

प्रक्षाल्य वैनेनोद्धृत्य भुञ्जीत ॥ २० ॥

प्रक्षाल्य वा मेक्षणम्, एनेन एतेन मेक्षणेनोद्धृत्य चरुशेषं
भुञ्जीत यजमानः । एनः प्रकृत्यरमेतदर्थः । एतेन—इति वा पाठः ।
अन्ये पुनर्—एनं प्रकृत्यन्तरमविद्वांसो भाषन्ते,—प्रक्षाल्य वाऽनेन,—
इति पाठे प्राप्ते कान्दसोऽयं प्रयोगः,—इति । यत्र हौत्रं ब्रह्मत्व-
ज्ञोभयमपि स्वयमेव करोति, सोऽस्य विषयः । यत्र च अन्यो ब्रह्मा
भवाति, तत्र वक्ष्यति,—अथैतद्विरुच्छिष्टम्—इत्यादि ॥ २० ॥ ० ॥

न सुवमनुप्रहरेदित्येक आहुः ॥ २१ ॥

सुवमग्नौ न चिपेदित्येके आचार्या वदन्ति । अस्मादेवाव-
गम्यते,—सुवमग्नौ चिपेत्—इत्यन्ये वदन्ति—इति । तस्मात् सुवमग्नौ
चिपेदा न वा चिपेदिति विकल्पः ॥ २१ ॥ ० ॥

आग्नेय एवानाहिताग्नेरुभयोर्दशपौर्णमासयोः स्थाली-
पाकः स्यात् ॥ २२ ॥

अनाहिताग्निः श्रौताग्निरहितः सार्त्ताग्निरित्येतत् । ऋज्वन्यत् ॥
२२ ॥ ० ॥

आग्नेयोवाऽग्नीषोमीयोवाऽऽहिताग्नेः पौर्णमास्याम् ॥
२३ ॥

ऋज्वर्यं सूत्रम् ॥ २३ ॥ ० ॥

अैन्द्रो वैन्द्राग्नो वा माहेन्द्रो वा अमावस्यायाम् ॥
२४ ॥

आहिताग्नेरेव । ऋजुरक्षरार्थः । अत्रैके विनिवेशविकल्पमाहुः,—
अैन्द्रमाहेन्द्रौ सोमयाजिनः, अैन्द्राग्नस्त्वमोमयाजिनः । तत्रापि एकेन
दृष्टवत् अैन्द्रो बहुभिरिष्टवतो माहेन्द्रः—इति । अन्ये तु—इच्छा-
विकल्पमाहुः ॥ २४ ॥ ० ॥

अपिवाऽऽहिताग्नेरप्युभयोर्दशपौर्णमासयोरग्नेय एव
स्यात् ॥ २५ ॥

ऋज्वर्यम् ॥ २५ ॥ ० ॥

समिधमाधायानुपर्युक्ष्य यज्ञवास्तु करोति ॥ २६ ॥

समिधमाधायानुपर्युक्ष्येतुक्तार्थम् । तदिदमभिधानं क्रमार्थं भवति । कथञ्चाम ? समिधमाधायानुपर्युक्ष्य अनन्तरं यज्ञवास्तु— एतन्नामकं कर्म करोति ॥ २६ ॥ ० ॥

कथं करोति ? उच्यते ।

ततएव वर्हिषः कुशमुष्टिमादायाज्ये वा हविषि वा चिरवदध्यादग्राणि मध्यानि मूलानीत्यक्तुरिहाणा व्यन्तु वय इति ॥ २७ ॥

ततस्तस्मादास्तृतादेव वर्हिषः—इति नियमादन्यद्वर्हिषवच्छिद्यते । शेषादेव वर्हिषः—इति कुतो न वर्ण्यते ? उच्यते । प्रधानवर्ष्मा-पवर्गविहितमिदं प्रतिपत्तिरेव भवितुमुचितम् । आसृतानां वर्हिषामिदानौ प्रतिपिपादयिषितत्वात् । प्रतिपत्तिप्राये वचनाच्च । व्याख्यातारस्यैवमेव प्रतिपन्नाः । तत्र वक्ष्यामः । ‘कुशमुष्टिम्’ अनियतसङ्ख्याकम्, आदाय गृहीत्वा आज्ये यथोक्ते वा, हविषि चरौ वा चिरवदध्यात् वारत्रयमञ्जयेत् अग्राणि मध्यानि मूलानि—इति । प्रकृतं कुशमुष्टिम् अग्रादिस्थानत्रयेषु चिरञ्जयेत्—एकैकस्थानं प्रत्येकैकम् अञ्जनम्—इत्यर्थः । अक्तं रिहाणा व्यन्तु वयः—इत्यनेन मन्त्रेण वारत्रयं पठितेन । कुतः ? प्रधानानुयायित्वात् गुणानाम् ।

“ कर्मावृत्तौ तु मन्त्रस्याप्यावृत्तिर्गृह्यकर्मणि ” ।

इति चाभियुक्तवचनात् । यत्र खल्वनावृत्तिरिष्यते मन्त्राणां, प्रायेण तत्रोत्तरत्र तूष्णीमिति करोति, ‘सकृद् यजुषा द्विस्त्रिणीम्’—इत्येवमादौ ॥ २७ ॥ ० ॥

अथैनमद्भिरभ्युक्ष्याग्नावप्यर्जयेत्,—यः पशूनामधि-
पती रुद्रस्तन्तिचोवृषा पशूनस्माकं माहिं षीरेतदस्तु
हुतन्तव स्वाहेति ॥ २८ ॥

अथानन्तरमेवाविमुञ्चनेन कुशमुष्टिमद्भिरभ्युक्ष्य अग्नौ अप्यर्जयेत्
क्षिपेत् दाहयेद्वा । अपिरुपसर्गः । अपवर्जयेत् इति पाठेऽपि स
एवार्थः । यः पशूनाम् इत्यनेन मन्त्रेण ॥ २८ ॥ ० ॥

एतद् यज्ञवास्त्वित्याचक्षते ॥ २९ ॥

तत एव वर्हिषः इत्यारभ्य यदुक्तं, तदेतत् कर्म यज्ञवास्तु—
इत्याचक्षते आचार्याः । किमर्थं पुनरिदमुच्यते ? उच्यते । यज्ञवास्तु
करोति इत्युक्तं, किमिदं यज्ञवास्तु इति न ज्ञायते, तदिदमनेन
निगमनेन ज्ञायते । अवचने खल्वेतस्य हविःशेषार्पणमपि यज्ञ-
वास्तु इत्याशङ्क्येत । तदिदं प्रतिपत्तिकर्म । कृतार्थानां वर्हिषामिह
विनियोगान्मानात्,—इत्याहुः । तेषां, नष्टेषु वर्हिःखिदं न भवितु-
मर्हति । कस्मात् ? प्रतिपत्तेः प्रतिपाद्यप्रयोजकत्वाभावात् ।

ननु यज्ञवास्तु इति समाख्यालभ्यार्थसिद्ध्यर्थं वर्हिरन्यदुपा-
दीयताम् ? अन्यथा खल्ववास्तुर्यज्ञः स्यात् । उच्यते । काममवास्तु-
र्यज्ञः स्यात् । न प्रतिनिधिः । न खल्वेतदर्थकर्म । प्रतिपत्तीनाञ्च
प्रतिपाद्याभावे लोपमवोचाम । अपिच । एवमप्यवास्तुर्यज्ञः स्यादेव ।
कुतः ? तत एव वर्हिषः कुशमुष्टिमादाय यद्भूयते, तदेतत् यज्ञ-
वास्त्वाचक्षते । तस्मादन्यस्मिन् वर्हिष्युपादीयमानेऽपि न स होमो-
यज्ञवास्तुर्भवति । समाख्यालभ्यार्थसिद्ध्यर्थम् इति चेत् । इति

चेद्भवान् पश्यति समाख्यालभ्यार्थसिद्ध्यर्थमन्यदपि वर्धिरूपादेयम्—
इति । तत्र ब्रूमः । नासामर्थ्यात् । नैतत् सम्भवति । कुतः ? तदुच्यते ।
नैव समाख्या वदति अन्यद्वर्धिरूपादेयम्—इति । समाख्यालभ्यार्थ-
सिद्ध्यर्थमनुमीयते खल्वेतत् । प्रत्यचन्तु आस्तृतमेव वर्धिः । न च
प्रत्यचं नियममुपरुध्य आनुमानिकमन्यद्वर्धिः शक्यमुपादातुम् ।
अनुमानस्य प्रत्यक्षबाधायामसामर्थ्यात् । दुर्बला च समाख्या न
बलवत्तरं वाक्यं बाधितुं प्रभवति । नियमः खल्वेवमुपरुध्येत ।

अथैवम्, एतद् यज्ञवास्त्वित्याचक्षते—इति पुनः सूत्रणमनर्थ-
कम् ? इति चेत् । काममनर्थकं भवतु न तु शक्नोत्यन्यददितुम् ।
सहदुच्चरितेऽप्यस्य यावानर्थः शतश्रुत्वोऽप्युच्चारणे तावानेव प्रतीयते,
न ततोऽधिकः । समाख्या च पूर्व्वेणापि वाक्येनावगम्यते—इति
भवतामपि पुनः सूत्रणमनर्थकमेव । तदेतत् पुनरुपादानं निगमन-
रूपम् इत्यभिहितमस्माभिः । तत् कुत एवानर्थक्यमस्य । अवास्तु-
र्यज्ञः स्यात् ? इति चेत् । नैषदोषः । स्तृत्यर्थत्वात् समाख्यायाः ।
न खल्वियं 'यज्ञस्य वेश्मभूः' । कथञ्चाम ? एवमयं होमो यदसौ
यज्ञवास्तुरिति । प्रत्यचन्तु यज्ञस्यागो यजमाने वर्त्तते, विष्णुश्च न
कस्मिंश्चित् । स्विष्टकृदादिवच्चैतद्वगन्तव्यम् । यथा शोभनाभिल-
तितकारित्वस्य समाख्यालभ्यत्वेऽपि प्रतिपत्तिरेवामौ । यथा वा
व्यतिरेके निन्दावचनेऽपि तवापि प्रतिपत्तिरेव आद्धे शेषभोजनम् ।
एवमिहापि प्रतिपत्तिरेवैतदित्यविरुद्धम् । स्तृत्यैव केवलप्रतिपत्ति-
त्वमस्य निरस्यते,—इति चेत्, आद्धशेषभोजनादावपि निरस्यताम् ।
तथाच तत्राप्यपचारे प्रतिनिधिरापद्येत । न चैवमिष्यते । तथात्वे-

ऽपि वा न प्रतिनिधिः, नियमस्यार्थवत्त्वात् । तथापि किं स्मृतेः प्रयोजनम् ?—इति चेत् । अफलायां प्रतिपत्तौ कथं प्रवर्त्तत—इति प्ररोचनमेव—इत्यस्तु किं विस्तरेण । अन्ये तु मन्यन्ते,—यद्यप्येतत् प्रतिपत्तिरेव, तथापि एतद् यज्ञवास्त्वित्याचक्षते,—इति गुणाथं पुनरुपादानात् नात्यन्तमिदं प्रतिपत्तिरिति दर्शयति । तस्मादपचारेऽप्यास्तृतानां वर्हिषां समाख्यालभ्यार्थसिद्ध्यर्थमन्यदपि वर्हिरादाय होतव्यम् । इतरथा अवास्तुर्यज्ञः स्यात्—इति ।

वयन्तु पश्यामः । नासौ प्रतिपत्तिः, किन्त्वर्थकमेवैतत् । कुतः ? प्रतिपत्ततायां प्रमाणभावात् । यद्यास्तृतमेव वर्हिरिह प्रतिपाद्येत, भवेदियं प्रतिपत्तिः । न तु प्रतिपाद्यते । किन्तु स्मृतशेषाद्वर्हिषः कुशमुष्टिरादौयते । कथं ज्ञायते ? व्यवहितत्वात् स्मृतस्य वर्हिषः । सन्निहितत्वाच्च स्मृतशेषस्य । निर्देशसामान्याच्च । किमिदं निर्देशसामान्यम् ? उच्यते । “तत एव वर्हिषः प्रादेशमात्रे पवित्रे कुरुते” इति पूर्वं निर्दिष्टम् । तत्र च स्मृतशेषादेव वर्हिषः,—इति व्यवस्थापितम् । तद्वदिहापि निर्दिश्यते “ततएव वर्हिषः कुशमुष्टिमादाय”—इति । तदिदं निर्देशसामान्यम् । तस्माच्च प्रतिपद्यामहे पूर्ववदिहापि स्मृतशेषमेव वर्हिरभिप्रेतम्,—इति । ततएव वर्हिषः,—इति निर्देशे हि स्मृतशेषमेव वर्हिः पूर्ववदिहाप्यागच्छति हृदयम् । आगच्छति चेत्, न युज्यते विना कारणमुत्सृष्टम् ।

स्मृतानां वर्हिषामिदानीं प्रतिपिपादयिषितत्वात्,—इति चेत् । इति चेत् भवान् पश्यति स्मृतानि वर्हौषि इदानीं प्रतिपिपादयिषितानि । एतस्मात् कारणात् हृदयमागतमपि स्मृतशेषं

वर्हिस्तुसुज्यते,—इति । नैतत् । प्रमाणाभावात् । न हि स्तुतानि
वर्हीषि इदानीं प्रतिपिपादयिषितानि,—इत्यत्र किञ्चित्प्रमाणमस्ति ।
प्रतिपत्तिप्राये वचनादिति चेत् । न । अमिद्धेः । कथममिद्धिः ?
आग्नेयादीनामप्रतिपत्तीनां सन्निहिततरत्वात् । किञ्च । प्रतिपत्ति-
प्राये वचनात् खल्वानुमानिकं प्रतिपत्तित्वं परिचिकल्पयिषितम् ।
तच्च न्यायविरोधात् विनियुक्तविनियोगापत्तेर्वचनविरोधाच्च नार्हति
भवितुम् । तथाच न्यायः । “विरोधे च श्रुतिविशेषादव्यक्तः शेषे”—
इति । तथा गृह्यासंग्रहः ।

“स्तृतेभ्यो न प्रचिन्वीयात् यातमामं स्तृतं स्तृतम् ।

स्तृतशेषान्ततो गृह्य यज्ञवास्तुक्रिया तथा ” ।

इति । तस्मात् स्तृतशेषादेव वर्हिषः कुशमुष्टिमादाय,—इति
व्याख्येयम् । यज्ञवास्तुक्रियां कृत्वा चाज्येन पूर्णाहुतिर्होतव्या ।
तदपि स एवानुपदमाह ।

“यज्ञवास्तुक्रियां कृत्वा विधिदृष्टेन कर्मणा ।

आज्यधारामविच्छिन्नां जुहुयात् सार्वकामिकीम्” ।

इति । पूर्णाहुतिरियमिति कुतो ज्ञायते ? सार्वकामिकी-
मिति वचनात् । “पूर्णाहुत्या सर्वान् कामानाप्नोति”—इति हि
ब्राह्मणम् ॥ २६ ॥ ० ॥

इति महामहोपाध्यायराधाकान्तसिद्धान्तावागीशभट्टाचार्या-
त्मजश्रीचन्द्रकान्ततर्कालङ्कारस्य कृतौ गोभिलीयगृह्यसूत्रभाष्ये
प्रथमप्रपाठकस्य अष्टमौ खण्डिका ॥ ० ॥

गोभिलीयगृह्यसूत्रे

प्रथमप्रपाठके नवमी खण्डिका ।

अथैतद्विरुच्छिष्टमुदगुदास्योद्धृत्य ब्रह्मणे प्रयच्छेत्

॥ १ ॥

अथेत्यानन्तर्यार्थम् । प्रदक्षिणप्रणीताविमोकोदपात्रपूरणानि कृत्वा अनन्तरम्—इति भट्टभाष्यम् । ‘एतत्’ अभिप्रेतं, हविः, उच्छिष्टम् अवशिष्टम्, उदगुदास्य । एतस्मादवगम्यते—होमकाले होत्रम्योरन्तरा हविषः समासादनम्—इति । उद्धृत्य पात्रान्तरे कृत्वा ब्रह्मणे प्रयच्छेत् प्रदद्यात् । एतत्—इति कतमदिह अभिप्रेयते ? ममशनीयनवयज्ञवास्तूपशमनादिचरुभ्योऽन्यत्—इति ब्रूमः । कुतः ? तत्र तत्र अन्यस्या अन्यस्याः प्रतिपत्तेरुपदेशात् । एतच्चावसरे प्रदर्शयिष्यामः । अनर्थकं तर्हि । तत्र तत्र प्रतिपत्त्यन्तरविधानादेव हविरुच्छिष्टस्य ब्रह्मणे प्रदानं न भविष्यतीति चेत् । न । एतदित्यनुक्तौ तत्र तत्र प्रतिपत्तिद्वयमाशङ्कित कश्चिदित्येतदित्युक्तम् । उच्छिष्टग्रहणेनाप्राधान्यं द्योतयन् प्रतिपत्तित्वमस्य ज्ञापयति । तेनाप्रदत्तएवैतस्मिन्नष्टे दुष्टे वा प्रदानार्थं नान्यद्भिरुत्पाद्यमिति । अयमप्यर्थ एतदित्यनेनोपोद्वल्यते । स्वयमुभयकरणे तु चरुशेषं स्वयमेव भुञ्जीत, ब्राह्मणन्वनान्तरेण तर्पयेदिति वृद्धाः ॥ १ ॥ ० ॥

किं ब्रह्मणे चरुशेषस्य प्रदानमात्रम् ? । न । किन्तर्हि ?—

तं तितर्पयिषेत् ॥ २ ॥

तं ब्रह्माणं तर्पयितुमिच्छेत् । यथा असौ तृष्यति, तथा कर्त्तव्यम्—इत्यर्थः । तर्पयेत्—इति वक्तव्ये मनोविशुद्धिप्रदर्शनार्थं तितर्पयिषेत्—इत्यभिहितम् । कथं नाम ? अद्भ्यादिगुणवता मनसा ब्रह्माणं तर्पयितुमिच्छेत् तत्कृतमतिशयविशेषं जानानः । तथाच स्मरणम् ।

“ अद्भ्याविधिसमायुक्तं कर्म यत् क्रियते नृभिः ।

सुविशुद्धेन भावेन तदानन्त्याय कल्पते ” ।

इति ।

“ देशकालाश्रमक्षेत्रद्रव्यदातृमनोगुणाः ।

सुकृशस्यापि दानस्य फलातिशयहेतवः ” ।

इति चैवमादि । अद्भ्यारहितस्य खल्वन्नमभोज्यमाङ्गराचार्याः । तच्चेह विस्तरभयान् न प्रस्तूयते ॥ १ ॥ ० ॥

कस्मात् पुनः कारणात् ब्रह्माणः तर्पणे प्रयत्नातिशयः उपदिश्यते ? तदुच्यते,—

ब्राह्मणस्य तृप्तिमनु तृप्यामीति ह यज्ञस्य वेदयन्ते ॥ ३ ॥

ब्राह्मणस्य तृप्तिम्, अनु पश्चात् लक्ष्मीकृत्य वा, अहं तृप्यामि,— ब्राह्मणस्य तृप्तौ जातायां मम तृप्तिर्भवति—इत्येतत् । इति एवं ह किल यज्ञस्य अभिप्रायं वेदयन्ते ज्ञापयन्त्याचार्याः । एतस्मात्

कारणात् तं तितर्पयिषेत् । सोऽयं ब्राह्मणशब्दो ब्रह्मपरोवर्ण-
नीयः, उपक्रमानुग्रहार्थम् ॥ ३ ॥ ० ॥

यस्मादेवं ब्रह्मणस्तर्पणम्, तस्मात् चरुशेषस्य अपचारे तेन वा
दृष्ट्यसम्भवे, अन्येनापि अन्नेन तं तर्पयेत्—इत्याह,—

अथ यदस्यान्यदन्नमुपसिद्धं स्यात् ॥ ४ ॥

अथेत्यानन्तर्यार्थम् । अथ अनन्तरमेव भोजयेत् नात्मीयं भोज-
नकालमपि प्रतीक्षेत—इत्यर्थः । अस्य यजमानस्य यत् किञ्चि-
दन्यदन्नम्, उप समीपे तत्कालस्य सिद्धं निष्पन्नं स्यात् भवति,
तेन निषिद्धातिरिक्तेन तं तितर्पयिषेत्—इति गतेन सम्बध्यते ।
प्रदानस्य प्रतिपत्तित्वेऽपि वचनप्रमाणादन्नान्तरमुपादेयम् । चरुशेष-
प्रादानादनन्तरमन्यदण्यन्नं प्रयच्छेत्—इति वा वर्णनीयम् ॥ ४ ॥ ० ॥

अथ ब्राह्मणान् भक्तेनोपेप्सेत् ॥ ५ ॥

अथ स्वपाकसिद्धानन्तरं ब्राह्मणान् भक्तेन अन्नेन उपेप्सेत् तर्पयितु-
मिच्छेत् । उपेत्ययमुपसर्गः । अत्रापि गौरवं, मनसोविशुद्धिप्रदर्श-
नार्थम् । अपवर्गे तावदभिरूपभोजनं विहितम्, तदत्र कृतेन
ब्रह्मतर्पणेनैव कृतं मा मंस्त,—इति पुनरिदमसूत्रयदाचार्यः ॥ ५ ॥ ० ॥

पूर्णपात्रो दक्षिणा तं ब्रह्मणे दद्यात् ॥ ६ ॥

पूर्णपात्रः पूर्णपात्रम् । पुंस्त्वं छान्दसम् । तदिदं पूर्णपात्रं
दक्षिणा—इत्युत्सर्गः । तं ब्रह्मणे दद्यात् । दक्षिणाग्रहणं ब्रह्मणो-
ऽभावेऽप्यन्यस्मै दानार्थम् । कथं नाम ? दक्षिणेयम्—इति कृत्वा स्वयं

कर्मकरणेऽप्यन्यस्मै अवश्यं देया । व्यतिरेके वैगुण्यापत्तेः । “हृतो-
यज्ञस्त्वदक्षिणः”—इति हि स्मरन्ति । तदाह कर्मप्रदीपः ।

“ब्रह्मणे दक्षिणा देया यत्र या परिकीर्तिता ।

कर्मान्तेऽनुच्यमानायां पूर्णपात्रादिका भवेत् ।

विदध्याद्धौत्रमन्यश्चेदक्षिणाऽर्द्धहरो भवेत् ।

स्वयञ्चेदुभयं कुर्यादन्यस्मै प्रतिपादयेत् ” ।

इति । पूर्णपात्रादिका,—इत्यादिपदात् दक्षिणाविशेषाच्चाभे
मूलादिकमपि संगृह्णाति । तथाच मैत्रायणीयपरिशिष्टम् ।
“दक्षिणाऽलाभे मूलानां भक्ष्याणां दक्षिणां ददाति”—इति ।
तदत्र, यत्र या—इति सर्व्वनाम्ना व्याप्यवगमात् कर्मान्ते—इति च
सामान्याभिधानात्, दक्षिणामात्रमेव ब्रह्मणे देयम्—इत्युपदि-
शति । न च प्रधानकर्मदक्षिणानामन्यस्मै दानं शिष्यते—इति
विशेषोपदेशविरहादपि ब्रह्मण एष तेषां देयता पर्य्यस्यति । स
स्वल्पयमाचार्य्यस्यास्पृष्टोऽभिप्रायः कर्मप्रदीपकृता स्पृष्टीकृतः—इत्या-
ख्येयम् ।

न चैतत्सूत्रानुसारात् कर्मान्ते—इति ब्रह्ममाध्यहोमान्तपरम्—
इतियुक्तम्, एतद्विवरणरूपत्वात्तस्य । न ह्यत्रापि होमदक्षिणेयम्—
इत्युच्यते, किन्तु प्रकरणादनुमीयते, वाक्यन्तु अविशेषाद्ब्रह्मणे
दक्षिणादानमुपदिशति । दुर्बलञ्च प्रकरणं वाक्यात्—इत्यवोचाम ।
अपिच । इयमपि दक्षिणा प्रधानस्यैव कर्मणः । परमेतत्
होमात्मकम्—इति नैतावता किञ्चिदपचीयते । तथात्वे वा
दर्शादियागप्रस्तावात् तस्यैव दक्षिणा ब्रह्मणे देया—इत्यापतति ।

स चायं पर्यनुयोगः सामान्याभिधानबलादेव परिहर्तव्यः । स चान्यत्रापि समानः । विदध्याद्धौत्रम्—इति तु होमप्रस्तावादा प्रायेण गृह्यकर्मणां सहोमकत्वादा समान्नातम् । न खल्वन्यत्रैतत् निषिध्यते । एकस्मिन्नुपदेशश्च विशेषोपदेशविरहे अन्यस्मिन्नपि कल्पनीयः—इति निबन्धारोमन्यन्ते । तस्मात् अन्यैरपि ऋत्विग्भिर्विभज्यैव दक्षिणा ग्रहीतव्या । न्यायस्याविशेषात् ।

अपिच । सहोमके कर्मणि ब्रह्मणः सद्भावात् कर्मदक्षिणायाश्च ब्रह्मणे देयत्वसूत्रणात् होतुः किं तत्र दक्षिणा नास्त्येव?—इत्याशङ्कायां, 'विदध्याद्धौत्रमन्यश्चेत्'—इति वचनारम्भो न्याय्य एव,—इति न किञ्चिदनुचितम् । स खल्वयमुत्सर्गोविधिरिति यत्र स्पष्टमन्यस्मै आचार्यादिकाय दक्षिणाविशेषस्य दानमुपदिश्यते, तत्र नैतत् प्रवर्तते । अब्रह्मके तु कर्मणि सुतरामन्यस्मै दक्षिणा दातव्या । ब्रह्मणे—इति कर्मकारयित्रुपलक्षणत्वे तु प्रागेव नानुपपत्तिः । सेयं भट्टनारायणादीनां बहूनामनुमता व्यवस्था । तत्त्वकारस्तु,—होमदक्षिणैव ब्रह्मणे देया, कर्मान्ते—इति ब्रह्मसाध्यहोमान्तपरम्—इत्येकत्राभिदधानः, कर्मान्ते—इति यथाश्रुतमेव ब्रह्मणे—इति कर्मकारयित्रुपलक्षणम्—इति पुनरन्यत्र ब्रुवाणः शास्त्रार्थमाकुलयाञ्चकार ।

यदाऽप्यन्यस्मै दक्षिणा दीयते, तदाऽपि कुलर्त्विजे गुरवे वा देया, तयोः प्रतिग्रहवैमुख्यादिना ग्रहणासम्भवे बडतरायां वा दक्षिणायामन्यस्मै अपि दातुमिच्छायां तदनुमत्या, दूरस्थत्वे च तयोस्ताभ्यामुद्दिश्य मनसा दत्तैव देया । तदप्याह कर्मप्रदीप एव ।

“कुलर्त्विजमधीयानं सन्निकृष्टं गुरुं तथा ।

नातिक्रमेत् सदा दित्सन् यदौच्छेदात्मनोहितम् ।

अहमस्मै ददानीति एवमाभाष्य दीयते ।

नैतावपृष्ट्वा ददतः पात्रेऽपि फलमस्ति हि ।

दूरस्थाभ्यामपि दाभ्यां प्रदाय मनसा वरम् ।

इतरेभ्यस्ततोदद्यादेष दानविधिः स्मृतः” ।

इति । सूत्रद्वयं वैतत्, ‘पूर्णपात्रो दक्षिणा’—इति ‘तं ब्रह्मणे दद्यात्’—इति च । तत्र, ‘पूर्णपात्रो दक्षिणा’—इत्यनेन पूर्णपात्रं दक्षिणा भवति कर्मणामनुच्यमानायां दक्षिणायाम्,—इत्युच्यते । कथं ज्ञायते ? अनुच्यमानायां दक्षिणायां पूर्णपात्रादिका दक्षिणा भवति इति कर्मप्रदीपवचनात् ।

‘तं ब्रह्मणे दद्यात्’—इत्यनेन ब्रह्मणे दक्षिणायादानमुपदिश्यते । तदनेन तच्छब्देन दक्षिणैव परामृश्यते न पूर्णपात्रम् । कस्मात् ? सन्निहिततरत्वादक्षिणायाः । व्यवेतत्वाच्च पूर्णपात्रस्य । अर्थवत्त्वाच्च । दक्षिणादानेन हि नः प्रयोजनं, न पूर्णपात्रदानेन । लिङ्गव्यत्ययस्त्वन्यत्रापि समानः । ‘ब्रह्मणे दक्षिणा देया’—इति कात्यायनवचनाच्चैतदेवं प्रतिपत्तव्यम् । स खल्वस्पृष्टानां गोभिलीयानां पदार्थानां प्रदीपवत् स्पृष्टमुपदेष्टेत्यवोचाम ॥ ६ ॥ ० ॥

किमिदं पूर्णपात्रं नाम ? तदुच्यते,—

क^१सं चमसं वाऽन्नस्य पूरयित्वा कृतस्य वाऽकृतस्य वाऽपि वा फलानामेवैतं पूर्णपात्रमित्याचक्षते ॥ ७ ॥

कंसं कांस्यभाजनम्, चमसं वानस्पत्यं पात्रं वा, अन्नस्य पूरयित्वा

अन्नैर्वर्द्धयित्वा । अन्नस्य—इत्येतद्विशिनष्टि, कृतस्य वा अकृतस्य वा । अपि वा अथवा अन्नासम्भवे फलानामेव—फलैरेव भोष्यरित्येव-कारकरणादुपदिशति, अन्यच्च फलमभोज्यं व्यवच्छिनत्ति । पूरयित्वा, एतं पूर्णपात्रम्—इत्याचक्षते आचार्याः । एतत् कंसादिकं पूर्णपात्र-माचक्षते । कथं कृत्वा ? अन्नस्य पूरयित्वा स्थापितम्—इत्यर्थः । कियन्मितस्य पुनरन्नस्य पूरणम् ? तदाह गृह्यासङ्ग्रहः ।

“अष्टमुष्टिर्भवेत् कुञ्चिः कुञ्चयोऽष्टौ च पुष्कलम् ।

पुष्कलानि च चत्वारि पूर्णपात्रं विधीयते” ।

इति । असम्भवे पुनरेतस्य परिमाणस्य यावताऽन्नेन बद्धभोक्तुः पुरुषस्य तप्तिः सम्पद्यते, तावतोऽप्यन्नस्य पूरितं पात्रं पूर्णपात्रं भवति । तदाह कर्मप्रदीपः ।

“यावता बद्धभोक्तुश्च तप्तिः पूर्णेन जायते ।

नावराड्यं ततः कुर्यात् पूर्णपात्रमिति स्थितिः” ।

इति ॥ ७ ॥

ब्रह्मैवैकचरत्विक् ॥ ८ ॥

दर्शपौर्णमासप्रस्तावादिदमुच्यते । तेन सायं प्रातर्होमवैश्वदेवा-दीनामब्रह्मत्वेऽपि न क्षतिः । एक एव ब्रह्मा चरत्विग्भवति । किमने-नोक्तम् ? इदमनेनोक्तम्—एक एव ब्रह्मा सर्वकर्मसु चरत्विक् कर्त्त-व्यो न पुनरेकस्मिन् कर्मण्येको ब्रह्मा अन्यस्मिंश्चान्यः अपरापरस्मिं-श्चापरापरः—इति । तदनेन,—यजमानेन चरत्विगत्याज्यो भवतीत्यु-पदिशति । तथाच स्मरणम् ।

“ऋत्विग्याज्यमदुष्टं यस्यजेदनपकारिणम् ।

अदुष्टमृत्विजं याज्यो विनेद्यौ तावुभावपि ।

क्रमागतेष्वेष धर्मो वृतेष्वृत्विचु च स्वयम् ।

यादृच्छिके तु संयोज्ये तत्त्यागे नास्ति किल्बिषम् ” ।

इति । तथा मनुः ।

“ऋत्विजं यस्यजेद् याज्यो याज्यञ्चर्त्विक् त्यजेत्तु यः ।

शतं कर्मण्यदुष्टञ्च तयोर्दण्डः शतं शतम् ” ।

इति । अथवा । एकोब्रह्मैव ऋत्विगिति ब्रह्मणे दक्षिणा दाने हेतुवचनमेतत् । होताऽप्यस्यन्य ऋत्विगित्याशङ्क्यामुत्तरं सूत्रं प्रवर्त्यति ॥ ८ ॥ ० ॥

पाकयज्ञेषु स्वयं होता भवति ॥ ९ ॥

पाकयज्ञेषु अल्पयज्ञेषु प्रशस्तयज्ञेषु वा । कस्मात् ? उभयत्र पाक-
शब्ददर्शनात् । दृश्यते खल्वल्पे पाकशब्दः,—योऽस्मात् पाकतरः—
इति । तं पाकेन मनसाऽपश्यम्—इति, योमा पाकेन मनसा—इति
व प्रसंशायां पाकशब्दः प्रयुक्तः । स खल्वयमर्थो गृह्यान्तरवृत्ति-
कारैर्निरूपितः । तत्त्वकारादयस्तु मन्यन्ते,—पाकयज्ञः—पाकाङ्गक-
यज्ञो वृषोत्सर्गादिः—इति । वयन्तु, एकाग्रौ ये यज्ञाः तान् पाक-
यज्ञानवगच्छामः । कस्मात् ? अस्माकमेव ग्रन्थान्तरे समा-
नानात् । तथाच लाव्यायनसूत्रम् । “पाकयज्ञा इत्याचक्षते एकाग्रौ
यज्ञान्”—इति ।

तेषु पाकयज्ञेषु स्वयं—स्वयमेव होता भवति । तदिदं स्वयमेव होतृत्वं प्रशस्तम्—इत्यवगम्यते । कुतः ?

“स्वयं होमे फलं यत्तु तदन्येन न जायते” ।

इति स्मरणात् । अन्यो होतैव कुतो न व्यवच्छिद्यते ? स्वयम-
शक्तौ पाकयज्ञलोपापत्तेः । न चैतदुचितम् । जुहुयाद्वा हावयेद्वा—
इति सामान्यतः सूत्रणात् । न प्रवसन्नपवसेत्—इति च प्रवास-
दर्शनात् ।

“निःशिष्याग्निं स्वदारेषु परिकल्प्यर्त्विजन्तथा ।

प्रवसेत् कार्यवान् विप्रो वृथैव न चिरं क्वचित्” ।

इति च कर्मप्रदौपवचनात् । तथाच स्मृत्यन्तरम् ।

“मनसा नैतिकं कर्म प्रवसन्नप्यतन्त्रितः ।

उपविश्य शुचिः सर्व्वं यथाकालमनुद्वेत्” ।

इति ॥ ६ ॥ ० ॥

पूर्णपाचोऽवमः पाकयज्ञानां दक्षिणा ॥ १० ॥

पूर्णपाचः—इति पुंस्त्वं व्याख्यातम् । पूर्णपाचम् अवमं सर्व्वनिकृष्टं
पाकयज्ञानां दक्षिणा । नातोऽप्यल्पतरी तेषां दक्षिणा अस्तीत्यर्थः ॥

१० ॥ ० ॥

अपरिमितं परार्द्धम् ॥ ११ ॥

न परिमितम् अपरिमितं बद्ध—इत्यभिप्रेतम् । तदिदम् अप-
रिमितं परार्द्धं प्रशस्तं भवति दक्षिणा पाकयज्ञानाम् । परार्द्धम्—
इति केचित् पठन्ति । परार्द्धं खल्वन्तिममङ्गस्थानमुच्यते गणितेषु ।

तथाच अपरिमितं वरार्द्धपर्यन्तमपि पाकयज्ञातां दक्षिणा—इति
तच्चार्यः ॥ ११ ॥ ० ॥

एतस्मिन्नर्थे दृष्टान्तमुपन्यस्यति,—

अपि ह सुदाः पैजवन ऋन्द्राग्नेन स्थालीपाकेनेष्टा
शतसहस्राणि ददौ ॥ १२ ॥

अपिरन्यानपि समुच्चिनोति । ह—इत्यैतिह्यार्थको निपातः ।
शोभनं ददाति—इति सुदा नामतः, पिजवनस्य अपत्यं पुमान्
पैजवनोऽपि ह किल ऋन्द्राग्नेन स्थालीपाकेन दद्या शतं सहस्राणि
शतगुणितानि सहस्राणि लक्षम्—इत्येतत् । ददौ, दक्षिणाम्—इति
प्रकरणाल्लभ्यते । कस्य वस्तुनः शतं सहस्राणि ? गवाम्—इति
ब्रूमः । कस्मात् ? संख्यामात्रकीर्तनात् । संख्यामात्रकीर्तने च प्रायेण
गा एव संख्येतया व्यवहरन्ति याज्ञिकाः । शतदक्षिणेनाहं यक्ष्ये
द्वादशशतदक्षिणेन—इति खल्वाहुः । “संख्यामात्रे च दक्षिणा
गावः”—इति च द्राह्यायणसूत्रात् ॥ १२ ॥ ० ॥

एवं तावत् सायं प्रातर्होमवैश्वदेवबलिहरणदर्शपूर्णमासाख्यानि
नित्यानि कर्माण्युक्तानि । तेषां च स्वे स्वे काले यावज्जीविको-
ऽभ्यासः न्यायविद्धिर्निरूपितः । एवञ्च कालस्य बद्धत्वात् कदाचित्,—

अथ यदि गृह्येऽग्नौ सायं प्रातर्होमयोर्वा दर्शपूर्ण-
मासयोर्वा हव्यं वा होतारं वा नाधिगच्छेत् ; कथं
कुर्यादिति ॥ १३ ॥

अथेति पूर्वप्रकृतार्थम् । अथैतयोर्गृह्येऽग्नौ यावज्जीवं कर्त्तव्ययोः

सायंप्रातर्होमयोर्वा, दर्शपूर्णमासयोर्वा । प्रदर्शनमेतत् वैश्वदेवस्यापि ।
 देवादन्यस्माद्वा कस्माच्चित् कारणात् हव्यं हवनौयं वस्तु वा, होतारं
 हवनकर्त्तारं वा स्वयमशक्तौ, यदि न अधिगच्छेत् न लभेत, तर्हि
 कथं कुर्यात् । किं स्वस्वकालात्ययमात्रेण लुप्यतएव तत्तत् कर्म,
 उतास्ति कश्चित् कास्मावधिरियति काले अतौते इति । एवमादि
 संशयचिच्छिदिष्येतत् पृच्छते ॥ १३ ॥ ० ॥

एवं पृष्ट आह,—

आ सायमाहुतेः प्रातराहुतिर्नात्येत्याऽऽप्रातराहुतेः
 सायमाहुतिराऽमावास्यायाः पौर्णमासं नात्येत्याऽऽपौ-
 र्णमास्या आमावास्यम् ॥ १४ ॥

आ सायमाहुतेः सायमाहुतिपर्यन्तम् । सेयं सायमाहुतिर्मा-
 र्यादा अवधिः सीमेत्येतत् । प्रातराहुतिः नात्येति नातिक्रामति ।
 सा खल्वियं स्वकाले अहुता प्रातराहुतिरिदानीं प्रायश्चित्तात्मकं
 महाव्याहृतिहोमं कृत्वा होतव्या । प्रायश्चित्तात्मकं महाव्याहृति-
 होमं कृतेति कुत एतत् ? श्रुतौ विधानादित्याह । तथाच ब्राह्मणम् ।
 “स होवाच किं होष्यमीति, प्रायश्चित्तमिति, किं प्रायश्चित्तमिति,
 सर्वप्रायश्चित्तमिति, किं सर्वप्रायश्चित्तमिति, महाव्याहृतीरेवम-
 ब्रुवन्”—इत्यादि । तथाच गृह्यान्तरम् ।

“स्वकाले सायमाहुत्या अप्राप्तौ होतृहव्ययोः ।

प्राक् प्रातराहुतेः कालः प्रायश्चित्ते कृते सति ।

प्राक् सायमाहुतेः प्रातर्होमकालाऽनतिक्रमः ।

प्राक् पौर्णमासार्द्धस्य प्राग्दर्शादितरस्य च ” ।

इति । एतेनैव सूत्रशेषो व्याख्यातः । तदिदं प्रदर्शनाथं परिकीर्तनं सायमाहुत्यादौ नां न नियमार्थम् । कुतः ? याज्ञिकसमयात् । तथाचोक्तं त्रिकाण्डमण्डनेन ।

“मुख्यकाले यदाऽवश्यं कर्म कर्तुं न शक्यते ।

गौणकालेऽपि कर्त्तव्यं गौणोऽप्यत्रेदृशो भवेत् ।

आ सायमाहुतेः कालात् कालः स्यात् प्रातराहुतेः ।

प्रातराहुतिकालात् प्राक् कालः स्यात् सायमाहुतेः ।

पूर्णमासस्य कालोऽस्ति पुरा दर्शस्य कालतः ।

स्यात् साकमेधकालोऽपि आ सुनामौरकालतः ।

सुनामौरौयकालोऽप्याऽऽवैश्वदेविककालतः ।

श्यामाकैर्ब्रह्मिभिश्चैव यवैरन्योन्यकालतः ।

प्राग्यष्टुं युज्यतेऽवश्यं नैव त्वाग्रयणात्ययः ।

दक्षिणायनकाले या पश्चिज्या योत्तरायणे ।

अन्योन्यकालतः पूर्वं यष्टुं युक्ते उभे अपि ।

एवमागामियागौयमुख्यकालादधस्तनः ।

खकालादुत्तरो गौणः कालः पूर्वस्य कर्मणः ।

यदाऽऽगामिक्रियामुख्यकालस्याप्यन्तरालवत् ।

गौणकालत्वमिच्छन्ति केचित् प्राक्तनकर्मणि ” ।

इति । सर्वमेव प्राक्तनकर्म प्रायश्चित्तहोमानन्तरमेव गौणकाले करणीयम् । सायमाहुत्यादौ तथा दर्शनात् ।

“गौणेषु तेषु कालेषु कर्म चोदितमारभेत् ।

प्रायश्चित्तप्रकरणप्रोक्तां निष्कृतिमाचरेत् ” ।

इति स्मरणाच्च । वैश्वदेवस्य पुनरतिक्रमे अभोजनमपि कृत्वा
काष्ठान्तरे तदाचरणम् । तथाच गृह्यान्तरम् ।

“ वैश्वदेवे त्वतिक्रान्ते अहोरात्रमभोजनम् ।

प्रायश्चित्तमथो कृत्वा पुनः सन्तनुयाद्भूतम् ” ।

इति । प्रथमवैश्वदेवातिक्रमे दिवा अभोजनं, द्वितीयवैश्व-
देवातिक्रमे च रात्रावभोजनम्—इति परिशिष्टप्रकाशः । वैश्वदेव-
द्वयातिक्रमे तु विशेषमाह कर्मप्रदीपः ।

“ परेणाग्नौ ऊते स्वार्थं परस्याग्नौ ऊते स्वयम् ।

पितृयज्ञात्यये चैव वैश्वदेवद्वयस्य च ।

अनिष्टा नवयज्ञेन नवान्नप्राग्ने तथा ।

भोजने पतितान्नस्य चरुर्वैश्वानरो भवेत् ” ।

इति । प्राक् सूर्यास्तमयात् प्रथमो वैश्वदेवो नात्येति, प्राक् च
रात्रेः सार्द्धात् प्रहरात् द्वितीयः । कुतः ? यतस्तावानेव भोजन-
कालः । तथाच कर्मप्रदीपः ।

“ मुनिभिर्द्विरग्रनं प्रोक्तं विप्राणां मर्त्यवासिनां नित्यम् ।

अहनि च तथा तमस्विन्यां सार्द्धप्रहरयामान्तः ” ।

इति ॥ १४ ॥ ० ॥

एतेनैवावकाशेन हव्यं वा होतारं वा लिप्सेत् ॥ १५ ॥

एतेन—इति गौणकालपरामर्शः । लिप्सेत् लब्धुमिच्छेत् ।

लिप्सेत्—इति पाठे व्यत्ययात् परस्मैपदम् । प्राप्तस्याप्यादरार्थम-

भिधानम् । कथं नाम ? तथा लिखेत यथा गौणकालो नात्येति,
तस्याप्यतिक्रमे कर्मैव लुप्यते,—इत्यभिप्रायः । ऋज्वन्यत् । यदा
पुनर्लभ्यते, तदा होतव्यम् । तदाह कर्मप्रदीपः ।

“ पौर्णमासात्यये हव्यं होता वा यदहर्भवेत् ।

तदहर्जुहुयादेवमामावस्यात्ययेऽपिच ” ।

इति ॥ १५ ॥ ० ॥

अपि वा यज्ञियानामेवोषधिवनस्पतीनां फलानि
वा पलाशानि वा अपयित्वा जुहुयात् ॥ १६ ॥

अपि वा—इति पक्षान्तरमुपदिश्यते । एतेनाप्यत्रकाशेन हविष्य-
नुपलभ्यमाने यज्ञियानां यज्ञार्हाणामनिषिद्धानाम्—इत्येतत् । ओष-
धीनाम्—

“ ब्रीहयः शालयो मुद्गा गोधूमाः सर्षपास्तिलाः ।

यवाश्चौषधयः सप्त विपदो घ्नन्ति धारिताः ” ।

इति कर्मप्रदीपोक्तानाम् । वनस्पतीनां वृक्षाणाञ्च,—

“ अपुष्पाः फलवन्तो ये ते वनस्पतयः स्मृताः ” ।

इत्युक्तलक्षणानां वा फलानि शस्यानि वा ; पलाशानि कृद्-
नानि पत्राणि वा, यथोपपन्नानि ; अपयित्वा स्थालीपाकविधिना,
जुहुयात् ॥ १६ ॥ ० ॥

अप्यप एवान्ततो जुहुयादिति ह स्माह पाकयज्ञ-
त्रैडेा हुतं ह्येव ॥ १७ ॥

अन्ततः सर्वामप्यन्तौ अप उदकम् अपि जुहुयादेव, न तु

अग्निः कथं होमः—इत्याशङ्कते । सर्वालाभे उदकमप्यन्ततो मध्यत-
 एवाग्नेर्जुहुयात् न त्वग्न्युपशमाशङ्कां कुर्यादिति वा व्याख्येयम् ।
 इति ह किल आहस्म उवाच, नामतः पाकयज्ञः इडाया अपत्यम्
 त्रैङ्गुः कश्चिदाचार्यः; ऊतमेव भवत्येवमपि कृते । हिशब्दो
 यस्मादर्थः । यस्मादेवमपि कृते ऊतमेव भवति न अऊतम्—
 इति पाकयज्ञ आहस्म, तस्मादप एवान्ततो जुहुयादित्यर्थः ॥
 १७ ॥ ० ॥

अहुतस्य प्रायश्चित्तं भवतीति ॥ १८ ॥

ऊत—इति कर्त्तरि निष्ठा । न ऊतं येन—इति वा विग्रहः ।
 अऊतस्य उदकस्याप्यलाभात् होममकुर्वतः प्रायश्चित्तं भवति । किं
 पुनस्तत् प्रायश्चित्तम् ? पुनराधानम्—इति ब्रूमः । कुतः ?

“होमद्वयात्यये दर्शपूर्णमासात्यये तथा ।

पुनरेवाग्निमादध्यादिति भार्गवशासनम् ” ।

इति स्मरणात् । इतिरन्यान्यपि पुनराधाननिमित्तानि समुच्चि-
 नोति । तानि च,—

“असमचन्तु दम्पत्योर्होतव्यं नर्त्विगादिना ।

द्वयोरप्यसमचन्तु भवेद्भुतमनर्थकम् ” ।

इत्येवमादौनि कर्मप्रदीपादिष्वनुसन्धेयानि । पुनराधान-
 प्रकारश्च,—

“पूर्वैव योनिः पूर्वाऽऽवृत्पुनराधानकर्मणि ” ।

इत्यादिना कर्मप्रदीप एव अभिहितः ॥ १८ ॥ ० ॥

नाव्रतो ब्राह्मणः स्यादिति ॥ १९ ॥

व्रतरहितो ब्राह्मणो न स्यादल्पमपि कालम् । “मुहूर्त्तमपि नाव्रतो ब्राह्मणः स्यात्”—इति पाठे व्यक्त एवार्थः । इतिर्हेतौ । यस्मात् नाव्रतो ब्राह्मणः स्यात्, तस्मात् पुनराधाननिमित्ते जाते, अविलम्बमेवादध्यादित्यभिप्रायः ॥ १९ ॥ ० ॥

अथाप्युदाहरन्ति ॥ २० ॥

सृजुरक्षरार्थः । अङ्गतस्य प्रायश्चित्तं पुनराधानमुक्तम्, अथेदानी-
मन्यदपि पक्षान्तरं तत्र दर्शयितुं ब्राह्मणवाक्योदाहरणाभासरूपं
सूत्रम् ॥ २० ॥ ० ॥

यावन्न ह्रयेताऽभोजनेनैव तावत् सन्तनुयात् ॥ २१ ॥

हविषोऽलाभे यावन्न ह्रयेत ह्रयते, अभोजनेनैव तावत् तावन्तं
कालं सन्तनुयात् सन्ततमविच्छिन्नमलुप्तं कुर्यादग्निव्रतम्—इत्यर्थः ।
यावता कालेन हविर्लभ्यते, तावति काले अभोजनेऽपि व्रतमलुप्तं
भवतीत्यभिप्रायः ॥ २१ ॥ ० ॥

किमभोजनेनैव व्रतं सम्पद्यते ? न । किन्तर्हि ?—

अथ यदाऽधिगच्छेत् प्रति जुहुयात् ॥ २२ ॥

यदा पुनरधिगच्छेत्तमेत हविः, तदा अथ,—सायमाद्युपक्रमत्वात्
कर्मणां सायमादिकालं प्रतीक्ष्य, प्रति जुहुयात् । यावन्न ह्रयते
तावन्तं कालमभोजनेन चपयित्वा यदा हविरुपलभ्यते तदा

तदानीमेव न जुहुयात्, किन्तु सायमादिकालं प्रतीक्ष्य प्रति जुहुयादित्यर्थः । प्रतिशब्दो होमस्य प्रकारविशेषद्योतनार्थः । कतमः पुनरसौ प्रकारः ? उच्यते । अतिक्रान्ताः सर्वा अग्निदैवत्या आहुतीर्विगणय्य तावन्ति हवींषि पात्रे कृत्वा,—अग्नये स्वाहा— इति सहदेव जुहुयात् । एवं प्राजापत्याः । एवम् अपरापराः । तदाह कर्मप्रदीपः ।

“ आह्वयमानेऽनश्रंशेत् नयेत् कालं समाहितः ।

सम्पन्ने तु यथा तत्र ह्वयते तदिहोच्यते ।

अहुताः परिसङ्ख्याय पात्रे कृत्वाऽऽहुतौः, सकृत् ।

मन्त्रेण विधिवद्भूत्वा एवमेवापरा अपि ” ।

इति ॥ २२ ॥ ० ॥

एवमप्यस्य व्रतं सन्ततं भवतीति ॥ २३ ॥

एवम् अपि कृते अस्य व्रतिनो व्रतं नियमः सन्ततम् अविलुप्तं भवति । तस्मात् पुनराधानं न कर्त्तव्यम्—इत्यभिप्रायः । इतिः ब्राह्मणवाक्यावसानज्ञापनार्थः, प्रकरणपरिसमाप्त्यर्थो वा ॥ २३ ॥ ० ॥

एषोऽत ऊर्ध्वं हविराहुतिषु न्यायः ॥ २४ ॥

अत ऊर्ध्वम् अस्मात् परतो वक्ष्यमाण एष न्यायो हविराहुतिषु— ह्वयते—इति हविः, अविशेषात् समिदाज्यपशूपशकादिकं सर्वमुच्यते, तस्य हविष आहुतिषु बोद्धव्यः—इति परिभाष्यते ।

पराचौनस्यापि बुद्ध्या सन्निकृष्य एतदा परामर्शः । न्यायग्रहणं कचिदाम्नातस्यापि प्रतिषेधार्थम् । यथा समाम्नातोऽपि मन्त्रान्ते स्वाहाकारः स्वाहान्ते मन्त्रे नाद्रियते, अन्यायत्वात् । तच्चोत्तरञ्च वक्ष्यामः । एवमन्यदपि ऊह्यम् ।

एवं वा—

एषोऽनन्तरोक्तो न्यायः प्रकारः—इत्येतत् । अत ऊर्द्धं वक्ष्यमाणसु हविराहुतिषु द्रष्टव्यः—इत्युक्तः प्रकारः सर्वत्रातिदिश्यते । न्यायग्रहणेन किमुक्तं भवति ? एतदनेनोक्तं भवति ;—अत ऊर्द्धं ये क्षिप्रहोमा ब्रह्मचारिसमिदाधानादयो वक्ष्यन्ते, तेषु क्षिप्रहोमोक्त-एव प्रकारो भवति । ये पुनस्तन्त्रहोमाः वैवाहिकहोमादयः, तेषु ब्रह्मोपवेशनादि तन्त्रं द्रष्टव्यम् । तथा कचित् प्राप्तोऽप्यर्थो-ऽर्थाभावाच्चिवर्त्तते । किमुदाहरणम् ? इदमुदाहरणम् । आज्यतन्त्रेषु मुषलोखलसूर्पादयो निवर्त्तन्ते, पाण्याहुतिषु मेक्षणसुगादयः—इति । सोऽयं न्यायशब्दस्यार्थः ॥ २४ ॥ ० ॥

मन्त्रान्ते स्वाहाकारः ॥ २५ ॥

होममन्त्राणाम् अन्ते अवसाने स्वाहाकारः कर्त्तव्यः—इति सूत्र-शेषः । अधिकाराद्धोममन्त्राणामेवान्ते स्वाहाकारः कर्त्तव्यो न जपादिष्वपि । तत्रापि ये मन्त्राः स्वाहाकाररहिता एव पश्यन्ते, यथा अग्ने प्रायश्चित्ते इत्यादयः, तदन्त एव स्वाहाकारः स्वात् । न त्वासातस्वाहाकारान्तेष्वपि अग्निरेतु प्रथम इत्येवमादिषु । किं

कारणम् ? हविस्त्यागार्थः खञ्ज्यं स्वाहाकारः—इति आम्नात
स्वाहाकारान्तेषु मन्त्रेषु नैष विधिरूपतिष्ठते । तत्र खञ्ज्याम्नाते-
नैव स्वाहाकारेण हविस्त्यागः कृतः—इत्यपरस्याम्नानमनर्थकं भवति ।
तथाच तान्त्रिकाः पठन्ति ।

“नमोऽन्ते न नमो दद्यात् स्वाहान्ते दिठमेवच ।

पूजायामाहुतौ चापि सर्वत्रायं विधिः स्मृतः ” ।

इति । यत्र च मन्त्रादितोऽपि समाम्नातः स्वाहाकारो हविस्त्या-
गार्थो भवति, तत्राप्यग्नौकरणहोमे मन्त्रान्ते स्वाहाकारान्तरं न
कर्त्तव्यमेव । न्यायस्याविशेषात् । तत्र हि स्वाहाकारेण हवि-
स्त्यागं कृत्वा परतो मन्त्रः समापनीयः । तदाह कर्मप्रदीपः ।

“स्वाहां कुर्यान्न चात्रान्ते न चैव जुहुयाद्ध्रुविः ।

स्वाहाकारेण कृत्वाऽग्नौ पश्चान्मन्त्रं समापयेत् ” ।

इति । होममन्त्राणाञ्चादौ न प्रत्येकम् ॐकारः करणीयः ।
तदप्याह स एव ।

“नोङ्कुर्याद्धोममन्त्राणां पृथगादिषु कुत्रचित् ।

अन्येषाञ्च विकृष्टानां कालेनाऽऽचमनादिना ” ।

इति ॥ २५ ॥ ० ॥

आज्याहुतिषाज्यमेव सङ्स्कृत्योपघातं जुहुयात्
नाज्यभागौ न स्विष्टकृत् ॥ २६ ॥

आज्यस्य यथोक्तस्याऽऽहुतिषु—यथाज्यमेव ह्रियते—इत्यर्थः । तेषु

चतुर्थीकर्मादिषु । आज्यं संस्कृत्यैव उपघातं यथा भवति तथा जुहुयात्, द्रवद्रव्यकत्वात् सुवेण—इत्यर्थः । एवकारेण यद्व्यवच्छिद्यते, तदप्युच्यते सुखावबोधार्थम् । नाज्यभागावत्र भवतः न च खिष्टकृदपि भवति । तदेते अतिदेशागता इह प्रतिषिध्यन्ते ॥ २६ ॥ ० ॥

आज्याहुतिष्वनादेशे पुरस्ताच्चोपरिष्ठाच्च महाव्याहृतिभिर्होमः ॥ २७ ॥

आज्याहुतिषु आज्यमात्राहुतिषु, यत्राज्यमेव ऊयते न चर्वादिकं तत्रेत्यर्थः । आहुतेरनादेशे च । मध्यात् पूर्वार्द्धादितिवच्चशब्दः समुच्चयार्थो लुप्तवत् द्रष्टव्यः । यत्र होम एव नादिश्यते उपदिश्यते चाग्निवगम्यते वा किञ्चिदन्यद्धोमलिङ्गं, तत्र गर्भाधानपुंसवनशुक्लाकर्म्ममीमन्तकरणचूडाकरणादिषु प्रधानकर्म्मणो गर्भाधानाऽंसाभिमर्शणादेः पुरस्ताच्च उपरिष्ठाच्च,—आद्यन्तयोरित्यर्थः । महाव्याहृतयः तिस्रः व्याख्याताः, ताभिर्होमः कर्त्तव्यः—इति वाक्यशेषः । एवं खल्वग्निरूपदेशस्तत्र तत्रार्थवान् भवति । इतरथाऽनर्थको वा स्यात्, अदृष्टार्थो वा कल्प्येत । तथा च “पश्चादग्नेरुदगग्रेषु दर्भेषु”—इत्यादिना तत्र तत्राग्निमुपदेक्ष्यति । मनुरपि सहोमकत्वमेषामाह ।

“गार्भेहोमैर्जातकर्म्मचौड़मौञ्जीनिबन्धनैः ।

वैजिकं गार्भिकञ्चैनो द्विजानामपमृच्यते” ।

इति ब्रुवाणः । चन्द्रदर्शनादावपि तर्हि पुरस्ताच्चोपरिष्ठाच्च महाव्याहृतिभिर्हीतव्यम् ? न । तत्राग्नेरप्युपदेशाभावात् । अतएव,—

“ अहोमकेष्वपि भवेत् यथोक्तं चन्द्रदर्शने ” ।

इति कर्मप्रदीपेऽपि चन्द्रदर्शनस्याहोमकत्वमुक्तम् । गर्भाधानेऽपि होममवसरे उपपादयिष्यामः ।

अन्ये तु वर्णयन्ति,—‘आज्याहुतिष्वनादेशे आज्याहुतयोऽपि यत्र नादिश्यन्ते—होम एव यत्र नादिश्यते—इत्यर्थः । न पुनराज्याहुतिषु अनादेशे च—इति व्याख्यानं युक्तं, चकाराध्याहार-दोषात्’—इति । अत्र ब्रूमः । आज्याहुतयो यत्र नादिश्यन्ते—इति वर्णनायां चर्वाहुतिष्वतिप्रसङ्गः । आज्याहुतयोऽपि यत्र नादिश्यन्ते—इत्यर्थकल्पने च व्यक्तमपेरध्याहारः । आज्यपदञ्चैवमनति-प्रयोजनं स्यात् । आज्याहुतिष्वनादेशे—इति खल्वभिप्रेयते । तस्मादस्मादुक्तमेव व्याख्यानमादरणीयम् । द्योतको हि चशब्दस्ता-त्पर्यस्येयते । तच्चेत् तात्पर्यमन्यस्मादपि कारणादवगम्यते, अकिञ्चित्करं तदकौर्त्तनं भवति । आज्याहुतिषु—इति सप्तमी-निर्देशश्चैवं तात्पर्यमुपोदलयति । आज्याहुतिष्वनादेशे—इति चास-मासकरणं प्रत्येकमन्वयं द्योतयति ॥ २७ ॥ ० ॥

यथा पाणिग्रहणे; तथा चूडाकर्मण्युपनयने गो-दाने च ॥ २८ ॥

यथा पाणिग्रहणे महाव्याहृतिभिः यस्तसमस्ताभिस्तस्य आहु-

तयो ह्यन्ते । तथाच पाणिग्रहणे वक्ष्यत्याचार्यः,—महाव्याहृतिभिश्च
पृथक्, समस्ताभिश्चतुर्थीम्—इति । तथा चूडाकर्माणि । तथा शब्दः
प्रत्येकमभिसम्बध्यते । तथोपनयने, तथा गोदाने च,—इत्यतिदि-
श्यते । सोऽयमनागतातिदेशः । चूडाकर्मादिव्यतिरिक्तेषु तु तिस्र-
एवाहुतयो भवन्ति ॥ २८ ॥ ० ॥

अपवृत्ते कर्मणि वामदेव्यगानं शान्त्यर्थं शान्त्य-
र्थम् ॥ २९ ॥

अपवृत्ते समाप्ते कर्मणि वामदेव्यगानं, कर्त्तव्यम्—इति परि-
भाष्यते । तस्मात् सर्वेषामेव कर्मणामपवर्गे वामदेव्यं साम
गातव्यम् । कर्मणि—इति सामान्येनोपदेशाच्च । बहूनाञ्च कर्मणा-
मेकदा करणे अन्ततः सङ्गदेव वामदेव्यं गातव्यं न प्रत्येकमन्ते ।
तदाह कर्मप्रदीपः ।

“अहोमकेष्वपि भवेत् यथोक्तं चन्द्रदर्शने ।

वामदेव्यं गणेष्वन्ते बल्यन्ते वैश्वदेविके ” ।

इति । गानस्य अशक्तावपि ऋचो वारत्रयं पठनीयाः । तदप्याह
स एव ।

“अन्ते च वामदेव्यस्य गानं कुर्यादृचस्तिथा ” ।

इति । शान्त्यर्थम्—इति विहितं वामदेव्यागानमनेन सूच्यते—
इत्यर्थवादोऽयम् । उभयस्मिन् विधीयमाने हि वाक्यं भिद्येत ।
वामदेव्यगानं कर्त्तव्यम्, तच्च शान्त्यर्थं भवति—इति । तस्मात्,—

“उदुम्बरो यूपो भवति ऊर्गं वा उदुम्बर ऊर्क् पशव ऊर्जं वास्मा-
ऊर्जं पशून्नाप्नोति ऊर्जाऽवरुधै”—इतिवदिहापि स्तुतिरेव प्रयो-
जनं न फलविधिः । अन्ये त्वाङ्गः,—शान्त्यर्थम्—इति वचनान्नातीव
अस्य नित्यत्वम्—इति । शान्त्यर्थं शान्त्यर्थम्—इत्यभ्यासः प्रपाठक-
परिसमाप्तिं द्योतयति ॥ २८ ॥ ० ॥

इति महामहोपाध्यायराधाकान्तसिद्धान्तवागीशभट्टाचार्या-
त्मजश्रीचन्द्रकान्ततर्कालङ्कारस्य कृतौ गोभिलीयमृह्यसूत्रभाष्ये
प्रथमप्रपाठकस्य नवमौ खण्डिका समाप्ता ॥ ० ॥

समाप्तश्चायं प्रथमः प्रपाठकः ॥ ॐ

गोभिलीयगृह्यसूत्रे

द्वितीयप्रपाठके प्रथमा खण्डिका ।

एवन्तावत् प्रथमे प्रपाठके अग्निसमाधानम्, समाहिताग्ने-
श्चावश्यकर्तव्यं सायंप्रातर्होमादिकम्, देवसवितरित्यादेश्च मन्त्रस्य
पर्युक्षणे विनियोगो निरूपितम् । समाधानश्चाग्नेर्जायायाः पाणिं
जिष्टचोरभिहितम् । अथेदानीं कथं जायायाः पाणिर्गृह्यते,
देवसवितरित्यादेः परेषाञ्च मन्त्राणां विनियोगः,—इत्येवमर्थजातं
निरूपयितुं द्वितीयः प्रपाठक आरभ्यते । प्रसङ्गागतञ्चान्यत् । तत्र
तावत् “देव सवितः”—इति मन्त्रादूर्ध्वं पाणिग्रहणलिङ्गामन्त्राः
पठ्यन्ते । तद्विनियोगविवक्षया पाणिग्रहणमेव प्रथमं निरूप्यते,—

पुण्ये नक्षत्रे दारान् कुर्वीत ॥ १ ॥

पुण्ये शोभने, नक्षत्रे चक्षे । “उदगयने पूर्वपक्षे पुण्येऽहनि”—
इति सिद्धत्वादेतदवाच्यम्—इति चेत् । न । दारकर्म्मणि तिथि-
वारयोगकरणापेक्षया नक्षत्रस्यादरातिशयार्थत्वात् । दाराः गृहाः
पञ्चालाः—इत्येवमादयो नित्यबहुवचनान्ताः शब्दाः पुंलिङ्गाः ।
दारान् सहधर्म्मचारिणौम्, पत्नीम्—इत्यनर्थान्तरम् । वक्ष्यमाणेन
पाणिग्रहणविधिना कुर्वीत ॥ १ ॥ ० ॥

कीदृशान् दारान् कुर्वीत ? तदाह

लक्षणप्रशस्तान् कुशलेन ॥ २ ॥

प्रशस्तम् अवैधव्यादिसूचकं लक्षणं चिह्नं येषां, त इमे प्रशस्त-

लक्षणाः सन्तो व्यत्ययेन लक्षणप्रशस्ता इत्युच्यन्ते । तान् । लक्षणेन शोभनलक्षणेन प्रशस्तान् श्रेष्ठान्—इति वाऽर्थः । दारान् कुर्वीत—इति दारसम्बन्धविवक्षया इत्थं निर्देशः । कथमवगम्यन्ते लक्षणानि ? तदुच्यते । कुशलेन स्त्रीलक्षणविदा । स्त्रीणां लक्षणानि शुभाशुभसूचकानि यो वेत्ति सोऽयं स्त्रीलक्षणविद् उच्यते । तेन परीक्षितान्—इत्यर्थः । तथाच स्मरणम् ।

“सदा गृही सुखं मुक्ते स्त्री लक्षणवती यदि ।

अतः सुखसमृद्ध्यर्थमादौ लक्षणमीक्षयेत् ” ।

इति । इयमपरा सूत्रयोजना । लक्षणविदा कर्त्रा लक्षणेन शोभनलक्षणेन प्रशस्तान् अन्तर्भूतनिजर्थतया प्रशंसितान् दारान् कुर्वीत । लक्षणशब्दः शोभनलक्षणार्थोऽन्यत्रापि दृश्यते* ॥ ९ ॥

* केचिदेतत्सूत्रानन्तरम्—“अनार्षशुल्करहिताम्”—इति सूत्रमधिकं पठन्ति । “अार्षशुल्कं गोमिथुनादि, तदितरशुल्कनीतां त्यजेत्”—इति व्याचक्षते च । तदिदं सूत्रमनार्षमिति प्रतिभाति । तथाहि । पूर्वं “दारान् कुर्वीत”—इति सूत्रयित्वा, तद्विशेषणत्वविवक्षयैव च—“लक्षणप्रशस्तान्”—इति, किमिति “अनार्षशुल्करहितान्”—इति नासूत्रयत् । “तदलामे पिण्डान्”—इत्युत्तरं सूत्रमप्येवं सत्युपपद्यते । तत्र हि तच्छब्देन स्त्रीलक्षणविदः परामर्शः । एतच्चानयोरेव सूत्रयोरानन्तर्यं सुस्निष्टं स्यात् । न पुनरन्तरा सूत्रान्तरेण व्यवधाने । अपिच । अनार्षशुल्करहिताम्—इत्यनेनार्षोऽपि गोमिथुनस्य शुल्करूपता प्रतीयते । सोऽयमर्थो न्यायविशदो-मनुविरुद्धश्च । तथाच मनुः ।

“अार्षे गोमिथुनं शुल्कं केचिदाज्जर्मयैव तत् ।

अल्पोऽप्येवं महान् वापि विक्रयस्तावदेव सः ” ।

इति । सूत्रपुस्तकेषु सर्व्वस्वसमदवलोकितेषु सोसाइटिभाष्यपुस्तकेषु च, अनार्षशुल्करहिताम्—इति सूत्रं न दृश्यते ।

तदलाभे पिण्डान् ॥ ३ ॥

तदिति प्रकृतः स्त्रीलक्षणवित् परामृश्यते । तस्य स्त्रीलक्षणविदो-
ऽलाभे पिण्डान् कुर्वीत ॥ ३ ॥ ० ॥

कुतो मृदमादाय पिण्डाः कर्त्तव्याः ? तदाह—

वेद्याः सीतायाः हृदाज्ञोष्ठाच्चतुष्पथादादेवनादाद-
हनादीरिणात् ॥ ४ ॥

वेदिरग्निष्टोमोदौ विहिता । सीता लाङ्गलपट्टतिरित्य-
नर्थान्तरम् । कृष्टं चेन्नम्—इत्येके । हृदोऽगाधजलाश्रयो ग्रीष्मेऽपि यः
शोषं नैति । गावो यत्र तिष्ठन्ति तद्गोष्ठम् । चतुष्पथः प्रसिद्धः ।
आदीव्यते यत्र तदादेवनं द्यूतस्थानम् । आदह्यते यत्र तदादहनं
आशानम् । यत्रोप्तं बीजं न प्ररोहति तदीरिणम् ऊषरम्—
इत्येकोऽर्थः । एतेभ्यो वेद्यादिस्थानेभ्यो मृदमादाय पृथगेव पिण्डान्
कुर्वीत । पृथगिति कुतो वर्ण्यते ? असमासकरणादित्याह ।
सर्वेभ्यः सम्भार्यम्—इति चोत्तरत्राशानात् । एवं खल्वष्टौ पिण्डा-
भवन्ति ॥ ४ ॥ ० ॥

सर्वेभ्यः सम्भार्यं नवमम् ॥ ५ ॥

सर्वेभ्यो वेद्यादिस्थानेभ्यः श्लोकश्लोकां मृदं सम्भृत्याहृत्य क्रियते—
इति सम्भार्यं नवमं पिण्डं कुर्वीत ॥ ५ ॥ ० ॥

समान् कृतलक्षणान् ॥ ६ ॥

समान् समानान् प्रमाणतः, कृतं लक्षणं येषां तान् कृतलक्षणांसु

पिण्डान् कुर्वीत । लक्षणं चिह्नम्—इत्यनर्थान्तरम् । यतमः पिण्डो-
यतमस्या मृदस्तच्चिह्नं कर्त्तव्यं वक्ष्यमाणार्थम् ॥ ६ ॥ ० ॥

तान् खल्विमान् पिण्डान्—

पाणावाधाय कुमार्या उपनामयेदृतमेव प्रथममृतं
नात्येति कश्चनत्तं इयं पृथिवी श्रिता सर्व्वमिदम-
सौ भूयादिति, तस्यानाम गृहीत्वैषामेकं गृहाणेति
ब्रूयात् ॥ ७ ॥

खकीये पाणौ हस्ते आधाय कृत्वा कुमार्याः कन्यायाः उप समीपे
नामयेत् स्थापयेत्, चतमेव प्रथमम्—इत्यनेन मन्त्रेणेतिकारान्ते-
नेत्यर्थः । किं कृत्वा ? असावित्यस्मिन् मन्त्रस्थाने तस्याः कुमार्या-
नाम गृहीत्वा उच्चार्य्य । तेन ‘सर्व्वमिदं गौरीदा भूयात्’—इत्येवमा-
दिकः प्रयोगः । एवं स्थापयित्वा, पुनः, तस्या नाम गृहीत्वा
योग्यत्वात् सम्बोधनविभक्त्या उच्चार्य्य—एषामेकं गृहाण—इति
ब्रूयात् । ‘गौरीदे ! एषामेकं गृहाण’—इत्यादिः प्रयोगः । तदिदं
तस्या नाम गृहीत्वेति मध्यपठितं मध्यमणिन्यायेनोभाभ्यां सम्बध्यते ।
अतएव गृहाणेति सम्बोध्यमानार्थापेक्षी मध्यमपुरुषोऽप्याञ्छयेनो-
पपद्यते ॥ ७ ॥ ० ॥

पूर्व्वेषां चतुर्णां गृह्णन्तौमुपयच्छेत् ॥ ८ ॥

पूर्व्वेषां चतुर्णां वेदि-सीता-इद-गोष्ठमृन्निर्मितानां पिण्डानाम्

एकतमं पिण्डं गृह्णन्तीं (कान्दसोऽयं प्रयोगः) गृह्णतीम् आददानां
कुमारीमुपयच्छेत् विवाहयेदित्यर्थः ॥ ८ ॥ ० ॥

सम्भार्यमपि त्वेके ॥ ९ ॥

सम्भार्यमपि पिण्डमाददानामुपयच्छेदित्येके आचार्या मन्यन्ते ।
अस्मादेवावगम्यते,—सम्भार्यमाददानां नोपयच्छेदित्यन्ये मन्यन्ते—
इति । तस्मात् सम्भार्यमाददानामिच्छयोपयच्छेदा न वोपयच्छेत्
—इति सिद्धम् । किं कारणम् ? शुभाशुभयोर्मिश्रत्वम् । कुतः
पुनरेतत् ? प्रत्येकशः फलार्थवाददर्शनात् सम्भार्यस्य च सर्व-
घटितत्वात् । तथाच गृह्यासंग्रहः ।

“वेदिपिण्डात् क्रियावती सौतायाः फलते कृषिः ।

अक्षोभ्या च हृदे ज्ञेया गोष्ठे भवति गोमती ।

चतुष्पथे प्रकीर्णा स्यात् द्यूतस्थाने कलिप्रिया ।

अशाने म्रियते भर्ता बन्ध्या भवति चोषरे ।

नवमे सर्व एवैते कन्यायाः परिगृह्यन्ते ” ।

इति । शाखान्तरेऽप्येवमेव प्रायः फलवादाः श्रूयन्ते । किन्तु
तच्च क्रियावत्त्वादिकमपत्यगतमिति विशेषः । तथा चोक्तम् ।

“गृह्णाना वेदिपिण्डश्च प्रसूते याज्ञिकान् सुतान् ।

सौतापिण्डन्तु गृह्णाना सुतान् सूते कृषीबलान् ।

सर्वकामसमृद्धांश्च तृतीयस्य परिग्रहात् ।

गोष्ठपिण्डग्रहाच्चापि गोमिनः सुखिनस्तथा ।

इतश्चेतश्च गन्तारः पञ्चमेनास्थिताः सुताः ।

षष्ठेन तु गृह्येतेन भवन्ति द्यूतसेविनः ।
 श्मशानपिण्डग्रहणादिधवा जायते ध्रुवम् ।
 बन्ध्या वा विधवा वा स्यादष्टमग्रहणादपि ।
 मिश्रमेतद्भवेत् सर्व्वं यतः पूर्व्वोदितं फलम् ।
 नवमस्य ग्रहस्तस्मात् शुभो वा यदि वाऽशुभः” ।

इति ॥ ८ ॥ ० ॥

अथेदानीमासन्नविवाहायाः कन्यायाः स्रपनमभिधीयते,—

क्लौतकैर्यवैर्माषैर्व्व्याऽऽसृताः सुहृत् सुरोत्तमेन सश-
 रौरां त्रिर्मूर्द्धन्यभिषिञ्चेत्—काम वेद ते नाम मदे-
 नामासौति, समानयामुमिति पतिनाम गृह्णीयात्,
 स्वाहाकारान्ताभिरुपस्थमुत्तराभ्यां स्नावयेत् ॥ १० ॥

क्लौतकैः क्लिन्नकैः चूर्णीकृत्योदकेन द्रवौकृतैरित्येतत् । कैः ?
 यवैर्माषैर्व्व्या । यवमाषौ प्रसिद्धौ । वाशब्दो विकल्पार्थः । “मसूर-
 यवमाषाणां स्रच्छूणचूर्णान्येकीकृत्य”—इति भवदेवभट्टवचनमप्रमा-
 णम् । तदेभिर्यवैर्माषैर्व्व्या आसृतां कृतसर्व्वार्ङ्गोदत्तनां, सुहृत् मित्रं
 स्निग्धहृदयः—इत्यनर्थान्तरम् । सह शरौरेण वर्त्तमानां कन्यां
 मूर्द्धनि शिरसि त्रिर्व्वारत्रयम् अभिषिञ्चेत् । मूर्द्धनि तथाऽभिषे-
 क्तव्यं यथा सर्व्वमेव शरौरमभिषिक्तं भवतीत्यर्थः । केन अभि-
 षिञ्चेत् ? सुरोत्तमेन । धरुणा सुराऽरिन्दानीत्युदकनामसु नैघण्टुक
 काण्डे पाठादुदकनामैतत्—यत् सुरेति । तदयमर्थः । उदकेन

उत्तमेन शोभनगन्धवर्णादियुक्तेन अभिषिञ्चेत् । सुरैव कस्मान्नो-
च्यते ? उच्यते । सुरा हि नामात्यन्तमपवित्रं यदस्याः प्राणस्पर्श-
योरपि प्रायश्चित्तमुपदिशन्ति । तथाच स्मर्यते ।

“सुराया गन्धमात्राय स्नात्वाऽऽज्यं प्राश्य शुध्यति ।

स्पर्शं प्रतिग्रहे चैव अहं पीत्वा तथोदकम्” ।

इति । “सुरास्नानसमं तैलम्”—इति च सुरास्नानस्यात्यन्तनि-
न्द्यतां दर्शयति । वचनबलाद्दोषः ?—इति चेत् । न । अन्यथो-
पपत्तेः । अन्यथाऽपि वचनमुपपद्यते—इति नास्ति वचनस्य बलम् ।
न खल्वविरोधेन सम्भवति वचनार्थं विरुद्धमर्थं प्रकल्प्य वचन-
बलाद्दोषः—इतीयं कल्पना साधौयसी भवति । अन्यथोपपन्नञ्च
वचनं न सामान्यस्यापि शास्त्रस्य बाधकं भवितुमर्हति—इति
चमसिनां शेषभक्षाधिकरणे दर्शितम् । तस्मादुदकेनैवाभिषेकः ।
तथाच गृह्यासंग्रहः ।

“सर्वयज्ञेषु विप्राणामद्भिः पूर्वं प्रवर्त्तते ।

तस्मात् सुरोत्तमा ह्यापो अद्भिरेवाभिषेचयेत्” ॥

इति । किं तूष्णीमभिषिञ्चेत् ? न । कथं तर्हि ? काम वेद
ते नाम मदोनामामि—इत्येवमादिभिः ऋग्भिः । कतिभिः ऋग्भिः ?
स्वाहाकारान्ताभिः । अस्मिन् प्रदेशे स्वाहाकारान्ता यावत्यष्टयः
सन्ति तावतीभिः,—तिसृभिरित्यर्थः । तस्मादेकैकामृचमुच्चार्य
एकैकोऽभिषेकः कर्त्तव्यः । उत्तराभ्यान्तु द्वाभ्याम् ऋग्भ्याम् उपसं
योनिं ज्ञावयेत् । एतदुक्तं भवति । तिसृभिरेव ऋग्भिः तथा शिरस्य-
भिषेकः कर्त्तव्यो यथा सर्वे शरीरमभिषिक्तं भवति, परमुत्तराभ्यां

तथाऽभिषेक्तव्यं यथोपस्थो विशेषतः ज्ञावितो भवति—इति । अथे-
दानौ मन्त्रे विशेषमाह । समानयामुमित्यत्र अमुमित्यस्मिन् मन्त्र-
स्थाने समानयामुकमित्यभिषेक्तव्यायाः कन्यायाः भविष्यतः पत्यु-
र्नाम गृहीयात् उच्चारयेत् । तदिदं सूत्रमत्सृज्य पाठक्रममनुसृत्यार्थ-
क्रमं व्याख्यातम् ॥ १० ॥ • ॥

ज्ञातिकर्मैतत् ॥ ११ ॥

एतत् कन्यासूत्रपत्रं ज्ञातेर्मातापित्रोरन्यस्य कुलीनस्य सुहृदः
कर्म । ज्ञातिकर्मत्वादेवेदं नातीवावश्यकमित्यवगम्यते । एवमेके ।
अथञ्चाभिषेको दौर्भाग्यालक्ष्युपसर्गाणां नोदनार्थं शाखान्तरेष्वपि
पद्यते, तस्मात् प्रयत्नतः कर्त्तव्यः । एवमन्ये । तदत्र भगवन्तो-
भूमिदेवाः प्रमाणम् ॥ ११ ॥ • ॥

अथेदानौ पाणिग्रहणमभिधीयते,—

पाणिग्रहणे पुरस्ताच्छालाया अग्निरुपसमाहितो-
भवति ॥ १२ ॥

पाणिग्रहणे कर्मणि प्रक्रान्ते पुरस्तादग्रतः शालायाः गृहस्य—
चत्वर इत्यर्थः । अग्निरुपसमाहितः स्थापितो भवति, पूर्वोक्तमावृतं
कृत्वा । अनुपदेशात् कर्त्तुरनियमः । तेन यावद्वरो बधूमादाय
गृहाभिक्रम्यागच्छति, तावदन्य एव कश्चिदग्निं स्थापयति ।
आवृतमपि स एव करोति । अतएव सूत्रयिष्यति—“वर्हिषोऽन्तं
कटाक्षं प्रापयेत्”—इति ।

यद्यप्याचार्येण कन्याप्रदानं प्रतिग्रहश्च न सूचितम्, तथापि “अलङ्कृत्य कन्यामुदकपूर्वां दद्यात्”—इत्येवमादिगृह्यान्तरदर्शनात् तदप्यादरणीयम् । पाणिग्रहणे शिष्यजिज्ञासा समुत्कटेति तन्निर-
सिसिषया क्रमप्राप्तानां पाणिग्रहणलिङ्गानां मन्त्राणां विनियोग-
विवक्षया वा खल्वाचार्यस्तदेव सूत्रयाञ्चकार, न कन्याप्रदानम्—
इति श्लिष्यते । प्रदानञ्चेदं कन्यादातुः कर्म, न प्रतिग्रहीतुः ।
प्रतिग्रहोऽपि दानाधौन एव ॥ १० ॥ ० ॥

अथ जन्यानामेको ध्रुवाणामपां कलसं पूरयित्वा
सहोदकुम्भः प्रावृतो वाग्यतोऽग्रेणाग्निं परिक्रम्य दक्षि-
णात् उदङ्मुखोऽवतिष्ठते ॥ १३ ॥

अथानन्तरं स्थापितेऽग्नावित्यर्थः । जन्याः नवोढाजातयो वर-
स्त्रिधा वा । तेषामेकोऽन्यतमः ध्रुवाणां सन्ततानां सम्यग्विस्तृ-
तानाम्,—

“महानदीषु या आपः कौष्यान्याश्च ह्रदेषु च ।

गन्धवर्णरमैर्युक्ता ध्रुवास्ता इति निश्चयः” ॥

इति गृह्यासंग्रहोक्तलक्षणानाम् । अपां, ध्रुवाभिरङ्घ्रिरित्येतत् ।
कलसं कुम्भं पूरयित्वा बर्द्धयित्वा, सह उदकुम्भेन उदकपूरितेन
कुम्भेन वर्त्तमानः—तमादायेत्यर्थः । प्रावृतो वस्त्रेणाच्छादितः ।
ह्रतोष्णीषः—इत्यन्ये । वस्तुतस्तु, प्रावृत इत्यनेन प्रावृतांसोऽभिप्रेयते ।
स खल्वयं गन्धमाल्यैरुदकुम्भमलङ्कृत्य धारयेत् । तथाच गृह्यासंग्रहः ।

“गन्धमाल्यैरलङ्कृत्य सकुम्भो वाग्यतः शुचिः ।

धारयेद्विषु वर्षेषु प्रावृतांमो द्विजोत्तमः ” ॥

इति । ‘वाग्यतोऽग्नेणाग्निं परिक्रम्य’—इति कृतभाष्यम् । दक्षिणतो दक्षिणस्यां दिशग्नेः ब्रह्माऽऽसनं परितः च दत्तार्था-
लभ्यते । उदङ्मुखः कौर्वरीदिग्भिमुखः अवतिष्ठते ऊर्ध्वमिति ।
अवपूर्वस्तिष्ठतिरनुपविष्टतां बोधयति । अत्रापि वाग्यमनलां पे-
पूर्वाक्रमेव प्रायश्चित्तं, कारणस्याविशेषात्—इति द्रष्टव्यम् । एव-
मन्यत्रापि ॥ १३ ॥ ० ॥

प्राजनेनान्यः ॥ १४ ॥

प्राजनेन सह प्रतोदेन अन्यः कुम्भधारिणोऽपरः जन्यः प्रावृतो-
वाग्यतोऽग्नेणाग्निं परिक्रम्य दक्षिणत उदङ्मुखोऽवतिष्ठते ॥ १४ ॥ ० ॥

शमोपलाशमिश्रांश्च लाजांश्चतुरञ्जलिमावान् सूर्य-
णोपसादयन्ति पश्चादग्नेः ॥ १५ ॥

शमी प्रमिद्धा । तस्याः पलाशानि पत्राणि, तन्मिश्रान् लाजान्—

“अक्षतास्तु यवाः प्रोक्ता भृष्टा धाना भवन्ति ते ।

भृष्टास्तु ब्रीहयो लाजा घटा म्वाण्डक उच्यते” ॥

इत्युक्तलक्षणान् । चत्वारोऽञ्जलयः परिमाणमेषाम्—इति चतु-
रञ्जलिमावान् । परिमाणे माचट । यावद्भिश्चत्वारोऽञ्जलयः पृथक्ते
तावत्—इत्येतत् । सूर्यणोपसादयन्ति सूर्यस्थान् कृत्वा स्थापयन्ति
पश्चादग्नेः । वज्रचनात् कर्तुरनियमः । चः समुच्चये पूर्वोक्तमेव
समुच्चिनोति ॥ १५ ॥ ० ॥

दृशत्पुत्रञ्च ॥ १६ ॥

दृशत् गिला पेषणाधारात्मिका, पुत्रश्चोपलः पेषणकरण-
स्वरूपः । सा च स चेतिद्वन्द्वैकवद्भावः । तच्चोपमादयन्ति पश्चादग्नेः ।
कुतः पुनः पुत्र उपल इति वर्ण्यते ? सन्निधानादित्याह । सन्नि-
हित्वैव दृशज्जातिरागच्छति हृदयमिति सेव पुत्रस्यापि कल्पयितु-
मुचिता । श्लोकमपि उदाहरन्ति ।

“ प्रमिद्वार्यस्य सान्निध्ये योऽप्रमिद्वार्य उच्यते ।

तत्सन्निधानमामर्थ्यात्तज्जातीयोऽवगम्यते ” ॥

इति । दृशज्जातीयपुत्रस्यैवामादनं न तु दृशदः पुत्रस्य च—इति
वा व्याख्येयम् ॥ १६ ॥ ० ॥

अथ यस्याः पाणिं ग्रहीष्यन् भवति सशिरस्का
साऽऽश्रुता भवति ॥ १७ ॥

अथेति पूर्वाक्ताभिषेकानन्तरमिदानीमाश्रवणान्तरं दर्शयति ।
यस्याः कन्यायाः पाणिं ग्रहीष्यन् ग्रहीतुमिच्छन् भवति—ग्रहीष्यति
वरः, सा कन्या सशिरस्का आश्रुता अविधवापनोतमङ्गलदकैः
स्नाता भवति । अस्मिंश्चाश्रवणे.

“ सवर्णाभिरनिन्द्याभिरद्भिरक्षतमिश्रितैः ।

स्नानं चतुर्भिः कलमेः स्त्रीभिः स्त्रीं यत्र श्रावणम् ” ॥

इति गृह्यारम्भोक्तो विशेषो प्रष्टव्यः ॥ १७ ॥ ० ॥

अहतेन वसनेन पतिः परिदध्याद्,—या अटन्त-
नित्येतयर्चा, परिधत्त धत्त वाससेति च ॥ १८ ॥

अहतेनाक्षुषेनावण्डितेन यन्त्रनिर्मुक्तेन नदनेत्येतत् । आह-

तेन—इति केचित् पठन्ति । तदनाकरम् । वसनेन वासमा, पतिः
यस्याः पाणिं ग्रहौघ्यन् भवति तां परिदध्यात् अन्तर्भूतणिजयतया
परिधापयेत् संयोजयेत्—अहतं वासस्तां परिधापयेदित्यर्थः । अत-
एव परिधत्स्व—इति, परिधत्त—इति च मन्त्रलिङ्गमनुगृह्यते ।
गृह्यान्तरे परिधापनोपदेशाच्चेवमवगन्तव्यम् । तच्चोदाहरिष्यामः ।
वरस्य परिधापनोपदेशादेव बध्वाः परिधानमप्याक्षिप्यते । तद्विना
तदनुपपत्तेः । आचार्यस्याध्यापनविधिनेव माणवकस्याध्ययनमप्या-
क्षिप्यते—इति यद्वत् । या अकृन्तन्नित्येतया ऋचा, परिधत्त धत्त
वासमा—इति मन्त्रेण च परिदध्यादिति गतेन सम्बन्धः । अथ
एतया—इत्यवाच्यम् ?—इति चेत् । न । स्वरवर्णनिधमार्थत्वात् ।
कथं नाम ? एतया एतस्मूतस्वरवर्णयैव न तु व्यत्यस्तस्वरवर्णयेत्यर्थः ।
तदनेन स्वरवर्णमप्यादनार्थमवश्यं यतितव्यम्—इति दर्शयति ।
तथा चोक्तम् ।

“मन्त्रो ह्येनः स्वरतो वर्णतो वा

मिथ्याप्रयुक्तो न तमर्थमाह ।

स वाग्वज्रो यजमानं हिनस्ति

यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोऽपराधात् ” ॥

इति । अत्र किञ्चिद्वक्तव्यमस्ति । द्वयौ खल्वत्र परिधापनक्रिया-
ऽवधार्यते । कस्मात् ? भेदेनोपदेशात् । ‘एतयर्द्धा’—इति, ‘इति
च’—इति चानयोर्मन्त्रयोर्भेदेनोपदेशो विभिन्नक्रियाविनियोगं
मन्त्रयोरवगमयति । यदि पुनरेकस्यामेव परिधापनक्रियायामुभयो-
र्विनियोगोऽभिप्रेयेत, तर्ह्यलं भेदोपदेशेन । तस्मादसन्नद्वयपरिधापने

मच्चदयस्य विनियोगः—इत्यादिमो मत्तोऽधरीयवसनपरिधापने,
ऽन्तिमश्चोत्तरीयवसनपरिधापने करणम्—इति श्लिष्यते । गृह्या-
न्तरे चोपदेशात् । गृह्यान्तरे च वसनद्वयस्य—अधरीयस्य उत्तरी-
यस्य च परिधापनमुपदिश्यते—इतीहापि तथैव वर्णयितुमुचितम् ।
तथाच गृह्यान्तरम् । “अथेनां वामः परिधापयति”—इति ।
“अथोत्तरीयम्”—इति च ।

“द्विकच्छः कच्छशेषश्च मुक्तकच्छस्तथैव च ।

एकवामा अवामाश्च नग्नः पञ्चविधः स्मृतः” ॥

इत्येकवामसोनग्नवस्मरणाच्चेतदवगन्तव्यम् ॥ १८ ॥ ० ॥

प्रावृतां यज्ञोपवीतिनीमभ्युदानयन् जपेत्—सेमो-
ददङ्गन्धर्व्वीयेति ॥ १९ ॥

प्रावृतां कृतोत्तरीयाम् । कथं प्रावृताम् ? यज्ञोपवीतिनीं
यज्ञोपवीतिनोमिव, यज्ञोपवीतवत् कृतोत्तरीयाभित्यर्थः ।

एवं वा—

प्रावृतां प्रकर्षेणावृताम् आच्छादिताम्,—“न नाभिं दर्शयेत्
कुलवधूगागुल्फाभ्यां वामः परिदध्यात् न स्तनौ विवृतौ कुर्यात्”—
इति स्मृश्रुतरीत्या परिहितः अधरीयवसनाम्—इत्येतत् । यज्ञोपवीतं
यज्ञोपवीतवत् विन्यासविशिष्टमुत्तरीयं, तत् यस्या अस्ति, सेयं
यज्ञोपवीतिनी, ताम् । यज्ञोपवीतवत् परिहितोत्तरीयवसनामि-
त्यर्थः । तदाभ्यां पदाभ्यां पूर्वत्र सूत्रितयोर्वाससोर्विन्यासविशेषमिदं

दर्शयति । यज्ञोपवीतपदञ्चोत्तरीयेऽपि प्रदुज्यते दिव्यासतिशेष-
लाभार्थम्—इति पुरस्तादभिहितमस्माभिः ।

यज्ञोपवीतवतीमित्येव कुतो न वर्ण्यते ? तदभावादित्याह । न
खल्वस्ति योषितां यज्ञोपवीतं, येनानूद्येत । अनुमीयतामिति चेत् ।
स्यान्मतम्, अस्मादेवानुवादात् योषितामपि यज्ञोपवीतमनुमीय-
ताम् । न । अन्यथोपपत्तेः । अन्यथैवोपपन्नोऽयमनुवादो न विधि-
मनुमापयितुमलम् । अनन्यथासिद्धः खल्वनुवादो विधिमनुमाप-
यति । सिद्धवदुपदेशाच्चासिद्धिः । सिद्धवत् खल्वेतदुपदिश्यते—
यज्ञोपवीतिनीम्—इति । सिद्धं खल्वामां यज्ञोपवीतशब्दमुत्तरीयं
न यज्ञोपवीतम् । तस्मादसिद्धिर्योषितां यज्ञोपवीतस्य ।

तत्र ब्रूमः । यज्ञोपवीतिनीमित्यस्य यज्ञोपवीतवतीमित्यय-
मेवार्थः शब्दस्य अवणमात्रादवगम्यते । स खल्वयमर्थः श्रुत्याऽवगम्यते
इति न युज्यते विना कारणमुत्सृष्टम् । यज्ञोपवीतवदिव्यास-
विशिष्टे चोत्तरीये यज्ञोपवीतशब्दो गौणः । न चात्र लक्षणाकारण-
मस्ति । प्रमाणान्तरावगम्या हि सा न खल्वपि प्रमाणान्तराभावे
सेद्धुमर्हति । न चात्र प्रमाणान्तरमस्ति । तथा चोक्तम् ।

“ गौणे सदपि सामर्थ्यं न प्रमाणान्तरं विना ।

आविर्भवति मुख्ये तु शब्दादेवाविरस्ति तत् ।

तात्पर्यञ्च स्वतो मुख्ये गौणार्थपरता पुनः ।

प्रमाणान्तरविज्ञेया तदभावाच्च सिध्यति ” ॥

इति । योषितां यज्ञोपवीताभावादनुवादानुपपत्तिरिति चेत् ।
न । प्रावृतामित्यनुवादेन प्रावरणस्यैव यज्ञोपवीतिनीमित्यनुवादेन

यज्ञोपवीतस्यापि विध्यनुमानोपपत्तेः । अग्निमेऽपि सूत्रे अनुवादा-
द्विधेरनुमाने न विवादः । अन्यथोपपत्तेरिति चेत् । इति चेत्
भवान् पश्यति. अन्यथाऽपि उत्तरौघे गौणतयाऽप्युपपद्यमानोऽय-
मनुवादो न विधिमनुमापयितुमर्हतीति । तन्न ; गौणतायाः
प्रमाणाभावेनासम्भवात्,—इत्युक्तमादावेव । एतेन सिद्धवदुपदेशो-
ऽपि व्याख्यातः । अपिच पुराकल्पे किल पुंसामिव योषितामपि
यज्ञोपवीतमासीत् । तदाह यमः ।

“ पुराकल्पे कुमारौणां मौञ्जीबन्धनमिष्यते ।

अध्यापनं च वेदानां मावित्रीवचनं तथा ॥

पिता पित्र्यो भ्राता वा नैनामध्यापयेत् परः ।

स्वगृहे चैव कन्याया भिक्षाचर्या विधीयते ॥

वर्जयेदजिनं चीरं जटाधारणमेवच ” ।

इति । तथा हारीतः । “ द्विविधाः स्त्रियो ब्रह्मवादिन्यः
मद्योबध्वश्च ”—इति । तत्र ब्रह्मवादिनीनामुपनयनमग्नीन्धनं वेदा-
ध्ययनं स्वगृहे भिक्षाचर्या इति । बधूनां तूपस्थिते विवाहे कथञ्चि-
दुपनयनमात्रं कृत्वा विवाहः कर्त्तव्य इति माधवाचार्याः । तस्मात्,
यज्ञोपवीतिनौमित्यस्य यज्ञोपवीतवतीमिति यथाश्रुत एवार्थ-
आदरणीयः ।

तामिमां प्रावृतां यज्ञोपवीतिनीं बधूं अभ्युदानयन्—“ पित्रा
प्रत्तामादाय गृहीत्वा निष्क्रामयति ”—इति गृह्यान्तरदर्शनात्
करेण करे गृहीत्वा गृहादग्रेरभिमुखीमानयन् जपेत् पतिः—
सोमोदददित्येतं मन्त्रम् ॥ १८ ॥ ० ॥

पश्चादग्नेः संवेष्टितं कटमेवंजातीयं वाऽन्यत् पदा
प्रवर्त्तयन्तीं वाचयेत्—प्र मे पतियानः पन्थाः कल्पता-
मिति ॥ २० ॥

पश्चादग्नेरित्युक्तार्थम् । संवेष्टितं सम्यग्वेष्टितमधश्चोपरि च
पार्श्वं चाच्छादितमहतेन वसनेनेत्यर्थः । कटं, कटः प्रमिद्धः
वौरणपदैर्ग्रथ्यते । तस्य खल्वमभवे एवजातीयं त्वणजातीयम् अन्यद्वा
किञ्चित् त्वणवेष्टकादिः । पदा चरणेन प्रवर्त्तयन्तीं प्रमारयन्तीम्—
अग्निसमीपं नयन्तीं बधून् वाचयेत् भाषयेत् पतिः । किं वाचयेत् ?
प्र मे पतियानः—इत्येतं मन्त्रम् । गतमन्यत् । अचानुवादाद्विधि-
रनुमीयते,—वरबध्वोरुपवेशनार्थं कटः कर्त्तव्यः इति । कर्त्तुंश्चा-
नियमः । एतदुक्तं भवति, वरेण नौयमाना बधूः चरणेन कटं
प्रसार्याग्निसमीपं नयत्युपवेशनार्थम्, मन्त्रञ्च तत्कालमेव पठति—
इति । अत्र विशेषमाह गृह्यासंग्रहः ।

“ यदा निष्क्रामयेत् कन्यां वरः पाणिं जिष्टक्षयन् ।

अग्निं प्रदर्क्षिणं कृत्वा कटस्तीक्ष्णं पदं नयेत् ।

पदा प्रपद्य पन्थानं पतियान जपेद्बधूः ।

वरो वाऽत्र जपेन्मन्त्रमा कटान्तादिति स्थितिः ” ।

इति ॥ २० ॥ ० ॥

स्वयं जपेद्जपन्त्यां प्रास्यादिति ॥ २१ ॥

सुज्जया अन्धेन वा केनचित् कारणेन तं मन्त्रमजन्त्यां बध्वां
पतिः स्वयमेव जपेत् । तत्र च, प्र मे—इत्येतस्मिन् मन्त्रस्थाने प्रास्था-
इत्येष विशेषः कार्यः ॥ २१ ॥ ० ।

पदा प्रवर्त्तयन्तीनिर्मुक्तम् । तत् कियन्तं प्रवर्त्तयेत् ? उच्यते,—

वर्हिषोऽन्तं कटान्तं प्रापयेत् ॥ २२ ॥

वर्हिषः—इति जात्याश्रयमेकवचनम् । वर्हिषाम् आसृत्तानामन्तं कटस्यान्तं प्रापयेत् । अथमर्थः । कटस्तथा पदा प्रवर्त्तयितव्यो बध्वा, यथा तदन्तभाग आसृत्तवर्हिषां किञ्चिदुपरि स्यादिति । तस्मादव-
गच्छामः,—यावद्वामः परिधाप्य वरो बधूमादायागच्छति, तावद्वर्हि-
रास्तरणादिका सर्वाऽप्यावृदन्येनैव कर्त्तव्या—इति ।

रघुनन्दनस्वाह—“अन्तशब्दौ समीपवचनौ, आसृत्तवर्हिषां कटस्य च समीपं देशं—कटवर्हिषोरन्तरालरूपं बधून् प्रापयेत् पतिः”—इति । तदसङ्गतम् । उपात्तं कर्मद्वयमुक्त्यानुषङ्गेन बध्वाः कर्मत्वकल्पनाऽनौचित्यात् । नाप्यन्तरालदेशं गतया बध्वा किञ्चित् प्रयोजनमस्ति । उपविष्टया खल्वेतथा प्रयोजनम् । “प्रापयेत्”—इत्यत्र “प्रेरयेत्”—इति केचित् पठन्ति । तच्चापि तथै-
वार्थः ॥ २२ ॥ ० ॥

एवं वरगृहीतकरा बधूरागत्य,—

पूर्वे कटान्ते दक्षिणतः पाणिग्राहस्योपविशति ॥ २३ ॥

पूर्वं कटान्ते कटस्य पूर्वस्मिन् भागे दक्षिणतोदक्षिणस्यां दिशि उपविशति । कस्य दक्षिणतः ? पाणिग्राहस्य । यः पाणिमस्या-
ग्रहीष्यति, तस्य ॥ २३ ॥ ० ॥

दक्षिणेन पाणिना दक्षिणमधुममन्वारब्धायाः षडा-
ज्याहुताहुर्होत्यग्निरेतु प्रथम इत्यतत्प्रभृतभिः ॥ २४ ॥

दक्षिणेन सव्येतरेण । वामाचारा योषितः—इति ह्यचरते ।

तस्मात् सन्निहितत्वाच्च सव्येनैवेदमन्वारम्भणं मा भृदिति रुक्मा-
चार्योदक्षिणेनेत्याह । अन्वारम्भायाः—इति कर्त्तरि निष्ठा । षष्ठी
चेयं सम्बन्धार्था । तदयमर्थः । दक्षिणेन पाणिना दक्षिणमंसं
स्कन्धं वरस्येत्यर्थात् । अन्वारम्भायाः अन्वारम्भमाणायां बध्वां,
पाणिग्राहः षडाज्याहुतौः षट्स्थानाका आज्यहविष्का आहुतौर्जु-
होति, अग्निरेतु—इत्येवमादिभिः षड्भिर्मन्त्रैः । होमस्य रुक्मस्या-
ज्यहविष्कृतया आज्यतन्त्रविहितो महाव्याहृतिहोमः पुरस्तादपि
भवति । आज्यभागौ स्विष्टकृच्च न भवन्तीत्यवगन्तव्यम् ॥ २४ ॥ ० ॥

महाव्याहृतिभिश्च पृथक् ॥ २५ ॥

महाव्याहृतिभिर्वस्ताभिः, अतएव पृथक् नानेत्यनर्थान्तरम् ।
एकैकशः—इत्येतत् । आज्याहुतौर्जुहोतीत्यनुवर्त्तते । एवं खलु तिस्र-
आहुतयो भवन्ति ॥ २५ ॥ ० ॥

समस्ताभिश्चतुर्थीम् ॥ २६ ॥

समस्ताभिर्महाव्याहृतिभिश्चतुर्थीमाज्याहुतिं जुहोति । सेयं
संख्या महाव्याहृतिहोमापेक्षया बोद्धव्या । ताः रुक्मेताश्चतस्र-
आहुतयः षडाहुतीनां परस्ताद् भवन्ति । कुतः ? तथैवोप-
देशात् ॥ २६ ॥ ० ॥

इति महामहोपाध्यायराधाकान्तसिद्धान्तवागीशभट्टाचार्या-
त्मज श्रीचन्द्रकान्ततर्कालङ्कारस्य कृतौ गोभिलीयगृह्यसूत्रभाष्ये
द्वितीयप्रपाठकस्य प्रथमा खण्डिका ॥ ० ॥

गोभिलीयगृह्यसूत्रे

द्वितीयप्रपाठके द्वितीया खण्डिका ।

हुत्वोपोत्तिष्ठतः ॥ १ ॥

उपेति संहतहस्तत्वमुच्यते । तदनेन होमानन्तरं दम्पत्यो-
रञ्जलिकरणमुपदिशति । विनियोगस्तु तस्योत्तरसूत्रे वक्ष्यते । ऊत्वा
संहतहस्तौ दम्पतौ उत्तिष्ठतः । 'उप'—इत्यत्र, 'उपेत्य'—इति
केचित् पठन्ति । उपेत्य अञ्जलिं बध्वा—इति व्याचक्षते च । आह ।
एककर्तृकत्वाभावात् कथं ऊत्वेति क्वाप्रत्ययः ? पाणिग्राहो हि
जुहोति । उच्यते । पूर्वोपरौभावमात्रमत्र क्वाप्रत्ययार्थः, न त्वेक-
कर्तृकत्वमपि । तत्राप्येष दृश्यते—“आज्याहुतिं ऊत्वा मुख्यं धनं
दद्यात्”—इत्येवमादौ बहुलम् । अत्र खल्वन्यो जुहोति, अन्यश्च
ददाति । अध्वर्युर्हि जुहोति, यजमानश्च ददाति । होमं कुर्वाणस्य
पचुरंसमन्वारभमाणा बधूरपि कयाचिद्विवक्षया होमानुकूलचेष्टा-
वतौ भवति—इत्यस्ति समानकर्तृकत्वम्—इति तत्त्वकारः ।

अथ ऊत्वेत्येतदवाच्यं नन्वभिधानादेव तत् प्राप्यते—इति चेत् ।
न । ऊत्वा अनन्तरमेवोत्तिष्ठतः न तु तन्वसमापनादिकमपि
कृत्वा—इत्येवमर्थत्वात् ॥ १ ॥ ० ॥

अनुपृष्ठं पतिः परिक्रम्य दक्षिणत उदङ्मुखोऽवति-
ष्ठते बध्वञ्जलिं गृहीत्वा ॥ २ ॥

पृष्ठम् अनु लक्ष्मीकृत्य अनुपृष्ठं, बध्वा इत्यव । बध्वाः पृष्ठतः

पश्चिमया दिशा पतिः परिक्रम्य गत्वा, दक्षिणतो बध्वा एव, उद-
 झुखोऽवतिष्ठते ऊर्ध्वमिष्ठति कृत्वा, बध्वञ्जलिं गृहीत्वा,
 स्वेनाञ्जलिना—इति भट्टनारायणभवदेवभट्टादयः । पूर्वमञ्जलि-
 करणमनयोः सूचितं तदुभयमेवमुपयुज्यते । रघुनन्दनस्त्वाह—
 “बध्वञ्जलिं दक्षिणेन पाणिना गृहीत्वा”—इति । तदत्र पशु-
 रञ्जलिकरणस्यार्थवत्तां न पश्यामः ।

स खल्वयमञ्जलिः पाणिग्रहणपर्यन्तं स्यास्यति । पतिश्च तावन्तं
 कालममुमञ्जलिमनापत्सु न त्यजेत् । तथाच गृह्यान्तरम् ।

“ऊत्वाऽऽज्यमथ जायाया अन्वारभ्याञ्जलिं पतिः ।

न विमुञ्चेदनापत्सु यावत् पाणिग्रहो जपः ” ॥

इति ॥ २ ॥ ० ॥

पूर्वा माता लाजानादाय आता वा बधूमाक्रा-
 मयेदशमानं दक्षिणेन प्रपदेन ॥ ३ ॥

पूर्वा पूर्वदिश्यवस्थिता—इत्यर्थः । यन्तु—‘पूर्वामातेत्येकं पदम्,
 पूर्वदिश्यवस्थिताया बध्वा एव माता’—इति । तदसुन्दरम् । सामा-
 नाधिकरणेनान्वयसम्भवे वैयधिकरणेनान्वयानौचित्यस्य उद्भिदा-
 द्यधिकरणे दशितत्वात् ! यच्च वर्णयन्ति—‘पूर्वा बक्तीनां मातृणां
 मध्ये या प्रथमा माता’—इति । तदप्यमङ्गलम् । अमुख्यत्वापत्तेः ।
 जनन्यां हि मातृशब्दं स्मरन्ति । सा खल्वेकैव । मातृपदस्य पित्र-
 पत्नीपरत्वे च लक्षणाप्रसङ्गः । स चान्यायः । यः पुनरेवं समा-
 धत्ते—‘एकमातृकायां पूर्वापदस्यानर्थक्यप्रसङ्गात्’—इति । सोऽप्यने-

नैव निरस्तः । किञ्च । स तावदविद्यमानमातृकायां मातृपद-
स्थायत्वं पर्यनुयोक्तव्यः । तावतैव तूष्णीमासिध्यते ।

सूत्रमिदानीं योज्यते । पूर्वदिश्वस्थिता जननौ भ्राता एक-
पितृजातो वा पूर्वदिश्वस्थित एव । अन्यो वा ब्राह्मणः कश्चित्—
इति भवदेवरघुनन्दनौ । बधूं अश्लानम् आक्रामयेत्, दक्षिणेन
प्रपटेन पदाग्रेणेत्यर्थः । किं कृत्वा ? लाजान् सूर्पस्थितान् आदाय
गृहीत्वा । मन्त्रेण पाणिना लाजान् सूर्पेण गृहीत्वा दक्षिणेन बधू-
मश्लानमाक्रामयेत्—इति भट्टभाष्यम् । अन्ये लाङ्गः—अञ्जलिनेव
लाजानादाय बधूमाक्रामयेत्—इति । अश्लानमाक्रामयेत् इति वच-
नादवगम्यते,—बध्वा अग्रतोऽश्ना निधातव्यः—इति ॥ ४ ॥ ० ॥

तथा चाश्लान्याक्रम्यमाणे—

पाणिग्रहो जपति,—इममश्लानमारोहेति ॥ ४ ॥

अज्वर्यम् ॥ ४ ॥ ० ।

सकृत् संगृहीतं लाजानामञ्जलिं भ्राता बध्वञ्जला-
वावपति ॥ ५ ॥

सकृदेकवारं संगृहीतं सम्यक् गृहीतं, यथा न विकीर्यते तथा
गृहीतम्—इत्यर्थः । ‘संगृहीतं कृत्वा’—इति केचित् पठन्ति । अकि-
रन् इत्यर्थः—इति वर्णयन्ति च । ‘लाजानामञ्जलिम्’ अञ्जलि-
परिमितान् लाजान्—इत्येतत् । लाजाञ्जलिम्—इति पाठेऽपि
तथैवार्थः । ‘बध्वञ्जलौ’ ‘आवपति’ ददाति । कः ? भ्राता । माता
वा । कुतः ? पूर्वत्र विकल्पश्रवणात् । अभावे चान्योऽपि ब्राह्मणः ।

कस्मात् ? कर्मणः प्रधानत्वात् । होमः खल्वत्र प्रधानं, तद्वावापो-
गुणभावेनोक्तरोति, तमपि भ्राता माता वा । न खलु गुणस्य
गुणानुरोधेन प्रधानमेव न कर्त्तव्यम्—इति युक्तम् । मुख्यं कथं
मगुणं स्यात्—इति खल्वमौ गुणेषु प्रवर्त्तते । स यदि गुणस्य गुणं
विनिपातयति,—नास्य किञ्चिद्द्वीयते । न ह्यसौ गुणं मगुणं कर्त्तुं
प्रवृत्तः । अथ यदि गुणं मगुणं कुर्वाणः प्रधानं विनिपातयति,
स्वार्थोऽस्य द्वीयते,—अनर्थिका अस्य प्रवृत्तिः स्यात् । तस्मादन्योऽप्या-
वपेदिति मिद्वम् । भ्राता—इत्यत्र माता भ्रात्रादिर्वा—इति केचित्
पठन्ति, तदा व्यक्त एवार्थः ॥ ५ ॥ ० ॥

तं सोपस्तीर्णाभिधारितमग्नौ जुहोत्यविच्छिन्दत्य-
ञ्जलिम्—इयं नार्युपनूते—इति ॥ ६ ॥

तं लाजाञ्जलिं सोपस्तीर्णाभिधारितम्—उपस्तीर्णञ्च अभि-
धारितञ्च उपस्तीर्णाभिधारितं तत्सहितम्—इत्यर्थः । तस्मात्
लाजावापस्य पुरस्ताच्चोपरिष्ठाच्च घृतमुवेणाश्लावयितव्यम् । तत्र
लाजानां सकृन्मात्रावापस्य सूचितत्वात् त्रीणाश्लावनान्यपेक्षितानि
चतुरवृत्तिनाम्, अन्येषाञ्च चत्वारि ! चतुरवृत्तिनां तावत् पुरस्ता-
देकमाश्लावं परस्तात् द्वे आश्लावने । अन्येषान्तु पुरस्तादप्याश्लावन-
द्वयं परस्तादपि । कस्मात् ? खिद्यद्दवदने तथा दर्शनात् ।

सोपस्तीर्णाभिधारितम्—इत्युच्यते, न ज्ञायते,—कोवा उपसृ-
णुयःत् कोवा अभिधारयेत् ?—इति । तद्वक्तव्यम् । उच्यते । माता
भ्राता वा उपसृणुयात् अभिधारयेच्च । कस्मात् ? यस्मात् लाजा-

वापे तावन्निर्दिवादमनयोः कर्त्तृत्वं, तस्मादुपस्तरणाभिधारणयोरपि
 तयोरेव कर्त्तृत्वं कल्पयितुमुचितम् । लाजावापः खलु होमस्योप-
 करोति, उपस्तरणमपि तस्योपकरोति अभिधारणमपि । तस्मा-
 दितरत्र यः कर्त्ता इतरत्रापि स एव भवितुमर्हति । यः खल्वेकमर्थं
 करोति, शक्नोति सोऽपरमपि कर्त्तुं, शक्नोति चेत् करिष्यतितराम् ।
 न चान्यः कश्चिदिह सन्निहितः । वरस्तर्हि करोतु ? नेत्युच्यते ।
 कुतः ? अशक्यत्वात् । अशक्यं हि वरस्योपस्तरणमभिधारणञ्च
 कर्त्तुम् । किं कारणम् ? बध्वञ्जलिः खल्वेवं परित्यजेत । तच्चा-
 निष्टम्—इत्यवोचाम । अपि च । लाजानावपत उपस्तरणमप्यर्था-
 दाहिष्यते । तद्विना तस्य कर्त्तुमशक्यत्वात् । तत्सामान्यादभिधार-
 णेऽपि तथा । एतेन—यत् रघुनन्दनादथो वर्णयन्ति,—वर एवोप-
 स्तृणोति अभिधारयति च—इति । तदमङ्गलम् । प्रमाणाभावाच्च ।
 अत्र च शमीपलाशमिश्राणां लाजानां पूर्वमासादितानामभिधार-
 णार्हता न केवलानामित्याह गृह्यामंग्रहः ।

“सोमः प्रकृतिरेखा हि लाजानाश्रित्य तिष्ठति ।

विरुद्धमाज्यं सोमेन नाभिधारणमर्हति ॥

शमीपलाशमिश्राणां लाजानामभिधारणम् ।

पूर्वाणां घृतनिश्राणामाचार्यैः कल्पितं तथा ” ॥

इति । सूत्रशेषोव्याख्यायते । अग्नौ जुहोतीत्युक्तार्थम् । कथं
 जुहोति ? लाजाञ्जलिम् अविच्छिन्दती दिच्छेदमकुर्वती—अञ्जलि-
 भेदमकुर्वतीत्यर्थः । “अविच्छिन्नमञ्जलिम्”—इति पाठेऽपि तथै-
 वार्थः । होमप्रकारश्च शाखान्तरे पद्यते ।

“ अङ्गुल्यग्रैर्न होतव्यं तथा चाञ्जलिभेदतः ।

अञ्जलीवामपार्श्वेन लाजहोमो विधीयते ” ।

इति । वस्तुतस्तु,

“ तथा लाजाञ्जलिर्बद्ध्वा ह्यथतेऽङ्गुलिपर्व्वभिः ” ।

इति गृह्यासंग्रहोक्तप्रकारेणास्माकमयं होमो भवति, न शाखान्तरोक्तप्रकारेण । स्वशाखाश्रयमुत्सृज्य परशाखाश्रयकरणस्य निषेधादिति द्रष्टव्यम् । केन मन्त्रेण जुहोति ? इयं नार्युपब्रूते— इति मन्त्रेण वरेण पठितेन—इत्यर्थः ।

कस्मात् पुनः कारणात् वरो मन्त्रं पठति ? न माता न वा भ्राता न वा वधूरेव । उच्यते । माता तादृन् न पठति, अमन्त्रत्वात् । नापि भ्राता, प्रमाणाभावात् । वरस्तु पठति शरीरार्द्धत्वस्मरणात् । “ अर्द्धो ह वा एष आत्मनो यज्जाया ”—इति च वाजसनेये ब्राह्मणे । शरीरार्द्धेन चेत् क्रियते, तर्हि स्वयमेव क्रियते—इति शक्यं वक्तुम् । पत्नीपाद्यमन्त्राणामप्यस्य पाठः समाम्नायते । पत्नी स्वयमेव पठतु—इति चेत् । न, अमन्त्रत्वात् । प्रमाणाभावाच्च । आक्षिप्यतामिति चेत् । न । अन्यथोपपत्तेः । काममाक्षिप्येत पत्न्यामन्त्रपाठो यद्यन्यथा होमो नोपपद्येत । न तु नोपपद्यते । वाक्यादिति चेत् । इति चेत् पश्यसि वाक्यात् पत्न्या मन्त्रपाठः—इति । तदपि न । कुतः ? वाक्याद्धि लिङ्गं बलीयः । लिङ्गं खल्वेवमुपहृद्यते—इयं नार्युपब्रूते—इति । अथ कस्मादियं श्रुतिरेव न भवति ;—‘इयं नार्युपब्रूते—इति जुहोति’—इति । नेतुच्यते । होमकरणत्वमात्रं हि मन्त्रस्य श्रुत्याऽवगम्यते, न तु करणमन्त्रस्य

पत्न्याः पाठोऽपि । एतेन वाक्यमपि व्याख्यातम् । तदपि तावदेव
 कृतकृत्यं नातीवास्या मन्त्रपाठमाह । तस्मात् बधूर्जुहोति, वरो-
 मन्त्रं पठति—इति साधुक्रमम् । कथमन्यो जुहोति अन्यश्च मन्त्रं
 पठति ? शास्त्रतात्पर्यबलादित्याह । दृश्यते खल्वध्वंजुहोति
 होता वषट्करोति । तस्माद्वधूरेव मन्त्रं पठति—इत्यमौमांसकवचनं
 हेयम् ॥ ६ ॥ ० ॥

अर्थमणं नु देवं पूषणमित्युत्तरयोः ॥ ७ ॥

उत्तरयोर्लाजहोमयोर्दथाक्रमम् 'अर्थमणं नु देवं' 'पूषणम्'—
 इयेतौ मन्त्रौ विनियोक्तव्यौ । प्रमङ्गाल्लाघवाच्च अत्रैवैतदुच्यते ।
 एकस्मादत्र हि लाजहोमात् परं परिणयनमभिधास्यति, ततोऽपरं
 होमम् । 'एवं त्रिः'—इति च सूत्रयिष्यति । होमत्रयस्यैव
 त्रित्वमिति चेत् । न । असम्भवात् । चतुरञ्जलिमात्राणां लाजा-
 नामामादनस्य सूत्रितत्वात्, एकाञ्जलिमात्रावापविधानाच्च ॥ ७ ॥ ० ॥

हुते पतिर्यथेतं परिव्रज्य* प्रदक्षिणमग्निं परिणयति
 मन्त्रवान् वा† ब्राह्मणः—कन्यला पितृभ्यः—इति ॥ ८ ॥

ऊते—इत्येकवचनसंयोगादेकस्मिन्नेव लाजाञ्जलौ ऊते—इत्यर्थः ।
 अन्यथेतदनर्थकं स्यात् । ऊते पतिः परिव्रज्य पुनरागत्य । कथं

* प्रतिक्रम्य—इति, परिक्रम्य—इति च पाठान्तरम् ।

† अस्मदवलोकितेषु सर्वेषु सूत्रग्रन्थेषु इत्यमेव पाठः । तत्त्वकारस्तु
 समतरक्षणापेक्षौ 'वा'-शब्दं न पपाठ ।

पुनरागन्तव्यम् ? यथेतं, यथा येन प्रकारेण पत्नी-पृष्ठदेशेन इतं गतं गमनं कृतं पत्नीदक्षिणस्थां, तथैव पत्नी-पृष्ठदेशेन पुनरागन्तव्यम् इत्यर्थः । तदेवमागत्य प्रदक्षिणं यथा भवति तथा पत्नीमग्निं परिणयति परि सर्वतोभावेन नयति—अग्नेः प्रादक्षिण्येन भ्रामयेदित्येतत् । कन्यला—इत्यनेन मन्त्रेण । यातौ-यम्—इति मन्त्रलिङ्गात् मन्त्रं पठन् परिणयतीत्यर्थः । सोऽयं पतिरञ्जलिमविमुञ्चन्नेव पत्नीं परिणयति—इत्यवोचाम् ।

कस्याञ्चिच्चापदि पत्युरमामर्थ्ये—अन्यो वा मन्त्रवानधीतवेदो-ब्राह्मणः परिणयति । मन्त्रवान् वा ब्राह्मणः—इत्येकस्माद्वाशब्दादवगम्यते—जघन्योऽयं पक्षः—इति । अस्मिन्नपि कल्पे पतिरेव मन्त्रं पठति । कस्मात् ? 'त्वया वयं द्विषोऽतिगाहेमहि'—इति मन्त्रलिङ्गात् ।

तस्मात् मन्त्रलिङ्गविरोधादन्यो न परिणयति—इति रघुनन्दनमतमसङ्गतम् । अर्थवत्त्वोपपत्तेश्च । मन्त्रवान् वा ब्राह्मणः—इति वचनस्यार्थवत्त्वमेवं सत्युपपद्यते । अन्यथाऽनर्थकं स्यात् । यच्च—मन्त्रवान् ब्राह्मणः पतिः—इति वर्णितम् । तदप्यनर्थकमेव । न खल्वस्य विशेषणस्य कमप्यर्थमुपलभामहे । सोऽयमनर्थिकां योजनामनुजानानोऽर्थवतीञ्च प्रत्याचक्षाणः प्रेक्षावतामनपेक्षणीयवचनो-भवति । यदपि—व्यवहारापरिगृहीतत्वादन्यो न परिणयति—इत्युक्तम् । तदप्युक्तम् । आपत्कल्पत्वादेव तस्य कादाचित्कत्वावगमात् । अनाचाररूपस्य च व्यवहारापरिगृहीतत्वस्य अप्रवर्त्तकत्वमेव परं, न प्रवृत्तिनिरोधकत्वम् । अनाचारस्य श्रुतिकल्प-

नानिमित्तत्वानुपपत्तेः । आचारस्यापि शास्त्रमपेक्ष्य दुर्बलत्वं
वक्ष्यामः ।

अत्र चाग्निप्रदक्षिणे लाजादौनामपि प्रदक्षिणम् । तथाच
स्मरणम् ।

“लाजानाञ्च सुवं कुम्भं प्राजनाश्मानमेवच ।
प्रदक्षिणानि कुर्यातां दम्पती न विनाऽग्निकम् ।
प्राजयाहमुदग्राहं ब्रह्माणमृत्विजं तथा ।
एतानि बाह्यतः कृत्वा शेषाणान्तु प्रदक्षिणम् ।
दक्षिणां दिशमास्थाय यमोमृत्युश्च तिष्ठतः ।
तयोस्तु रक्षणार्थाय तस्माद् ब्रह्मा वर्हिर्भवेत् ” ।

इति । यश्चायं होमात् परतः परिणयः सोऽयं ब्राह्म्यादिषु
विवाहेषु द्रष्टव्यः । गान्धर्वादिषु पुनर्विवाहेषु प्रथममेव परिणय-
स्ततो होमः करणीयः । तथाच गृह्यसंग्रहः ।

“ब्रह्मस्यार्षस्य दैवस्य प्राजापत्यस्य याज्ञिकैः ।
पूर्वं होमविधिः प्रोक्तः पश्चात्परिणयः स्मृतः ।
गान्धर्वासुरपैशाचा विवाहारान्नसाश्च ये ।
तेषां परिणयः पूर्वं पश्चाद्भोमो विधीयते ” ।

इति । सखल्वयमाचार्यो ब्राह्म्यादीन् प्रशस्तान् विवाहानभिप्रेत्य
होमात् परतः परिणयनं सूत्रयाञ्चकारेति सिध्यते । ब्राह्म्यादीनां
प्राशस्त्यञ्च,

“चतुरो ब्राह्मणस्याद्यान् प्रशस्तान् कवयो विदुः ” ।

इत्यादिसृत्यन्तरदर्शनादवसेयम् । इति ॥ ० ॥ ८ ॥ ० ॥

परिणीता तथैवावतिष्ठते तथाऽऽक्रामति, तथा
जपति, तथाऽऽवपति, तथा जुहोति ॥ ९ ॥

परिणीता बधूः, तथैव अनुपृष्ठगमनेन दक्षिणस्यामुदङ्मुखा-
वस्थितेन पत्या गृहीताञ्जलिका प्राङ्मुखी, अवतिष्ठते ऊर्द्धा
तिष्ठति । तथा, यथा पूर्वं तेनैव प्रकारेण मात्रादिभिः प्रेर्यमाणा
दक्षिणेन प्रपदेन, आक्रामति अश्लानम् । तथा पूर्ववत् जपति
पाणिग्राहः—इममश्लानम्—इति मन्त्रम् । तथा पूर्वोक्तेनैव प्रकारेण,
आवपति बध्वञ्जलौ माता भ्राता वा सहित् संगृहीतं लाजाञ्ज-
लिम् । तथा पूर्ववत्, उपस्तीर्णाभिधारितं लाजाञ्जलिमवि-
च्छिन्दती बधूर्जुहोति—इयं नार्युपब्रूते—इति मन्त्रेण वरेण पठि-
तेन । तथा—इति पूर्वोक्तातिदेशात् जपादीनां प्राचीना एव
कर्तारो भवन्ति—इत्यवगन्तव्यम् ॥ ० ॥ ९ ॥ ० ॥

एवं चिः ॥ १० ॥

एवम् अनन्तरोक्तं सर्व्वं चिः कर्त्तव्यम् । एवम्—इति प्रधान-
त्वादवस्थानादिका क्रिया भण्यते । तस्मात्—प्रथमेन सहैव
त्रित्वम् । उत्तरयोर्द्वयोरेव मन्त्रान्तरोपदेशाच्च जुहोतीनां त्रित्व-
मवगम्यते । तत्सामान्यादन्यासामपि क्रियाणाम्, प्रागेव तु
तदावृतामपि—इत्यवधेयम् । नाप्यन्यविधं त्रित्वं सम्भवति—
इत्यवोचाम । अत्र च—इममश्लानम्—इति, कन्यक्षा पित्रभ्यः—
इति च मन्त्रावावर्त्तनीयौ । उत्तरयोर्मन्त्रान्तरानुपदेशात् ॥ ० ॥

॥ १० ॥ ० ॥

चतुर्थ्याश्च वेलायाम्—

सूर्पेण शेषमग्नावोष्य प्रागुदीचीमभ्युत्क्रामयन्त्येक-
मिष इति ॥ ११ ॥

सूर्पेण सूर्पजिह्वया । कस्मात् ?

“ एवं लाजहविःशेषं ह्वयते सूर्पजिह्वया ” ।

इति गृह्यासंग्रहवचनात् । शेषं लाजशेषम्—उपस्तीर्णाभिघारि-
तम्—इति भवदेवभट्टादयः । शेषम्—इति वचनात् सर्वावापोऽव-
गम्यते, न किञ्चिदवशेष्यमित्यर्थः । ‘अग्नौ’ समिद्धे, ‘ओष्य’ आ उष्य—
प्रक्षिप्य ऊत्वेत्येतत् । ‘आरोष्य’—इति पाठेऽपि तथैवार्थः । कथमिदं
होतव्यम् ? तूष्णीम्—इति भट्टनारायणोपाध्यायः । कस्मात् ? मन्त्र-
देवतयोरनुपदेशात् । तस्मादत्र स्विष्टकृन्निवर्तते । इत्यमेव शेषस्यो-
पक्षयात् । तथा गृह्यान्तरम् । “सूर्पपुटेनाभ्यात्मं तूष्णीं चतुर्थम्”—
इति । ‘चतुर्थवचनादत्र स्विष्टकृन्न स्यात्’,—इति गार्ग्यनारायणः ।
‘तूष्णीं-वचनं प्रजापतिज्ञापनार्थम्’—इत्यपि स एव । युक्तञ्चेतत् ।
कुतः ?

“ मन्त्रस्य देवतायाश्च प्रजापतिरिति स्थितिः ” ।

इति कर्मप्रदौपस्मरणात् । “त्रिः परिणीता प्राजापत्यं
जुहोति”—इति च गृह्यान्तरम् । तस्माद्वधूः शेषं जुहोति, वरश्च
प्रजापतिं ध्यायति—इति सिद्धम् । स्मरन्ति च ।

“ सूर्पाग्नेयैव होतव्यं तूष्णीं निरवशेषतः ।

तस्यां तूष्णीन्तु जुह्वत्यां वरो ध्यायेत् प्रजापतिम् ” ।

इति ।

प्रजापतिं चतुर्थन्तं स्वाहायुक्तं वरः स्मरेत् ।

इति चैवमादि । तस्मात्—“अग्नये स्विष्टकृते स्वाहेति लाजशेषं जुहुयात्”—इति भवदेवरघुनन्दनादिमतमसङ्गतम् । प्रमाणविशेषाभावाच्च । एतदनन्तरं वामदेव्यगानम्—इति सरलाकल्पनायामपि प्रमाणं न पश्यामः ।

तदेवं ऊत्वा । पूर्वापरौभावमात्रं क्वाप्रत्ययार्थः । शेषहोमं कृत्वाऽवस्थितां वधूम्—इति वा वर्णनीयम् । प्रागुदीचीम्, अपराजितां दिशम्, अभ्युक्तामयन्ति—आभिमुख्येन वरगृहीताञ्जलिकामुक्तामयन्ति दक्षिणं पादमुन्नाम्य वामञ्चानु—नयन्ति—एकमिषे—इत्येवमादिभिः सप्तभिर्मन्त्रैः । प्रतिमन्त्रमेकैकः पादन्यासः—इत्यर्थः । बहुवचनादनियतः कर्त्ता ॥ ० ॥ १ १ ॥ ० ॥

सा चोत्क्रामन्ती—

दक्षिणेन प्रक्रम्य सव्येनानुक्रामेत् ॥ १२ ॥

दक्षिणेन पादेन प्रक्रम्य गत्वा, अनु पश्चात् सव्येन क्रामेत् गच्छेत् । सव्यं पादमग्रतो न कुर्यादित्यर्थः ॥ ० ॥ १२ ॥ ० ॥

ताञ्च क्रामन्तीं पतिः,

मा सव्येन दक्षिणमतिक्रामेति ब्रूयात् ॥ १३ ॥

सव्येन पादेन दक्षिणं पादं मा अतिक्राम—अग्रतो वामपादन्यासं मा कुरु—इति कथयेत् । आक्राम इति पाठे, सव्यपादेन दक्षिणपादस्याक्रान्तिं मा कुरु,—दक्षिणपादस्योपरि सव्यपादं मा कुरु—इत्यर्थः ॥ ० ॥ १३ ॥ ० ॥

एवं बध्वा सप्तपदाक्रमणे कृते तथैवावस्थितः पाणिग्राहः,—

ईक्षकान् प्रतिमन्त्रयेत् सुमङ्गलैरियं बधूरिति ॥१४॥

ईक्षकान् विवाहप्रेक्षकान् । प्रतिमन्त्रणमनुमन्त्रणमभिमन्त्रणमित्यनर्थान्तरम् । तच्चात्र ईक्षकानवलोकयता कर्त्तव्यम् । योग्यत्वात् । तदाह कर्मप्रदीपः ।

“सृशन्ननामिकाग्रेण कचिदालोकयन्नपि ।

अनुमन्त्रणीयं सर्वत्र सर्वदैवानुमन्त्रयेत्” ।

इति । अभिमन्त्रयेत्,—इति कचित् पाठः । ऋज्वन्यत् ॥०॥१४॥०॥

**अपरेणाग्निमौदकोऽनुसंव्रज्य पाणिग्राहं मूर्द्धदेशेऽव-
सिञ्चति तथेतरां समञ्जन्वित्येतयर्चा ॥ १५ ॥**

अपरेणाग्निम् अग्नेः पश्चिमया दिशा, अनु संव्रज्य आगत्य सप्त-
पदीस्थानमिति भवदेवभट्टः । औदको गृहीतोदकुम्भः पूर्वाव-
स्थितः पाणिग्राहं मूर्द्धदेशे उत्तमाङ्गे अवसिञ्चति,—कलसस्याभि-
ध्रुवाभिरङ्गिः । तथा तेनैव प्रकारेण इतरां वरेतरां बधूमपि अव-
सिञ्चति । समञ्जन्तु—इत्येतया ऋचा वरेण जप्यमानया—इत्यर्थः ।
कस्मात् पुनः कारणात् वर एव ऋचं जपति, न पुनरौदकः ?
लिङ्गात्—इत्याह । ‘समापो हृदयानि नौ’—इति ‘नौ’ आवयो-
रित्युच्यते । न चैतत् बध्वा सहौदकस्योपपद्यते ।

यच्च वर्णयन्ति,—‘करणत्वात् कुम्भधारिणोऽयं पाद्यः न सिच्य-
मानस्य, नाविति तु युवयोरित्यर्थे हान्दसो व्यत्ययः’—इति ।

तदसङ्गतम् । प्रमाणाभावात् । न खल्वौदकस्य मन्त्रपाठे प्रमाण-
मस्ति । करणत्वन्तु नानन्यथासिद्धम्—इत्यवोचाम । वाक्यमपि
दुर्बलमेव लिङ्गात् । न च वाक्यस्यापि तथा सामर्थ्यम् । न
खल्वियं श्रुतिरित्यपि शक्यते वक्तुम् । सोऽयमकाण्ड एव यदृच्छया
कान्दसं व्यत्ययमभ्युपगच्छन् वाक्यञ्चानुरोधं लिङ्गमुपरुन्धन्ननभि-
नन्दनीय एव । ‘मन्त्रलिङ्गाद् वर एवावसिञ्चति’—इति वीरेश्वर-
मतमप्यनादरणीयम् । औदकोऽवसिञ्चति—इति वचनविरोधात् ।
मन्त्रलिङ्गस्य च वरपाठमात्रेण कृतार्थत्वात् । तस्मादियमेवाव-
धारणा,—पाणिग्राहो मन्त्रं जपति औदकोऽवसिञ्चति—इति ।
तथाच गृह्यासंग्रहः ।

“ विवाहे यो विधिः प्रोक्तो मन्त्रादामृत्यवाचकाः ।

वरस्तु तान् जपेत् सर्वान् ऋत्विक् राजन्यवैश्ययोः ” ।

इति । इदमिदानीं सन्दिह्यते । किं वरस्य बध्वाश्च तन्त्रेणैवाव-
सेकः उत भेदेन—अन्योऽवसेको वरस्य अन्यश्च बध्वाः ?—इति ।
भेदेन—इति ब्रूमः । कुतः ? तथेतराम्—इति भेदेनैवोपदेशात् ।
यदि पुनस्तन्त्रेणैवावसेकः स्यात्, तर्हि स बध्वा इव वरस्यापि
भवति । तत्रेतरवचनमसञ्जसम् आपद्येत । तन्त्रेण चावसेके सम-
स्याभिधानं स्यात् । तथा-शब्दाच्च । यथा वरस्यावसेकस्तेनैव प्रका-
रेण बध्वा अप्यवसेकः—इति भेदेनैवावसेकस्तथाशब्दादवगम्यते ।
अतएव मन्त्रोऽप्यावर्त्तनीयः । प्रधानावृत्तावङ्गावृत्तेर्युक्तत्वाच्च । तथाच
सूत्रान्तरम् । “भेदे मन्त्रावृत्तिः सम्पातित्वात्”—इति । तथा
चोक्तम् ।

“कर्मावृत्तौ तु मन्त्रस्याप्यावृत्तिर्गृह्यकर्मणि” ।

इति । अस्माच्चावसेकात् परं प्राजनिनोऽनुगमनमाह गृह्यासंग्रहः ।

“अवसिक्तं तु विधिना पाणिग्रहन्तु प्राजनी ।

रक्षणार्थमनुगच्छेत् सप्ताहं अहमेववा” ।

इति । सोऽयं “प्राजनेनान्यः”—इति सूत्रोपदिष्टस्य प्राजनिनो-
विनियोगः ॥ १५ ॥ ० ॥

अवसिक्तायाः सव्येन पाणिनाऽञ्जलिमुपोद्गृह्य* दक्षि-
णेन पाणिना दक्षिणं पाणिः साङ्गुष्ठमुत्तानं गृहीत्वैताः
षट् पाणिग्रहणीया जपति—गृभामि त—इति ॥ १६ ॥

अवसिक्तायाः कृतावसेकायाः । नन्वेतद्वाच्यं अर्थादेव प्राप्तत्वात् ?
देशलक्षणार्थम्—इत्याह । तेनावसेचनदेशस्थिताया एव बध्वाः
पाणिग्रहणम् । अवसिक्तायाः—इति वचने श्रूयमाणे खल्ववसेचनं
तावत् प्रतीयते, तत्प्रतीतौ च तस्य स्थानमप्यागच्छति हृदयं,
तत्र युज्यते विना कारणमुत्सृष्टम् । यथा “अवभृतं यन्ति”—इत्य-
वभृतेन देशं लक्षयति ; यस्मिन् देशेऽवभृतस्तं देशं यन्ति—इति,

उपोद्गृह्योत्क्षिप्य—इति तत्त्वकारः पठति । उत्क्षिप्य अञ्जलि-
सकाशात् दक्षिणं पाणिं विच्छिद्य—इति व्याख्याति च । परं सर्वेषु सूत्र-
ग्रन्थेष्वस्मदवलोकितेषु भट्टभाष्ये च ‘उत्क्षिप्य’—इति प्रतीकं न दृश्यते ।
नाप्यतीव समीचीनम् । तथाहि सव्येनाञ्जल्युपोद्गृहणस्य सूत्रात् दक्षिण-
स्याञ्जलिसंयोग एव नास्ति, कुतस्तद्विच्छेदसूत्रणम् । प्राचीनञ्चाञ्जलिग्रहण-
मिदानीं निवृत्तं । दक्षिणेन पाणिना—इति परप्रतीकेन चास्य गतार्थता—
इत्यवधेयम् ।

“देशार्था अवभृताश्रुतिः”—इति चतुर्थाध्याये निर्णीतं, तथा-
ऽत्रापौत्यवगन्तव्यम् ।

अवसिक्ताया बध्वा अञ्जलिं मध्येन पाणिना, उपोद्गृह्य—
उपेति सामीप्ये, उप समीपे अञ्जलेः—‘मणिवन्धप्रदेशे’—इति
भट्टनारायणोक्तमादरणीयम् । यच्च—मणिवन्धसमीपे ग्रहणम्—
इति मतम् । तदसङ्गतम् । उपस्थितमञ्जलिमपेक्ष्यैव सामीप्यवर्ण-
नौचित्यात् । उद्गृह्य—उद्गृत्य गृहीत्वा, दक्षिणेन पाणिना स्वकी-
येन, बध्वाः दक्षिणं पाणिं साङ्गुष्ठमङ्गुष्ठमहितम्, उत्तानम्
ऊर्ध्वतलं, गृहीत्वा, गृभ्णामि ते—इत्येवमादिकाः षट्संख्याकाः पाणि-
ग्रहणीयाः पाणिग्रहणकर्माणि विनियुक्ताः ऋचः जपति पाणि-
ग्राहः । ‘उत्तानम्—इत्यनेन करस्य पृष्ठग्रहणं प्रतीयते’—इति
रघुनन्दनवर्णनन्वसारमेव । नियमतस्तत्प्रतीतौ कारणविशेषा-
भावात् । न ह्युत्तानस्य करस्योपरिष्ठाद्ग्रहणं न सम्भवति—इति
शक्यते वक्तुम् । मानाभावात् । “उत्तानेनोत्तानं गृह्णाति नीचेन
चोत्तानम्”—इति शास्त्रान्तरे चोत्तानस्यापि करस्योपरिष्ठादपि
ग्रहणोपदेशात् ॥ १६ ॥ ० ॥

समाप्तासूदहन्ति* ॥ १७ ॥

समाप्तासु पाणिग्रहणक्रियासु पाणिग्रहणीयास्वृक्षु वा रथेनाश्वा-

* सर्वेषु सूत्रग्रन्थेषु इत्यमेव सूत्रमत्रैव च खण्डिका समाप्तिः ।
भट्टभाष्ये तु—समाप्तासु—इति सूत्रच्छेदः खण्डिकासमाप्तिश्चात्रैव दृश्यते ।
उदहन्ति—इति परसूत्रावयवतया तत्रोपलभ्यत । तत्त्वकारेण तु समस्तमेव
सूत्रमुत्तरसूत्रेण सहैकत्र लिखितम् ।

दिना वा बधूमुदहन्ति उत्थाप्य नयन्ति । वरसहायाः । समाप्ता-
स्त्विति सूत्रणादत्रैव पाणिग्रहणक्रियायाः परिसमाप्तिः अत्रैव च
तन्त्रसमापनम् ।

दक्षिणा चानादेशात् पूर्णपात्रादिका । सोऽयं विवाहः ।
इतः परमुत्तरविवाहः । केचित् 'समाप्तासु'—इति सूत्रच्छेदं मन्यन्ते ।
'समाप्तासु पाणिग्रहणीयासु । किम् ? तन्त्रं समापयेदिति वाक्य-
शेषः'—इति व्याचक्षते च । उदहन्ति—इति तु उत्तरखण्डिकायाः
प्रथमसूत्रप्रतीकम्—इति मन्यन्ते ॥ १ ७ ॥ ० ॥

इति महामहोपाध्यायराधाकान्तसिद्धान्तवागीशभट्टाचार्यात्मज-
श्रीचन्द्रकान्ततर्कालङ्कारस्य कृतौ गोभिलीय-गृह्यसूत्रभाष्ये द्वितीय-
प्रपाठकस्य द्वितीया खण्डिका ॥ ० ॥

गोभिलीयगृह्यसूत्रे

द्वितीयप्रपाठके तृतीया खण्डिका ।

उदहन्ति—इत्युक्तम् । कुत्र उदहन्ति ? तदभिधीयते,—

प्रागुदीच्यां दिशि यद्ब्राह्मणकुलमभिरूपम् ॥ १ ॥

प्रागुदीच्यामैशान्यां दिशि यद्ब्राह्मणकुलं ब्राह्मणगृहं, तपः—
स्वाध्यायव्रतादिभिरभिरूपं रमणीयं भवति, तत्र उदहन्ति—इति
गतेन सम्बन्धः । तत्राग्निरूपसमाहितो भवतीत्यनागतेन वा ।
प्रागुदीच्यामभिरूपब्राह्मणकुलस्यालाभे अन्यस्यामपि दिशि अन्य-
स्मिन्नपि ब्राह्मणकुले उदहेयुः । दिक् आभिरूप्यञ्च ब्राह्मणकुलं
विशिषदस्य गुणो भवति । स चेदुपादीयमानो प्रधानमुपरूणद्वि-
गुणत्वमस्य नावकल्पते । गुणो हि प्रधानमुपकर्तुं व्याप्रियते,
नैतदुपरोद्धुम् । अतएव वेद्यामेवान्ततः कर्म कर्तव्यम् । कर्मणः
प्रधानत्वात् । तथाच गृह्यान्तरम् । “अथोत्तरविवाहः प्रागुदी-
च्यामन्यत्र वा ब्राह्मणकुले मन्त्रवति वेद्यां वा”—इति । अस्मादप्य-
वगम्यते,—इतः प्रभृति उत्तरविवाहसमाख्यानं कर्म—इति ॥ १ ॥ ० ॥

तत्राग्निरूपसमाहितो भवति ॥ २ ॥

तत्र ब्राह्मणकुले अग्निरूपसमाहितः लक्षणं कृत्वा स्थापितो-
भवति । लक्षणं कृत्वा—इति सूत्रशेषतयैव केचित् पठन्ति । वेद्याञ्च

करणे प्रधानमात्रस्यैव कर्त्तव्यता, आवृच्च तन्त्रेणैव स्यात् । कुतः ?
 “गणेष्वेकं परिसमूहनम्”—इति वचनात् । एवञ्च वेद्यां करणपक्षे
 एतस्यापि कर्मणोऽनन्तरमेव तन्त्रममापनं न तु पाणिग्रहणकर्मणः
 परत एव—इति बोद्धव्यम् ॥ २ ॥ ० ॥

अपरेणाग्निमानडुहं रोहितं चर्म प्राग्ग्रीवमुत्तर*
 लोमास्तीर्ण† भवति ॥ ३ ॥

अपरेणाग्निम् अपरस्यान्दिश्यग्नेः, आनडुहं वार्षभं रोहितं
 लोहितवर्णं चर्म—शुष्कमित्यर्थः । प्राग्ग्रीवं पूर्वशिरस्कम्, उत्तरे
 उपरिष्ठास्त्रोमानि यस्य, तदिदमुत्तरलोम, आस्तीर्णं प्रसारितं
 भवत्युपवेशनार्थं बध्वाः । कर्त्तुरनियमः । अत्रापि, लौहित्यस्य
 उपरिष्ठाद्वा लोम्नामलाभे अन्यादृशमपि चर्मास्तीर्णं भवति ।
 चर्मणः प्रधानत्वात् ॥ ३ ॥ ० ॥

तस्मिन्नेनां वाग्यतामुपवेशयन्ति ॥ ४ ॥

तस्मिन् चर्मणि एनां बधूं वाग्यतां नियमितवचनां कृतमौ-
 नाम्—इत्येतत् । उपवेशयन्ति, य एव केचित् ॥ ४ ॥ ० ॥

सा खल्वास्तएव नक्षत्रदर्शनात् ॥ ५ ॥

सा खल्वेवमुषविष्टा वाग्यता अभुञ्जाना आस्त एव नोत्तिष्ठति,—
 मूत्रपुरीषकरणादन्यत्र—इत्यर्थः । खल्वित्यनर्थको निपातः ।

* उपरिलोम—इति तत्त्वकारः पठति ।

† आस्तृतम्—इति तत्त्वकारः पठति ।

अभुञ्जाना—इति कुतो वर्ण्यते ? एवशब्दादित्याह । कथञ्चाम ?
 आस्त एव नान्यत् किञ्चिदपि भोजनादिकं कुर्यात्—इति ।
 कियन्तं कालमास्ते ? आ नचत्रदर्शनात् । नचत्रस्याभिमतस्य
 दर्शनपर्यन्तम् ॥ ५ ॥ ० ॥

प्रोक्ते नक्षत्रे षडाज्याहुतौ जुहोति—लेखासन्धि-
 धित्येतत्प्रभृतिभिः । ६ ॥

यस्य नचत्रस्य दर्शनमपेक्षितं तस्मिन् प्रोक्ते—दृश्यमिदानीं
 वर्तते—इति केनापि कथिते । प्रोद्गते—इति पाठे उदिते—
 इत्यर्थः । षडाज्याहुतौ जुहोति पतिः, लेखासन्धिधित्येतत्-
 प्रभृतिभिः षड्भिर्मन्त्रैः । तदत्राज्यतन्त्रविहितो महाव्याहृतिहोमः
 पुरस्ताच्चोपरिष्ठाच्च भवति, आज्यभागौ खिष्टकृच्च न भवन्तीत्यव-
 गन्तव्यम् । एवमन्यत्रापि ॥ ६ ॥ ० ॥

आहुतेराहुतेस्तु सम्पातं मूर्द्धनि बध्वा अवनयेत् ॥ ७ ॥

आहुतेराहुतेर्ऊतायाः पश्चात् सम्पततीति सम्पातः सुवविग-
 लितवृत्तविन्दुरुच्यते । तथाच गृह्यासंग्रहः ।

ऊत्वाऽऽज्यं परिशेषेण यत् द्रव्यमुपकल्पितम् ।

सुवेणैव तु तत् स्पृष्टं सम्पातञ्चैव तं विदुः ॥

इति । तं सम्पातं । जात्यभिप्रायेणैकवचनम् । बध्वा मूर्द्धनि
 अवनयेत् पातयेत् । अथ, आहुतेराहुतेः—इति शक्यमवक्तुम् ?
 मैवम् । आहुतेराहुतेः—इति सन्निहितपरिग्रहात् अनन्तरोक्तायाः
 षडाहुतेरेव सम्पातानां बध्वाः शिरस्यवनयनं, न महाव्याहृत्यादी-

नामपि—इत्येवमर्थत्वात् । अतएव, तु-शब्द इतरासामाहुतीनां व्यवच्छेदकः सुखार्थो भवति ॥ ७ ॥

हुत्वोपोत्थायोपनिष्क्रम्य ध्रुवं दर्शयति ॥ ८ ॥

हुत्वा यथोक्ताज्यहोमादनन्तरमेव, न तु तन्त्रसमापनादपि परम्—इत्यर्थः । उप—इति समीपे । बध्वाः समीप एवोत्थानं न व्यवधाने—इत्ययमर्थः । अतएव लोके अञ्चलसन्दामनरुद्धिः । उपनिष्क्रम्य,—उप समीपे होमस्थानस्य, निष्क्रम्य वह्निर्गत्वा ध्रुवं तन्नामख्यातनक्षत्रविशेषं बधूं दर्शयति पतिः । ध्रुवं पश्य—इति प्रेषोऽर्थादवगम्यते ॥ ८ ॥ ० ॥

मा खल्वेवमुक्ता बधूर्ध्रुवमवलोक्य—

ध्रुवमसि ध्रुवाऽहं पतिकुले भूयासममुष्यासाविति पतिनाम गृह्णीयादात्मनश्च ॥ ९ ॥

ध्रुवमसि—इत्यादिकं पठति । तत्र च, अमुष्य—इति षष्ठ्यन्तस्थाने षष्ठ्यन्तं पतिनाम, असौ—इति प्रथमान्तस्थाने च प्रथमान्तमात्मनो नाम बधूर्गृह्णीयात् । अथ वाग्यताया मन्त्रपाठो विरुद्धते ? न विरोक्ष्यते । कुतः ? वाचनिकत्वादस्यार्थस्य । मनसैव वा मन्त्रं पठिष्यति । प्रतिषिद्धेऽपि वाग्व्यापारे मनसो व्यापारस्याप्रतिषिद्धत्वात् ॥ ९ ॥ ० ॥

अरुन्धतीच्च ॥ १० ॥

सप्तर्षिसमीपवर्त्तिनीं काञ्चित् सूक्ष्मतमां तारामरुन्धतीमाच-

क्षते । ताञ्च दर्शयति—इत्यनुवर्त्तते । अरुन्धतीं पश्य—इति प्रयोगः

॥ १० ॥ ० ॥

बधूश्चारुन्धतीं दृष्ट्वा जपति,—

रुद्धाहमस्मीत्येवमेव ॥ ११ ॥

सृजुरक्षरार्थः । एवमेव—इति कोऽर्थः ? उच्यते । एवमेव जप्तव्यम्, न तु पूर्व्ववन्नाम गृहीयात् । सोऽयमस्यार्थः । एवं रघुनन्दनभवदेवभट्टादयः । एवमेव—इत्यनेन पूर्व्ववदेव पत्युरात्मनश्च नाम ग्रहीतव्यम् । तत्र च, पत्युर्नामः तृतीयान्तत्वम्—इत्ययमेव विशेषः । एवं भट्टनारायणोपाध्यायाः । इदमेव तावन्मतमनुमन्यामहे । कस्मात् ? यस्मात् एवमेवेत्यवचनेऽपि तावन्मात्रस्यैव पाठः स्यात् । पत्युरात्मनश्च नामग्रहणस्य प्रापकाभावात् । तद्व्यावर्त्तनार्थम् ‘एवमेव’ वचनमनर्थकमेव स्यात् । तस्मात् ‘एवमेव’ शब्दस्यार्थवत्त्वाथं व्यवहितस्यापि नामग्रहणस्य बुद्ध्या मन्त्रिकृष्य एवमा परामर्शः ॥ ११ ॥

अथैनामनुमन्त्रयते ध्रुवा द्यौरित्येतयर्च्चा ॥ १२ ॥

अथानन्तरमेव न तु तन्त्रसमापनमपि कृत्वा, ध्रुवा द्यौरिति मन्त्रेण एनां बधूमनुमन्त्रयते पतिरनामिकाग्रेण स्पृशन् । ‘बधूं पश्यन्’—इति भवदेवभट्टः ॥ १२ ॥ ० ॥

अनुमन्त्रिता गुरुं गोत्रेणाभिवादयते ॥ १३ ॥

अनुमन्त्रितैव बधूरभिवादयते, न तु तन्त्रसमापनमपि प्रतीक्षते—इति पूर्व्ववदर्थः । अभिवादनं पादग्रहणमित्यनर्थान्तरम् ।

कमभिवादयते ? गुरुम् । कः पुनरसौ ? पतिरित्याह । कुतः ?
 “पतिरेको गुरुः स्त्रीणाम्”—इति स्मरणात् । कथमभिवादयते ?
 गोत्रेण । अभिवादनप्रयोगः परतो वक्ष्यते ।

इदमिदानीं सन्दिह्यते । किं पितृगोत्रेणाभिवादयते, उत
 पतिगोत्रेण ? पितृगोत्रेण इति ब्रूमः । कस्मात् ? इदानीमपि
 तस्याः पितृगोत्रत्वात् । तत् कस्य हेतोः ?

“ विवाहे चैव निर्वृत्ते चतुर्थेऽहनि रात्रिषु ।

एकत्वमागता भर्तुः पिण्डे गोत्रे च सूतके” ॥

इति भवदेवभट्टधृतमनुवचनात् । लिखितसंहितायामप्येतत् ।
 वक्ष्यमाणबृहस्पतिवचनाच्च । यत् पुनर्हारीतस्मरणम्—

“ स्वगोत्राद्भूयते नारी विवाहात् सप्तमे पदे ।

पतिगोत्रेण कर्त्तव्या तस्याः पिण्डोदकक्रिया ” ॥

इति । तत् सप्तमे पदे हताया अन्येन पुनर्भूकताया बोद्धव्यम् ।
 तदेतदाह स एव ।

“ पदे तु सप्तमे या तु बलात् काचित् हता भवेत् ।

स्वामिगोत्रं भवेत्तस्यास्तच्च भूयो विशिष्यते ॥

पैतृकन्वप्रसूतायास्ततः पौर्व्विकभर्तृकम्” ।

इति । तच्च स्वामिगोत्रं भूयः पुनरपि विशिष्यते,—इति
 ब्रुवाणो विशेषान्तरमपि द्योतयति । तच्च प्राक्तनस्य वचनस्यैतद्व-
 चनोक्तं पुनर्भूकरणमेव—इत्यवधार्यते । अन्यस्य विशेषस्यानुपल-
 भात्—इत्यवधेयम् । यच्च बृहस्पतिस्मरणम्—

“ पाणिग्रहणिका मन्त्राः पितृगोत्रापहारकाः

भर्तृगोत्रेण नारीणां देयं पिण्डादिकं ततः ।

इति । तदपि पाणिग्रहणमन्त्राणां पितृगोत्रापहारकत्वमाह,
न तेषामेव । केषां तर्हि ? तेषां चतुर्थीहोममन्त्राणाञ्च ।
कस्मात् ? यस्मादनन्तरमेवाह बृहस्पतिः ।

“चतुर्थीहोममन्त्रेण लब्धांसहृदयेन्द्रियैः ।

भर्त्रा संयुज्यते पत्नी तद्गोत्रा तेन सा भवेत्” ।

इति । अथवा । पाणिग्रहणिका मन्त्राः—इति वचनं सप्तमे
पदे गतायां बध्वाभवगन्तव्यं हारीतसमानार्थम् । तथाच मनुः ।

“पाणिग्रहणिका मन्त्रा नियतं दारलक्षणम् ।

तेषां निष्ठा तु विज्ञेया विद्वद्भिः सप्तमे पदे” ।

इति—सप्तमे पदे गतायां बध्वां पाणिग्रहणमन्त्राणां निष्ठां
स्मरति । तदिदं पाणिग्रहणात् परं सप्तपदीगमनमन्येषामेव
नास्माकम् । अस्मदाचार्यैः पाणिग्रहणात् पूर्वमेव तत्सूत्रणात् ।
आश्वलायनपारस्कराभ्यां हि पाणिग्रहणात् परं तत् सूत्रितम् ।
यदपि शातातपस्मरणम्—

“संस्थितायान्तु भार्यायां सपिण्डीकरणान्तिकम् ।

पैतृकं भजते गोत्रमूर्द्धन्तु पतिपैतृकम् ।

एकमूर्त्तित्वमायाति सपिण्डीकरणे कृते ।

पत्नी पतिपितृणान्तु तस्मात्तद्गोत्रभागिनी” ।

इति । तदपि चतुर्थीतः पूर्वमेव संस्थितायां बोद्धव्यम् ।
सपिण्डीकरणेनैकमूर्त्तित्वप्राप्तेरुत्तरवचने हेतुत्वकीर्तनात् । वृत्तायां
खलु चतुर्थ्यां तथैव लगादिसंसर्गादेकमूर्त्तित्वं पूर्वमेव निष्पन्नम्—

इति, पुनरिदानीं सपिण्डीकरणस्य तत्र हेतुत्वोपन्यासो नोपपद्यते ।
एवमन्यान्यपि वचनानि व्याख्येयानि ।

सपिण्डीकरणपर्यन्तं पितृगोत्रभजनमासुरादिनिन्दितविवाहो-
ढाविषयम्—इति स्मृतिमञ्जरीकारादिमतम् । तदपि सङ्गतम् ।

“आसुरादिविवाहेषु पितृगोत्रेण धर्मवित्” ।

इति वृद्धशातातपवचनात् । परं सपिण्डीकरणपर्यन्तमित्य-
वधिकीर्तनमप्रमाणम् । सपिण्डीकरणमपि तस्या न भर्त्रादिभिः
किन्तु मात्रादिभिरित्यपि तेनैवोक्तम् । यथा ।

“तन्मात्रा तत्पितामह्या तत्श्वस्रा वा अपिण्डनम् ।

आसुरादिविवाहेषु विन्नानां योषितां भवेत्” ।

इति । तस्मादासुरादिविवाहोढानां पितृगोत्रमेव । अन्यासान्तु
सप्तमे पदे बलात् हताया अप्रसूतायाः पितृगोत्रं प्रसूतायाः
पूर्वभर्तृगोत्रम् । इतरासां चतुर्थीहोमपर्यन्तं पितृगोत्रं ततः परं
भर्तृगोत्रम् । चतुर्थीतः पूर्वं संस्थितायान्तु सपिण्डीकरणपर्यन्तं
पितृगोत्रं सपिण्डीकरणात् परं भर्तृगोत्रमित्याख्येयम् ।

यच्च ‘आसुरादिविवाहोढाया अप्यप्रजाया मृतायाः सपिण्डी-
करणपर्यन्तं पितृगोत्रभागित्वं ; तद्धूने पितुरधिकारस्मरणात्,
गोत्रच्छेद्योश्च युगनद्धुवाहितस्यौत्सर्गिकत्वात्’—इति नारायणोपा-
ध्यायवर्णनम् । तन्मन्दम् । मरणादनन्तरमेव पितुरधिकारेण
सपिण्डीकरणपर्यन्तमित्यवधिकरणानुपपत्तेः । मरणात् प्रागेकतर-
गोत्रग्रहणानध्यवसायापत्तेश्च । कथम् ? यदि नामेयमप्रजैव संस्थास्यते,
तर्हि सपिण्डीकरणादूर्ध्वं भर्तृगोत्रमेषा प्रतिपत्स्यते । अथ सप्रजा,

तदा पूर्वमेव । न खल्वादितः एकतरदवधारयितुं शक्यते,—सप्रजा वा संस्थास्यते, अप्रजा वा—इति । तदिदानीमेकतरगोत्रपरिग्रहे न किञ्चित् कारणमस्ति । एतच्चानिष्टम् । तत्रैव व्यभिचाराच्च । अपुत्रस्य भर्तुरादितः संस्थाने खल्वेषैव तद्धनमधिकरोति—इति भवन्मते तत्रैव गोत्रच्छक्ययोर्युगनद्धवाहित्वं व्यभिचरति । तस्मान्न किञ्चिदेतत् ।

अपरे पुनरप्रजाया विवाहाष्टकोढाया एव भर्त्रा प्रेतकृत्ये क्रियमाणे तत्पितृगोत्रेण कर्त्तव्यम्—इति प्रलपन्ति । रघुनन्दनस्तु,—हारीतवचनमवलम्ब्य सप्तपदीगमनात् ; बृहस्पतिवचनञ्चाश्रित्य पाणिग्रहणात् गोत्रापहारमभिधाय, ‘सपिण्डनस्य गोत्रापहारित्व-प्रतिपादकवचनं शाख्यन्तरीयं शिष्टव्यवहाराभावात्’— इति कल्पयामास । तदप्यनादरणीयम् । शिष्टव्यवहाराभावस्य शाख्य-न्तरीयत्वहेतुत्वे महाविश्रवापत्तेः । प्रादेशिकस्य च व्यवहारा-भावात्किञ्चित्करत्वात् । मन्वादिवचनविरोधस्य तावताऽप्यप-रिहाराच्च ।

सेयं शिष्टव्यवहाराभावव्यपदेशेन शाख्यन्तरीयत्वकल्पना, वचन-विरोधभयात् सुखपरिहारत्वाद्वा समुल्लसिता, न शिष्टव्यवहारा-भावात्—इति श्लिष्यते । शिष्टव्यवहारस्यापि शास्त्रीयमर्थमन्यथ-यितुं नास्ति सामर्थ्यम्—इति वक्ष्यामः । अपि च । पाणिग्रहणात् पूर्वमेव बध्वाः संस्थाने कतरद्गोत्रमेतस्या भवतामनुमतम्—इति नावगच्छामः । “ऊढाणां भर्तृगोत्रता”—इति सामान्यञ्चाभिधानं विशेषवचनमपेक्ष्यैव प्रवर्त्तमानं न स्वातन्त्र्येण कञ्चिदर्थं साधयितुं

प्रभवति । विशेषवचनास्यानर्थक्यप्रसङ्गात् । अपि च । विवाहादपि गोत्रापहारः सप्तमे पदे गतायामेव बध्वा भवति । कुतः ?

“स्वगोत्रात् धश्यते नारी विवाहात् सप्तमे पदे” ।

इति वचनात् । विवाहात् कारणात् यः स्वगोत्रभ्रंशः, स खल्वत्र सप्तमे पदे भवतीत्युच्यते । तत् कुत एव विवाहमात्राद्गोत्रभ्रंशः शक्यते वक्तुम् । न च भवत्कल्पनायां किञ्चित् प्रमाणमस्ति । तस्मादस्मदुक्त एव वचनार्थः ।

यदपि पतिगोत्रेण पत्युरभिवादनं वर्णितं, तदपि पूर्वोक्तवचनानामनवलोकनेनेति हेयमेव । सप्तमे पदे गोत्रापहारबोधकवचनस्य तु पुनर्भूविषयतया हारीतेनैव प्रतिपादनाच्च यदृच्छाकल्पितोऽयमर्थः प्रमाणपरतन्त्रैरतन्त्रीकर्त्तव्य एव विद्वद्भिरित्यस्तु किं विस्तरेण ॥ ० ॥ १३ ॥ ० ॥

वाग्यताया बध्वा उपवेशनमुक्तमित्येतावन्तं कालं वाग्यतैवेयमासीत् । अथेदानीं योऽयं पत्युभिवादो विहितः,—

सोऽस्या वाग्विसर्गः ॥ १४ ॥

ऋजुरक्षार्थः । अत्रोत्तरविवाहकर्मणः परिसमाप्तिः—इति भट्टनारायणप्रभृतयो वृद्धाः । कथं ज्ञायते ? परत्र समशनीयचरुहोमोपदेशात् । समशनीयचरुहोमः खलु कर्मान्तरम् ।

“चरुः समशनीयोयस्तथा गोयज्ञकर्मणि” ।

इत्यादौ गोयज्ञादिमाहचर्यात्तथाऽवगतेः । अर्घ्यमप्यन्तरालविहितं प्रक्रान्तस्य कर्मणः परिसमाप्तिं द्योतयति । खकर्मव्याप्तस्य तदनुपपत्तेः । उत्तरविवाहकर्मणो मध्ये ब्रह्मचर्यादिनियम-

विधानस्यास्तिष्ठत्वाच्च । तस्माद्विवाहकर्मण इवोत्तरविवाहकर्मणः परिसमाप्तिः साक्षादसूचिताऽप्यर्थतः प्रतिपत्तव्या । तस्मात् तन्त्रसमापनमिदानीं करणीयम् । दक्षिणा चानुपदेशात् पूर्णपात्रादिका देया स्यादिति केचित् ।

अन्ये त्वाहुः । नात्रोत्तरविवाहकर्मणः परिसमाप्तिः । प्रमाणाभावात् । उत्तरसूत्रे ब्रह्मचर्यादिविधानात्—इति चेत् । एतदपि तादृगेव । न ह्युत्तरविवाहकर्मणः परत एव ब्रह्मचर्यादि विधातव्यम्—इत्यत्रापि किञ्चित्प्रमाणमस्ति । अपि च । ब्रह्मचर्यादिसूत्रणादानुमानिकी खल्वत्र कर्मणः परिसमाप्तिः । समशनीयचरुशेषप्रतिपत्तेस्तु परतः प्रत्यक्षमेव तामुपलभामहे । न खल्वनुमानं प्रत्यक्षमपि बाधितुमीष्टे । अथापि स्यात्—तस्यैव कर्मणः सा परिसमाप्तिः न उत्तरविवाहकर्मणः—इति । न—इति ब्रूमः । कुतः ? समशनीयचरोर्हामस्य प्रतिपत्तेश्च सूत्रणादेव तदपवर्गस्य सुखमवगमात् । तदर्थमपवर्गसूत्रणस्यानतिप्रयोजनत्वात् । तन्मात्रपरत्वे प्रमाणाभावाच्च । तस्मादुत्तरविवाहकर्मणोऽपवर्गस्यान्यत्राऽसूचितत्वात् तस्यैव सोऽपवर्गः—इत्यपगच्छामः । दक्षिणा च गौरेवं सति कर्मणोऽनुरूपा स्यात् ! अत इदानीं तन्त्रसमापनं न कर्तव्यम्—इति । तदत्र भगवन्तोभूमिदेवाः प्रमाणम् ॥०॥१४॥०॥

तावुभौ तत्प्रमृति चिरात्रमक्षारलवणाशिनौ ब्रह्मचारिणौ भूमौ सह शयीयाताम् ॥ १५ ॥

तावुभौ दम्पती, तत्प्रमृति विवाहकर्मारभ्य । तदिति विप्र-

कृष्टस्य विवाहकर्मणः परामर्शः । नोत्तरविवाहस्य पत्यभिवादनस्य वा । एवं खल्वेतदो निर्देशः स्यात् । अतो यदि दैवान्मानुषाद्वा कुतश्चिदन्तरायाद्विवाहदिने पत्यभिवादनान्तं न क्रियते, तदापि तत एवारभ्य यथामम्भवममी नियमा भवन्ति ।

त्रिरात्रं तिस्त्रो रात्रयो यत्र, त्रीण्यहोरात्राणि—इत्येतत् । अचारलवणाग्निनौ, चारं राजिकादि, लवणं सैन्धवादि । चार-
त्वेऽपि लवणस्य ब्राह्मणपरिव्राजकन्यायात् पृथगुपादानम् । चारञ्च
लवणञ्च चारलवणं, तन्न भवतीत्यचारलवणम्—

“ गोक्षीरं गोघृतञ्चैव धान्यं मुद्गास्तिला यवाः ।

अचारलवणा ह्येते चाराश्चान्ये प्रकीर्त्तिताः ” ॥

इति स्मृत्युक्तलक्षणं वा । अग्नितुं शीलं ययोः, तौ अचार-
लवणाग्निनौ स्याताम् । यत्तु अचारलवणमकृत्रिमलवणम्—इति
रघुनन्दनवर्णनम् । तदसङ्गतम् । चारपदस्य कृत्रिमपरत्वे लक्षणा-
प्रसङ्गात् । अथ, चारमृत्तिकादिकृतं लवणं चारलवणमुच्यते ? एव-
मपि लक्षणैव । अपि च । एवं खल्वकृत्रिमलवणाग्निसमकालमेवा-
न्यस्मिन्नपि चारादावग्निते दोषो वा न स्यात्, अकृत्रिमलवणा-
दन्यद्वा किमपि न अग्नितव्यं स्यात् ।

ननु “ हविष्यमन्नं * * भुञ्जीत ”—इति सूत्रयिष्यति, तेनैवा-
चारलवणाग्नं सेत्स्यति ? न—इति ब्रूमः । एतस्मिन्नसूत्रिते हि
‘ हैमन्तिकं सितास्त्रिन्नम् ’—इत्यादि पारिभाषिकस्य हविष्यस्य,—

“ हविष्ये गोघृतं मुख्यं तदभावे तु माहिषम् ” ।

इत्येवमादिकस्य वा भोजनं स्यात् न अचारलवणस्य । अत-

इदानीमिदं सूत्रितम् । अन्यार्थत्वाच्च निर्देशस्य । तच्चोत्तरत्र वक्ष्यामः । परमार्थतस्तु परत्र “हविष्यमन्नम्”—इति सूत्रयन्नेत-
देवाचारलवणं व्याकरोति । तथाच गृह्यासंग्रहः ।

“अयुक्तमस्त्रलवणैरपर्युषितमेवच ।

हविष्यमेतदन्नाद्यमसुरैश्चाप्यसंयुतम्”॥

इति । अतएवोत्तरसूत्रे, हविष्यमन्नमित्युक्तार्थमिति भट्टनारा-
यणेन व्याख्यातम् । ‘ब्रह्मचारिणौ’ च स्यातां दम्पती । ‘तत्प्र-
भृति चिरात्रम्’—इत्यनुषज्यते । एवमुत्तरत्रापि । ब्रह्मचर्यमिह
व्यवायवर्जनमुच्यते । विवाहस्य वृत्तत्वात् व्यवायः प्राप्नोति । वैदे-
हेषु च सद्य एव व्यवायो दृष्टः । सोऽयमिदानीं प्रतिषिध्यते ।

“त्रिंशद्वर्षा वहेत् कन्यां दद्यात् द्वादशवार्षिकीम्” ।

इत्येवमादिके च कल्पे व्यवायस्य नासम्भवः—इति द्रष्टव्यम् ।
‘भूमौ’ अधस्तात् ‘सह’ मिलित्वा ‘शयीयातां’ दम्पती । भूमा-
विति पत्यङ्कादीनां प्रतिषेधो न स्वस्तरकम्बलादीनाम् । सह—
इत्येकस्वस्तरनियमार्थम् ॥ ० ॥ १५ ॥ ० ॥

अचार्यमित्याहुः ॥ १६ ॥

अत्रैतस्मिन्नवसरे अर्घ्यमर्हणं वरस्य, कन्यापित्रा कर्त्तव्य-
मित्याहुः आचार्याः । ‘षडर्घ्या भवन्ति’—इति वक्ष्यति । तत्र यो-
विवाहः, सोऽयम् ॥ ० ॥ १६ ॥ ० ॥

आगतेष्वित्येके ॥ १७ ॥

विवाहार्थमागतमात्रेणैवाहर्हणं कर्त्तव्यमित्येके आचार्या मन्यन्ते ॥

० ॥ १७ ॥ ० ॥

हविष्यमन्नं प्रथमं परिजपितं भुञ्जीत ॥ १८ ॥

हविष्यं माषकोद्रव्यादिवर्जमन्नम् । अचारलवणमित्येतत् ।
हविषि साधु हविष्यं—इति भङ्गा वा होमोऽत्र सूच्यते इति
होमावशिष्टमेव भुञ्जीत । युक्तञ्चेतत् ।

“अघं स केवलं भुङ्क्ते यः पचत्यात्मकारणात् ।

यज्ञशिष्टाग्नं ह्येतत् मतामन्नं विधीयते” ॥

इति स्मरणात् । “केवलाघो भवति केवलादौ”—इति च
ब्राह्मणम् । न चेदेवं, पूर्वमेव त्रिरात्रमचारलवणाग्निसूत्रणात्
‘हविष्यमन्नम्’—इति पुनरुपादानमनर्थकं स्यात् । अथवा । हविष्य-
मन्नमित्यनेन पूर्वोक्तमचारलवणं व्याख्यातमित्युक्तमादावेव । ‘परि-
जपितम्’ अन्नपात्रेण मणिना—इत्यादिना इत्यर्थः । कुतः ? उत्त-
रत्र तथा सूत्रणात् । प्रथमं भुञ्जीत, वरः । तदिदमस्य विवाहात्
परतः प्रथमं भोजनम् । यत्तु—श्वशुरगृहे प्रथममिदं भोजनम्—
इति वर्णयन्ति । तन्मन्दम् । मानाभावात् । श्वशुरगृहादागत्य
प्रागुदौच्यां ब्राह्मणकुले चेदानीमस्यावस्थानात् ॥ ० ॥ १८ ॥ ० ॥

श्वभूते वा समशनीयं स्थालीपाकं कुर्वीत ॥ १९ ॥

श्वः अनागतदिने भूते—प्रभाते जाते—इत्येतत् । वाशब्दो विक-
ल्पार्थः । रात्रौ भोजनकालादपरि विवाहे, होमविधिना वा
भोजनकालातिक्रमे एतद् बोद्धव्यम् । सम्यगशनार्थं क्रियते इति
समशनीयं स्थालीपाकं कुर्वीत ॥ ० ॥ १९ ॥ ० ॥

तस्य देवता अग्निः प्रजापतिर्विश्वेदेवा अनुमति-
रिति ॥ २० ॥

तस्य—इति तच्छब्देन पूर्वदिने परदिने वा करणेऽपि स्थाली-
पाकस्यैता देवताः—इति दर्शयति । ऋज्वन्यत् । असमासकरणं
पृथङ्निर्वापहोमप्रज्ञापनार्थम् । देवतानाञ्च प्राधान्यात् त्रिस्तण्डु-
लानां प्रचालनम् । देवताभ्यः खल्वेताभ्यो मेक्षणेनोपघातं होतव्यम् ।
तदिदमधस्तादुक्तम् ॥ २० ॥ ० ॥

उद्धृत्य स्थालीपाकं व्यूह्यैकदेशं पाणिनाऽभिमृशेद-
न्नपाशेन मणिनेति ॥ २१ ॥

उद्धृत्य पात्रान्तरे कृत्वा स्थालीपाकमवशिष्टम् । व्यूह्य पात्रान्तरे
स्थापयित्वा । एकदेशं न सर्व्वमपि भाण्डस्थमन्नम् । स्थालीपाक-
शेषात् एकदेशं पात्रान्तरेणावदाय पात्रान्तरे स्थापयित्वा—इत्येतत् ।
दक्षिणेन पाणिना अभिमृशेत् अन्नपाशेन मणिना—इति मन्त्र-
त्रयेणेत्यर्थः । अत्र असावित्यस्मिन् मन्त्रस्थाने सम्बोधनान्त वधू-
नाम प्रयोक्तव्यम् । “असाविति नाम गृह्णाति”—इति सूत्रान्त-
रात् । अत्र, असावित्यूहं विनैव, विनैव होममशनमाञ्च लिखन्
भवदेवोऽनादेयवचन एव ॥ ० ॥ २१ ॥ ० ॥

भुक्तोच्छिष्टं बध्वै प्रदाय यथार्थम् ॥ २२ ॥

परिजपितमन्नं पतिः किञ्चित् भुक्त्वा उच्छिष्टं बध्वै प्रदाय
यथार्थम्—इति कर्मणः परिसमाप्तिरिह विज्ञायते । तदिदानीं

तन्त्रं समापयितव्यम् । यच्चोक्तं तत्त्वकारेण—“यद्यशक्तेः कुलाचाराद्वा तद्दिन एव धृतिहोमादि चतुर्थीहोमान्तं कर्म क्रियते, तदाऽभिमन्त्रितं कदलादिकं स्वयमाग्राय बधूमाग्रापयेत्”—इति । तदसङ्गतम् । कस्मात् ? अशक्तेः स्वकालात् पूर्वं कर्मकरणे मानाभावात् । विहितकालाच्चाव्वाक् कृतस्यापि कर्मणः खल्वागते काले पुनः करणमेवानुशिष्यते ।

“अकाले चेत् कृतं कर्म काले तस्य पुनः क्रिया ” ।

इत्यादिवचनैः । एतच्च स्वयमपि वर्णितम् । तत् कथमत्र विपरीतमुच्यते—इति स एव जानाति । अथास्तु कुलाचारादन्यत्रापि काले कर्मणः करणम् नेत्युच्यते । न खल्वयमाजानिकः समाचारः । किन्तर्हि ? आलस्यादव्वाचीनानां उपरिष्ठादेव प्रवृत्तः—इत्यनुमीयते । न हि पूर्वेषामयथा क्रिया युक्ता सम्भावयितुम् । सोऽयमाचारः चागाद्यशनाचार इव दुराचार एव न कुलाचारः । अपि च । स्मृतिमूलः खल्वाचारः तथा विरोधे स्वयमेव बाध्यते न जातुचिदपि तां बाधितुमीष्टे । न हि पश्चिमसिद्धेनाचारेण पूर्वसिद्धं शास्त्रमुपरोद्धव्यं—इति युक्तम् । तथा चोक्तम् ।

“स्मृतिमूलो हि सर्वत्र शिष्टाचारस्ततोऽत्र च ।

अनुमेया स्मृतिः स्मृत्या बाध्या प्रत्यक्षया तु सा ” ॥

इति । गौतमोऽपि स्मरति । “देशजातिकुलधर्माश्चान्नायैरविरुद्धाः प्रमाणम्”—इति । तथा वाशिष्ठः । “देशधर्मजातिधर्मकुलधर्मान् श्रुत्यभावादब्रवीन्मनुः”—इति ।

येषामपि आचारमूलकत्वं स्मृतीनाम्—इति दर्शनम्, तेषामपि

सृत्युक्त एव प्राक्तनाचारोऽनुसरणीयः न तूपरिष्ठात् यदृच्छया
 प्रवृत्तः—इत्याख्येयम् । पूर्वे खल्वृषयः साक्षात्कृतधर्माणः सर्वज्ञ-
 कल्पा लोकस्थितिचिकीर्षया यमाचारं प्रवर्तयन्तिस्म, नाय-
 मर्वाचीनानामतथाभूतानां यदृच्छया कल्पितमात्रेणाचारेणोप-
 रोद्धुमुचितः । “अथ खलूच्चावचा जनपदधर्मा ग्रामधर्माश्च
 तान् विवाहे प्रतीयात्” “यत्तु समानं तद्वक्ष्यामः”—इति
 गृह्यान्तरसूत्राभ्यामपि गृह्योक्तधर्माणां जनपदादिधर्माणाञ्च
 विरोधे गृह्योक्तधर्माणामेव करणम्—इति गृह्यकाराणां मतं
 विज्ञायते ॥ ० ॥ १९ ॥ ८ ॥

गौर्दक्षिणा ॥ २३ ॥

समशनीयचरुहोमस्य,—इति केचित् । उत्तरविवाहकर्मणः,—
 इत्यन्ये ॥ २३ ॥ ० ॥

इति महामहोपाध्यायराधाकान्तसिद्धान्तवागीशभट्टाचार्यात्मज-
 श्रीचन्द्रकान्ततर्कालङ्कारस्य कृतौ गोभिलीयगृह्यसूत्रभाष्ये द्वितीय-
 प्रपाठकस्य तृतीया खण्डिका ॥ ० ॥

गोभिलीयगृह्यसूत्रे

द्वितीयप्रपाठके चतुर्थी खगिडका ।

अथ भर्तृगृहगमनार्थं बध्वाम्—

यानमारोहन्त्याः सुकिः सुकः शाल्मलिमित्येतामृचं
जपेत् ॥ १ ॥

पाणिग्राहः—इति सम्बध्यते । आरोहन्त्याम्—इति निर्देशादा-
रोहणकालीनत्वं जपस्य । एतामितिकरणाच्च यथामन्त्रवे अश्वादि-
यानपक्षेऽपि एताम्—एवम्भूतामेव जपेत् न विलोपनमूहं वा
कुर्यादित्यर्थः ॥ १ । ० ॥

अध्वनि चतुष्पथान् प्रतिमन्त्रयेत् नदीश्च विषमाणि
च महावृक्षान् श्मशानञ्च,—मा विदन् परिपन्थिन-
इति ॥ २ ॥

बध्वा सह अध्वनि मार्गं वर्त्तमानः पाणिग्राहः मा विदन्—
इति मन्त्रेण चतुष्पथान् समीपस्थाननुमन्त्रयेत् अवलोकयन् । एवं
नदीश्चेत्यादावपि व्याख्येयम् । नद्यः—

“धनुःसहस्राण्यष्टौ च गतिर्यासां न विद्यते ।

न ता नदीशब्दवहा गत्तास्ते परिकीर्त्तिताः” ।

इति कर्मप्रदीपोक्तलक्षणाः । विषमाणि सिंहव्याघ्रचौरादि-
भयाकुलानि, उन्नतानतानि वा । महावृक्षा अतिप्रवृद्धास्तरवः ॥ ० ॥
॥ २ ॥ ० ॥

अश्वभङ्गे नड्विमोक्षे यानविपर्यासेऽन्यासु चापत्सु
यमेवाग्निं हरन्ति तमेवोपसमाधाय व्याहृतिभिर्हुत्वा-
ऽन्यत् द्रव्यमाहृत्य यकृतेचिदभिश्चिषे—इत्याज्यशेषेणा-
भ्यज्जेत् ॥ ३ ॥

अध्वनि अश्वभङ्गे । अक्षो रथचक्रं, तस्य भङ्गे । नड्वस्य योक्ता-
दिवद्धस्य अश्वादेव्वा विमोक्षे । यानस्य रथस्य विपर्यासे औत्तरा-
ध्येप्रातिलोम्ये अन्यथागमने वा । अन्यासु च आपत्सु यानात्
परिपतनादिकासु चौरव्याघ्रादिकृतासु वा । यमेवाग्निमौपासनं
हरन्ति नयन्ति,—यमेव वा कश्चिदग्निं लौकिकं सन्निधौ लब्ध्वा
आनयन्ति । ‘तमेव’ अग्निम् ‘उपसमाधाय’ इन्धनादिना सन्धुक्ष्य ।
तदेतद् यथार्थमभिप्रेतम् । कथन्नाम ? शालाग्रेस्तत्रैव, अनग्रेस्तु
यमेव लब्ध्वा आनयन्ति, तत्र—इति ।

ननु यमेवाग्निं हरन्ति—इत्येतत् शक्यमवक्तुं, नित्यनैमित्तिक-
काम्यहोमार्थमेव हि सोऽग्निरूपादीयते, अथोच्यते कारणं वक्तव्यम् ?
उच्यते । ‘सायमाहुत्युपक्रम एवात ऊर्द्धं गृह्येऽग्नौ होमो विधी-
यते’—इति सूत्रणात् सायमाहुतेः पूर्वमश्वभङ्गादौ जाते होमोऽयं
विवाहाग्नौ न प्राप्नोति । तदर्थं ‘यमेवाग्निं हरन्ति’—इति
सूत्रितम् । ‘व्याहृतिभिः’ आज्येन सुवेण ‘हुत्वा’ । “व्याहृतिभिरिति

वचनं परिसङ्ख्यानार्थम् । तेन क्षिप्रहोमः स्यात् न तन्त्रहोमः । एवञ्च
 न्यञ्चकरणपर्युक्षणे कृत्वा आज्यं संस्कृत्य समिधमाधाय प्रायश्चित्तार्थ-
 त्वात् व्याहृतिचतुष्टयं कृत्वा अनुपर्युक्षेत्”—इति भट्टभाष्यम् ।
 ततश्च ‘अन्यत्’ अक्षादि ‘द्रव्यं’ आनीय, यच्छतेचिदित्यनया ऋचा
 न साम्ना, ऋगधिकारात् साम्नेति चावचनात् । ‘आज्यशेषेण’
 होमावशिष्टेनाज्येन अभ्यञ्जेत् अभ्यञ्जयेत्—इत्यर्थः । कश्चित्तथैव
 पाठः । अभ्यञ्जनमिह स्रक्षणम् । अञ्जु व्यक्तिम्रक्षणगतिषु—इति
 स्मरणात् । अभ्युक्षणम्—इत्यसङ्गता वर्णना ॥ ० ॥ ३ ॥ ० ॥

वामदेव्यं गीत्वाऽऽरोहेत् ॥ ४ ॥

वामदेव्यं नाम साम गीत्वा बधूसहितः पतिर्यानमारोहेत् ।
 आरोहयेत्—इति पाठे बधू यानमारोहयेत्—इत्यर्थः । ननु
 इदमवाच्यम् ‘अपवृत्ते कर्मणि वामदेव्यगानम्’—इति सिद्धत्वात् ।
 मैवम् । कर्मापवर्गविहिताद्वामदेव्यगानादपरस्यैव वामदेव्यगानस्यै-
 तदर्थत्वात् । अन्ये त्वाङ्गः,—सिद्धस्यापि वामदेव्यगानस्य पुनरूपादानं
 क्रमार्थम् अन्यथा अनुपर्युक्षणान्त एव स्यात्—इति ॥ ० ॥ ४ ॥ ० ॥

प्राप्तेषु वामदेव्यम् ॥ ५ ॥

बध्वा प्राप्तेषु पतिगृहेषु वामदेव्यं गायेत् पतिः । वामदेव्यं
 गीत्वा प्रवेशयेत्—इति रघुनन्दनवर्णनायां प्रमाणं नास्ति । बधूश्चे-
 दानीमपि यानस्थितैव वर्तन्ते, ब्राह्मण्यः खल्वेनां यानादवरोपयि-
 ष्यन्ति ॥ ० ॥ ५ ॥ ० ॥

गृहागतां पतिपुत्रशीलसम्पन्ना ब्राह्मण्योऽवरोप्या-
नडुहे चर्मण्युपवेशयन्ति—इह गावः प्रजायध्वमिति ॥
॥ ६ ॥

पतिगृहागतां बधूम् । गृहं याताम्—इति पाठेऽपि पतिगृहं
प्राप्तामित्येक एवार्थः । पतिः, पुत्राः, शीलं ब्राह्मण्यतादि त्रयो-
दशविधं हारौतोक्तम् । एतैः सम्पन्नाः—अवियुक्ताः ब्राह्मण्यः,
अवरोप्य यानादवतार्य, आनडुहे चर्मण्युपवेशयन्ति—इत्युक्तार्थम् ।
इह गाव इतिमन्त्रेण वरेण पठितेनेत्यर्थः ॥ ० ॥ ६ ॥ ० ॥

तस्याः कुमारमुपस्थ आदध्युः ॥ ७ ॥

तस्या आनडुहे चर्मण्युपविष्टाया बध्वा उपस्थे उत्सङ्गे
कुमारमकृतचूडं यं कञ्चिदालकमादध्युः स्थापयेयुः । ता एव
ब्राह्मण्यः ॥ ० ॥ ७ ॥ ० ॥

तस्मै शकलोटानञ्जलावावपेयुः ॥ ८ ॥

तस्मै—इति व्यत्ययेन षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । तस्य बधूत्सङ्गोपविष्टस्य
कुमारस्याञ्जलौ शकलोटान् आवपेयुर्दद्युस्ता एव ब्राह्मण्यः । आह ।
क इमे शकलोटा नाम ? उच्यते । शके कर्दमे लोटन्ति—इति
शकलोटाः शालूकान्यूच्यन्ते । तानि च कङ्गारकुमुदनीलोत्पल-
मूलानि ॥ ० ॥ ८ ॥ ० ॥

फलानि वा ॥ ९ ॥

फलानि वा चूतादीनि तस्याञ्जलावावपेयुः ॥ ९ ॥ ० ॥

उत्थाप्य कुमारं ध्रुवा आज्याहुतीर्जुहोत्यष्टाविह
धृतिरिति ॥ १० ॥

बधूत्सङ्गादुत्थाप्य कुमारम्, 'सन्निधावुपवेश्य'—इति भट्टनारा-
यणः । ध्रुवाः ध्रुवफलकाः । ध्रुवत्वं स्थिरत्वं वा बध्वाः पतिगृहे जन्यते
आभिरित्याहुतयो ध्रुवा इत्युच्यन्ते । अथवा । ध्रुवाः आवश्यकाः ।
यद्यपि सर्वासामप्याहुतीनामावश्यकत्वमस्ति, तथापि स्वगृहाग-
मनात् परं सूचितत्वात् अश्वरगृहावस्थानपक्षे एता आहुतयो न
प्राप्नुवन्ति, इति, तत्राप्यवश्यमासां होतव्यत्वार्थन्तदुपादानम् ।
'आज्याहुतीर्जुहोति'—इत्युक्तार्थम् । कियत्यः पुनस्ताः ? अष्टौ ।
कथं जुहोति ? इह धृतिरित्यष्टभिर्मन्त्रैः । अष्टाविति किमर्थम् ?
आहुतीनामष्टत्वप्रज्ञापनार्थम् । इह धृतिरिति कतमे मन्त्राः
इहाभिप्रेयन्ते, तन्नैवावधार्यते । तस्मादष्टाविति वचनं सुखेन तद्व-
गमार्थम् । 'आम्नाये ह्यवमानत्वान्मन्त्रस्याहुतिद्वयमेकैकेन मन्त्रेण
माभूदित्यष्टावित्युक्तम्'—इति भट्टभाष्यम् ।

तदत्र, इह धृतिः स्वाहा—इत्यादिः प्रयोगः । ननु स्वाहा-
योगे चतुर्थी प्राप्नोति ? सत्यं प्राप्नोति, आम्नायविरोधान्तु न
क्रियते । चतुर्थीं हि कृतायाम्—इह धृतिः इत्याम्नाय उपरु-
ध्येत । 'मन्त्रान्ते स्वाहाकारः'—इति च सूत्रयन्त्राचार्यः समा-
म्नायपठितस्य मन्त्रस्य स्वाहाकारान्तत्वमेव विशेषो नान्यः कश्चि-
दिति दर्शयति । तथाच कर्मप्रदीपः ।

“ धृतिहोमे न प्रयुज्याद्गोनामसु तथाऽष्टसु ।

चतुर्थीमध्यदत्येतद्गोनाम्नि न हि ह्यते ” ॥

इति ॥ ० ॥ १० ॥ ० ॥

समाप्तासु समिधमाधाय यथावयसं गुरुन् गोत्रे-
णाभिवाद्य यथार्थम् ॥ ११ ॥

समाप्तासु—इति, समिधमाधाय—इति च, द्वयमपि क्रमार्थ-
मुच्यते । कथञ्चाम ? समाप्तासु ध्रुवाङ्गतिषु अन्यास्वपि अन्य-
तन्मविहितास्वाङ्गतिषु समिधमाधायैव अभिवादयेत् न त्वनुपयु-
क्षणादिकमपि कृत्वा । यथावयसं वयसोऽनतिक्रमेण—यो यो-
वयसा वृद्धस्तं तमित्यर्थः । गुरुन् विद्यागुरुपितृमातृप्रभृतौन् ।
गोत्रेण अभिवाद्य—इत्युक्तार्थम् । तत्रापि प्रथमं विद्यागुरुमेवाभि-
वादयेत् । कुतः ?

“लौकिकं वैदिकं वापि तथाऽऽध्यात्मिकमेव च ।

आददीत यतो ज्ञानं तं पूर्वमभिवादयेत् ” ॥

इति ।

“न चानिष्टृष्टो गुरुणा स्नान् गुरुमभिवादयेत् ” ।

इति च स्मरणात् । पित्रोस्तु प्रथमं मातरमेव ।

“सहस्रेण पितृन् माता गौरवेणातिरिच्यते ” ।

इति गौरवातिरेकस्मरणात् ।

“उत्पादकब्रह्मदात्रोर्गर्गीयान् ब्रह्मदः पिता ” ।

इति च गौरवातिरेकस्य गुरोः पितृभ्यामादितोऽभिवादनस्य

दर्शनात् । तस्मात् मातुर्गौरवातिरेकस्मरणं पोषणरक्षार्थम्—इति मतमसङ्गतम् । अथ,—

“कृष्णोऽपि वसुदेवस्य पादौ जग्राह सत्वरम् ।

देवक्याश्च महाबाहुर्बलदेवसहायवान्” ।

इति पौराणिकलिङ्गात् क्रमः कल्प्यताम् ? उच्यते । कल्पनीयः क्रमः—इति सत्यम् । स च तावत् स्मार्त्तेनैव लिङ्गेन कल्पयितुमुचितः । न तु एतदनादृत्य पौराणिकेन लिङ्गेन । कस्मात् ? स्मृतेर्बलवत्त्वात्, विशेषतस्तु मनुस्मृतेः । ‘भगवानपि सर्वात्मा’—इत्युपक्रम्य—

“ननाम दण्डवद्भूमौ मातरं पितरन्तथा” ।

इति पुराणान्तरगतेन लिङ्गेन सत्प्रतिपक्षितत्वाच्च ।

“मातरं पितरञ्चोभौ दृष्ट्वा पुत्रस्तु धर्मवित् ।

प्रणम्य मातरं पश्चात् पितरं प्रणमेद्गुरुम्” ।

इति पुराण एव प्रथमं मातुः प्रणामाभिधानाच्च । तस्मात्—पितुरादौ पादग्रहणं ततो मातुः—इति तत्त्वकारमतमसङ्गतम् । यथार्थम्—इति कर्मणः परिसमाप्तिरुच्यते । तेनानुपर्युक्षणादि तन्त्रमिदानीं समापयेत् । दक्षिणा चानादेशात् पूर्णपात्रादिका स्यात् ॥ ० ॥ ११ ॥ ० ॥

इति महामहोपाध्यायराधाकान्तमिद्धान्तवागीशभट्टाचार्यात्मज-
श्रीचन्द्रकान्ततर्कालङ्कारस्य कृतौ गोभिलीयगृह्यसूत्रभाष्ये द्वितीय-
प्रपाठकस्य चतुर्थी खण्डिका ॥ ० ॥

गोभिलीयगृह्यसूत्रे

द्वितीयप्रपाठके पञ्चमौ खण्डिका ।

अथातश्चतुर्थीकर्म ॥ १ ॥

अथेति पूर्वप्रकृतार्थम् । अथ विवाहरात्रेयां चतुर्थीं रात्रिः
तस्यां कर्म चतुर्थीकर्म, वर्त्तिष्यते—इति सूत्रशेषः । अथ, सन्नि-
हिततरधृतिहोममेवापेक्ष्य चतुर्थीं कथं न स्यात् ? तर्हि अथशब्दो-
ऽनर्थकः स्यात् सन्निधानादेव तद्वगतेः । तस्मादथेति विवाहस्य
परामर्शः । चतुर्थी—इति स्त्रीलिङ्गनिर्देशाच्च चतुर्थीं रात्रिरित्य-
वगम्यते । इतरथा चतुर्थीकर्म इति निर्देशः स्यात् ।

“विवाहे चैव निर्वृत्ते चतुर्थेऽहनि रात्रिषु ।

एकत्वमागता भर्तुः पिण्डे गोत्रे च सूतके” ।

इति ।

“चतुर्थीहोममन्त्रेण त्वङ्मांसद्वयेन्द्रियैः ।

भर्त्रा संयुज्यते पत्नी तद्गोत्रा तेन सा भवेत्” ।

इति चानयोर्वचनयोस्तात्पर्यपर्यालोचनयाऽप्येतद्वगम्यते ।
कथम् ? इत्थम् । अत्र खल्वेकस्मिन् वचने चतुर्थेऽहनि रात्रौ
गोत्रेक्यमनुशिष्यते । अन्यस्मिंस्तु तस्य चतुर्थीहोममन्त्रफलत्वम् ।
तस्मादनुमिनुमः,—विवाहाच्चतुर्थदिने रात्रावद्यं होमः—इति । एवं
खल्वत्र रात्रेरपेक्षा दृष्टार्था भवति । अन्यथा अदृष्टार्थत्वमस्याः
कल्पनीयम् । तच्चानिष्टम् ।

अतःशब्दो हेत्वर्थः । यस्मादेतस्मिन् कर्मण्यकृते याऽस्याः पापी
लक्ष्मीः—इत्यादयो दोषाः शरीरादस्या नापयन्ति, अतः एतस्मात्
कारणात् इदमवश्यं कर्त्तव्यम्—इत्यर्थः ॥ ० ॥ १ ॥ ० ॥

अग्निमुपसमाधाय प्रायश्चित्ताज्याहुतीर्जुहोति अग्ने
प्रायश्चित्त इति चतुः ॥ २ ॥

अग्निमुपसमाधाय—इत्युक्तार्थम् । प्रायश्चित्तलिङ्गैर्मन्त्रैराज्याहु-
तयः प्रायश्चित्ताज्याहुतयः, ताः जुहोति, अग्ने प्रायश्चित्ते—इति
मन्त्रेण । किं सकृत् ? न । कति तर्हि ? चतुः । अत्र, चतुरिति
वीक्षितमवगन्तव्यम् । तत्र हेतुं वक्ष्यामः ॥ ० ॥ २ ॥ ० ॥

किं समान्नायपठितमेव अग्ने प्रायश्चित्ते—इति मन्त्रमविशेषेण
अभ्यस्य चतुश्चतुर्होतव्यम् ? न । कथन्तर्हि ? उच्यते । प्रथमा
तावदाहुतिर्यथापठितेनैव मन्त्रेण होतव्या । अन्यासु पुनराहुतिषु—

अग्नेः स्थाने वायु-चन्द्र-सूर्याः ॥ ३ ॥

क्रमशः प्रयोक्तव्याः—इति सूत्रशेषः । समान्नायपाठादेतावानेव
विशेषः न पुनरपरः कोऽपि । कुतः ? प्रथमस्यैव मन्त्रस्याग्निपद-
स्थाने वायु-चन्द्र-सूर्यपदप्रक्षेपमात्रेणाभ्यासोपदेशात् । तस्मात्,
चतसृष्वपाहुतिषु पापी लक्ष्मीः,—इति पदमेव स्यात् ॥ ० ॥ ३ ॥

समस्य पञ्चमीं बहुवदूह्य ॥ ४ ॥

समस्य अग्नि-वायु-चन्द्र-सूर्याः—इत्युच्चार्य, बहुवदूह्य प्राय-
श्चित्तयो यूयम्—इत्येवमादि बहुवचनमूहित्वा पञ्चमीमाहुतिं

जुहोति । अयमपि सूत्रितविशेषमात्रेण प्रथमस्यैव अग्ने प्रायश्चित्ते—
इत्यादिमन्त्रस्याभ्यासोपदेशः । तेनात्रापि पापी लक्ष्मीः—इति
पदमेव स्यात् । अत्रापि, पञ्चमीं पञ्चमीम्—इति वीक्षा बोद्धव्या ।

अत्र किञ्चिद्वक्तव्यमस्ति । पद्यमानमन्त्रकाण्डे प्रायश्चित्ता-
ज्याहुतिलिङ्गाः पञ्च मन्त्राः पद्यन्ते । तत्र, “अग्ने प्रायश्चित्ते त्वं
देवानां प्रायश्चित्तिरसि ब्राह्मणस्त्वा नाथकाम उपधावामि
याऽस्याः पापीलक्ष्मीस्तनूस्तामस्या अपजहि”—इति प्रथमो मन्त्रः ।
“वायो प्रायश्चित्ते त्वं देवानां प्रायश्चित्तिरसि ब्राह्मणस्त्वा नाथकाम-
उपधावामि याऽस्याः पतिघ्नी तनूस्तामस्या अपजहि”—इति
द्वितीयो मन्त्रः । “चन्द्र प्रायश्चित्ते त्वं देवानां प्रायश्चित्तिरसि
ब्राह्मणस्त्वा नाथकाम उपधावामि याऽस्याः अपुत्र्या तनूस्तामस्या-
अपजहि”—इति तृतीयो मन्त्रः । “सूर्य प्रायश्चित्ते त्वं देवानां
प्रायश्चित्तिरसि ब्राह्मणस्त्वा नाथकाम उपधावामि याऽस्या अपसव्या
तनूस्तामस्या अपजहि”—इति चतुर्थो मन्त्रः । “अग्नि-वायु-चन्द्र-
सूर्याः प्रायश्चित्तयो यूयं देवानां प्रायश्चित्तयः स्त ब्राह्मणो वो-
नाथकाम उपधावामि यास्याः पापीलक्ष्मीः पतिघ्नी अपुत्र्या
अपसव्या तनूस्तामस्या अपहत”—इति पञ्चमो मन्त्रः । एवन्तावत्
पञ्चमन्त्राः पद्यन्ते ।

तत्राचार्येण प्रथमेनैव मन्त्रेण पञ्च आहुतयः सूचिताः । प्रथमा
तावदाहुतिर्यथापठितेनैव मन्त्रेण होतव्या । ‘अग्ने’—इत्यस्य स्थाने,
‘वायो’—इत्युक्त्वा तेनैव द्वितीया, ‘चन्द्र’—इत्युक्त्वा तेनैव तृतीया,
‘सूर्य’—इत्युक्त्वा तेनैव चतुर्थी, ‘अग्नि-वायु-चन्द्र-सूर्याः’—इत्युच्चार्य

बहुवदूहित्वा तेनैव पञ्चमी । एवं प्रथमपठितेनैव मन्त्रेण पञ्च मन्त्राः सम्पद्यन्ते, पञ्च चाहुतयोभवन्ति । अत्र मन्त्रपञ्चक-
एव पापी लक्ष्मीः—इति पदं स्यात् । सूत्रितविशेषमात्रेण प्रथम-
पठितस्यैव मन्त्रस्याभ्यासोपदेशात्—इत्यवोचाम ।

तत्र च, प्रथमपठितमन्त्रस्य अग्निपदस्थाने एकैकशो वायु-
चन्द्र-सूर्यपदप्रक्षेपेण ये चत्वारो मन्त्राः सम्पद्यन्ते, याश्च चतस्र
आहुतयो भवन्ति, तेषां चतुर्णां चतुर्धा अभ्यासः कर्त्तव्यः । कुतः ?
चतुश्चतुरिति वीष्णाबलात् । तत्र, चतुर्णां मन्त्राणां चतुर्द्वे
चत्वारो मन्त्राः चतुर्भिर्गुणिताः षोडश सम्पद्यन्ते । आहुतयोऽपि
षोडशैव भवन्ति । एवं समस्ताग्नि-वायु-चन्द्र-सूर्यपदवान् बहुवच-
नान्तः पञ्चमोऽपि मन्त्रः चतुर्ध्वाभ्यसितव्यः, पञ्चमीं पञ्चमीमिति
वीष्णाबलादेव । एवञ्च समस्ताम्यादिपदवन्तो बहुवचनान्ता अपि
मन्त्राश्चत्वार एव सम्पद्यन्ते । आहुतयश्च चतस्रो भवन्ति । एवं
मिलित्वा प्रयोगकाले विंशतिर्मन्त्राः, विंशतिश्चाहुतयः सम्पद्यन्ते ।
तथाच “व्यस्तस्य चतुष्टयस्य समस्तस्य चैकस्य चतुर्धा आवृत्तिः
सिद्धा”—इति नारायणोपाध्यायाः ।

तदेवं चत्वारि मन्त्रपञ्चकानि भवन्ति । समस्य पञ्चमीम्—इति
सर्वेषामेव बहुवचनान्तमन्त्राणां पञ्चमीत्वानुरोधात् । तत्र प्रथमं
मन्त्रपञ्चकं यथा पठितव्यं, तथा पुरस्तादस्माभिर्दर्शितम् । उत्तर-
पञ्चकत्रयेऽपि प्रथमपञ्चकमन्त्रा एवाभ्यसितव्याः । तत्र द्वितीयपञ्चके
पापी लक्ष्मीः—इति पदस्थाने पतिघ्नी—इति पठितव्यम् । अथमेव
विशेषः, अन्यत् सर्वं पूर्ववत् । एवं तृतीयपञ्चके तत्रैव स्थाने,

‘अपुत्र्या’—इति, चतुर्थपञ्चके तत्रैव स्थाने ‘अपसव्या’—इति विशेषः । सर्व्वमन्यत् पूर्व्ववदेव । कुतः पुनः पतिष्ठादिपदप्रयोगो-
वर्ण्यते ? न खल्वेतत् सूत्रितम् । उच्यते । मन्त्रसमान्नाये
पतिष्ठादिपदपाठबलादेवमुन्नीयते । अन्यथा तत्र मन्त्रपञ्चक-
पाठोऽनर्थक एव स्यात् । प्रथमपठितेनैव मन्त्रेण पञ्चमन्त्राणां
सूत्रितत्वात् । तस्मात् द्वितीय-तृतीय-चतुर्थमन्त्रपाठः, तत्तत्पञ्चके
पतिष्ठादिपदप्रक्षेपप्रज्ञापनार्थः । पञ्चममन्त्रपाठस्तु समस्तान्यादि-
पदवति मन्त्रे एकैकशः पापीलक्ष्यादिप्रत्येकपदपाठसूचनार्थः ।
तदेतत् सर्व्वं कर्मप्रदीपकता कात्यायनेन स्पष्टीकृतम् ।

“ मन्त्रान्नायेऽग्न इत्येतत् पञ्चकं लाघवार्थिभिः ।

पथ्यते, तत्प्रयोगे स्यात् मन्त्राणामेव विंशतिः ।

अग्नेः स्थाने वायु-चन्द्र-सूर्या बह्वदूह्य च ।

समस्य पञ्चमीं सूत्रे चतुश्चतुरिति श्रुतेः ।

प्रथमे पञ्चके पापीलक्ष्मीरिति पदं भवेत् ।

अपि पञ्चसु मन्त्रेषु इति मन्त्रविदो विदुः ।

द्वितीये तु पतिष्ठी स्यादपुत्र्येति तृतीयके ।

चतुर्थे त्वपसव्येति इदमाहुतिविंशकम् ” ।

इति । “यद्यपि, सूत्रे वीणा न श्रूयते, तथापि कल्पा ।
अन्यथा पापीलक्ष्मीपदावृत्त्या व्यस्तसमस्ताः पञ्चैवाहुतयः स्युः ।
तदा चान्नायपठितस्य वायो—इत्यादिमन्त्रचतुष्टयस्य बधूदोषो-
पशमनार्थस्य प्रायश्चित्ताङ्गस्य बाधापत्तिः । आन्नायपठितस्य सम-
स्तान्यादियुतस्य पञ्चमस्यापि, पापीलक्ष्मीः—इत्याद्येकैकपदव्याहारेण

वीक्षापक्षे अनुरोधात्”—इति नारायणोपाध्यायाः । व्याख्यानान्त-
राणि परेषां न दूषितामि ग्रन्थगौरवभयात् ॥ ० ॥ ४ ॥ ० ॥

आहुतेराहुतेस्तु सम्पातमुदपात्रेऽवनयेत् ॥ ५ ॥

कृतभाष्यमेतत् ॥ ० ॥ ५ ॥ ० ॥

तेमैनां सक्केशनखामभ्यज्य ह्रासयित्वाऽऽस्त्राययन्ति ॥ ६ ॥

तेन उदकपात्रस्थसम्पाताज्येन एनां बधूं, सक्केशनखां सह केसैश्च
मण्डैश्च वर्त्तमानाम्, अभ्यज्य स्रजयित्वा, ह्रासयित्वा उद्वर्त्तनादिना
तदभ्यञ्जनमपनीय । अथवा । ह्रासतिर्गतिकर्त्ता । तस्मात् प्रदे-
शात् प्रदेशमन्त्रं गमयित्वा । क्रामयित्वा—इति पाठे व्यक्त एवाय-
मर्थः । वस्तुतस्तु, उद्वर्त्तनं नखरोमच्छेदनं मेखलायाः संमनश्च
ह्रासनमुच्यते । कथं ज्ञायते ?

“उद्वर्त्तनं नखच्छेदो रोमच्छेदनमेव च ।

संमनं मेखलायाश्च ह्रासनानि विदुर्बुधाः” ॥

इति गृह्यासंग्रहवचनात् । एतद्विद्वांस एव ‘क्रामयित्वा’—
इति पठन्ति । आस्त्राययन्ति स्त्रापयन्ति । बहुवचनादभिधत्तः
कर्त्ता । अत्र चतुर्थीकर्माणः परिसमाप्तिः ॥ ० ॥ ६ ॥ ० ॥

ऊर्द्धं चिराचात् सम्भव इत्येके ॥ ७ ॥

प्रकृतात् चिराचादूर्द्धं परतः, सम्भवत्यनेन—इति सम्भवः सम्भोगः
व्यवायः कर्त्तव्यः—इत्येके आचार्या मन्यन्ते । अथ, सूत्रमिदं
शक्यमवक्तुम्, सम्भवस्य रागत एव प्राप्तेः । विवाहात् प्रभृति

त्रिरात्रं ब्रह्मचर्यविधानाच्च तदूर्ध्वं ब्रह्मचर्यनियमाभावस्यावगतेः ।
 उच्यते । उपरिष्ठात् स्नातकव्रतेषु सूत्रयिष्यति—“नाजातलोभ्या
 सहोपहासमिच्छेत्”—इति, तदपवादार्थमिदमुच्यते । कथञ्चाम् ?
 यद्यजातलोभ्येवातीव पुरुषोपभोगाभिलाषिणौ भवति, तर्हि
 त्रिरात्रादूर्ध्वं तद्रक्षार्थं सम्भवितव्यम् । अपि च । ऋतुकालादन्यत्र
 रागमात्राधीनत्वात् सम्भवस्य स्त्रीणां तदभिलाषेऽपि पुंसो रागा-
 भावादकरणमपि प्राप्नोति । तदनेन निरस्यते । अन्यथा खल्व-
 भिलाषपरवशा कदाचिदकार्यमपि कुर्यात् । तस्मादिनाऽपि ऋतु-
 कालं स्त्रीणां रक्षार्थं सम्भवितव्यम्—इति । रक्षणं खल्वासामवश्य-
 मेव कर्त्तव्यम् । अकुर्वतो दोषश्रवणात् । तथा च मनुः ।

“सूक्ष्मेभ्योऽपि प्रसङ्गेभ्यः स्त्रियो रक्ष्या विशेषतः ।

दयोर्हि कुलयोः शोकमावहेयुररक्षिताः” ।

इति । सोऽयं रक्षणोपायः सम्भवोऽपि नियम्यते । तथाच स्मरणम् ।

“यथाकामी भवेद्वापि स्त्रीणां वरमनुस्मरन् ।

स्वदारनिरतश्चैव स्त्रियो रक्ष्या यतः स्मृताः” ।

इति ।

“ऋतुकालाभिगमनं कार्यं पुंसा प्रयत्नतः ।

सदैव वा, पर्ववर्जं स्त्रीणामभिमतं हि यत्” ।

इति चैवमादि ॥ ० ॥ ७ ॥ ० ॥

यदुत्तुमती भवत्युपरतशोणिता तदा सम्भवकालः ॥ ८ ॥

यदा ऋतुमती भवति । ऋतुर्नाम गर्भधारणयोग्यावस्थोपल-

चितः कालविशेषः । स च शोणितनिःसरणादारभ्य षोडशाहो-
रात्रात्मकः । तदाह मनुः ।

“ ऋतुः स्वाभाविकः स्त्रीणां रात्रयः षोडश स्मृताः ” ।

इति । किम् ऋतुमत्यां सत्यामेव सम्भवकालः ? न । कदा
तर्हि ? यदा उपरतशोणिता अपगतरक्तयोनिद्वारा भवति तदा
सम्भवकालः पर्व्ववर्जम् । कुतः ? “पर्व्ववर्जं ब्रजेदृतौ”—इति स्मर-
णात् । अयमप्यकरणे दोषश्रवणान्नियम एव । तथाच स्मृत्यन्तरम् ।

“ ऋतुमतीन्तु यो भार्यां सन्निधौ नोपगच्छति ।

अवाप्नोति स मन्दात्मा भ्रूणहत्यामृतावृतौ ” ।

इति । यच्च वर्णयन्ति—

“ ऋतौ तु गर्भशङ्कित्वात् स्नानं मैथुनिनः स्मृतम् ।

अनृतौ तु सदा कार्यं शौचं मुत्रपुरीषवत् ” ॥

इत्यनृतौ मैथुनिनः शौचविशेषोपदेशान्नेयं परिसंख्या, अपि तु
नियममोऽयम्—इति । तदसङ्गतम् । असृश्यस्पर्शनादिवत् यदृ-
च्छोपनतमैथुनानुवादेन तस्य कृतार्थत्वात् । तस्मादस्मदुक्तादेव-
हेतोर्नियमः । नेयं परिसंख्या भवितुमर्हति । निषेधरूपत्वान्तस्थाः ।
यथाऽऽहुः ।

“ अन्यार्थश्रूयमाणा च याऽन्यार्थप्रतिषेधिका ।

परिसंख्या तु सा ज्ञेया यथा प्रोक्षितभोजनम् ” ॥

इति । तथात्वे ‘सदैव वा’—इत्यादिस्मृत्यन्तरविरोधापत्तेः ।
अकरणे दोषश्रवणानुपपत्तेश्च । दोषत्रयदुष्टा च सा न खल्वा-
अयितुमुचिता सम्भवन्त्यां गतौ । तथाचोक्तम् ।

“श्रुतार्थस्य परित्यागादश्रुतार्थस्य कल्पनात् ।

प्राप्तस्य बाधादित्येवं परिसंख्या त्रिदोषिका ” ॥

इति । विधिस्तावदसौ न भवत्येव । स्वरसतः प्राप्तत्वात् ।

अत्यन्ताप्राप्तविषयो हि सः । तथाचाहुः ।

“विधिर्विधायकं वाक्यं चोदनार्थं प्रवर्त्तकम् ।

अत्यन्ताप्राप्तविषयं कर्त्तव्यास्त्वष्टका यथा ” ॥

इति । तस्माद्भ्यतिरेके दोषश्रवणादावश्यकत्वावगतेर्नियम एवा-
यम् । तथाचोक्तम् ।

“स्वरूपा क्रियमाणे तु यत्रावश्यं क्रिया क्वचित् ।

नियमः सोऽत्र विज्ञेयः श्राद्धे मांमाशनं यथा ” ॥

इति ॥ ० ॥ ८ ॥ ० ॥

दक्षिणेन पाणिनोपस्थमभिमृशेद्विष्णुर्योनिं कल्प-
यत्वित्येतयर्चा गर्भं धेहि शिनीवालीति च ॥ ६ ॥

कुत्सितप्रदेशानां मध्येनैव पाणिना कृत्योपदेशात् प्रदेशस्य
चास्य कुत्सितत्वात् मध्येनैवायमभिमर्शः स्यादिति दक्षिणेनेत्याह ।
दक्षिणेन पाणिना उपस्थं योनिमभिमृशेत् स्पृशेत् विष्णुर्यो-
निमित्येतया च्छ्वा गर्भं धेहौत्येतया च । पृथङ्निर्देशात्
पृथगेव स्पर्शः । स खल्वयं स्पर्शा मन्त्रपाठसमकालमेव स्यात् ।
कुतः ? उत्तरसूत्रात् । अतएव, उपस्थं स्पृशन् जपति—इति
भवदेवभट्टोऽप्याहस्म । तस्मात्, मन्त्रपाठानन्तरं स्पर्शः—इति रघु-
नन्दनमतमसङ्गतम् ॥ ० ॥ ९ ॥ ० ॥

समाप्यच्चौ सम्भवतः ॥ १० ॥

ऋजुरक्षरार्थः । ननु, समाप्यच्चौ—इति शक्यमवक्तुम् । उच्यते ।
 ‘समाप्य सम्भवत—एव नेतरत् किमपि कुर्यात् । इतरथा कर्माप-
 वर्गविहितं वामदेव्यगानमत्र स्यात्’—इति भट्टनारायणः । नैतत्
 सारम् । कुतः ? यतो न खल्वभिमर्शोऽत्र कर्म, येन तदन्ते कर्मा-
 पवर्गविहितं वामदेव्यगानं प्रसज्येत । किन्तर्हि ? सम्भवः—इति ब्रूमः ।
 कस्मात् ? तथैवोपक्रमात् । अतः सूत्राच्च । तत् कुत एवेदानीं
 वामदेव्यगानं प्रसज्येत, येन तन्निरासार्थमेतत् सूचितमुच्यते ।
 सम्भवात् परतः खल्वेतत् स्यात् । “गर्भाधानवदुपेतो ब्रह्मगर्भं
 मन्दधाति”—इति शास्त्रान्तरमपि, गर्भाधानविधिना; विष्णु-
 र्योनिं कल्पयत्वित्यादिना, उपेतः स्त्रियमुपगतः—इति सम्भवाद-
 न्यदावृद्धिति दर्शयति । तस्मात्, दर्शारम्भणीययोरिव कालार्थं
 वचनं वर्णनीयम् । कथञ्चाम ? ऋचौ समाप्य सम्भवत एव न
 पुनरन्तरा किञ्चिदन्यत् कुर्यात्—इति । तेन पूर्व्वत्र सूत्रितो-
 ऽभिमर्शोऽपि ऋचोः परतो न स्यात्, किन्तु तत्पाठसमकालमेव—
 इति सिध्यति । यत्तु तत्त्वकारेण, ऋचोरन्ते स्पर्शं व्याख्यायापि,
 ऋचौ समाप्यैव मंयोगं कुरुतः न मध्ये—इति वर्णितम् । तदप्य-
 सङ्गतम् । न हि तन्मते ऋचोरनन्तरभाविनोऽभिमर्शादपि पराची-
 नस्य सम्भवस्य ऋचोर्मध्ये प्रसङ्गः शक्यते वक्तुं, येन तन्निरासार्थं
 समाप्यैव—इति नियमनमर्थवत् । तस्मादस्मदङ्गैवावधारणा ।

तदस्य गर्भाधानस्य पुरस्ताच्चोपरिष्ठाच्च महाव्याहृतिभिर्हो-
 तव्यम् । कस्मात् ?

“अग्नेस्तु मास्तजो नाम गर्भाधाने विधीयते” ।

इति गृह्यासंग्रहोक्तस्याग्नेरर्थवत्तोपपत्तेः । यत्र यत्र खल्वग्नि-
हृत्यते न होमः, तत्र तत्रैवमवोचाम, “आज्याहुतिष्वनादेशे पुर-
स्ताच्चोपरिष्ठाच्च महाव्याहृतिभिर्होमः”—इत्यत्र । तदत्र पूर्णाहुतिर्न
कर्त्तव्या । कुतः ?

“विवाहे व्रतबन्धे च शालायां चौलकर्मणि ।

गर्भाधानादिसंस्कारे पूर्णाहुतिं न कारयेत्” ॥

इति स्मरणात् । केचिदत्र,—

“विवाहादिः कर्मगणो य उक्तो-

गर्भाधानं शुश्रुम यस्य चान्ते ।

विवाहादावेकमेवात्र कुर्यात्

आहुं नादौ कर्मणः कर्मणः स्यात्” ॥

इति कर्मप्रदौपवचनं पश्यन्तः आहुं निषेधन्ति । तदसङ्गतम् ।
यतो न खल्वेतत् गर्भाधाने आहुं निषेधति । कुत्र तर्हि ?
गर्भाधानादव्वाचीनेषु विवाहादिषु प्रत्येकम्—इति ब्रूमः । कुतः ?
यस्य कर्मगणस्यान्ते गर्भाधानं शुश्रुम—इति गणाद्वहिर्भूतस्यैव
गर्भाधानस्य गणलक्षणत्वावगतेः । तुकारार्थेन चकारेण तस्य
गणवाह्यत्वप्रज्ञापनाच्च । ननु यथा विवाहो गणान्तर्भूतएव तदादि-
त्वलक्षणः, तथा गर्भाधानमपि तथैवान्तलक्षणमस्तु । नैष दोषः ।
उक्तादेवहेतोस्तस्य गणवाह्यत्वप्रतिपत्तेः । वैयधिकरण्येन चोपदेशात् ।
यस्यान्ते गर्भाधानं शुश्रुम—इति वैयधिकरण्येनोपदिश्यते । तेना-
वगच्छामः, गणाद् वहिर्भूतमेव सद्गर्भाधानं तदन्तलक्षणम्—इति ।

गुश्रुम—इति करणाच्च गर्भाधानस्य गणान्ते अवणमेव परं, न पुनरिदमपि तदन्तर्गतम्,— इति दर्शयति । सन्दिग्धश्च शास्त्रार्थः शास्त्रान्तरादवधार्यते । स्फुटमत्र शास्त्रान्तरेषु आङ्गमुपलभ्यते ।

“ निषेककाले सोमे च सीमन्तोन्नयने तथा ।

इष्टौ पुंसवने चैव आङ्गं कर्माङ्गमेवच ” ।

इति ।

“ जन्मन्यथोपनयने विवाहे पुत्रकन्ययोः ।

पितृन्नान्दौमुखान्नाम तर्पयेद्विधिपूर्वकम् ।

देवव्रतेषु चाधानयज्ञपुंसवनेषु च ।

नवान्नभोजने स्नाने ऊढायाः प्रथमार्त्तवे ” ।

इति चैवमादौ बल्लभम् । यच्चोक्तं तत्त्वकारेण । अन्तशब्दोऽत्र गणस्यावयवार्थः दशान्तः पट इति वत् । समीपार्थत्वे उपलक्षणं स्यात् । ततश्च विशेषणत्वोपलक्षणत्वसन्देहे विशेषणत्वेन ग्रहणं कार्यान्वितत्वात् । गर्भाधाने आङ्गविधायकं वचनं कन्दोगेतरविषयमिति । तदसमीचीनम् । सिद्धे हि आङ्गविधायकवचनस्य कन्दोगेतरविषयत्वेऽन्तशब्दोऽवयवार्थः स्यात्, सिद्धे चावयवार्थत्वे अन्तशब्दस्य आङ्गविधायकवचनं कन्दोगेतरविषयमित्यन्योन्याश्रयापत्तेः । सत्यर्थसन्देहे सत्यन्तरसंवादादेवार्थनिर्णय इति च स एवाह । तत्कथमत्रैवं ब्रवीतीति न खल्वधिगच्छामि ।

‘गर्भसंस्कारश्चायं गर्भाधानाख्यः पात्रद्वारेण स्यात् । ततश्च, सकृत्संस्कृते स्त्रीद्रव्ये यो यो गर्भ उत्पद्यते, स स संस्कृत एव भवति । तस्मात् सकृदेव स्नानं प्रतिगर्भमपि । एवं पुंसवनसीम-

नोन्नयनयोरपि द्रष्टव्यम्—इति भट्टनारायणप्रभृतयः । ‘त्रयोऽप्यमी
संस्काराः प्रतिगर्भमावर्त्तन्ते, अन्यथा परेषां गर्भाणामसंस्कारः
स्यात्’—इति कर्कोपाध्यायाः । गर्भाधानं प्रतिगर्भमावर्त्तते न
पुंसवनसौमन्तोन्नयने—इति विज्ञानेश्वरः । सौमन्तोन्नयनं प्रतिगर्भं
नावर्त्तते, गर्भाधानपुंसवने आवर्त्तते एव—इति शूलपाणिगार्ग्य-
नारायणप्रभृतयः । किं पुनरत्र युक्तम् ? गर्भाधानपुंसवनयोः
प्रतिगर्भमावृत्तिर्न सौमन्तकरणस्य—इति ब्रूमः । कुतः पुनरियम-
वधारणा ? परतो वक्ष्यामः । गर्भाधानमपि प्रतिगर्भं नावर्त्तते—
इति तु विप्रतिषिद्धमेव । सम्भवरूपत्वादस्य । तदन्तरेण गर्भसं-
स्थितेरेवाभावात् । प्रतिऋतु खल्वेतदावर्त्तते । ‘ऋतावृतौ’—इति
स्मरणात् । अभिमर्शः ह्यावृदित्यवोचाम । परमन्वाहार्य्यश्राद्धस्य
नावृत्तिः ।

“अमरुद्धानि कर्माणि क्रियेरन् कर्मकारिणा ।

प्रतिप्रयोगं नैव स्युर्मातरः श्राद्धमेवच” ।

इति कर्मप्रदीपवचनात् । प्रतिमासकर्त्तव्यदर्शपौर्णमासादीना-
मिव प्रतिऋतुकर्त्तव्यगर्भाधानस्याप्यविशेषात् । ‘उढायाः प्रथमा-
र्त्तवे’—इति वचनाच्च ॥ ० ॥ १० ॥ ० ॥

इति महामहोपाध्यायराधाकान्तसिद्धान्तवागीशभट्टाचार्या-
त्मजश्रीचन्द्रकान्ततर्कालङ्कारस्य कृतौ गोभिलीयगृह्यसूत्रभाष्ये
द्वितीयप्रपाठकस्य पञ्चमी खण्डिका ॥ ० ॥

गोभिलीयगृह्यसूत्रे

द्वितीयप्रपाठके षष्ठी खगित्का ।

— ०१०५ —

गर्भाधानानन्तरं पुंसवनमुपदिशन्निदमाह—

तृतीयस्य गर्भमासस्यादिसदेशे पुं॑सवनस्य कालः ॥ १ ॥

गर्भो यस्मिन् मासि जायते सोऽयं गर्भमासः । तस्य यस्तृती-
योमासः । संबन्धलक्षणा षष्ठी । तृतीयो यो गर्भमासः—गर्भादारभ्य
यस्तृतीयोमासः—इति वा व्याख्येयम् । तदस्य आदिसदेशे आदि-
समौपप्रदेशे प्रथमे तृतीयभागे—इत्येतत् । ‘आदिमदश’—इति
पाठान्तरम् । तदा व्यक्त एवायमर्थः । एतस्मिन् काले यत् पुण्यमहः,
तत् पुंसवनस्य कालः । पुमान् सूयते येन कर्मणा तदिदं पुंसवनमिति
गर्भसंस्कारकर्मविशेषस्य नामधेयम् । अनेन हि कर्मणा अव्यक्तलिङ्गं
गर्भं पुमांसं करोति । ‘पुंसवनात् पुंसीकरोति’—इति स्मरणात् ।
यदि पुनर्दैवान्मानुषाद्वा कुतश्चिदन्तरायात् यथोक्तकालोऽतिपतति,
तदा कालान्तरे प्रायश्चित्तं कृत्वा करणौयम् । तथाच कर्मप्रदीपः ।

“ देवतानां विपर्यासे जुहोतिषु कथं भवेत् ।

सर्व्वप्रायश्चित्तं कृत्वा क्रमेण जुहुयात् पुनः ॥

संस्कारा अतिपत्येरन् स्वकालाच्चेत् कथञ्चन ।

कृत्वैतदेव कर्त्तव्या चे तूपनयनादधः ” ॥

इति । उपनयनादधः—इति करणात् चूडाकरणपर्यन्तमेव सर्व्वप्रायश्चित्तहोमः प्रायश्चित्तम् । उपनयनातिपाते तु ब्राह्म-
स्तोमः शास्त्रान्तरे पद्यते, स एव प्रायश्चित्तं दोषगुरुत्वात्—इत्यभि-
प्रायः ॥ ० ॥ १ ॥ ० ॥

प्रातः सशिरस्काऽऽश्रुतोदगग्रेषु दर्भेषु,* पश्चादग्नेरु-
दगग्रेषु दर्भेषु प्राच्युपविशति ॥ २ ॥

प्रातः उदयसन्निधौ । अन्यथा ‘प्रागावर्त्तनात्’—इति प्राप्तत्वात्
पुनरुक्तत्वापत्तेः । तथाच स्मरन्ति । “प्रातःकालोमुहूर्त्तांस्त्रीन्”—
इति । ‘उदगग्रेषु दर्भेषु’ उपविश्य ‘सशिरस्काऽऽश्रुता’ सती, बधूः
‘पश्चादग्नेरुदगग्रेषु दर्भेषु’ ‘प्राची’ प्राङ्मुखी ‘उपविशति’,—दक्षि-
णतः पाणिग्राहस्य । कस्मात् ? “दक्षिणतः पाणिग्राहस्योपवि-
शति”—इति दर्शनात् ॥ ० ॥ २ ॥ ० ॥

उपविष्टायां खल्वस्यां महाव्याहृतिहोमान्तं कृत्वा—

पश्चात् पतिरवस्थाय दक्षिणेन पाणिना दक्षिणमं-
समन्ववमृश्यानन्तर्हितं नाभिदेशमभिमृशेत् पुमांसौ
मिचावरुणावित्येतयर्चा ॥ ३ ॥

‘पश्चात्’ पृष्ठदेशे ‘पतिरवस्थाय’ प्राङ्मुख ऊर्ध्वः स्थित्वा, ‘दक्षि-
णेन पाणिना’ बध्वाः ‘दक्षिणमंसं’ ‘अन्ववमृश्य’ स्पृष्ट्वा, ‘अनन्त-

* इत्यमेव सर्व्वत्र पाठः । संस्कारतत्त्वे तु अत्र ‘उदगग्रेषु दर्भेषु’—इति
न दृश्यते ।

हितम्' अव्यवहितं वस्त्राद्यनाच्छादितम्,—इत्येतत् । 'नाभिदेशम्'
'अभिमृशेत्' स्पृशेत्, पुमांसाविति मन्त्रेण । तूष्णीमंसस्याभिमर्शनं
मन्त्रेण नाभिदेशस्य—इति भट्टनारायणप्रभृतयः । वस्तुतस्तु मन्त्राना-
देशे व्याहृतयः प्रयोक्तव्या भवन्ति । तथाच गृह्यासंग्रहः ।

“ यत्र मन्त्रा न विद्यन्ते व्याहृतीस्तत्र योजयेत् ।

मन्त्राणामेव चादेशे मन्त्रात् कर्म समाचरेत् ” ।

इति । चरुश्रपणादिकमेव तूष्णीं कर्त्तव्यम् । तदप्याह स एव ।

“ इध्मः सन्नहनादानं चरुश्रपणमेव च ।

तूष्णीमेतानि कुर्वीत समस्तश्चेधमाददेत् ” ।

इति । तस्मात् व्याहृतिभिरंसस्याभिमर्शनं मन्त्रेण नाभिदे-
शस्येत्यादरणीयम् ॥ ० ॥ ३ ॥ ० ॥

अथ यथार्थम् ॥ ४ ॥

अथानन्तरं यथार्थम्—इति कर्मणः परिसमाप्तिरुच्यते ।
तन्त्रसमापनमत्र कर्त्तव्यम् । दक्षिणा चानुपदेशात् पूर्णपात्रादिका-
स्यात् । एवमन्यत्र ॥ ० ॥ ४ ॥ ० ॥

अथापरम् ॥ ५ ॥

अथैतस्मात् पुंसवनकर्मणोऽनन्तरम्, अपरमन्यत् पुंसवनकर्म
कर्त्तव्यम् । पाठादेवानन्तर्यलाभादथशब्दः पूर्वप्रकृतार्थो वा वर्ण-
नीयः । पूर्ववदिदमपि पुंसवनं पूर्वप्रकृत एव काले करणीयम्—
इत्यर्थः । तच्चैकदिने दिनद्वये वा—इति न गम्यते विशेषः ।

एकदिने चेत् द्वयं क्रियते, तर्हि नान्दीमुखश्राद्धमपि तन्त्रेणैव कर्त्तव्यम् । तथाच कर्मप्रदीपः ।

“गणशः क्रियमाणे तु मातृभ्यः पूजनं सकृत् ।

सकृदेव भवेत् श्राद्धमादौ न पृथगादिषु ” ।

इति ॥ ० ॥ ५ ॥ ० ॥

प्रागुदीच्यां दिशि न्यग्रोधशुङ्गामुभयतःफलामस्रामामकृमिपरिसृप्तां त्रिःसप्तैर्यवैर्माषैर्वा परिक्रीयोत्थापयेत् ॥ ६ ॥

प्रागुदीच्यामैशान्यां दिश्यवस्थिता या न्यग्रोधस्य वटस्य शुङ्गा-

“क्षताग्रपल्लवो गूढः शुङ्गेति परिगीयते ।

पतिव्रता व्रतवती ब्रह्मबन्धुस्तथाऽश्रुतः” ॥

इत्युक्तलक्षणा, मुकुलितपल्लवः—इत्येतत् । तामेतां शुङ्गां परिक्रीय क्रीत्वा उत्थापयेत् गृह्णीयात् । शुङ्गां विशिनष्टि । उभयतः—फलाम्, उभयतः पार्श्वद्वये फले यस्याः सेयमुभयतःफला । ताम् । अस्त्रामाम् अस्त्रानाम् । अकृमिपरिसृप्ताम्, कृमिभिः परिसृप्ता परित्याप्ता—कृमिपरिसृप्ता, सा न भवतीत्यकृमिपरिसृप्ता । ताम् । कृमयः प्रसिद्धाः । कियता मूत्त्रेण परिक्रयणम् ? त्रिःसप्तैः त्रिरावृत्तैः सप्तभिः । केचित्तथैव पठन्ति । एकविंशतिभिरित्येतत् । यवैर्माषैर्वा । यवान् माषान् वा वृक्षमूले निःक्षिप्य परिक्रयणम् । एवमेके । क्रयस्य वृक्षस्वामिनो न वृक्षात्, तेन वृक्षस्वामिने यवा-माषा वा देयाः । एवमपरे ॥ ० ॥ ६ ॥ ० ॥

किमिदं परिक्रयणमुत्थापनञ्च तूष्णीमेव । न । कथन्तर्हि ?
मन्त्रैः । कतमे पुनस्ते मन्त्राः ? उच्यते । परिक्रयणन्तावत्—

यद्यसि सौमौ सोमाय त्वा राज्ञे परिक्रीणामि,
यद्यसि वारुणी वरुणाय त्वा राज्ञे परिक्रीणामि, यद्यसि
वसुभ्यो वसुभ्यस्त्वा परिक्रीणामि, यद्यसि रुद्रेभ्यो रुद्रे-
भ्यस्त्वा परिक्रीणामि, यद्यस्यादित्येभ्य आदित्येभ्यस्त्वा
परिक्रीणामि, यद्यसि मरुद्भ्यो मरुद्भ्यस्त्वा परिक्रीणामि,
यद्यसि विश्वेभ्यो देवेभ्यो विश्वेभ्यो देवेभ्यस्त्वा परिक्री-
णामि ॥ ७ ॥

एतैः सप्तभिः क्रयलिङ्गैर्मन्त्रैः प्रतिमन्त्रं यवत्रयेण माषत्रयेण वा
कर्त्तव्यम् ॥ ० ॥ ७ ॥ ० ॥

ततश्च,—

ओषधयः सुमनसो भूत्वाऽस्यां वीर्यं समाधत्तेयं
कर्म करिष्यतीत्युत्थाप्य तृणैः परिधायाहृत्य वैहायसीं
निदध्यात् ॥ ८ ॥

ओषधय इत्यनेन मन्त्रेणेतिकारान्तेनेत्यर्थः । उत्थाप्य उत्तोष्य,
तृणैः परिधाय वेष्टयित्वा, आहृत्य आनीय, वैहायसीं विहायःस्था-
माकाशस्थां निदध्यात् धारयेत् ॥ ० ॥ ८ ॥ ० ॥

तां खन्वाहतां शुद्धाम्—

दृशदं प्रक्षाल्य ब्रह्मचारी व्रतवती वा ब्रह्मबन्धुः
कुमारी वाऽप्रत्याहरन्ती पिनष्टि ॥ ९ ॥

दृशदं पेषणाधारात्मिकां शिलाञ्च पेषणकरणरूपां प्रक्षाल्य,
पिनष्टि चूर्णीकरोति । कः पिनष्टि ? ब्रह्मचारी प्रथमाश्रमी
व्रतवती पतिव्रता योषिदा । गर्भवती—इति भवदेवलेखोऽप्रमाणः ।
ब्राह्मणान् बन्धून् व्यपदिशति न स्वयं ब्राह्मणवृत्तो यः, सोऽयं
ब्रह्मबन्धुरनधीतवेद इहाभिप्रेतः । तथा चोक्तम् ।

“पतिव्रता व्रतवती ब्रह्मबन्धुस्तथाऽश्रुतः” ।

इति । स वा । ‘अब्रह्मबन्धुः’—इति केचित् पठन्ति । तदा
ब्रह्मबन्धुर्यो न भवति सः, अधीत वेदः—इत्यर्थः । कुमारी अनूढा
स्त्री । सा वा । कथं पिनष्टि ? अप्रत्याहरन्ती प्रत्याहरणमकुर्वती ।
कथन्नाम ? तिर्यक् पुत्रकेण न पेषणं कर्त्तव्यम् । एवं खलु प्रत्या-
हरणं पुत्रकस्य स्यात् । कथन्तर्हि ? उच्छ्रितपुत्रकेण आहृत्याहत्य
पेषणं कर्त्तव्यम् । अथवा । सकृत् प्रयोगेनैव यथा पेषणं निर्व्वहति,
तथा कर्त्तव्यम्—इत्यप्रत्याहरणस्यार्थः ॥ ० ॥ ९ ॥ ० ॥

बधूश्च—

प्रातः सशिरस्काऽऽसुतोदगग्रेषु गर्भेषु, पश्चादग्नेरु-
दगग्रेषु दर्भेषु* प्राक्शिराः संविशति ॥ १० ॥

प्राक्शिराः पूर्वदिगवस्थितशिरस्का । ईशानकोणमस्तका—

* संस्कारतत्त्वे तु, ‘पश्चादग्नेरुदगग्रेषु दर्भेषु’—इति प्रतीकं नास्ति ।

इति भवदेवमतमसङ्गतम् । संविशति स्वपिति . कृतभाष्य-
मन्यत् ॥ ० ॥ १० ॥ ० ॥

एवं संविष्टायां बध्वां—

पश्चात् पतिरवस्थाय दक्षिणस्य पाणोरङ्गुष्ठेनोप-
निष्ठिकया चाङ्गुल्याऽभिसंगृह्य दक्षिणे नासिका-
स्रोतस्यवनयेत्—पुमानग्निः पुमानिन्द्र इत्येतयर्चा ॥११॥

पश्चादग्नेः पतिरवस्थाय । बध्वम्योरन्तराले—इत्यर्थः । पिष्टां
शुङ्गामभिसंगृह्य गृहीत्वा, दक्षिणे सव्येतरे, नासिकास्रोतसि
नासापुटरन्ध्रे बध्वा एव, अवनयेत् क्षिपेत् पुमानग्निरिति-
मन्त्रेण । व्याख्यातमन्यत् । वस्त्रबद्धां शुङ्गां गृहीत्वा निष्पीड्य
दक्षिणनासापुटे रमं निक्षिपेत्—इति भवदेवभट्टः । अत्रापि पुर-
स्ताच्चोपरिष्ठाच्च महाव्याहृतिहोमो द्रष्टव्यः । एवमन्यत्र ॥ ० ॥

११ । ० ॥

अथ यथार्थम् ॥ १२ ॥

कृतभाष्यं सूत्रम् ॥ ० ॥ १२ ॥ ० ॥

इति महामहोपाध्यायराधाकान्तसिद्धान्तवागीशभट्टाचार्या-
त्मजश्रीचन्द्रकान्ततर्कालङ्कारस्य कृतौ गोभिलीयगृह्यसूत्रभाष्ये
द्वितीयप्रपाठकस्य षष्ठी खण्डिका ॥ ० ॥

गोभिलीयगृह्यसूत्रे

द्वितीयप्रपाठके सप्तमौ खण्डिका ।

अथ सीमन्तकरणम्* प्रथमगर्भे ॥ १ ॥

अथानन्तरं सीमन्तकरणं वर्त्तिष्यते—इति सूत्रशेषः । सीमान-
मन्तति बध्नाति—इति सीमन्तः केशरचनाविशेषः । सकन्धादित्वात्
साधु । तस्य वक्ष्यमाणेन विधिना करणम्—इति कर्षणो नाम-
धेयम् । तदिदं सीमन्तकरणं ‘प्रथमगर्भे’ प्रथमश्चासौ गर्भश्चेति
प्रथमगर्भस्तस्मिन् कर्त्तव्यम्, न द्वितीयादिष्वपि गर्भेषु । किं कार-
णम् ? संस्कारः खल्वयं स्त्रीपात्रस्य तद्दारेण च गर्भस्य स्यात् ।
कुतः ? सीमन्तकरणम्—इति समाख्यानात् । तस्मात् सकृदेव
कर्त्तव्यम् । सकृत् संस्कृतपात्रजातानां सर्वेषामपत्यानां खल्वेवमेव
संस्कारः सम्पत्स्यते । स खल्वयं सूत्रार्थ आचार्य्यपुत्रेणापि दर्शितः ।
तथाच गृह्यासंग्रहः ।

“ यथा सिमन्तिनी नारी पूर्वगर्भेण संस्कृता ।

एवमाज्यस्य संस्कारः संस्कारविधिचोदितः ” ॥

इति । तदिदं सीमन्तकरणं प्रथमगर्भे सूत्रयन्नाचार्य्यो गर्भा-
धानपुंसवनयोः प्रतिगर्भमावृत्तिं दर्शयति । तथा ह्यारौतः ।

“ सकृच्च कृतसंस्काराः सीमन्तेन कुलस्त्रियः ।

यं यं गर्भं प्रसूयन्ते स गर्भः संस्कृतो भवेत् ” ।

इति सीमन्तेन सकृत्कृतसंस्कारत्वे सर्वेषां गर्भाणां संस्कृतत्वं स्मरन् एतदेवाह । अन्यथा सीमन्तेनेत्यानर्थक्यापत्तेः । तथा आश्वलायनगृह्यपरिशिष्टम् । “सीमन्तोन्नयनं प्रथमे गर्भे, सीमन्तोन्नयनसंस्कारो गर्भपात्रसंस्कार इति श्रुतिरिति” । गर्भश्च पात्रञ्च गर्भपात्रे, तयोरयं गर्भपात्रः स चासौ संस्कारश्चेति स तथा । गर्भ उदरस्थमपत्यम् । पात्रं तदाधारः स्त्री । तदत्र ‘सीमन्तोन्नयनं प्रथमे गर्भे’—इति सुव्यक्तमुपदेशात् गर्भाधानपुंसवनयोः प्रतिगर्भमावृत्तिरवगम्यते । अन्यथा सीमन्तोन्नयनपदस्य प्रमत्तगीतता स्यात् । श्रौतञ्चास्य गर्भपात्रसंस्कारत्वमुपन्यस्यन्मनिरन्ययोः पात्रसंस्कारत्वं नास्तीति ज्ञापयति । ‘यथा सिमन्तिनौ’—इत्याचार्यपुत्रवाक्येऽपि सीमन्तिन्या नार्थाः पूर्वगर्भेण संस्कृतत्ववचनादेवमवगम्यते । “सीमन्तोन्नयनं प्रथमगर्भे”—इति च गृह्यान्तरम् । तथा स्मृत्यन्तरम् । “विज्ञाते गर्भे तिथ्येण पुंसवनं, तत् तृतीये मास्यन्यत्र गृष्टेः”—इति । गृष्टिः प्रथमगर्भः—गार्ग्यनारायणः । तदत्र, प्रथमगर्भादन्यत्र तृतीये मासि पुंसवनम्—इति स्फुटमस्य प्रतिगर्भमावृत्तिः स्मर्यते । न चैतदसंस्कृतप्रथमगर्भविषयमिति सन्तव्यम् । तन्मात्रपरत्वे प्रमाणाभावात् । ‘तिथ्येण पुंसवनम्’—इति शाखान्तरविषयं स्मरणम् । “तिथ्येणोपोषितायाः”—इत्यादि शाखान्तरगृह्यकारसूत्रणात् । ‘अन्यत्र गृष्टेस्तृतीये मासि’—इत्यपि नादरणीयम् । आचार्यसूत्रविरोधात् । केवलमस्यावृत्तिप्रदर्शनार्थमिदमुक्तम् ।

तस्मात् गर्भाधानपुंसवनयोः गर्भसंस्कारतैव परं न तु पात्र-
संस्कारताऽपि । तस्मात्ते प्रतिगर्भमावर्त्तनीये । कुतः पुनर्गर्भ-
संस्कारतैव तयोर्न पात्रसंस्कारतापि ? पात्रसंस्कारतायां प्रमाणा-
भावात् । समाख्यानाच्च गर्भसंस्कारताऽवगतेः । “गर्भाधान-पुंसवन-
सीमन्तोन्नयन-जातकर्म-नामकरणान्ब्राह्मण-चौड़ोपनयनम्”—इति
गौतमादिभिः पुरुषसंस्कारमध्ये गणनाच्च । तथाऽन्यत्र । “गर्भाधान-
वदुपेतो ब्रह्मगर्भं सन्दधाति, पुंसवनात् पुंसीकरोति”—इति ।

“वैदिकैः कर्मभिः पुण्यैर्निषेकादिर्द्विजन्मनाम् ।

कार्यः शरीरसंस्कारः पावनः प्रेत्यचेह च ।

गर्भैर्हैर्मैर्जातकर्मचौड़मञ्जीनिबन्धनैः ।

महायज्ञैश्च यज्ञैश्च ब्राह्मीयं क्रियते तनुः” ॥

इति चैवमादि बज्जलम् । ननु, उपस्थमभिमृशेत्—इति वचना-
दभिमर्श उपस्थमपि संस्करोति ? संस्करोतु नाम, किमतो भवि-
ष्यति ? यद्येवमेतदतो भविष्यति । उपस्थस्य संस्कृतत्वात् सीमन्त-
करणस्येव गर्भाधानस्यापि न पुनरावृत्तिरिति । मैवम् । न
खल्वेतावता गर्भाधानस्यावृत्तिः शक्यते वारयितुं, तस्य गर्भ-
संस्कारत्वात् सम्भवरूपत्वाच्च । तदावृत्तौ तु प्रयोगवचनेन प्राप्तत्वात्
दीक्षादिसंस्काराणामिवाभिमर्शस्याप्यावृत्तिर्भवत्येव । उलूखलादि-
संस्कारवच्चैतदवगन्तव्यम् । यथा हि धागसाधनानामुलूखला-
दीनां संस्कारकर्माणि प्रोक्षणादीन्यपूर्वप्रयुक्तानि—इति संस्कृता-
अप्युलूखलादयः उपादीयमानाः प्रयोगवचनबलात् पुनः प्रोक्षणा-
दिभिः संस्क्रियन्ते । यथा चावघातस्य वितुषीकरणार्थत्वेऽपि प्रयोग-

वचनेन प्राप्तत्वात् तण्डुलमप्युपादीयमानमवहन्यते । तथाऽत्रापि गर्भाधानसाधनस्योपस्थस्य संस्कारकर्मणोऽभिमर्शस्याप्यपूर्वप्रयुक्तत्वात् गर्भाधानान्तरे संस्कृतोऽप्युपस्थः प्रयोगवचनबलात् गर्भाधानान्तरे पुनः संस्करिष्यते । तस्मात्, अङ्गत्वादेव यावत्प्रधानमभिमर्शोऽप्यावर्त्तनीयः—इति न किञ्चिदनुचितम् । पुंसवनेऽप्ययमेव न्यायश्चिन्तनीयः ।

सौमन्तकरणमपि तर्हि प्रतिगर्भं क्रियताम् ? ननु प्रयोगवचनबलात् स्थपि पुनः संस्करिष्यते । न—इति ब्रूमः । कस्मात् ? यस्मात् सौमन्तकरणमिति समाख्यानात् प्राधान्येन स्त्रीसंस्कारतैवास्थावगम्यते—इति नैतत् प्रतिगर्भं क्रियते । शास्त्रप्रामाण्याच्च । सोऽयं शास्त्रोपोद्धलितोऽर्थः शास्त्रैकशरणैरादरणीयः । यत् पुनर्देवलवचनम्—

“सकृच्च संस्कृता नारी सर्व्वगर्भेषु संस्कृता ।

यं यं गर्भं प्रसूयेत स गर्भः संस्कृतो भवेत्” ।

इति । तदपि सौमन्तकरणाभिप्रायमेव वर्णनीयम् । सकलवचनानां सामञ्जस्यात् । सकृत् संस्कृता नारी—इत्यस्योद्देश्यानुवादकतया च यथाप्राप्तानुवादस्यैव वर्णयितुमुचितत्वात् । न खल्वत्र सकृत् संस्कृतत्वं नार्था विधित्सितम्, अपि तु सकृत्संस्कृतायाः सर्व्वगर्भेषु संस्कृतत्वम्—इत्यनुवाद एवायम् । तस्मात् संस्कारोऽत्र सौमन्तकरणमेव । तत् हि सकृत् क्रियते । ‘संस्कृता नारी’—इति वचनाच्च । सौमन्तकरणेन हि सा संस्क्रियते, न गर्भाधानपुंसवनाभ्याम्—इत्यवोचाम । तस्माद्गर्भाधानपुंसवनयोः प्रतिगर्भमावृत्तिर्न सौमन्तकरणस्य—इति सिद्धम् ।

दैवाच्च सीमन्तकरणादव्वागेव गर्भनाशे पुनर्गर्भोत्पत्तौ तत् करणीयम् । अन्यथा खल्वस्य संस्कारस्याभावेन असंस्कृतं पात्रमपत्यञ्च स्यात् । न चैतदुचितम् । शास्त्रान्तरबलाच्च । तथाच स्मरणम् ।

“पूर्वञ्च स्वावितो यश्च गर्भो यश्चाप्यसंस्कृतः ।

द्वितीये गर्भसंस्कारस्तेन शुद्धिर्विधीयते ” ।

इति । तदिदं सीमन्तकरणविषयं वचनम् । न खल्वत्र प्रतिगर्भमावृत्तिर्निषिध्यते संस्कारस्य, किन्तर्हि ? प्रथमगर्भविहितस्य संस्कारस्य दैवादकरणे गर्भान्तरे करणमुपदिश्यते । सीमन्तकरणञ्च प्रथमगर्भे विहितं, न गर्भाधानपुंसवने । तथा स्मृत्यन्तरम् ।

“या नार्य्यकृतसीमन्ता प्रसूयेत कदाचन ।

अङ्गे निधाय तं बालं पुनः संस्कारमर्हति ” ।

इति । असंस्कृतगर्भप्रसवे द्वितीयगर्भे संस्कारस्तु प्रकृतबालविनाशविषयो बोद्धव्यः ॥ ० ॥ १ ॥ ० ॥

यस्मिन् काले सीमन्तकरणं कर्त्तव्यं, तदाह—

चतुर्थे मासि षष्ठेऽष्टमे वा ॥ २ ॥

ऋजुरक्षरार्थः । वाशब्दैक्यान्ते कालास्तुल्यवद्विकल्पन्ते । तस्मादेतेषु कालेषु यत्रोदगयनादि सम्पद्यते, स काल इहादरणीयः—इति भट्टभाष्यम् । अन्ये त्वाङ्गः—पूर्वपूर्वकालासम्भवे अपरापरः कालः—इति ।

केचित् पुनर्गर्भाधानपुंसवनयोरपि प्रतिगर्भमावृत्तिमसहमानाः

‘प्रथमगर्भे’—इति पूर्वसूत्रप्रतीकेनास्य एकसूत्रतां कल्पयन्तोवर्णयन्ति । ‘प्रथमगर्भे’—इत्युपादानात् प्रथमगर्भे एव सीमन्तकरणे चतुर्थमासादिकालविकल्पः । कथञ्चिद्वक्त एवैतस्मिन् संस्कारे गर्भनाशे, गर्भान्तरोत्पत्तौ तु नायं कालविकल्पः । किन्तु “गर्भस्यन्दने सीमन्तोन्नयनं यावन्न बालप्रसवः”—इति शङ्खलिखितोक्तकाल एव ग्राह्यः । तदिदमर्थं प्रथमगर्भे—इति वचनं न गर्भाधानपुंसवनकर्मणोरावृत्तिप्रज्ञापनार्थम्—इति ।

तदप्रमाणमसङ्गतञ्च । यदि तावत् इयं वचनव्यक्तिराश्रीयते,—सीमन्तकरणस्य प्रथमगर्भे एते कालविकल्पाः—इति । तदा गर्भान्तरे सीमन्तकरणं न प्राप्नोत्येव । कुतः ? विहितस्य सीमन्तकरणस्य प्रथमगर्भे चतुर्थमासादिकालविधानात् तदपि प्रथमगर्भे एवावतिष्ठते । अक्ताधिकरणन्यायात् । न हि विहितकालादन्यत्र कर्मणः करणमस्ति । सन्दिग्धोपक्रमं हि वाक्यमुपसंहारवशान्नीयते—इति च पूर्वोत्तरमीमांसयोरसकृदुपलभ्यते । तथाच सीमन्तकरणमात्रस्य प्रथमगर्भे विधानात् सिद्धा गर्भाधानपुंसवनयोः प्रतिगर्भमावृत्तिरित्यफलः प्रयासः । अथ, प्रथमगर्भे एवैते कालविकल्पाः, द्वितीये तु गर्भे नायं कालविकल्पः—इत्यभिप्रायः । तर्हि द्वितीयादिष्वपि गर्भेषु कालान्तरे सीमन्तकरणं स्यादेव । तथाच वृद्धिमिष्टवतो मूलमपि ते नष्टम्—इत्यहो प्रमादः ।

स्यान्मतं—शास्त्रान्तरबलान्न द्वितीयादिषु गर्भेषु सीमन्तकरणम्—इति । एवन्तर्हि प्रथमे एव गर्भे सीमन्तकरणं शास्त्रार्थः—इति

‘प्रथमगर्भे’—इति पूर्वसूत्रस्यैव प्रतीकम्—इति सिध्यति । एतत्-
 सूत्रप्रतीकत्वे खल्वभिप्रेयमाणे भवन्मते गर्भान्तरेष्वप्यनेवंकाले नित्य-
 वत् सीमन्तकरणमायाति । तच्चानिष्टम् । न चाकृते एव संस्कारे
 प्रथमगर्भविनाशविषयं तदिति वाच्यम् । तन्मात्रपरत्वे प्रमाणा-
 भावात् । अथ, शास्त्रान्तरादन्यत्र सीमन्तकरणाभावावगमादगत्या
 एवं कल्प्यते । तर्हि शास्त्रान्तरे सीमन्तकरणमात्रस्य प्रथमगर्भे
 उपदेशात् गर्भाधानपुंसवनयोः प्रतिगर्भमावृत्तिरिष्यताम् । न हि
 तयोरनावृत्तावस्मच्छास्त्रमस्ति, येन तद्विरोधात् शास्त्रान्तरमना-
 दरणौयं स्यात् । न च परशास्त्रमपि तयोरावृत्तिनिषेधकमुप-
 लभामहे । स्वशास्त्रञ्च किञ्चिदस्यार्थस्योपोद्वलकमुदाहराम । प्रथम-
 गर्भनाशे तु विशेषशास्त्रान्तरादपरगर्भे तत्करणमुक्तम् । तच्च
 भवतामप्यवलम्बनीयमेव । अन्यथा खल्वेतत् सीमन्तकरणं प्रथमगर्भ-
 विनाशेऽपि गर्भान्तरे वा न स्यात्, सर्व्वेष्वेव वा गर्भेष्वविशेषेण
 स्यात् । न चैवमिष्यते ।

नापि गर्भान्तरे सीमन्तकरणे कालान्तरकल्पना युक्ता ।
 प्रथमगर्भविनाशे लाघवेनापरगर्भमात्रविधिपरतया शास्त्रान्तरस्य
 वर्णयितुमुचितत्वात् । कालश्चावृद्धिर्वा स एवानुवर्त्तिष्यते । यदि
 पुनः प्रथमे एव गर्भे एष कालविकल्पो द्वितीयगर्भे नैवानुवर्त्ति-
 तुमर्हति—इति निर्व्वन्धातिशयः क्रियते । तथाप्येष एव कालस्तत्र
 कल्पयितुमुचितः । स्वशास्त्रानुग्रहात् । प्रथमगर्भस्थाने द्वितीय-
 गर्भमात्रविधानेन तदनुवृत्तौ बाधकाभावाच्च । शृङ्खललिखितोक्त-
 सु कालो नास्माकमान्नायते । केषां तर्हि ? येषामसौ सूत्रकारः

येषां वा पारम्पर्यादीनां संस्कार एव परमान्नायते न कालः,
 तेषामिति ब्रूमः । न च तद्वचनस्य द्वितीयगर्भमात्रविषयतायां
 प्रमाणमस्ति । सीमन्तोन्नयनस्य खल्वेष कालो विहितः । स च
 शास्त्रान्तरबलात् प्रथमगर्भविषय एव । न त्वेकस्य वचनस्य प्रथमगर्भे
 एकेषां कालविधायकत्वं, गर्भान्तरे तु तेषामन्येषाञ्च—इत्यर्द्धजर-
 तीयमुचितम् । तस्मादन्येषामेवैष कालविधिः । स खल्वयं कालो-
 ऽस्माकं चिकल्पयिषितः । तद्वर स्वशास्त्रोक्त एव कल्प्यताम् ।
 तस्मात्, शास्त्रान्तरानुमतं स्वशास्त्रोपोदलितञ्च सूत्रच्छेदमननु-
 जानानाः अन्यादृशमेव यदृच्छया कल्पयन्तो न न्यायेन सङ्गच्छन्ते ।
 तदिदं शास्त्रैकशरणैरनादरणीयम् ॥ ० ॥ २ ॥ ० ॥

प्रातः सशिरस्काऽऽश्रुतोदगग्रेषु दर्भेषु, पश्चादग्नेरुद-
 गग्रेषु दर्भेषु प्राच्युपविशति ॥ ३ ॥

कृतभाष्यं सूत्रम् ॥ ० ॥ ३ ॥ ० ॥

पश्चात् पतिरवस्थाय युग्मन्तमौदुम्बरं शलाटुग्रथन्-
 मावध्नाति अयमूर्जावितो वृक्ष इति ॥ ४ ॥

पश्चात् पतिरवस्थाय—इत्युक्तार्थम् । युञ्जि युग्मानि फलानि
 यस्मिन्, सोऽयं युग्मान् तं युग्मन्तम् । युज्शब्दान्मतुषा सिद्धम् ।
 अथवा । युग्ममिति च्छेदः युग्ममुभयतःफलम् । तं पूर्वमाहृतम् ।
 उदुम्बरः प्रसिद्धः, तत्र भवमौदुम्बरम् । शलाटुग्रथम् । शलाटु
 नीलं, ग्रथः स्तवकः । तथा चोक्तम् ।

“ शलाटु नौलमित्युक्तं यथः स्तवक उच्यते ” ।

इति । शलाटुश्चासौ यथश्चेति शलाटुयथः तं, नौल-
स्तवकमित्यर्थः । बध्वाः कण्ठे आवध्नाति अयमूर्ज्जावतोवृक्ष-
इत्यनेन मन्त्रेण ॥ ० ॥ ४ ॥ ० ॥

अथ सीमन्तमूर्द्धमुन्नयति* भूरिति दर्भपिञ्जलीभि-
रेव प्रथमं, भुवरिति† द्वितीयं, स्वरिति तृतीयम् ॥ ५ ॥

अथेति स्थाननियमार्थम् । तत्रस्थ एव पतिः । सीमन्तो-
व्याख्यातः । तम् ऊर्द्धमुन्नयति भूरित्यनेन मन्त्रेण । केन उन्नयति ?
दर्भपिञ्जलीभिरेव ।

“ अनन्तर्गभिणं साग्रं कौशं द्विदलमेवच ।

प्रादेशमात्रं विज्ञेयं पवित्रं यत्र कुत्रचित् ॥

एतदेव हि पिञ्जल्या लक्षणं समुदाहृतम् ।

आज्यस्योत्पवनार्थं यत् तदप्येतावदेव तु ॥

एतत्प्रमाणमेवैके कौशीमेवार्द्रमञ्जरौम् ।

शुष्कां वा शौर्णकुसुमां पिञ्जलीं परिचक्षते ” ॥

इति कर्मप्रदीपोक्तलक्षणाभिः । ‘दर्भपिञ्जलीशब्देन प्रादेश-
प्रमाणं कुशपत्रत्रयं कुशान्तरेण वेष्टितमुच्यते’—इति स्वतन्त्राज्ञा
तु प्राज्ञैरवज्ञेयैव । कतमाभिर्दर्भपिञ्जलीभिरुन्नयति ? तिसृभि-
रित्याह । कुतः ? कपिञ्जलन्यायेन बद्धवचनस्य तदर्थत्वस्यौत्सर्गिक-

* ‘ऊर्द्धं नयति’—इति पाठान्तरम् ।

† ‘भुव इति’—इति पाठान्तरम् ।

त्वात् । तदिदं प्रथममुन्नयनम् । भुवरिति द्वितीयं दर्भपिञ्जली-
भिरेव । स्वरिति तृतीयं दर्भपिञ्जलीभिरेव । तदेवं तिसृभि-
स्तिसृभिरेकैकमुन्नयनमित्युन्नयनत्रित्वाद्दर्भपिञ्जल्योऽपि नवैव संप-
द्यन्ते । तस्माच्च तिसृभिरेकमुन्नयनं, तावतीभिरपरं, तावतीभि-
रेवापरम्—इति भवदेवभट्टमतम् । अतएव, 'भूरिति दर्भपिञ्ज-
लीभिः'—इति सूत्रयित्वा 'प्रथमम्'—इति सूत्रितम् । यदि
पुनस्तिस्र एव दर्भपिञ्जल्यः स्युः, तर्हि आदित एव 'दर्भपि-
ञ्जलीभिः'—इति सूत्रयित्वा 'भूरिति प्रथमं भुवरिति द्वितीयम्'—
इति विनियोगममूषामसूत्रयिष्यत् । न चैवम् । तस्मादनुमिमी-
महे, भूरिति प्रथमएवोन्नयने तिस्रो दर्भपिञ्जल्यो व्याप्रियन्ते ।
एवमुत्तरयोः ।

भट्टनारायणप्रभृतयस्तु वर्णयन्ति,—“दर्भपिञ्जलीभिरित्येव-
कारकरणात् यावन्त्युन्नयनानि तावतीभिरेव, तिसृभिरित्यर्थः ।
प्रथमं द्वितीयं तृतीयम्—इति व्याहृतीनां पिञ्जलीनाञ्च पृथग्विनि-
योगार्थम् । तथाचैकैकया पिञ्जल्या एकैकमुन्नयनम्”—इति ॥

तत्र ब्रूमः । यत्तावदुक्तं, प्रथम एवोन्नयने तिस्रोदर्भपिञ्जल्यो-
व्याप्रियन्ते, एवमुत्तरयोः,—इति । एतद्गृह्णीमः । यत् पुनरुक्तम्,
उन्नयनत्रित्वाद्दर्भपिञ्जल्योऽपि नवैव संपद्यन्ते,—इति । एतत् नानु-
जानीमः । किं कारणम् ? “भूरिति दर्भपिञ्जलीभिरेव प्रथमं भुव-
रिति द्वितीयं स्वरिति तृतीयम्”—इति वचनादेवकाराच्च या-
एव दर्भपिञ्जल्यः प्रथमेनोन्नयनेन संबध्यन्ते, ता एव द्वितीयेन, ता एव
तृतीयेनेति तावत् प्रतीयते । प्रतीयते चेत्, न युज्यते विना कारण-

मुत्सृष्टम् । तस्मात् तिस्र एव दर्भपिञ्जल्यस्ताभिरेव प्रथममुन्नयनं
ताभिरेव द्वितीयं ताभिरेव तृतीयमिति न दर्भपिञ्जलीनां नवत्वं
न वा एकैकया पिञ्जल्या एकैकमुन्नयनमिति । तथाच गृह्यासंग्रहः ।

“ सीमन्ते दर्भपिञ्जल्यस्तिस्रस्ताभिस्त्रिरुन्नयेत् ” ।

इति ॥ ० ॥ ५ ॥ ० ॥

अथ वीरतरेण येनादितेरित्येतयर्चा ॥ ६ ॥

अथेति व्याख्यातम् । वीरास्तरन्त्यनेन संग्रामम्,—इति वीरतरः
शरः—इत्येके । वीरतरस्तरुविशेषः—इत्यपरे । तथाच कर्मप्रदीपः ।

“ श्वाविच्छलाका शलली तथा वीरतरः शरः ” ।

इति । अत्रापि ‘वीरतरः शरः’—इत्येकेषां पाठः । ‘वीरतर-
स्तरुः’—इति चापरेषाम् । वाजसनेयिनान्तु वृक्षविशेषे रुद्धिः ।
तदत्र भगवन्तो भूमिदेवाः प्रमाणम् । तदनेन वीरतरेण, येनादि-
तेरित्येतया च्छा सीमन्तमूर्द्धमुन्नयति—इत्यनुवर्त्तते ॥ ० ॥ ६ ॥ ० ॥

अथ पूर्णचात्रेण राकामहमित्येतयर्चा ॥ ७ ॥

सूत्रपूर्णेन चात्रेण तर्कुणा, सीमन्तमूर्द्धमुन्नयति—इति प्रकृतं
सम्बध्यते । गतमन्यत् ॥ ० ॥ ७ ॥ ० ॥

त्रिश्वेतया* च शलल्या यास्ते राके सुमतय इति ॥ ८ ॥

त्रिश्वेतया त्रिषु स्थानेषु श्वेतया शुक्लवर्णया, शलल्या शलली

* इत्थमेव पाठो भाष्यपुस्तकद्वये । सूत्रपुस्तकेषु संस्कारतत्त्वे च ‘त्रिः
श्वेतया’—इत्यशुद्धः पाठो दृश्यते ।

व्याख्याता, तथा, यास्ते—इति मन्त्रेण, सौमन्तमूर्द्धमुन्नयति—इति च-शब्दस्यार्थः ॥ ८ ॥ ८ ॥ ० ॥

कृसरः स्थालीपाक उत्तरघृतस्तमवेक्षयेत् ६ ॥

कृसरः—

“ तिलतण्डुलसम्पक्कः कृसरः सोऽभिधीयते ” ।

इति कर्मप्रदीपोक्तलक्षणः । स्थाल्यां यः पच्यते सोऽयं स्थालीपाकः । तदनेन स्थालीपाकावृता कृसरस्य पाकोऽवगम्यते । निर्व्वपणन्वत्र नास्ति । तथाच गृह्यासंग्रहः ।

“ चूड़ाकर्मणि सौमन्ते यस्तु पाकः सदा गृहे ।

विवाहे चैव लाजानां नोक्तो निर्व्वपणो विधिः ” ।

इति । मनुष्यार्थत्वाच्च द्विस्तण्डुलानां प्रचालनम् । उत्तरे उपरि घृतं यस्य सोऽयमुत्तरघृतः, उपरिदत्तघृतः—इत्यर्थः । तमिमं कृसरं स्थालीपाकं अवेक्षयेत् पत्नीं दर्शयेत् पतिः । स खल्वयं कृसरः, स्थालीपाकावृता यत्र कुत्रचित् येन केनापि पक्त्वः । सिद्धस्य तस्यावेक्षणमात्रस्यैव सूत्रणात् । तस्माद्वेक्षणार्थमेवास्यासादनम्—इति सिद्धम् । ननु—

“ आख्यं द्रव्यमनादेशे जुहोतिषु विधीयते ।

मन्त्रस्य देवतायाश्च प्रजापतिरिति स्थितिः ” ।

इति कर्मप्रदीपवचनात् मन्त्रस्य देवतायाश्चानादेशाच्च प्रजापत्य-एव स्थालीपाकः कुतो न स्यात् । नैष दोषः । यत्र हि होमस्योपदेशो न मन्त्रस्य न वा देवतायाः, तत्रैव प्रजापत्यो मन्त्रः

प्रजापतिश्च देवता—इति शास्त्रमर्थ्यादा । अतएव, जुहोतिषु—
इति वचनमुपपद्यते । तदिदं वचनं सतीषु जुहोतिषु मन्त्रदेव-
तयोः प्राजापत्यत्वमुपदिशति न पुनर्जुहोतिमपि चोदयति ।
जुहोतिषु—इति सिद्धवदुपदेशात् ।

अथैवं वृथापक्कः—इत्येव कुतो न सूत्रितम् ? चूडाकरणे खल्वेवं
सूत्रयिष्यति,—“कृमरः स्थालीपाको वृथापक्कः”—इति । तस्मादेव-
मसूत्रणादस्यत्र स्थालीपाकस्य प्रयोजनमित्यवगच्छामः । उच्यते ।
सत्यमस्ति प्रयोजनं स्थालीपाकस्य । अस्मादेव कारणात् वृथापक्कः—
इति न सूत्रितम् । तच्च प्रयोजनं न होमः । असूत्रणात् ।
किन्तर्हि ? अवेक्षणं भोजनञ्च । तथैव सूत्रणात् । तस्मात् यथोक्त-
एवार्थः ॥ ० ॥ ८ ॥ ०

एवं स्थालीपाकं पश्यन्तीं बधूम्—

किं पश्यसीत्युक्त्वा, प्रजामिति वाचयेत् ॥ १० ॥

किं पश्यसि ?—इति मन्त्रभागं पतिरुक्त्वा, प्रजाम्—इति
मन्त्रभागं बधू भाषयेत् । एवञ्च, मन्त्रे मह्यं पत्युः—इति पदद्वयं
वैयधिकरणेन सम्बध्यते । मम बध्वाः ;—पत्युः,—इत्यर्थः । तथाच
लिङ्गस्य बलवत्त्वाद्भङ्गा वाक्यं, ‘किं पश्यसि’—इति भागस्य प्रश्ने,
‘प्रजाम्’—इत्यादिभागस्य च प्रतिवचने विनियोग आढरणीयः ।
भवदेवभट्टस्तु, किं पश्यसि—इत्यादि सर्वमेव मन्त्रं पतिः प्रश्नपूर्व-
मुच्चास्येत् । सर्वं भवदुक्तं पश्यामि—इति बधूर्ब्रूयादित्याह ।
तदत्र सूत्रसङ्गतिं नावगच्छामः । पत्युः सर्वमन्त्रपाठे च, किं

पश्यसि—इत्युक्त्वा—इति, प्रजामिति वाचयेत्—इति च, पृथगुप-
देशोऽमङ्गतः स्यात् । “किं पश्यसि प्रजां पशून् सौभाग्यं मङ्गं
दीर्घायुस्त्वं पत्युः”—इति हि मन्त्रः ॥ ० ॥ १० ॥ ० ॥

तं सा स्वयं भुञ्जीत ॥ ११ ॥

तमवेक्षितं कृसरं स्थालीपाकम् । चृज्वन्यत् ॥ ० ॥ ११ ॥ ० ॥

वीरसूजीवसूजीवपत्नीति ब्राह्मण्यो मङ्गल्याभिर्वा-
गिभरूपासौरन् ॥ १२ ॥

वीरान् विक्रान्तान् सूते—इति वीरसूः । जीवान् जीवतः
सूते—इति जीवसूः । जीवस्य जीवतः पत्नी जीवपत्नी, अविधवे-
त्यर्थः । वाक्यत्रयेऽपि ‘त्वं भव’—इति वाक्यशेषो बोद्धव्यः । इति
एवंप्रकाराभिर्मङ्गल्याभिर्मङ्गलादनपेताभिर्वागिर्ब्राह्मण्यो बधूमुपा-
सौरन् गायेरन् अनुनयेयुरित्येतत् । “अविधवाः पुत्रवत्यो नार्यो-
बधूं वेद्यामुत्थाप्य कलसोदकेनाभ्युक्षणादिकं मङ्गलकृत्यं कुर्युः”—
इति भवदेवकल्पनायान्तु प्रमाणं न पश्यामः । कृसरभोजनमप्य-
स्मात् परं तेनोक्तं न युक्तमेव । पूर्वमेव तदुपदेशात् । ‘इदानीमेव
तन्त्रसमापनम्’—इति एके मन्यन्ते । कुतः ? उत्तरत्र कर्मान्तरोपदे-
शेन पूर्वस्य कर्मणोऽपवर्गावगतेः । अन्ये तु ‘प्रजाम्—इत्येतन्मन्त्रवा-
चनात् परमेव तन्त्रसमापनं ततः कृसरभोजनमुपासनञ्च’—इति
वर्णयन्ति ॥ ० ॥ १२ ॥ ० ॥

अथ सोध्यन्तीहोमः ॥ १३ ॥

अथेत्ययमपूर्वप्रकरणोपन्यासार्थः । सोध्यन्ती शूलायन्ती आसन्न-
प्रसवा—इत्येतत् । सुप्रसवे—इत्यस्माद्धातोः । तामिमां सोध्यन्तीं
ज्ञात्वा यो होमः, सोऽयं सोध्यन्तीहोमः । कर्त्तव्यः—इति वाक्य-
शेषः ॥ ० ॥ १३ ॥ ० ॥

कस्मिन् काले कथञ्च होमोऽयं कर्त्तव्यः ? उच्यते ।

प्रतिष्ठिते वस्तौ परिस्तीर्याग्निमाज्याहुती जुहोति,—
या तिरश्चीत्येतयर्चा विपश्चित् पुच्छमभवदिति च ॥ १४ ॥

वस्तिर्योनिद्वारम् । प्रतीत्ययमुपसर्गः । वस्तौ स्थिते गर्भे सतीत्ये-
तत् । ‘अग्निं परिस्तीर्य’ अग्निपरिस्तरणं व्याख्यातं, तत्कृत्वा, दे
आज्याहुती जुहोति, या तिरश्चीत्येतया च्छा विपश्चिदित्येतया
च । भेदेनोपदेशात् भेदेनैव होमः । अथ, अग्निं परिस्तीर्य—इति
सिद्धत्वादवाच्यम्, अथोच्यते ; कारणं वक्तव्यम् ? परिसंख्यानार्थ-
मित्याह । किमनेनोक्तं भवति ? एतदनेनोक्तं भवति । अग्नि-
परिस्तरणमेव न तु ब्रह्मोपवेशनादिकमपि—इति । तस्मात्
क्षिप्रहोमः स्यादिति सिद्धम् । परिस्तरणमात्रमेवात्राधिकम् । ननु,
आज्यपदमप्यनर्थकं, हविषोऽनादेशे स्रज्वाज्येनैव ह्रियते । उच्यते ।
आज्यग्रहणमाज्यसंस्कारप्रज्ञापनार्थम् । तेनाज्यसंस्कारोऽपि कर्त्तव्यः ॥

पुमानयं जनिष्यतेऽसौनामेतिनामधेयं गृह्णाति ॥ १५ ॥

पुमानयं जनिष्यतेऽसौनाम—इत्यसावितिमन्त्रस्थाने जनिष्यमानस्य हृदि कल्पितं नामधेयम् । नामैव नामधेयं, स्वार्थं धेयट् । गृह्णाति उच्चारयति ॥ ० ॥ १५ ॥ ० ॥

यत्तद्गुह्यमेव भवति ॥ १६ ॥

यन्नामधेयं गृह्णाति, तन्नामधेयं गुह्यम् अप्रकाशमेव भवति । एवकारात् सर्वदैवास्य गुह्यता बोद्धव्या ॥ ० ॥ १६ ॥ ० ॥

अथेदानीं जातकर्मापदिदिचुरिदमाह—

यदाऽस्मै कुमारं जातमाचक्षीरन्नथ ब्रूयात् ;—काङ्क्षत नाभिकृन्तनेन स्तनप्रतिधानेन चेति ॥ १७ ॥

यदा यस्मिन् काले अस्मै पित्रे कुमारं जातमाचक्षीरन् शिष्यादयः कथयेयुः, अथ तदा अनन्तरं वा, पिता ब्रूयात् व्यक्तं कथयेत्—उच्चैरुच्चारयेदित्येतत् । किं ब्रूयात् ? उच्यते । काङ्क्षत प्रतिपालयत, नाभिकृन्तनेन स्तनप्रतिधानेन च । कथन्नाम ? नाभिकृन्तनं स्तनप्रतिधानञ्च मा तावत् कुरुत—इति । तदिदमुच्चैरुच्चारयेत् । नाभिर्नाभिलग्नौ नाडी नालमित्यनर्थान्तरम् ॥ ० ॥ १७ ॥ ० ॥

ब्रीहियवौ पेषयेत्तयैवाऽऽवृता यथा शुक्राम् ॥ १८ ॥

ब्रीहिश्च यवश्च ब्रीहियवौ । समासकरणादुभावपि मिलितौ युगपत् पेषयेत् न त्वेकैकशः । तयैव परिपाक्या पेषयेत् ; यथा परिपाक्या शुक्रां पूर्वोक्तां पेषयेत् । अन्यतरालाभेऽपि तत्प्रतिनिधि-

रूपादेयः । न तु प्रत्येकमेवादाय कर्म करणीयम् । इतरेतरयोग-
स्यार्थवत्त्वोपपत्तेः । तथाच कर्मप्रदीपः ।

“ यथोक्तवस्त्वसम्पत्तौ ग्राह्यं तदनुकारि यत् ।

यवानामिव गोधूमा ब्रीहौणामिव शालयः ” ॥

इति । यच्च,—‘उभयालाभे प्रत्येकम्—

“ यथालाभोपपन्नेषु रौप्येषु तु विशेषतः ” ।

इति याज्ञवल्क्यवचने पात्रे तथा दर्शनेनान्यत्राप्यशक्त्या तथा
कल्प्यते,—इति रघुनन्दनमतम् । तदसङ्गतम् । कस्मात् ? यस्मात्
न खलु याज्ञवल्क्येन आहुपात्राणि वचनान्तरेणोक्तानि । नापि
मिलितानां पात्राणां प्रत्येकमुपादानमनेन वचनेनोच्यते । न हि
शास्त्रान्तरेऽपि समुच्चयेन पात्रविधिरस्ति । वैकल्पिकानां पात्राणां
खल्वत्र यथालाभोपपन्नत्वमुच्यते । ब्रीहियवौ त्वाचार्य्येण मिलिता-
बुध्येते । तत् कथमत्र दर्शनं कल्पनामूलम्—इति कल्पयितैव
जानाति । न ह्यत्रोदगयनादिवदेकैकानुगुण्यद्योतकं वचनमस्ति ।
सेयं यदृच्छाकल्पना आचार्य्यवचनविरोधात् बुद्धिमद्भिरनादर-
णीया ॥ ० ॥ १८ ॥ ० ॥

तदेवं पिष्टौ ब्रीहियवौ,—

दक्षिणस्य पाणेरङ्गुष्ठेनोपकनिष्ठिकया चाङ्गुल्याऽभि-
संगृह्य कुमारस्य निष्ठायां निमार्ष्टीयमाज्ञेति ॥ १९ ॥

निमार्ष्टि निश्च्योतयति । व्याख्यातमन्यत् । आह । कुमार-
ग्रहणं किमर्थम् ? कुमारीनिवृत्त्यर्थम् । एवमेके । तदसत् । कुतः ?

एतयैवावृता स्त्रियाः—इति चूडाकरणान्तसंस्काराणां कुमार्या-
 अपि सूत्रणात् । मन्त्रनिवृत्त्यर्थं तर्हि ? न । तत्र 'तूष्णीम्'—
 इति करणात् । कुमारग्रहणं तर्हि न कर्त्तव्यम्, अथ क्रियते,
 प्रयोजनं वक्तव्यम् ? अधिकारार्थम्—इति ब्रूमः । तेनोपनयना-
 दीनि व्रतानि कुमारस्यैव भवन्ति न कुमार्याः । ननु, 'गर्भाष्टमेषु
 ब्राह्मणमुपनयेत्'—इति सूत्रयिष्यति । स खल्वयं पुंलिङ्गनिर्देशः
 स्त्रियं व्यावर्त्तयिष्यति ? न । कुतः ? यतो न खल्वत्र ब्राह्मणो-
 विधित्सितः । किन्तर्हि ? उपनयनव्रतम् । तदर्थं ब्राह्मणोऽनूद्यते ।
 तस्मात् जातिनिर्देशाच्च लिङ्गमविवक्षितं स्यात् । यथा 'ब्राह्मणो-
 न हन्तव्यः'—इति ब्राह्मण्यपि न हन्यते । तस्मात् कुमारग्रहणम्
 उपनयनादिव्रतेषु कुमारीव्यावर्त्तनार्थम् । मनुरपि—

“अमन्त्रिका तु कार्य्येयं स्त्रीणामावृदशेषतः ।

संस्कारार्थं शरीरस्य यथाकालं यथाक्रमम् ।

वैवाहिको विधिः स्त्रीणां संस्कारो वैदिकः स्मृतः ।

पतिसेवा गुरौ वासो गृहार्थोऽग्निपरिष्कृया ” ।

इत्याभ्यां वचनाभ्यां जातकर्मादिसंस्कारमुपनयनादिव्रताभावञ्च
 स्त्रिया दर्शयति । अथवा । प्राधान्यात् कुमारग्रहणं क्रियते ।
 अनुपादेयलिङ्गाविवक्षया तु कुमार्यपि अवगम्यमाना न निरा-
 क्रियते । उपनयनव्रतादिकमपि तर्हि कुमार्याः स्यात् ? न स्यात् ।
 किं कारणम् ? अध्ययनार्थानि हि तानि व्रतानि । स्त्रियाः खल्व-
 अध्ययनं नास्ति । 'स्त्रीशूद्रौ नाधीयेताम्'—इति हि ब्राह्मणम् ।
 पुराकल्पे चासामध्ययनमासीत्, तद्विशेषश्च पूर्वमेवाभिहितः ।

तदिदं जातकर्म । एवमेके । अपरे तु 'वक्ष्यमाणमपि सर्पिः-
प्राशनं जातकर्मान्तर्गतम्'—इति मन्यन्ते । तदत्र जातकर्माणि
अन्वाहार्यश्राद्धाभिधानं भवदेवस्यासङ्गतम् । कस्मात् ?

“ नाष्टाकासु भवेत् श्राद्धं न श्राद्धे श्राद्धमिष्यते ।

न सोध्यन्तीजातकर्मप्रोषितागतकर्मसु ” ॥

इति कर्मप्रदीपकता निषेधात् ॥ ० ॥ १९ ॥ ० ॥

तथैव मेधाजननं सर्पिः प्राशयेत् ॥ २० ॥

तथैव—इयमाज्ञेतिमन्त्रेण, तथैव—दक्षिणस्य पाणेरङ्गुष्ठेनोप-
कनिष्ठिकया चाङ्गुल्या गृहीतं, मेधां धारणावतीं बुद्धिं जनयतीति
मेधाजननं सर्पिर्घृतं प्राशयेत् पिता । सर्पिषो मेधाजननत्वञ्चायुर्वेद-
प्रसिद्धम् । अन्ये तु वर्णयन्ति,—‘तन्त्रान्तरप्रोक्तं मेधाजननं
ग्रीष्मादि, सर्पिश्च प्राशयेत्’—इति ॥ ० ॥ २० ॥ ० ॥

जातरूपेण वाऽऽदाय कुमारस्य मुखे जुहोति,—
मेधान्ते मित्रावरुणावित्येतयर्चा सदसस्पतिमद्भुतमिति
च ॥ २१ ॥

जातरूपेण सुवर्णेन । वाशब्दः समुच्चये । केचित् चशब्दमेव
पठन्ति । जातरूपेण सर्पिरादाय । ऋज्वन्यत् । जुहोतिचोदना-
बलात् स्वाहान्तता मन्त्रयोरवगम्यते । मन्त्रयोर्भेदेनोपदेशात् भेदे-
नैव होमः । केचित् पूर्वसूत्रेणस्यैकसूत्रतां मन्यमाना वर्णयन्ति ।
‘तथैव दक्षिणस्य पाणेरित्याद्युक्तप्रकारेण गृहीत्वा प्राशयेत्, जात-

रूपेण वा जुहोति । सोऽयं विकल्पः,—‘हस्तेन वा ग्रहीतव्यं जातरूपेण वा’—इति । परमत्रापि पचे वाग्बन्धस्य समुच्चयार्थतैव युक्ता । कुतः ? तथैव—इत्येवकारेण तन्नियमात् । विकल्पपचे खल्वयमुपरुध्येत ! तस्मादेकसूत्रतापचे, ‘दक्षिणहस्तानामिकाङ्गुष्ठाभ्यां धृतेन जातरूपेण घृतं गृहीत्वा’—इति तत्त्वकारव्याख्यानमादरणीयम् ।

अत्रैके वर्णयन्ति,—‘अन्नप्राशनञ्चैतदेव कन्दोगानाम्, अन्यस्याविधानात्’—इति । तेषामयमाशयः । सर्पिषः प्राशनोपदेशः तावदिहोपलभ्यते । सर्पिषाञ्चम् । तस्मादन्नप्राशनमेतत् । तदिह कर्मान्तरोपदेशादितः पूर्वमेव जातकर्षणः परिसमाप्तिरवगम्यते । अतो नानयोरैक्यमाशङ्कनीयम् । शास्त्रप्रामाण्यबलाच्चैकेनापि कर्षणा संस्कारद्वयनिष्पत्तावपि न किमप्यनुचितम् । ननु, षष्ठेऽन्नप्राशनं मासि—इति नियतकालत्वमन्नप्राशनस्य स्मर्यते नामकरणेन व्यवहितत्वञ्च । उच्यते । अस्माच्छास्त्रे खल्विदानीमेवान्नप्राशनमुपदिश्यते,—इत्यन्येषामेव नियतकालत्वं नामकरणेन व्यवहितत्वञ्च, नास्माकम् । नापि नियतकालत्वमस्यन्नप्राशनस्य । अतएव यमः ।

“ ततोऽन्नप्राशनं षष्ठे मासि कार्यं यथाविधि ।

अष्टमेवाऽथ कर्त्तव्यं यदेष्टं मङ्गलं कुले ” ॥

इति कालद्वयमुपदिश्य कालान्तरमपि कुलानुगतमुपदिशति । आचार्यः किलोपदेष्टा कन्दोगकुलधर्माणाम् । मरुरपि—

“ षष्ठेऽन्नप्राशनं मासि यदेष्टं मङ्गलं कुले ” ।

इति तथैवोपदिशति । अन्ये तु मन्यन्ते । 'जातकर्मरूपत्वादेतस्य नाम्नप्राशनत्वम् । न खल्वेकेन कर्मणा संस्कारद्वयनिष्पत्तिर्युक्ता । नियतकालत्वादनप्राशनस्य नामकरणेन व्यवहितत्वाच्च प्राङ्नाभिवर्द्धनात् करणं न युक्ततरम् । स्वशाखायामन्यस्य विधानाभावेऽपि पारशाखिकमेवानुष्ठेयम् । तस्मादध्वर्युभ्यो गृहीयात् । प्रधानहोमदेवतामात्रमेवाध्वर्युभ्यो ग्रहीतव्यम्, पूर्वापरैतिकर्त्तव्यता-कलापस्तु स्वशाखोक्त एव स्यात्'—इति । तदत्र भगवन्तोभूमिदेवाः प्रमाणम् ॥ ० ॥ २१ ॥ ० ॥

एतस्मिन् कर्मणि कृते पिता—

कृन्तत नाभिमिति ब्रूयात् स्तनञ्च प्रतिधत्तेति ॥ २२ ॥

कृन्तत नाभिम्—इति, स्तनञ्च प्रतिधत्त—इति च ब्रूयात् ॥

० ॥ २२ ॥ ० ॥

अत ऊर्द्धमसमालम्भनमादशरात्रात् ॥ २३ ॥

अतः अस्मान्नाभिवर्द्धनात् स्तनप्रतिधानाच्च ऊर्द्धं परतः, असमालम्भनमस्पर्शनम् आदशरात्रात् दशरात्रपर्यन्तम् । तेन, “सूतिकां स्पृष्ट्वा सचेलः स्नायात्”—इत्येवमादिसृृतौ मातुरस्पृश्यत्वं यदभिहितं, तदस्मात् कर्मण ऊर्द्धमिति बोद्धव्यम् ॥ ० ॥ २३ ॥ ० ॥

इति महामहोपाध्यायराधाकान्तसिद्धान्तवागीशभट्टाचार्या-
त्मजश्रीचन्द्रकान्ततर्कालङ्कारस्य कृतौ गोभिलीयगृह्यसूत्रभाष्ये
द्वितीयप्रपाठकस्य सप्तमी खण्डिका ॥ ० ॥

गोभिलीयगृह्यसूत्रे

द्वितीयप्रपाठके अष्टमी खण्डिका ।

जननाद्यस्तृतीयो ज्यौत्स्नस्तस्य तृतीयायां प्रातः
सशिरस्कं कुमारमाश्लाव्यास्तमिते वीते लोहितिमन्य-
ञ्जलिस्ततः पितोपतिष्ठते ॥ १ ॥

जननात् जन्मत आरभ्य तृतीयो यो ज्यौत्स्नः ज्योत्स्नायुक्तः
पक्षः शुक्लपक्षः—इत्येतत् । तस्य तृतीयायान्तिथौ प्रातः सशिरस्कं
कुमारमाश्लाव्य स्नापयित्वा । रात्रौ कर्मणो विधानात् रात्रावेव
स्नानं माभूदित्येवमर्थं प्रातरितिसूचितम् । अस्तमिते सवितरि,
वीते विगते लोहितिन्नि लोहित्ये, सन्ध्योपरमे—इत्यर्थः । अञ्ज-
लिस्ततः कृतोऽञ्जलिर्येन सोऽयमञ्जलिस्ततः । आहिताम्यादिपाठात्
कृतशब्दस्य परनिपातः । पिता उपतिष्ठते आराधयति चन्द्रमसं
तदभिमुखः सन् । कुतः ? ‘पितोपतिष्ठते * * अभिमुखश्चन्द्रम-
सम्’—इति लिङ्गात् । यत्तु,—दिशोऽनादेशात् ‘प्राप्नुस्वकरणञ्चा-
नादेशे’—इति सूत्रकारवचनात् प्राप्नुस्व उपतिष्ठते—इति वर्णनम् ।
तदसङ्गतम् । शुक्लतृतीयायां चन्द्रमसः पश्चिमदिगवस्थितत्वेन प्राप्नु-
स्वेन पित्रा तदाराधनवर्णनस्यानुचितत्वात् । लिङ्गविरोधाच्च ।
‘उत्तिष्ठते’—इति पाठे चन्द्राभिमुख ऊर्ध्वस्तिष्ठति—इति व्याख्ये-
यम् ॥ ० ॥ १ ॥ ० ॥

अथ माता शुचिना वसनेन कुमारमाच्छाद्य दक्षि-
णत उदञ्चं पित्रे प्रयच्छत्युदक्षिरसम् ॥ २ ॥

अथानन्तरमेव माता शुचिना निर्निक्तेन वसनेन कुमारम्
आच्छाद्य । आङ्गूर्यादायाम् ईषदर्थे वा । कथन्नाम ? मुखवर्जं
च्छादयित्वा । दक्षिणतः पितुर्दक्षिणस्यां दिशि भूत्वा उदञ्च-
मुत्तानम् उदक्षिरसञ्च कुमारं पित्रे प्रयच्छति प्रददाति
॥ ० ॥ २ ॥ ० ॥

प्रदाय च सा,—

अनुपृष्ठं परिक्रम्योत्तरतोऽवतिष्ठते ॥ ३ ॥

अनुपृष्ठं पत्युः पृष्ठदेशेन परिक्रम्य गत्वा उत्तरतः पत्युस्त-
रस्यां दिशि अवतिष्ठते ऊर्द्धा तिष्ठति ॥ ० ॥ ३ ॥ ० ॥

अथ जपति,—यत्ते सुसौम इति ; यथाऽयन्न प्रमी-
येत पुत्रो जनित्र्या अधीति ॥ ४ ॥

अथेत्यानन्तर्यार्थम् । परिक्रम्योत्तरतः स्थितायां तस्याम्
अनन्तरं पिता जपति, न तु परिक्रममाणायामेव । किं जपति ?
यत्ते सुसौम—इति श्रुचम् । किमन्तः पुनरयं श्रुचः ? उच्यते ।
यथाऽयन्न प्रमीयेत पुत्रो जनित्र्या अधि—इत्येवमन्तः । तदिदं
श्रुचस्थान्तप्रज्ञापनार्थमुक्तम् ॥ ० ॥ ४ ॥ ० ॥

एवं जपित्वा अथ कुमारम्—

उदञ्चं मात्रे प्रदाय यथार्थम् ॥ ५ ॥

ऋजुरचरार्थः । यथार्थमिति कर्मणः परिसमाप्तिरुच्यते । तेन वामदेव्यगानमिदानीं कर्त्तव्यम् । तथाच कर्मप्रदीपः ।

“ अहोमकेष्वपि भवेत् यथोक्तं चन्द्रदर्शने ।

वामदेव्यं गणेष्वन्ते बल्यन्ते वैश्वदेविके ” ।

इति । तदिदं कर्म चन्द्रदर्शनमिति निष्क्रमणमिति चाख्यायते । केचिदत्र,—

“ बृहत्पत्रचुद्रपशुस्वस्त्यथं परिविश्यतोः ।

सूर्येन्दोः कर्मणी ये तु तयोः आहुं न विद्यते ” ।

इति कर्मप्रदीपवचनपराहुं पश्यन्तोऽन्वाहार्य्यआहुं निषेधन्ति । तदमङ्गम् । पूर्वाहुनिवलोकनात् । बृहदाहनानां चुद्रपशूनाञ्च स्वस्त्यथनाथं परिविश्यमाने सूर्ये चन्द्रमसि च ये कर्मणी वक्ष्यमाणे, तयोः आहुं नास्ति—इति खल्वर्थोवचनस्य ॥ ० ॥ ५ ॥ ० ॥

अथ येऽत ऊर्ध्वं ज्यौत्स्नाः प्रथमोद्दिष्ट एव तेषु पितोपतिष्ठतेऽपामञ्जलिं पूरयित्वाऽभिमुखश्चन्द्रमसम् ॥ ६ ॥

अथेत्यपूर्वकर्मापन्यासार्थम् । अन्ये तु वर्णयन्ति,—‘अथ शब्दोऽधिकारानुवृत्त्यर्थः । कथन्नाम ? पूर्ववदिदमपि चन्द्रदर्शन एव’—इति । अतोऽस्मात् तृतीयात् शुक्लपक्षादूर्ध्वं ये ज्यौत्स्नाः शुक्लपक्षाः, तेषु प्रथमोद्दिष्ट एव,—प्रथमं यः काल उद्दिष्टः कथितः तस्मिन्नेव काले तृतीयायामित्येतत् । प्रथमोदित एव,—इति पाठेऽपि प्रथममुदितः कथितो यः कालस्तस्मिन्निति स एवार्थः । अपरे

त्वाङ्गः,—‘प्रथमोद्दिष्ट एव प्रथमोदित एव चन्द्रमसि प्रतिपदि
द्वितीयायां वा, न यथापूर्वं तृतीयायाम्’—इति । पिता अभि-
मुखः सन् चन्द्रमसं उपतिष्ठते आराधयति । किं कृत्वा ? अपाम-
ङ्गिरञ्जलिं पूरयित्वा ॥ ० ॥ ६ ॥ ० ॥

तश्चाञ्जलिम्—

यददश्चन्द्रमसीति सकृद्यजुषा द्विस्तूष्णीमुत्सृज्य
यथार्थम्* ॥ ७ ॥

यददश्चन्द्रमसि—इति मन्त्रेण सकृच्चन्द्रमसं प्रत्युत्सृज्य अञ्जलिद्वयं
तूष्णीमुत्सृजेत् । यथार्थमिति कर्मणः परिसमाप्तिरुच्यते । एतच्च-
कर्म देशान्तरस्थोऽपि कुर्यात् । मातृकुमारयोरस्मिन् कर्मण्यनङ्ग-
त्वात् । कियन्तं कालं कुर्यात् ? संवत्सरपर्यन्तम् । कुतः ? तावतैव
कृतत्वात् । वर्षान्तरेष्वपि तएव ज्यौत्स्नाः तएव मासाः तएव चर्त्तवः
पुनरावर्त्तन्ते । ‘अत ऊर्द्धं ज्यौत्स्नेषु’—इत्यकृत्वा, ‘ये अत ऊर्द्धं
ज्यौत्स्नाः तेषु’—इति करणाच्चैवमवगच्छामः । सर्व्वनाम्ना खल्वभि-
मतेषु ज्यौत्स्नेष्वेतदुपदिश्यते । असमाप्त-गुरु-क्रमभेदं पुनर्व्वचनार्था-
पत्तयः खल्वर्थविशेषप्रतिपादनार्था भवन्ति । शिष्टाश्चैवमाचरन्ति ॥

० ॥ ७ ॥ ० ॥

* एतत् सूत्रानन्तरं ‘अत ऊर्द्धं ज्यौत्स्नेष्वेतत् कर्म्मसंवत्सरम्’—इति
सूत्रतयैव संस्कारतत्त्वेऽधारि । परमस्मदवलोकितेषु सर्व्वेषु सूत्रग्रन्थेषु
भाष्यपुस्तकद्वये च तददर्शनात् यत्तया तन्निर्णयस्य भाष्ये दर्शनाच्च भाष्य-
प्रतीकमेव तत् ।

जननादशरात्रे व्युष्टे शतरात्रे संवत्सरे वा नामधेय-
करणम् ॥ ८ ॥

जननात् जन्मदिवसात् आरभ्य दशरात्रे व्युष्टे अतिक्रान्ते,
शतरात्रे व्युष्टे, संवत्सरे वा व्युष्टे नामधेयकरणं, नामैव नामधेयम्,
तस्य करणम्—इति कर्मणो नामधेयम् । कर्त्तव्यम्—इति सूत्रशेषः ।
एकस्माद्वाशब्दान्नैते कालास्तुल्यवद्विकल्प्यन्ते । किन्तु यदि दैवा-
न्मानुषादा कुतश्चिदन्तरायात् दशरात्रे व्युष्टे नामधेयकरणं न
सम्पद्यते तदा शतरात्रे व्युष्टे, तत्राप्यसम्पत्तौ संवत्सरे व्युष्टे—
इति ॥ ० ॥ ८ ॥ ० ॥

अथ यस्तत् करिष्यन् भवति पश्चादग्नेरुदगग्रेषु दर्भेषु
प्राङ्मुपविशति ॥ ९ ॥

अथेति जातगृहनिधिमार्थम् । कथं नाम ? यस्मिन् गृहे
कुमारोजातः, तस्मिन् एव गृहे एतत् कर्त्तव्यम् । अन्यथा प्रागेव
चन्द्रदर्शनात् कुमारस्य वह्निर्गमनं स्यात् । तथा चोक्तं बह्वृचशा-
खायाम् । ‘तन्मध्ये जुहुयात् यस्मिन् जातः स्यात्’—इति । यः—
इति सामान्याभिधानात् पितुरभावेऽन्योऽप्यधिकारी—इति दर्श-
यति । यः कश्चित् पित्रादिः तत् नामधेयकरणं करिष्यन्
कर्त्तुमिच्छन् भवति, स पश्चादग्नेरुदगग्रेषु दर्भेषु प्राङ्मुख उप-
विशति । स खल्वयमग्निः शालाग्निरपि लौकिक एव बोद्धव्यो न
पुनः स्वयमाहितः । गर्भसंस्कारहोमानामेव तत्रानुज्ञानात् ।
नामधेयादौ लौकिकाग्निरुपदेशाच्च । तथाच कर्मप्रदीपः ।

“ न खेऽग्रावन्यहोमः स्यान्मुक्कैकां समिदाऊतिम् ।

स्वगर्भसत्क्रियार्थांश्च यावन्नासौ प्रजायते ।

अग्निस्तु नामधेयादौ होमे सर्वत्र लौकिकः ।

न हि पित्रा समानीतः पुत्रस्य भवति कश्चित् ” ।

इति ॥ ० ॥ ८ ॥ ० ॥

अथ माता शुचिना वसनेन कुमारमाच्छाद्य
दक्षिणत उदञ्चं कर्त्रे प्रयच्छत्युदक्शिरसम् ॥ १० ॥

कृतभाष्यं सूत्रम् ॥ ० ॥ १० ॥ ० ॥

प्रदाय च माता,—

अनुपृष्ठं परिक्रम्योत्तरत उपविशत्युदगग्रेषु दर्भेषु ॥ ११ ॥

उक्तार्थमेतत् ॥ ० ॥ ११ ॥ ० ॥

अथ जुहोति प्रजापतये तिथये नक्षत्राय देवताया-
इति ॥ १२ ॥

अथेत्यानन्तर्यार्थम् । कथं नाम ? उपविष्टायां तस्यां कुमारं
प्रदाय जुहोति । इतरथा गृहीतकुमारस्य हवनाऽसम्भवात् ।
एवमेके । गृहीतकुमार एव जुहोति । एवमपरे । कस्मै जुहोति ?
प्रजापतये जुहोति । यस्यां तिथौ कुमारोजातस्तस्यै तिथये
जुहोति । यस्मिन् नक्षत्रे जातः तस्मै नक्षत्राय जुहोति ।
तिथेर्नक्षत्रस्य च या देवता तस्यै च जुहोति । अनादेशादाज्यं
द्रव्यम् । इति-शब्दो होमस्य प्रकारविशेषं सूचयति । तत्र तिथयः

प्रतिपदाद्याः । तासां देवताश्यामावस्थापर्यन्तानां ब्रह्मा-त्वष्ट-विष्णु-
यम-सोम-कुमार-मुनि-वसु-पिशाच-धर्म-रुद्र-वायु-मन्मथ-यक्ष-
पितरः । पौर्णमास्यास्तु विश्वेदेवाः । तत्र तिथिहोमे, प्रतिपदे
खाहा—इत्यादिकः प्रयोगः । तिथिदेवताहोमे विशेषमाह कर्म-
प्रदीपः ।

“नामधेये मुनि-वसु-पिशाचा बज्जवत् सदा ।

यक्षाश्च पितरो देवा यष्टव्यास्तिथिदेवताः ।

इति । तेन, मुनि-वसु-पिशाच-यक्ष-पितरो विश्वेदेवाश्च बज्ज-
वचनान्ता होतव्याः, शेषा एकवचनान्ताः । नक्षत्रान्यश्विन्यादीनि ।
नक्षत्रहोमेऽपि विशेषमाह स एव ।

“आग्नेयाद्येऽथ सर्पाद्ये विशाखाद्ये तथैवच ।

आषाढाद्ये धनिष्ठाद्ये अश्विन्याद्ये तथैवच ।

द्वन्द्वान्येतानि बज्जवदृचाणां जुहुयात् सदा ।

द्वन्द्वद्वयं द्विवच्छेषमवशिष्टान्यथैकवत् ” ।

इति । कृत्तिकाद्ये द्वे नक्षत्रे, अश्लेषाद्ये द्वे, विशाखाद्ये द्वे,
आषाढाद्ये द्वे, धनिष्ठाद्ये द्वे, अश्विन्याद्ये द्वे,—एतानि द्विकानि ;—
कृत्तिकाभ्यः खाहा, रोहिणीभ्यः खाहा,—इत्यादिवज्जवचनयुक्तानि
जुहुयात् । शेषमवशिष्टं द्वन्द्वद्वयं—भाद्रपदाद्वयं फल्गुनौद्वयञ्च ;—
पूर्वभाद्रपदाभ्यां खाहा, उत्तरभाद्रपदाभ्यां खाहा,—इत्यादिद्विव-
चनयुक्तं जुहुयात् । अवशिष्टानि मृगशिरः प्रभृतीनि नक्षत्राणि,—
मृगशिरसे खाहा,—इत्याद्येकवचनान्तानि जुहुयात् । तत्रापि
लिङ्गनिर्णयस्तन्वान्तरे ।

“इस्ता-स्वाति-श्रवणा अक्लौवे
मृगशिरः न पुंसि स्यात् ।
पुंसि पुनर्वसुपुष्यौ
मूलन्वस्त्री स्त्रियः शेषाः” ।

इति । तस्मात्, मूलाद्यै स्वाहा—इति प्रामादिकः प्रयोगः ।
नचत्रदेवताश्च यथाक्रमम्, अश्वि-यम-अग्नि-प्रजापति-सोम-रुद्र-
अदिति-बृहस्पति-सर्प-पितृ-भग-अर्यमन्-सवितृ-त्वष्टृ-वायु-इन्द्राग्नि-
मित्र-इन्द्र-निर्ऋति-अप्-विश्वेदेव—विष्णु-वसु-वरुण-अजपाद-अहि-
ब्रध्न-पूषाणः । नचत्रदेवताहोमेऽपि विशेषमाह कर्मप्रदीपः ।

“देवता अपि ह्यन्ते ब्रह्मवत् सर्पवस्त्रपः ।

देवाश्च पितरश्चैव दिवदेवाश्विनौ तथा” ।

इति । तेन सर्पवस्त्रपो विश्वेदेवाः पितरश्च ब्रह्मवचनान्ताहो-
तव्याः । अश्विनौ दिवचनान्तौ होतव्यौ । अर्थादन्यादेवता एक-
वचनान्ता होतव्याः । सोऽयं विशेषः,—इतिशब्देन द्योतितः ॥

० ॥ १२ ॥ ० ॥

तस्य मुखान् प्राणान् संमृशन् कोऽसि कतमोऽसौ-
त्येतं मन्त्रं जपति ॥ १३ ॥

तस्य कुमारस्य मुखान् मुखे भवान् प्राणान् प्राणनिर्गमोपाय-
भूतान् सप्त च्छिद्रविशेषान्—मुखमचिणी नासिके कर्णावित्येतद्रू-
पानिति यावत् । संमृशन् संस्पृशन् । क्वचित्तथैव पाठः । कोऽसि—
इत्येतं मन्त्रं जपति । अथवसानोऽयं मन्त्रः ॥ ० ॥ १३ ॥ ० ॥

तस्मिंश्च मन्त्रे,—

आहस्पत्यं मासं प्रविशासावित्यन्ते च मन्त्रस्य
घोषवदाद्यन्तरन्तस्थं दीर्घाभिनिष्ठानान्तं कृतं नाम
दध्यात् ॥ १४ ॥

‘आहस्पत्यं मासं प्रविशासौ’—इत्यत्र असावित्यस्मिन् मन्त्रस्थाने,
अन्ते च मन्त्रस्य ‘परिददात्वसौ’—इत्यसाविति सर्व्वनामस्थाने, नाम
दध्यात् उच्चारयेत् । कीदृशं नाम ? उच्यते । कृतं कल्पितं,
कृदन्तं वा । अथवा । कृतप्रथमान्तं, “दादशेऽहनि पिता नाम
कुर्यात्”—इति श्रुतेः पित्रादिकृतं वा । नामैव विशिनष्टि ।
घोषवदाद्यन्तरन्तस्थं दीर्घाभिनिष्ठानान्तम् । घोषवदादि । वर्गाणां
प्रथमद्वितीयाः शेषसाश्चाघोषाः, तदन्ये व्यञ्जनवर्णा घोषवन्तः ।
घोषवदचरमादि यस्य नान्नः, तत् घोषवदादि । अन्तरन्तस्थम् ।
अन्तस्थायरत्नवाः । अन्तर्मध्ये अन्तस्थमचरं यस्य तदन्तरन्तस्थम् ।
दीर्घाभिनिष्ठानान्तम् । दीर्घोद्विमात्रोवर्णः, अभिनिष्ठानं विस-
र्ज्जनीयमचरम् । राणायनीयानां ऋक्तन्त्रे प्रसिद्धा विसर्ज्जनीय-
स्याभिनिष्ठानाख्येति भट्टभाष्यम् । दीर्घश्च अभिनिष्ठानञ्च दीर्घा-
भिष्ठाने, ते अन्ते यस्य तत् दीर्घाभिनिष्ठानान्तम् । एकस्मिन्
नाम्नि, दीर्घस्य अभिनिष्ठानस्य च समुच्चयेनान्तत्वासम्भवादर्थ-
दनयोर्व्विकल्पः ;—दीर्घान्तम् अभिनिष्ठानान्तं वा । तद् यथा,—
दीर्घान्तं नाम गोविन्दशर्मा—इत्यादिरूपं, अभिनिष्ठानान्तञ्च
गोविन्दः—इत्यादिरूपम् ।

इति भट्टनारायणप्रभृतयोवृद्धाः । गर्गोऽप्याह ।

“आदौ घोषवदक्षरं यरल्वान् मध्ये पुनः स्थापये-

दन्ते दीर्घविसर्जनीयसहितं नाम प्रयत्नात् कृतम्” ॥

इति । तथा चोभयथा दर्शनम् । “श्रुतशीलनाम्ने वराय”—
इत्याश्वलायनगृह्यपरिशिष्टे । “गिरिशर्मैवमुक्तवान्”—इति कर्म-
प्रदीपे । एवमन्यत्र । गृह्यान्तरवृत्तिकारैरपि, द्व्यक्षरस्य चतुरक्षरस्य
च नाम्न उदाहरणतया भवः इति विष्णुशर्मा इति चैवमादिकं
लिखितम् । दीर्घाभिनिष्ठानान्तमित्यत्र ‘दीर्घाभिनिष्ठानम्’—इति
पठन्त्यन्ये । दीर्घेनाक्षरेण अभिनिस्तिष्ठते समाप्यते यन्नाम तद्दी-
र्घाभिनिष्ठानं, यथा गोविन्दशर्मा—इति व्याचक्षते च ।

तदिदं नाम्नः प्रतीकत्रयमादिमध्यान्तभेदेन सूचितम् । ये
त्वाङ्, शर्मादीनां न नामावयवत्वं किन्तु नामभिन्नत्वं तदुपपद-
त्वञ्च,—इति । ते तु न्यायेन न सङ्गच्छन्ते । परमप्रेक्षावान् खल्वा-
चार्यो नाम्न आदिं मध्यं चावयवं सूत्रयित्वा क्रमागतमवश्यसूत्र-
यितव्यमन्तमवयवमुपेक्ष्य नाम्न उपपदं सूचितवानित्यस्यासम्भवदुक्ति-
कत्वात् । को हि प्रेक्षावानेवमाचक्षीत । ‘अयुग्दान्तं स्त्रीणाम्’—
इत्ययिमसूत्रे दाकारस्य नामावयवत्वस्य तेषामप्यनुमतत्वेनात्रापि
तथैव वर्णयितुमुचितत्वाच्च । तात्पर्यमेदकल्पनस्यान्याय्यत्वात् । उत्तर-
सूत्रे दाकारस्य दीर्घाभिनिष्ठानयोरपवादरूपेण प्रवृत्तेस्तस्यैव तयो-
रपि नामप्रतीकत्वप्रतीतेः । पाठान्तरे तु शर्मैत्यस्य नामावयवत्वे न
सन्देहगन्धोऽपि । तथा स्नानसूत्रपरिशिष्टम् ।

“गोत्रं स्वरान्तं सर्व्वञ्च गोत्रस्याक्षय्यकर्मणि ।

गोत्रस्तु तर्पणे प्रोक्तः कर्त्ता एवं न मुह्यति ।

सर्वत्रैव पितः प्रोक्तं पिता तर्पणकर्मणि ।

पितुरच्यकाले तु अचयां दत्तिमिच्छता ।

शर्मन्ध्यादिके कार्ये शर्मा तर्पणकर्मणि ।

शर्मणोऽच्यकाले च पितृणां दत्तमच्यम् ” ।

इति । तदत्र गोत्रसंबन्धनाम्नामुल्लेखप्रकारोपदेशपरे ग्रन्थे गोत्रसंबन्धयोरुल्लेखप्रकारमुपदिश्य ‘शर्मन्ध्यादिके कार्ये’— इत्याद्यभिधानात् शर्मशब्दस्य नामप्रतीकत्वं स्पष्टमवगम्यते । तस्य नामभिन्नत्वे तदुपपदत्वे च क्रमागतस्य नाम्न उल्लेखप्रकारमनभिधाय तदुपपदस्योल्लेखप्रकाराभिधानमसङ्गतं भवेत् । न च सङ्गतं शास्त्रमसङ्गतं कर्त्तुमुचितम् । तथा मनुः ।

“नामधेयं दशम्यान्तु द्वादश्यां वाऽथ कारयेत् ।

पुण्ये तिथौ मुहूर्त्ते वा नक्षत्रे वा गुणान्विते ।

मङ्गल्यं ब्राह्मणस्य स्यात् चत्रियस्य बलान्वितम् ।

वैश्यस्य धनसंयुक्तं शूद्रस्य तु जुगुप्सितम् ।

शर्मवद्ब्राह्मणस्य स्यात् राज्ञोरक्षासमन्वितम् ।

वैश्यस्य पुष्टिसंयुक्तं शूद्रस्य प्रैष्यसंयुतम् ” ।

इति । नामधेयमिति विशेष्यमुत्तरवचनद्वयेऽनुषञ्जनीयम् । शङ्खस्त्वन्तिमं वचनमन्यथा पठितवान् । तद्यथा ।

“शर्मान्तं ब्राह्मणस्योक्तं वर्मान्तं चत्रियस्य च ।

धनान्तञ्चैव वैश्यस्य दासान्तञ्चान्यजन्मनः ।

इति । शातातपस्यायेतत् । यच्चाह यमः ।

“ शर्मा देवस्य विप्रस्य वर्मा चाता च भूभुजः ।

भूतिर्गुप्तस्य वैश्यस्य दासः शूद्रस्य कारयेत् ” ।

इति । भूतिर्दत्तश्चेति पाठान्तरम् । तदनेन शर्मा देवस्येत्य-
नयोर्विकल्पेनोत्तरप्रतीकत्वं विप्रनाम्नामिति तस्य मतं लक्ष्यते ।
अस्मिन् विषये मुनीनां मतभेदोपलम्भात् । यथेहैव तावत्, ‘धनान्त-
श्चैव वैश्यस्य’—इति, ‘भूतिर्गुप्तस्य वैश्यस्य’—इति चैवमादि । चकारात्
समुच्चयावगतिस्तु ‘ब्राह्मणो वैल्वपालाशौ’—इत्यादिवत् समर्थनीया ।
तथाच ‘ब्राह्मणो वैल्वपालाशौ’—इत्यत्र व्याख्यातं कुल्लूकभट्टेन, ‘वैल्वः
पालाशो वा दण्डः—इति वाशिष्ठे विकल्पदर्शनादेकस्यैव दण्डस्य
धारणम् । विकल्पितयोरेवैकब्राह्मणसंबन्धात् समुच्चयो दन्धेनानू-
द्यते’—इति । तद्वदत्रापि स्यात् । कस्यचिद्विप्रस्य शर्मा,—इति
कस्यचिच्च देवः,—इति सर्वथाऽपि खलु द्वयमेतद्विप्रस्यैव भवति न
चत्रियादेरिति । न त्वेकस्मिन् नाम्नि देवशर्माणोः समुच्चयः ।
मन्वादिविरोधात् । तथात्वे वर्मत्रात्रोर्भूतिर्गुप्तयोरपि समुच्चयः
स्यात् । वस्तुतस्तु मन्वादिभिः कैरपि देवशब्दस्य नामप्रतीकत्वानुप-
देशात् प्रतीकद्वयाभिप्रायेण यमवचनं वर्णनीयम् । मन्वादिसुर-
सात् । तथाच शर्मादीनामेकप्रतीकत्वं, देवावबोधक-त्राणावद्योतक-
भूत्यभिव्यञ्जक-शब्दानामपरप्रतीकत्वं तस्यार्थः । प्रतीकयोः पौर्वा-
पर्यन्तु वचनान्तरानुसारेणावसेयम् । विष्णुपुराणम् ।

“ ततश्च नाम कुर्वीत पितैव दशमेऽहनि ।

देवपूर्वं नराख्यं हि शर्मवर्मादिसंयुतम् ।

शर्मति ब्राह्मणस्योक्तं वर्मति चत्रियस्य च ।

गुप्तदासात्मकं नाम प्रशस्तं वैश्यशूद्रयोः” ।

इति । नराख्यमेव प्रतीकद्वयेन विशिनष्टि ; देवपूर्वमिति, शर्मवर्मादिसंयुतमिति च । तत्र च “देवपूर्वं आद्धं कुर्वीत”—इति “देवपूर्वं पितृभ्योऽन्नम्”—इति चैवमादिवत् देवः पूर्वोयस्येति बङ्गब्रीहिसमासाश्रयणेन देवबोधकशब्दस्य पूर्वप्रतीकत्वं शर्मवर्मादेश्चोत्तरप्रतीकत्वं पारिशेष्यादवसीयते । तथाच शङ्खलिखितौ । “देवतानक्षत्रादिसंबद्धं पिता नाम कुर्यात्”—इति । तथा शङ्खः । “कुलदेवतासंबद्धं पिता नाम कुर्यात्”—इति । इदं ‘कुलसंबद्धं देवतासंबद्धं वा’—इति मदनपारिजाते व्याख्यातम् । आचार्योऽप्यभिवादनीये नाम्नि सूत्रयिष्यति, “देवताश्रयं वा नक्षत्राश्रयं वा गोत्राश्रयमप्येके”—इति ।

न च देवात् पूर्वं देवपूर्वमिति व्याख्यानं युक्तमिति वाच्यम् । पूर्वलिखितशास्त्रान्तरानुसारेण बङ्गब्रीहिसमासस्यैव युक्तत्वात् । तन्मते ‘शर्मा देवश्च विप्रस्य’—इति यमवचनानुसारेण विप्रनाम्न-एव देवशब्दपूर्ववर्तित्वेन वर्मादिश्च क्षत्रियादिनाममात्रविषयत्वेन देवपूर्वस्य नाम्नो वर्मादिसंयुतत्वानुपपत्तेश्च । क एवमाह देवपूर्वस्य नाम्नो वर्मादिसंयुतत्वमिति, तस्य शर्मसंयुतत्वमेव ब्रूमः । तच्चैतद्विप्रविषयमिति मन्यामहे । सत्यमेवं ब्रवीति भवान्, मन्यते चैवम् । न त्वेवं वाक्यार्थो घटते । किं कारणम् ? देवपूर्वस्यैव नाम्नः शर्मवर्मादिसंयुतत्वस्य वचनादवगतेः । किञ्च भवतां देवपूर्वस्य नाम्नो-विप्रविषयतया उपात्ते देवपूर्वं नाम्नि शर्मयुतत्वमन्वीयते इति वक्तव्यम् । उक्तञ्चैवमेव भवद्भिः । एवञ्च नामान्तरस्यानुपादानात्

वर्मादियुतत्वमिदानीं कुत्रान्वीयताम् । न ह्यनन्वितमेवेदमिति शक्यं
वक्तुम् । तथा सति बालोन्मत्तादिवाक्यवदपार्थक्यमेतदित्यापतति ।
न चैतदुचितम् । न वा वृत्तिशब्दैकदेशार्थस्यैवमभिसंवन्धोऽनुमतः
प्रामाणिकानाम् । तस्मात्, देवपूर्वस्य नाम्नः शर्मवर्मादिसंयुत-
त्वान्वयोपपत्तये पूर्वोक्तैव व्याख्या धीमद्भिरादरणीया ।

तदत्र शर्मादिपदोत्तरमितिकारकरणात् 'गुप्तदासात्मकं
नाम' --इति चाभिधानात् तावन्मात्रस्यैव परप्रतीकत्वं न देवादि-
शब्दसमुच्चितस्य । तथा शर्मादीनां नामावयवत्वञ्च सुव्यक्तं प्रतीयते ।
तत्त्वकृतस्तु, 'ततश्च नाम कुर्वीत' --इत्यनेनोपपदत्वं नामभिन्नत्वञ्च
शर्मादीनामिति, 'शर्मन्शर्मादिके कार्ये' --इत्यत्र च शर्मन्शित्यनेन
'गोत्रसंबन्धनामानि' इत्येकवाक्यतया शर्मान्तं नाम प्रतीयते, --
इति च परस्परविरुद्धमेव किमित्युक्तवन्त इति तएव प्रष्टव्याः ॥

० ॥ १४ ॥ ० ॥

एतदतद्धितम् ॥ १५ ॥

एतदिति नाम्नः परामर्शः । सूत्रितनाम्नस्तद्धितत्वासम्भवादेत-
दतद्धितान्तमिति व्याख्येयम् । दीर्घाभिनिष्ठानान्तत्वसूत्रणादेवा-
तद्धितान्तत्वे सिद्धे पुनरुपादानं नियमार्थम् । एतदेव नामाऽत-
द्धितान्तं न पुनरन्यदिति नियम्यते । तेन, 'यत्तद्गुह्यमेव भवति' --
इति 'अभिवादनीयं नामधेयं कल्पयित्वा' --इति चैवमादिनाम्नां
तद्धितान्तत्वमपि स्यात् । पूर्वप्रतीकाभिप्रायं वा सूत्रं वर्णनीयम् ।
तत्राप्येतदितिकरणादन्येषां नाम्नां पूर्वप्रतीकस्य तद्धितान्तत्वम-
निषिद्धम् ॥ ० ॥ १५ ॥ ० ॥

अयुग्दान्तं स्त्रीणाम् ॥ १६ ॥

अयुक् अयुग्माचरम्, दान्तं दाकारान्तं नाम स्त्रीणां दध्या-
दित्यनुवर्तते । अयमेव विशेषः । सर्वमन्यत् पूर्ववत् । तेन,
स्त्रीणां नाम 'गौरौदा'—इत्यादिरूपं—सिध्यति । यत्तु “देव्यन्तास्तु
स्त्रियः स्मृताः”—इति वचनम् । तत् कौथुमादिव्यतिरिक्तविषयम् ।
दादेव्योः समुच्चयमिच्छन्त्यन्ये । उदाहरन्ति च 'गौरौ देवी दा'—
इति ॥ ० ॥ १६ ॥ ० ॥

मात्रे चैव प्रथमं नामधेयमाख्याय यथार्थम् ॥ १७ ॥

तच्च नामधेयं प्रथमं पूर्वं मात्रे आख्याय कथयित्वा यथार्थ-
मिति कर्मणः परिसमाप्तिरुच्यते तेन तन्त्रसमापनमिदानीं
कुर्यात् । चशब्दात् पुरुषनाम्नः स्त्रीनाम्नश्च प्रथमं मात्रे कथनम् ।
एवशब्दो मातुरेव प्राथम्यं नियमयति । चैवेति वा निपातसमु-
दायः ॥ ० ॥ १७ ॥ ० ॥

गौर्दक्षिणा ॥ १८ ॥

नामधेयकरणकर्मणः ॥ ० ॥ १८ ॥ ० ॥

कुमारस्य मासि मासि संवत्सरे सांवत्सरिकेषु वा
पर्वस्वप्नीन्द्रौ द्यावापृथिवौ विश्वान्देवाँश्च यजेत ॥ १९ ॥

जननादयस्तृतीयोऽव्यौत्सः—इति जननादशरात्रे व्युष्टे—इति च
जन्मनः प्रकृतत्वात् 'कुमारस्य' जन्मतिथौ वक्ष्यमाणादेवता 'यजेत' ।
कियन्तं कालं यजेत ?—इत्यत्राह 'मासि मासि', प्रतिमासमित्यर्थः ।

तेन वत्सरपर्यन्तं यागः । ऊर्द्धं हि वत्सरात् तएव मासा आवर्त्तन्ते । 'संवत्सरे' वा, पूर्णे—इति वाक्यशेषः । अत्रापि जन्मतिथौ यजेत,—इति द्रष्टव्यम् । 'सांवत्सरिकेषु वा पर्वसु' यजेत । संवत्सरस्य इमानि सांवत्सरिकानि, तेषु पर्वसु त्रयाणां चतुर्नामवसान-तिथिषु—कार्तिकीफाल्गुन्याषाढीषु । अथवा । द्वावत्र कालविकल्पो । संवत्सरपर्यन्तं मासिमासि कुमारस्य जन्मतिथौ यजेत, सांवत्सरिकेषु वा पर्वसु यजेत । कतमाः पुनस्तादेवताः ? उच्यते । 'अग्नीन्द्रौ' । 'द्यावापृथिव्यौ' । एते इन्द्रदेवते । 'विश्वान्देवांश्च' यजेत ॥ ० ॥ १८ ॥ ० ॥

दैवतमिष्ट्वा तिथिं नक्षत्रञ्च यजेत ॥ २० ॥

जन्मतिथेर्दैवतमिष्ट्वा जन्मतिथिम्, जन्मनक्षत्रस्य दैवतमिष्ट्वा जन्मनक्षत्रञ्च यजेत ॥ ० ॥ १० ॥ ० ॥

विप्रोष्य ज्येष्ठस्य पुत्रस्योभाभ्यां पाणिभ्यां मूर्ध्नि परिगृह्य जपेत्, यदा वा पिता म इति विद्यादुपेतस्य वाऽङ्गादङ्गात् सः श्रवसीति ॥ २१ ॥

विप्रोष्य प्रवासमनुभूय गृहमागतः पिता, ज्येष्ठस्य पुत्रस्य मूर्ध्नि, उभाभ्यां पाणिभ्यां परिगृह्य अङ्गादङ्गादिति षडवसानं श्रुचं जपेत् । यदा वा कुमारः, अयं मे पिता जनयिता,—इत्येवं विद्यात् जानीयात्, (शक्त्यर्थे लिङ्) ज्ञातुं शक्नोतीत्येतत् । तदा वा जपेत् । उपेतस्य उपनीतस्य वा कुमारस्य मूर्ध्नि परिगृह्य जपेत् । त इमे त्रयः कालविकल्पाः ॥ ० ॥ २१ । ० ॥

पशूनां त्वा द्विकारेणाभिजिघ्रामीत्यभिजिघ्र यथार्थम् ॥ २२ ॥

पशूनामिति मन्त्रेण अभिजिघ्र आभिमुख्येनाघ्राय,—मूर्द्धानमिति प्रकृतेन सम्बन्धः । यथार्थमिति कर्मणः परिसमाप्तिरुच्यते । तेन वामदेव्यमिदानीं गातव्यम् । अत्रापि मन्त्रे असावित्येतस्मिन् सर्वनाम्नि सम्बोधनविभक्त्या पुत्रनाम प्रयोक्तव्यम् । अभिजिघ्रामि गोविन्दशर्मन्,—इति । तदिदं प्रोषितागतकर्मेत्युच्यते ॥ ० ॥ २२ ॥ ० ॥

एवमेवावरेषाम् ॥ २३ ॥

अवरेषां कनिष्ठानामप्येवमेव मूर्द्धालम्भनन्तदभिघ्राणञ्च कर्त्तव्यम् ॥ ० ॥ २३ ॥ ० ॥

यथाज्येष्ठं यथोपलभं वा ॥ २४ ॥

यो यो वयसा ज्येष्ठस्तस्य तस्य प्रथमं कर्त्तव्यम्, योयः पूर्वं सन्निधानमागच्छति तस्य तस्य वा ॥ ० ॥ २४ ॥ ० ॥

स्त्रियास्तूष्णीं मूर्द्धन्यभिजिघ्रणं मूर्द्धन्यभिजिघ्रणम् ॥ २५ ॥

ऋजुरचरार्थः । ननु तूष्णीं मूर्द्धन्यभिजिघ्रणमिति सूत्रणात् मूर्द्धालम्भः समन्त्रकः प्राप्नोति ? न । मन्त्रलिङ्गविरोधात् ।

“अमन्त्रिका तु कार्य्येयं स्त्रीणामावृदशेषतः ।

संस्कारार्थं शरीरस्य यथाकालं यथाक्रमम् ” ।

इति स्मरणाच्च । तस्मात्, मूर्द्धालिम्भोऽमन्त्रकः सिद्धः । अतो-
 ऽभिघ्राणमात्रस्य तूष्णीन्वं सूत्रितम् । तर्हि स्त्रियास्तूष्णीमित्येव
 कर्तुमुचितम्, अलं मूर्द्धन्यभिजिघ्रणमित्यनेन ? उच्यते । एवं कुर्वन्
 अभिघ्राणादन्यत् वक्ष्यमाणं होमादिकं समन्त्रकमेव स्यादिति दर्श-
 यति । तथाच वक्ष्यति “मन्त्रेण तु होमः”—इति । तस्मान्न केवलं
 प्रोषितागतकर्म्मैव स्त्रियाः स्यात्, अपितु जातकर्म्मादिकमपि—
 इति सिद्धम् । ननु तथाप्यनर्थकम् । मन्त्रेण तु होमः—इति
 सूत्रणादेव तत्सिद्धेः । उच्यते । तस्य चूडाकरणकर्म्मणोऽनन्तरं
 सूत्रितत्वात् तन्मात्रविषयत्वमप्याशङ्क्यते कश्चिन्नन्दमतिः कदाचि-
 दिति तन्निरासार्थमेतत् सूत्रितम् । पुनरुक्तं वैतदादरार्थम् ।
 पुनरुक्तं खल्वाचार्य्यग्रन्थे विद्यत एवेत्यावेदितम् । द्विर्वचनं प्रकरण-
 समाप्त्यर्थमादरार्थं वा ॥ ० ॥ २५ ॥ ० ॥

इति महामहोपाध्यायराधाकान्तसिद्धान्तवागीशभट्टाचार्यात्मज-
 श्रीचन्द्रकान्ततर्कालङ्कारस्य कृतौ गोभिलीयगृह्यसूत्रभाष्ये द्वितीय-
 प्रपाठकस्य अष्टमो खण्डिका ॥ ० ॥

गोभिलीयसूत्रे

द्वितीयप्रपाठके नवमी खण्डिका ।

अथातस्तृतीये वर्षे चूड़ाकरणम् ॥ १ ॥

अथशब्दः पूर्वप्रकृतार्थः । अथ पूर्वप्रकृतात् जन्मनस्तृतीये वर्षे वर्त्तमाने उदगयनादीनां समुच्चयोपलब्धौ चूड़ाकरणं कर्त्तव्यमिति सूत्रशेषः । कपुष्पिका-कपुच्छलाख्याः केशाश्चूड़ा इति कथ्यन्ते । तासां वक्ष्यमाणेन विधिना संस्करणं चूड़ाकरणमिति कर्मणो-नामधेयम् । अतःशब्दो हेत्वर्थः । यस्माद्वैजिकं गार्भिकञ्च पापमनेन कर्मणाऽपमृज्यते, तस्मादिदमवश्यं कर्त्तव्यमित्यर्थः । यथा मनुः ।

“गार्भैर्हैर्मैर्जातकर्मचौडमञ्जीनिबन्धनैः ।

वैजिकं गार्भिकञ्चैनो द्विजानामपमृज्यते” ।

इति । अन्ये तु वर्णयन्ति । ‘अतःशब्दो हेत्वर्थः । यस्मात् श्रुत्यन्तरे अन्योऽपि पक्षः श्रूयते;—“प्रथमेऽब्दे”—इति, सोऽपि द्रष्टव्यः । तथाच मनुः ।

“चूड़ाकर्म द्विजातीनां सर्वेषामेव धर्मतः ।

प्रथमेऽब्दे तृतीये वा कर्त्तव्यं श्रुतिचोदनात्” ।

इति ॥ ० ॥ १ ॥ ० ॥

पुरस्ताद्धालाया उपलिप्तेऽग्निरुपसमाहितो भवति ॥ २ ॥

व्याख्यातार्थमेतत् ॥ ० ॥ २ ॥ ० ॥

तच्चैतान्युपकृतानि भवन्ति ॥ ३ ॥

तत्र तस्मिन्नुपलिप्ते देशे एतानि वक्ष्यमाणानि उपसमीपे अग्नेः,
कृतानि आसादितानि भवन्ति । कर्तुरनियमः ॥ ० ॥ ३ ॥ ० ॥

कानि पुनस्तानि ? कस्यां वा दिशि अग्नेरासादयितव्यानि ?
उच्यते ।

एकविंशतिर्दर्मपिञ्जूल्य उष्णोदककंस औदुम्बरः
क्षुर आदर्शो वा क्षुरपाणिर्नापित इति दक्षिणतः ॥ ४ ॥

एकविंशतिस्त्रिःसप्त । दर्भपिञ्जूल्यो व्याख्याताः । सप्त सप्त
कृत्वा दर्भपिञ्जूल्यः स्थानत्रये आसादयितव्याः । एवमेकविंशतिस्ता-
भवन्ति । कुतः पुनर्भेदेनासादनम् ? भेदेनैव विनियोगोपदेशात् ।
उदगघाणाञ्चामूषामासादनं स्यात् । 'प्राचीसौम्यापराजिताः'—इति
वचनात् । उष्णमुदकं यस्मिन् स उष्णोदकः, स चासौ कंसः—
पात्रविशेषश्चेति उष्णोदककंसः । उदुम्बरस्यायमौदुम्बरः क्षुरः । स
खल्वयमौदुम्बरः क्षुरस्ताम्रमय एव न दारुमयः । कुतः ? 'प्रोह-
त्यप्रच्छिन्दन्'—इत्युपरिष्ठादनेन क्सेदनस्याशङ्क्यमानत्वात् । सा
खल्वाशङ्कैवमुपपन्ना भवति । न हि दारवेण केशच्छेदनं शक्यं
कर्तुम् । तदभावे, आ सम्यक् दृश्यते मुखमस्मिन्—इत्यादर्शो-
दर्पणो वा । क्षुरं पाणौ यस्यासौ क्षुरपाणिर्नापितः । इत्येतानि

दक्षिणतोऽग्रेरुपकृतानि भवन्ति । प्राक्संस्थानाञ्चामीषामासादनं
स्यात् । कुतः ? प्रादक्षिण्योपपत्तेः । एवमुत्तरत्रापि प्रादक्षिण्येना-
सादनं बोद्धव्यम् ॥ ० ॥ ४ ॥ ० ॥

अनडुहो गोमयः कसरः स्थालीपाको वृथापक्व-
इत्युत्तरतः ॥ ५ ॥

अनड्वान् वृषभस्तस्थायमानडुहोगोमयः, कसरः स्थालीपाकः—
इति पूर्वं व्याख्यातम् । स खल्वयं स्थालीपाको वृथापक्वः, संस्कार-
रहितत्वात्, कर्मण्यव्याप्रियमाणत्वाच्च । इत्येतत्तद्वयमुत्तरतोऽग्रेरासा-
दयितव्यम् ॥ ० ॥ ५ ॥ ० ॥

ब्रीहियवैस्तिलमाषैरिति पृथक् पात्राणि पूरयित्वा
पुरस्तादुपनिदध्युः ॥ ६ ॥

ब्रीह्यादयः प्रसिद्धाः । ब्रीहियवैः—इतरेतरयोगनिर्देशात्
मिश्रितैः । तिलमाषैर्मिश्रितैरेव । इतिशब्दादेषामलाभे अन्यैरप्येवं
विधैः । पृथक् नाना, पात्राणि,—बहुवचनस्यार्थवत्त्वार्थं त्रीणि,
पूरयित्वा, पुरस्तात् पूर्वस्थां दिश्यग्नेः, उपनिदध्युः स्थापयेयुः ॥
० ॥ ६ ॥ ० ॥

कसरो नापिताय सर्वबीजानि चेति ॥ ७ ॥

कसरो नापिताय दातव्यः । सर्वबीजानि च तस्मै दातव्यानि ।
इतिना अन्यदपि पारितोषिकं देयमित्युपदिशति । सा खल्वियं

प्रतिपत्तिः कृसरस्य बीजपात्राणाञ्च प्रसङ्गादत्रैव सूचिता । कर्मक्रम-
 एवायं कुतो न स्यात् ? एतस्य प्रतिपत्तित्वे नापितस्य कर्ममूल्यतया
 दृष्टार्थत्वसम्भवात् । अन्यथा अदृष्टार्थत्वमस्य कल्पनीयं स्यात् ।
 तच्चानिष्टम् । कृते च कर्मणि तन्मूल्यदानप्रसिद्धेः कर्मणोऽवसान-
 एवैतानि नापिताय देयानि ॥ ० ॥ ७ ॥ ० ॥

अथ माता शुचिना वसनेन कुमारमाच्छाद्य पश्चा-
 दग्नेरुदगग्रेषु दर्भेषु प्राच्युपविशति ॥ ८ ॥

अथेत्यानन्तर्यार्थम् । आज्यसंस्कारानन्तरमित्यर्थः । अथवा ।
 अथेति द्रव्यासादनानन्तर्यमभिधत्ते । तथाच पूर्वसूत्रोक्तं कृसरादि-
 दानं प्रतिपत्तिरेवेत्यवधार्यते । व्याख्यातमन्यत् ॥ ० ॥ ८ ॥ ० ॥

अथ यस्तत्करिष्यन् भवति, पश्चात् प्राङ्भवतिष्ठते ॥ ९ ॥

अथेति किञ्चित् पूर्वप्रकृतं स्मारयति । किन्तत् ? 'यथा
 पाणिग्रहणे तथा चूडाकर्मणि'—इत्यतिदेशम् । तेनात्र पुरस्ताच्चो-
 परिष्टाच्च चतस्र आहुतयो भवन्ति । यः कश्चित् पित्रादिः
 तत् कर्म करिष्यन् भवति, स महाव्याहृतिभिर्व्यस्तसमस्ताभिश्चतस्र-
 आहुतीर्हुत्वा अथानन्तरम्, गृहीतकुमारायामातुः पश्चात्, प्राङ्
 प्राङ्मुखः (क्वचित्तथैव पाठः) अवतिष्ठते ऊर्ध्वंस्तिष्ठति । ननु अग्नेः
 पश्चादित्येव कुतो न वर्ण्यते ? अनर्थक्यादित्याह । एवं खल्वनर्थक-
 मेव पश्चादितिवचनं स्यात् । पश्चादग्नेरिति खल्वनुवर्त्तत एव ।
 तस्माद् यथोक्त एवार्थः ॥ ० ॥ ९ ॥ ० ॥

अथ जपत्यायमगात् सविता क्षुरेणेति सवितारं
मनसा ध्यायन् नापितं प्रेक्षमाणः ॥ १० ॥

अथ तथाविधावस्थानानन्तरमेव, सवितारं सूर्यम्, मनसा
अद्वादिगुणयुक्तेनेत्यर्थः । अन्यथा ध्यानस्य मानसिकत्वप्रसिद्धेर्मनसे-
त्यनर्थकं स्यात् । ध्यायन् चिन्तयन्, नापितं क्षुरपाणिं प्रेक्षमाणो-
ऽवलोकयन् आयमगादित्येतं मन्त्रं जपति ॥ ० ॥ १० ॥ ० ॥

उष्णेन वाय उदकेनैधीति वायुं मनसा ध्यायन्नुष्णो-
दककंसं प्रेक्षमाणः ॥ ११ ॥

वायुं मनसा चिन्तयन्, उष्णोदकयुक्तं कंसपात्रञ्चावलोकयन्
उष्णेन वाय—इति मन्त्रं जपति ॥ ० ॥ ११ ॥ ० ॥

दक्षिणेन पाणिनाऽप आदाय दक्षिणां कपुष्णिका-
मुन्दत्याप उन्दन्तु जीवस इति ॥ १२ ॥

दक्षिणेन पाणिना प्रकृतादुष्णोदककंसादप उष्णोदकमादाय
गृहीत्वा कुमारस्य दक्षिणां कपुष्णिकामुन्दति क्लेदयति, आर्द्रां
करोति—इत्येतत् । आप उन्दन्तु—इति मन्त्रेण । कं शिरः
पुष्णाति शीतातपादितो रक्षणेन,—इति कपुष्णिका शिरसः
पार्श्वद्वयावस्थिता केशजुटिका भण्यते । तथा चोक्तम् ।

“कपुष्णिकाऽभितः केशा मूर्द्धि पश्चात् कपुष्कलम्” ।
इति ॥ ० ॥ १२ ॥ ० ॥

विष्णोर्दक्षिणोऽसौत्यौदुम्बरं क्षुरं प्रेक्षत आदर्शं
वा ॥ १३ ॥

प्रेक्षते अवलोकयति । प्रेक्षेत इति पाठे अवलोकयेदित्यर्थः ।
स्मिष्टमन्यत् ॥ ० ॥ १३ ॥ ० ॥

ओषधे चायस्वैनमिति सप्त दर्भपिञ्जलीर्दक्षिणायां
कपुष्पिकायामभिशिरोऽग्रा निदधाति ॥ १४ ॥

आसादितानामेकविंशतिदर्भपिञ्जलीनां मध्यात् सप्त दर्भ-
पिञ्जलीर्गृहीत्वा कुमारस्य दक्षिणायां कपुष्पिकायाम्, ओषधे
चायस्वेति मन्त्रेण निदधाति स्थापयति । कथम् ? उच्यते ।
अभिशिरोऽग्राः, शिरसोऽभिमुखान्यग्राणि यासां, तथाविधाः ॥
० ॥ १४ ॥ ० ॥

ता वामेन पाणिना निगृह्य दक्षिणेन पाणिनौ-
दुम्बरं क्षुरं गृहीत्वाऽऽदर्शं वाऽभिनिदधाति स्वधिते
मैनहिंसौरिति ॥ १५ ॥

ताः दर्भपिञ्जलीर्दक्षिणकपुष्पिकाश्च, वामेन 'पाणिना'
'निगृह्य' निःशेषेण गृहीत्वा । 'ता वामेनाभिगृह्य'—इति पाठे-
ऽप्येवमेवार्थः । 'दक्षिणेन पाणिना' 'औदुम्बरं क्षुरमादर्शं वा'
पूर्वमासादितम्, 'अभि' सर्वतोभावेन, 'निदधाति' संलग्नं धार-
यति,—स्वधिते मैनमितिमन्त्रेण । क्षुर आदर्शो वा तथा निधा-

तद्यो यथा सर्वाः पिञ्जूल्यः सर्वाश्च दक्षिणकपुष्पिकास्तल्लगाः
स्युरित्यर्थः ॥ ० ॥ १५ ॥ ० ॥

निधाय च,—

येन पूषा बृहस्पतेरिति त्रिः प्राञ्चं प्रोहत्यप्रच्छिन्दन्
सकृद्यजुषा द्विस्तूष्णीम् ॥ १६ ॥

त्रिवारित्रयं प्राञ्चं प्रागतं प्रोहति प्रेरयति—प्रसारयतीत्येतत् ।
किं कुर्वन् ? अप्रच्छिन्दन् केशच्छेदनमकुर्वन् । चुरस्तथा प्रसार-
यितव्यो यथा केशा न च्छिद्यन्ते,—इत्यर्थः । किं तूष्णीमेव
प्रोहति ? न । कथन्तर्हि ? येन पूषा इति यजुषा सकृदेकवारं
प्रोहति, तूष्णीं वारद्वयम् ॥ ० ॥ १६ ॥ ० ॥

अथायसेन प्रच्छिद्यानडुहे गोमये निदधाति ॥ १७ ॥

अथेति पूर्वप्रकृतार्थम् । यः पूर्वप्रकृतः चुरपाणिर्नापितः,
तदीयेन आयसेन लौहमयेन चुरेण, प्रच्छिद्य प्रकर्षेण पिञ्जुलीभिः
सहैव दक्षिणां कपुष्पिकां क्त्वा, आनडुहे गोमये पूर्वमग्रेरुत्तरतः
समासादिते, निदधाति स्थापयति । मन्त्रानुपदेशाद्ब्याहृतिभि-
रित्यर्थः ॥ ० ॥ १७ ॥ ० ॥

एतयैवावृता कपुच्छलम् ॥ १८ ॥

एतया अनन्तरोक्तदैवावृता परिपाय्या कपुच्छलं संस्कर्यादिति
वाक्यशेषः । के शिरसि पश्चाद्भागे पुच्छवत् लम्बते यः केशपाशः,
स कपुच्छलः—इत्याख्यायते ॥ ० ॥ १८ ॥ ० ॥

एतयोत्तरां कपुष्णिकाम् ॥ १९ ॥

उत्तरशब्दो वामवचनः । वामामपि कपुष्णिकामेतयैवावृता संस्कुर्यात् ॥ ० ॥ १९ ॥ ० ॥

किमेतया समस्तयैवावृता,—अथ जपत्यायमगादित्येवमादिकया संस्कुर्यात् ? न । कतमया तर्हि ? उच्यते ।

उन्दनप्रभृति त्वेवाभिनिवर्त्तयेत् ॥ २० ॥

प्राक्तनं सूत्रद्वयमनेन विशिष्यते । उन्दनप्रभृति क्लेदनप्रभृत्येव आवृतम्, अभि सर्वतोभावेन निवर्त्तयेत् आवर्त्तयेत्, न पुनः सर्वाऽप्यावृदावर्त्तनीया । तस्मात् 'दक्षिणेन पाणिनाऽप आदाय'—इत्येवमादिकामावृतमावर्त्तयेत्, न ततः पूर्वामपीत्यर्थः । तुशब्दो-विशेषणार्थः । कथञ्चाम ? कपुच्छले संस्क्रियमाणे कुमारमुदङ्मुखं धारयेत् ; यथा प्राञ्चं प्रोहणादि कर्त्तुं शक्यते । 'उन्दनप्रभृति द्वेधा अभिनिवर्त्तयेत्'—इति केचित् पठन्ति । तत्र व्यक्त एवार्थः ॥

० ॥ २० ॥ ० ॥

उभाभ्यां पाणिभ्यां मूर्द्धानं परिगृह्य जपेत् त्रायुषं जमदग्नेरिति ॥ २१ ॥

मूर्द्धानं कुमारस्य । ऋज्वन्यत् ॥ ० ॥ २१ ॥ ० ॥

एतयैवावृता स्त्रियाः ॥ २२ ॥

एतया प्रकृतया आवृता स्त्रियाः सर्वे अधस्तनोक्ताः संस्कारा-

भवन्ति । न पुनरानन्तर्याचूडाकरणाभिप्रायमेव वचनं वर्णनीयम् ।
कुतः ? एवकारेण व्याप्यवगमात् ।

“अमन्त्रिका तु कार्य्येयं स्त्रीणामावृदशेषतः” ।

इत्यादिवचनाच्च ॥ ० ॥ २२ ॥ ० ॥

किमेवम्भूतयैवावृता ? न । कथन्तर्हि ?

तूष्णीम् ॥ २३ ॥

मन्त्रवर्जमित्यर्थः ॥ ० ॥ २३ ॥ ० ॥

किं सर्वमेव कर्म तूष्णीं भवति ? न । कथन्तर्हि ? उच्यते ।

मन्त्रेण तु होमः ॥ २४ ॥

यो यो होमः पूर्वमभिहितः, स मन्त्रेणैव भवति । तुशब्दश्च-
शब्दार्थः समुच्चये । तेनान्वाहार्य्यश्राद्धमपि मन्त्रवदेव स्यात् ।
तदन्यतूष्णीं कर्त्तव्यमित्यर्थः ॥ ० ॥ २४ ॥ ० ॥

उदगग्रेरुत्सृप्य कुशलीकारयन्ति यथागोत्रकुल-
कल्पम् ॥ २५ ॥

अग्रेरुत्तरत उत्सृप्य गत्वा कुमारं कुशलीकारयन्ति नापितेन
मुण्डयन्ति । कर्त्तुरनियमः । कथम् ? यथागोत्रकुलकल्पम् ।
कल्पो विधिरित्यनर्थान्तरम् । यथा गोत्रविधिर्यथा च कुलविधि-
स्तदनतिक्रमेणेत्यर्थः । गोत्रकल्पस्तावत्,—

“वाग्निष्ठाः पञ्चचूडाः सुस्त्रिचूडाः कुण्डपायिनः” ।

इत्याद्युक्तः । तथा गृह्यासंग्रहः ।

“दक्षिणाकपर्दीः शिष्टा आत्रेयास्त्रिकपर्द्दिनः ।

आङ्गिरसः पञ्चचूडा मुण्डाभृगोः शिखिनोऽन्ये” ।

इति । कुलकल्पोऽपि, यथा । भद्रादित्यानामायतनसन्निधा-
विति । कौथुमराणायनीयादीनां प्राक् समावर्त्तनात् सशिखमेव
वपनम् । कुतः ? “केशश्मश्रुरोमनखानि वापयीत शिखावर्जम्”—
इति तत्र विशेषोपदेशादर्वाक् सशिखवपनावगतेः । उक्तञ्च
कर्म्मप्रदीपकता ।

“सशिखं वपनं कार्यमास्त्रानाङ्गुलचारिणाम् ।

आ शरीरविमोक्षाय ब्रह्मचर्यं न चेद्भवेत्” ।

इति ॥ ० ॥ २५ ॥ ० ॥

आनडुहे गोमये केशान् कृत्वाऽरण्यं हृत्वा निख-
नन्ति ॥ २६ ॥

पूर्वमासादिते आनडुहे गोमये समस्तान् केशान् निधाय,
अरण्यं कृत्वा नीत्वा, निखनन्ति अरण्येव । बद्धवचनादनियतः
कर्त्ता । ‘अरण्यं गत्वा’—इति, ‘अरण्ये गत्वा’—इति च पाठान्तरम् ।
तत्र व्यक्त एवार्थः ॥ ० ॥ २६ ॥ ० ॥

स्तम्बे द्वैके निदधति ॥ २७ ॥

इ—इत्येतिह्यर्थको निपातः । एके किलाचार्याः ब्रीहियवा-
दिस्तम्बे तान् केशान् निदधति ॥ ० ॥ २७ ॥ ० ॥

यथार्थम् ॥ २८ ॥

तन्त्रसमापनं कर्त्तव्यमित्यर्थः । एवमेके । अपरे तु मन्यन्ते,—
 “यथार्थमिति यस्य येनार्थः प्रयोजनं स तं कुर्यात्—इति ।
 कथन्नाम् ? आयुषमित्यादिना मूर्द्धपरिग्रहे कृते उत्तरतोऽग्नेः
 कुशलीकारयन्ति, असावपि कर्मशेषं समापयेत्”—इति ॥ ० ॥
 २८ ॥ ० ॥

गौर्दक्षिणा ॥ २९ ॥

चूडाकरणकर्मणः ॥ ० ॥ २९ ॥ ० ॥

इति महामहोपाध्यायराधाकान्तसिद्धान्तवागीशभट्टाचार्यात्मज-
 श्रीचन्द्रकान्ततर्कालङ्कारस्य कृतौ गोभिलीयगृह्यसूत्रभाष्ये द्वितीय-
 प्रपाठकस्य नवमी खण्डिका ॥ ० ॥

गोभिलीयगृह्यसूत्रे

द्वितीयप्रपाठके दशमौ खण्डिका ।

अत ऊर्ध्वमुपनयनलिङ्गाः मन्त्राः, तेषां विनियोगं विवचुरिद-
माह,—

गर्भाष्टमेषु ब्राह्मणमुपनयेत् ॥ १ ॥

गर्भाष्टमेषु, गर्भत आरभ्य गणनया ये अष्टमावर्षास्तेषु ।
बहुवचनं व्यक्त्यभिप्रायम् । तेषु वर्षेषु वर्त्तमानेषु यदोद्गयनादीनां
समुच्चयस्तदैव ब्राह्मणमुपनयेत् उपनयनकर्मणा योजयेत् । उप-
नयनं नाम, वेदाध्ययनार्थम् उप समीपे (गुरोः) नीयते येन
कर्मणा तदुच्यते । तथाचाहुः ।

“गृह्योक्तकर्मणा येन समीपं नीयते गुरोः ।

बालो वेदाय तद्योगाद् बालस्योपनयं विदुः” ।

इति । अपि चाहुः ।

“गुरोर्व्रताय वेदस्य यमस्य मियमस्य च ।

देवतानां समीपं वा येनासौ नीयते द्विजः” ॥

इति ॥ ० ॥ १ ॥ ० ॥

गर्भैकादशेषु क्षत्रियम् ॥ २ ॥

उपनयेदिति वर्त्तते ॥ ० ॥ २ ॥ ० ॥

गर्भैद्वादशेषु वैश्यम् ॥ ३ ॥

उपनयेत् ॥ ० ॥ ३ ॥ ० ॥

यदि दैवान्मानुषाद्वा कारणादुक्तकालातिपातः स्यात्, तदा कथम् ? उच्यते ।

आषोडशाद्वर्षाद्ब्राह्मणस्यानतीतः कालोभवत्या-
द्वाविंशत् सचियस्याचतुर्विंशद्द्वैश्वस्य ॥ ४ ॥

सञ्जुरचरार्थः । अत्र किञ्चिदुक्तव्यमस्ति । आड्शब्दोऽत्राभिविधौ न मर्यादायाम् । कुतः ? अभिविध्यर्थसम्भवे मर्यादाऽर्थस्यान्याथ-
त्वात् । भट्टभाष्येऽप्युक्तम् । आड् अभिविधौ । असम्भवे हि मर्यादायां कल्प्यते । यथा आ पर्वतात् चेत्राणि—इति । तथाच स्मृत्यन्तरम् ।

“अपनायनिकः काष्ठः परः षोडशवार्षिकः ।

द्वाविंशतिः परोऽन्यस्य स्याच्चतुर्विंशतिः परः” ।

इति ।

“विप्रस्य षोडशाद्वर्षात् राज्ञो द्वाविंशतेः परम् ।

वैश्यस्याष्टिकादब्दात् सावित्रीपतनं भवेत्” ।

इति ।

“षोडशाब्दो हि विप्रस्य राजन्यस्य द्विविंशतिः ।

विंशतिः सचतुर्थी च वैश्यस्य परिकीर्तिता ।

सावित्री नातिवर्त्तत अत ऊर्द्धं निवर्त्तते” ।

इति चैवमादि । यच्च यमवचनम्—

“पतिता यस्य सावित्री दशवर्षाणि पञ्च च ।

ब्राह्मणस्य विशेषण तथा राजन्यवैश्ययोः ।

प्राचक्षिप्तं भवेद्देषां प्रोवाच वदतांवरः ।

विवस्वतः सुतः श्रीमान् यमो धर्मार्थतत्त्ववित् ।

सग्निस्त्र्यं वपनं कृत्वा व्रतं कुर्यात् समाहितः ।

हविष्यं भक्षयेदन्नं ब्राह्मणान् पञ्च सप्त वा ।

एकविंशतिरात्रन्तु पिबेत् प्रसृतियावकम् ।

अतो यावकशुद्धस्य तस्योपनयनं स्मृतम् ” ।

इति । तत् पतितसावित्रीकत्वाभावेऽपि पञ्चदशवर्षोपरि प्रायश्चित्तविशेषोपदेशार्थम् । न पुनः पञ्चदशवर्षोपरि पतितसावित्रीकत्वमस्यार्थः । तथाविधवचनव्यक्तेरभावात् । लघुनः प्रायश्चित्तस्योपदेशाच्च । पतितसावित्रीकाणां हि ब्राह्मणस्तोमः क्रतुः प्रायश्चित्तम् । राजन्यवैश्ययोश्चाविशेषात् । तथा राजन्यवैश्ययोः,— इति ब्राह्मणवत् क्षत्रियवैश्ययोरपि पञ्चदशवर्षोपरि तत् प्रायश्चित्तमविशेषेणोपदिश्यते । तयोश्च पतितसावित्रीकत्वाभावेऽपि वचनबलात् तत्प्रायश्चित्तमित्यकामेनापि वाच्यम् । तत्सामान्यात् ब्राह्मणस्यापि तथैव वर्णयितुं युक्तम् । तस्मात् ‘पतिता यस्य सावित्री’—इत्यस्य यस्य सावित्रीग्रहणं न सम्यक्नमित्ययमर्थः ।

न हि दश पञ्च च वर्षाणि सावित्री पततीति शक्यते वक्तुम् । भवतामपि तदूर्द्धमेव पतनस्यानुमतत्वात् । विज्ञानेश्वरेणापि,— यस्योपनयने आपद्धावेन तत्कालातिक्रमस्तस्य यमोक्तप्रायश्चित्तमभिधाय,—अनापद्यतिक्रमे तु मानवं त्रैमासिकम्, तत्रैव पञ्चदशवर्षादूर्द्धमपि कियत्कालातिक्रमे तूद्दालकव्रतं ब्राह्मणस्तोमोवा,—इति वदता एतदेवमतमङ्गीकृतमित्यवगम्यते ।

तस्मात्, अस्माद्यमवचनादाङ्गोमर्थ्यादार्थतां ब्रुवन् शूलहस्तः

परास्तः । ब्राह्म्यस्तोमे सपादनवधेनूनाम्, अत्र तु सपादधेनु-
त्रयाणां स्वयमेव सङ्कलितत्वेन वैषम्यापत्तेः । याज्ञवल्क्यीकायां
स्वयमेवाभिविध्यर्थतायावर्णनाच्च । पतितसावित्रीकपरतया वर्णने
च क्षत्रियवैश्ययोरपि तावतैव पतितसावित्रीकताऽऽपत्तेः । न
चैवमिष्यते ।

रघुनन्दनस्तु,—यमवचनस्य प्रथमश्लोकार्द्धत्रयमात्रमुपन्यस्यन् पर-
प्रतीकञ्चापङ्गुवानः ‘एभिः षोडशवर्षोपरि यमेन पञ्चदशवर्षोपरि
यत् पतनमभिहितं, तद्गर्भजन्मप्रभृतिगणनयाऽविरुद्धम्’—इत्याह ।
तदप्यनादरणीयम् । पूर्वोक्तयुक्त्या यमेन पञ्चदशवर्षोपरि पतन-
स्यानभिहितत्वात् । गर्भप्रभृतिगणनयाऽपि षोडशवर्षान्तिममासत्रय-
स्याऽसंग्रहाच्च । किञ्च । पतितसावित्रीकत्वाभावेऽपि “द्वादश-
षोडशविंशतीश्वेदतीता अविरुद्धकालाभवन्ति”—इति पैठिनसिवच-
नात् द्वादशवर्षाद्युपरि प्रत्यवायाल्पत्वज्ञापनं स्वयमेव वर्णितम् ।
तत् किमत्रापि तथैव न वर्णितमिति स एव जानाति ! तस्मात्,
तन्मतेऽपि द्वादशवर्षोपरि ब्राह्मणस्य महाव्याहृतिहोमः प्राय-
श्चित्तम्, पञ्चदशवर्षोपरि यमोक्तमेकविंशतिरात्रव्रतम्, ब्राह्म्यप्राय-
श्चित्तं पुनरतोऽप्यूर्द्ध्वं भवितुं युक्तम् । ब्राह्मणस्य द्वादशवर्षोपरि
महाव्याहृतिहोमः प्रायश्चित्तमपि स्वयमेवोक्तम् । ब्राह्मणस्य विशेषे-
षेण प्रायश्चित्तम्—इति वदन् यमोऽपि पुरस्तात् सामान्यप्राय-
श्चित्तमस्य बोधयति ।

वयन्तु पश्यामः । ब्राह्मणस्य द्वादशवर्षोपरि महाव्याहृतिहोम-
प्रायश्चित्ताभिधानमप्यनुचितमेव । अष्टवर्षोपरि खल्वेतत् स्यात् ।

कस्मात् कारणात् ? तस्य मुख्यकालत्वात् । कुतस्तस्य मुख्यकालत्वम् ? प्रथमोपदिष्टत्वात् । ‘समर्थस्य चेपायोगः’—इति न्यायात् । “अष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयौत”—इति च श्रुतेः । तस्माद् ब्राह्मणस्याष्टवर्षोपरि, क्षत्रियस्यैकादशवर्षोपरि, वैश्यस्य द्वादशवर्षोपरि महाव्याहृतिहोमः प्रायश्चित्तम् । तथाच स्मरणम् ।

“गौणेषु तेषु कालेषु कर्म चोदितमारभेत् ।

प्रायश्चित्तप्रकरणप्रोक्तां निष्कृतिमाचरेत्” ।

इति । यत्तु,—

“संस्कारा अतिपत्येरन् स्वकालाच्चेत् कथञ्चन ।

ऊतैतदेव कुर्वीत ये तूपनयनादधः” ।

इति कर्मप्रदीपे, उपनयनादधः,—इति करणादुपनयनकालातिपाते न महाव्याहृतिहोमः प्रायश्चित्तमिति प्रतीयते । तद् गौणकालस्याप्यतिपाते बोद्धव्यम् । कुतः ? अविरोधात् । उपनयनकालातिपाते च तदभावावगतेः । षोडशवर्षादिपर्यन्तं स्वस्वनतीतकालता उपनयनस्याचार्य्येणोच्यते । एतदेवेत्येवकारकरणाच्चोपनयनात् पूर्वं महाव्याहृतिहोम एव प्रायश्चित्तम्, उपनयने तु न तावन्मात्रम्, अपितु ब्राह्मणस्तमोऽपीति वा वर्णनीयम् । एतच्च भवतोऽप्यनुमतम् ।

पैठिनसिवचनेन तु ब्राह्मणस्य द्वादशवर्षोपरि प्रायश्चित्तान्तरम् । यमवचनात् तु सर्वेषामेव पञ्चदशवर्षोपर्य्येकविंशतिरात्रव्रतम् । क्षत्रियवैश्ययोः पुनः षोडशविंशतिवर्षादूर्ध्वं प्रायश्चित्तान्तरं पैठिनसिवचनादुच्येयम् । सर्वेषान्तूत्तरावधेरूर्ध्वं ब्राह्मणस्तमः,—इति

बोद्धव्यम् । अस्मिंस्तु पक्षे, पञ्चदशवर्षोपरि यथा ब्राह्मणस्य विशेषेण प्रायश्चित्तं भवेत्, तथा राजन्यवैश्ययोरपि विशेषेण प्रायश्चित्तं भवेदिति यमवचनस्यार्थः । तदनेन सर्वेषामेव सामान्यप्रायश्चित्तं पुरस्तादस्ति,—इति दर्शयति ।

वस्तुतस्तु पैठिनसिवचनं शाखान्तरविषयमेव नास्मच्छाखाविषयम् । विभिन्नशाखिनः खल्वाचार्या भिन्नानि वचनानि रचयाम्भूवुः । तन्नास्ति सर्वेषामेकविषयत्वम् । अतएव, अवरुद्धकाला भवन्ति,—इत्युक्तम् । भिन्नौ खल्विमावर्थौ,—यश्च कालावरोधो-यच्चाल्पप्रायश्चित्तम्—इति । एवमन्यान्यपि वचनानि व्याख्येयानि । केचित् पुनर्निबन्धारः एतदननुसन्धानाद्वा लोकप्रज्ञासंग्रहाद्वा पाण्डित्यातिशयख्यापनाद्वा विभिन्नशाखाविषयाणामपि वचनानां सामञ्जस्याय वङ्गायासमकुर्वन्त । तदस्माभिरपि कथञ्चित् सामञ्जस्यकरणाय कृतः प्रयत्नः । अन्यथा खल्वर्वाचीनाः प्राचीननिबन्धेषु बद्धमानात् पक्षपाताच्चास्मत्कृते व्याख्याने न श्रद्दधुरूपालम्भश्च कुर्युरिति । परमार्थतस्तु विभिन्नविषयाणां वचनानां नास्त्येकविषयत्वम् । अशक्यसम्पादश्च सर्वेषां सामञ्जस्यमिति शक्नुमो वयं प्रदर्शयितुम् । परन्तु ग्रन्थगौरवभयादत्र मूकीभवामः । धीमद्भिरेव तदूहनीयनित्यस्तु किं विस्तरेण ? ॥ ० ॥ ४ ॥ ० ॥

अत ऊर्ध्वं पतितसावित्रीका भवन्ति ॥ ५ ॥

अतोऽस्मात् कालादूर्ध्वं त्रयोऽप्येते पतितसावित्रीका भवन्ति । खकाले सावित्र्याम्—गायत्र्यामनुच्यमानायां ये पतन्ति प्रायश्चित्त-

विशेषभागिनो भवन्ति, त इमे पतितसावित्रीका ब्रात्याश्च
भक्ष्यन्ते ॥ ० ॥ ५ ॥ ० ॥

नैनानुपनयेयुर्नाध्यापयेयुर्न याजयेयुर्नैभिर्विव-
हेयुः ॥ ६ ॥

एनः प्रकृत्यन्तरमेतदर्थः । नैतान् इति केचित् पठन्ति । एतान्
पतितसावित्रीकान् त्रयाणां प्रकृतत्वाद्वङ्गवचनम् । नोपनयेयुर्ब्रात्य-
स्तोमात् क्रतोर्विना । तथाच सृत्यन्तरम् ।

“अत ऊर्ध्वं त्रयोऽप्येते यथाकालमसंस्कृताः ।

सावित्रीपतिता ब्रात्या ब्रात्यस्तोमादृते क्रतोः” ॥

इति । उपनयेयुरिति वङ्गवचनं तत्कर्तृसंसर्गिणामपि प्राय-
श्चित्तप्रज्ञापनार्थम् । तथाच स्मरणम् ।

“ब्रात्याचार्यस्य भुक्त्वाऽन्नं कृच्छ्रपादेन शुध्यति ।

यश्चोपनयते ब्रात्यान् त्रिभिः कृच्छ्रैः स शुध्यति” ।

इति । एवमुत्तरत्रापि बोद्धव्यम् । नैनानध्यापयेयुः । नैनान्
याजयेयुः । अविशेषात् पाकयज्ञैरपि । न एभिः सह विवहेयुः—
विवाहं कुर्युः । विवाहयेयुरिति पाठे, एभिः सह विवाहं न
कारयेयुरिति व्याख्येयम् । उपनयनप्रतिषेधादेव सर्वत्र प्रतिषेधे
सिद्धे यदि केनचिन्नोभादज्ञानाद्वा उपनीताः स्युः, तथापि नैवो-
त्तराणि कर्माणि पतितसावित्रीकाणां कुर्यात्—इति सर्वेषां
पाठः क्रियते ॥ ० ॥ ६ ॥ ० ॥

यदहरूपैष्यन्माणवको भवति प्रग एवैनं तदह-
र्भोजयन्ति कुशलीकारयन्त्याप्तावयन्त्यलङ्कुर्वन्त्यहतेन
वाससाऽऽच्छादयन्ति ॥ ७ ॥

यदहर्यस्मिन्नहनि । माणवकः—इत्यनधीतवेदो भण्यते । तथा
चोक्तम् । “अनृचो माणवको ज्ञेयः”—इति । यदहर्माणवक-
उपैष्यन् उपनयनं कारयिष्यन् भवति,—यस्मिन्नहन्युपनयनमस्य
करिष्यते—इत्यर्थः । तदहस्तस्मिन्नहनि, प्रगे एव प्रातरेव, एनं
माणवकं भोजयन्ति । एवकारकरणात् प्रग एवैनं भोजयन्ति, न
तु भोजनात् परं कथं कर्म,—इत्याशङ्कनीयमित्युपदिशति । किं
भोजयन्ति? चौरादिकम् । कस्मात्? “पयोयवाग्वामिचाहाराः
क्रमशो द्विजातीनाम्”—इति तन्त्रान्तरदर्शनात्,—इति तत्त्वज्ञतः ।

कुशलीकारयन्ति मुण्डयन्ति । आप्तावयन्ति स्त्रपयन्ति । अल-
ङ्कुर्वन्ति केयूरकुण्डलादिभिः । अहतेनाक्षुप्तेनामृदितेन वाससा-
वक्ष्यमाणेन वसनेन आच्छादयन्ति । वाससा,—इत्येकवचननिर्देशात्
अधरौयवसनमेवैतत् । उत्तरीयन्तु,—उपरिष्ठात् यदजिनं सूत्रयि-
ष्यति, तदेव स्यात् । सर्व्वत्र बहुवचनात् कर्त्तुरनियमः । अस-
मासकरणादुपन्यासमात्रमेवैतत्, न पुनरेष एव क्रमः । ज्योतिःशास्त्र-
विरोधात् । तत्र हि भुक्तस्य चौरप्रतिषेधोऽनुशिष्यते । यथा ।

“न स्नातमात्रगमनोन्मुखभूषितानां

नाभ्यक्तभुक्तरणकालनिरासनानाम् ।

सन्ध्यानिशाकुजदिने च तिथौ च रिक्ते

चौरं हितं न नवमेऽङ्गि न चापि विष्याम् ” ॥

इति । तस्मादादौ कुशलीकारयन्ति, तत आश्लावयन्ति, ततो-
भोजयन्ति । एवमके । वयन्तु पश्यामः । असमासकरणमेकैकक्रि-
यापरिसमापनानन्तरमपरापरा क्रिया यथा स्यादित्येवमर्थम् । तेन
पाठक्रमादेवामूषां क्रियाणां क्रमः प्रत्येतव्यः । ज्योतिःशास्त्रनिषेधस्तु
नात्र निविशते । कुतः ? आचार्यसूत्रावगतक्रमविरोधात् । सामा-
न्यशास्त्रस्य विशेषेतरपरताया न्याय्यत्वाच्च । अतएव समावर्त्तनेऽप्य-
मुमेव क्रममसूषां क्रियाणां सूत्रयिष्यति ।

‘यज्ञोपवीतमपि इदानीमेव देयम् । कुतः ? यज्ञोपवीति-
नाऽऽचान्तदेकेन कृत्यम्—इति वचनात्’—इति केचित् । तद्सङ्ग-
तम् । प्रमाणाभावात् । यज्ञोपवीतिना कृत्यम्—इति वचनञ्च
पुरुषार्थस्यैव सतो यज्ञोपवीतस्य कर्म्मार्थतामात्रमुपदिशति न तु
तदपि विदधाति,—इति खल्वोचाम । किन्तु द्विराचमनमिदानीं
कर्त्तव्यम् । “सुम्ना भुक्त्वा चुत्वा स्नात्वा विपरिधाय च”—इति
वचनात् । यज्ञोपवीतधारणक्रमं परतोवक्ष्यामः ॥ ० ॥ ७ ॥ ० ॥

वाससाऽऽच्छादयन्ति,—इत्युक्तम् । इदानीं ब्राह्मणादीनां
वासांसि विशेषतो विधातुमाह,—

क्षौमशाणकार्पासौर्णान्येषां वसनानि ॥ ८ ॥

चुमा अतसी, तस्या इदं क्षौमं तसरादि । शणस्येदं शाणम् ।
कार्पासस्येदं कार्पासम् । उर्णा मेषादिलोम, तस्या इदमौर्णम् ।
पश्चात् द्वन्द्वसमासः । एषां ब्राह्मणादीनामेतानि वसनानि भवन्ति ।
ब्रह्मचारिणां त्रित्वेऽपि वसनानां चतुष्टमुपरिष्ठादुपपादयिष्यति ।
तदिदमधरीयवसनविषयं सूत्रम् ॥ ० ॥ ८ ॥ ० ॥

त्रैणेरौरवाजान्यजिनानि ॥ ९ ॥

एणः कृष्णमृगः कृष्णसारश्च भण्यते । रुरुगैरिमृगः । तथा चोक्तम् ।

“अनृचो माणवको ज्ञेयः एणः कृष्णमृगः स्मृतः ।

रुरुगैरिमृगः प्रोक्तस्ताम्बलः शण उच्यते ” ।

इति । अजम्बुगः । एण्णा इदमैण्यम्, “एण्णाढक्”—इति पाणिनिस्मरणात् । एणस्येदमित्यर्थे तु ऐणमिति स्यात् । भट्टना-
रायणस्तु, एणस्येदमित्येवाह । रुरोरिदं रौरवम्, अजस्येदमाजम् ।
एतान्यजिनानि चर्माणि यथाक्रमं ब्राह्मणादीनां भवन्ति । तदिद-
मुत्तरीयाभिप्रायं सूत्रम् । कुतः ? “चर्माण्युत्तरीयाणि”—इति
गृह्यान्तरसूत्रणात् ॥ ० ॥ ९ ॥ ० ॥

मुञ्जकाशताम्बल्यो रशनाः ॥ १० ॥

मुञ्जकाशौ प्रसिद्धौ । ताम्बलः शणः । कुतः ? ‘ताम्बलः शण-
उच्यते’—इति वचनात् । केचित्तु,—‘मुञ्जकाशताम्बल्यो रशनाः’—
इति सूत्रपाठं मन्यन्ते । ताम्बलः शण उच्यते—इत्यत्रापि, ताम्बलः
शण उच्यते,—इति पठन्ति । उभयथाऽप्यर्थो न भिद्यते । तदेत-
न्मथो रशनाः मेखलाः यथाक्रमं ब्राह्मणादीनां भवन्ति । तथा मनुः ।

“मौञ्जी त्रिवृत् समा स्रज्ज्वा कार्या विप्रस्य मेखला ।

क्षत्रियस्य च मौर्वी ज्या वैश्यस्य शणतान्तवी ।

मुञ्जालाभे तु कर्त्तव्या कुशाश्रान्तकवस्त्रजैः ।

त्रिवृता ग्रन्थिनैकेन त्रिभिः पञ्चभिरेव वा ” ।

इति ॥ ० ॥ १० ॥ ० ॥

पार्णवैल्वाश्वत्यादण्डाः ॥ ११ ॥

पर्णः पलाशः । विल्वाश्वत्यौ प्रसिद्धौ । ब्राह्मणादीनां यथाक्रमं पार्णादयोदण्डा भवन्ति । दण्डोदधातेर्धारयतिकर्मणः । अत्रापि स्मृत्यन्तरोक्तो विशेषो द्रष्टव्यः । यथा मनुः ।

“केशान्तिको ब्राह्मणस्य दण्डः कार्यः प्रमाणतः ।

ललाटसन्धितो राज्ञः स्यात्तु नासान्तिको विश्वः ।

ऋजवस्ते तु सर्वे स्युरव्रणाः सौम्यदर्शनाः ।

अनुद्वेगकरा नृणां सत्त्वचो नाग्निदूषिताः” ।

इति ॥ ० ॥ ११ ॥ ० ॥

इदानीमुक्तानां वसनानां विषयव्यवस्थामुपदिशति,—

क्षौमं शाणं वा वसनं ब्राह्मणस्य कार्पासं क्षत्रि-
यस्याविकं वैश्यस्य ॥ १२ ॥

ऋज्वर्थं सूत्रम् ॥ ० ॥ १२ ॥ ० ॥

एतेनैवेतराणि द्रव्याणि व्याख्यातानि ॥ १३ ॥

एतेनैवानुसारेण इतराण्यपि द्रव्यानि,—अजिन-रश्मना-दण्ड-
रूपाणि, ब्राह्मणादीनां यथाक्रमं व्याख्यातान्युक्तानि । तथाच,
त्रैण्येयमजिनं मौञ्जी रश्मना पार्णेदण्डश्च ब्राह्मणस्य, रौरवमजिनं
काशी रश्मना वैल्वोदण्डश्च क्षत्रियस्य, आजमजिनं ताम्बली रश्मना
आश्वत्योदण्डश्च वैश्यस्य ॥ ० ॥ १३ ॥ ० ॥

अलामे धा सर्वाणि सर्वेषाम् ॥ १४ ॥

स्वस्वजात्युक्तवसनादीनामलामे सर्वाणि वसनादीनि सर्वेषां
भवन्ति यथालाभम् ॥ ० ॥ १४ ॥ ० ॥

पुरस्ताच्छालाया उपलिप्तेऽग्निरुपसमाहितो भवति ॥

१५ ॥

कृतभाष्यं सूत्रम् ॥ ० ॥ १५ ॥ ० ॥

अग्ने व्रतपत इति हुत्वा पश्चादग्नेरुदगग्रेषु दर्भेषु
प्राङ्गाचार्योऽवतिष्ठते ॥ १६ ॥

‘यथा पाणिग्रहणे तथा चूडाकर्मण्युपनयने’—इत्यतिदेशादुप-
नयनकर्मणः पुरस्ताच्चोपरिष्ठाच्च महाव्याहृतिभिश्चतस्र आहुतयो-
भवन्ति । तदाहुतिचतुष्टयं ऊत्वा, अग्ने व्रतपते—इत्यादिपञ्चभि-
र्मन्त्रैः (अनादेशादाज्येन) पञ्चाहुतीश्च ऊत्वा आचार्यः पश्चाद-
ग्नेरुदगग्रेषु दर्भेषु प्राङ्मुख ऊर्ध्वस्तिष्ठति । ऊत्वा आचार्योऽवति-
ष्ठते—इति श्रवणात् कर्त्तव्यन्तरानुपदेशाच्च आचार्य एव जुहोति ।
मन्त्रन्तु माणवक एव जपति । कस्मात्? व्रतं चरिष्यामि—
इत्यादिमन्त्रलिङ्गात् ।

तस्मात्,—‘करणत्वादाचार्य एव मन्त्रं जपति’—इति ब्रुवती
सरलाऽनादेयवचनैव । व्रतान्ते व्रतमचार्षमित्यादेर्ब्रह्मचारिपाठस्य
स्वयमेव वर्णनादत्रापि तथैव वर्णयितुमुचितत्वाच्च । ‘व्रतं चरि-
ष्यामि’—इति मन्त्रलिङ्गे तु ऋत्विक्स्थानीयत्वादाचार्यस्य याज्य-
स्थानीयत्वाच्च माणवकस्य मन्त्रैरग्न्यादिप्रार्थना ब्रह्मचारिणो नाचा-
र्यस्य । तथाच, ‘यां वै काञ्चन यज्ञं ऋत्विज आशिषमाशासते सा
यजमानस्यैव’—इत्यप्यस्थान एव तस्याः संरम्भः । आचार्यमाणवकयोः
ऋत्विग्यजमानस्थानीयत्वे आचार्यस्य मन्त्रपाठे च प्रमाणस्यैवाभा-
वात् । अधिकञ्च पूर्वमेवोक्तमिति नेह पुनरुच्यते ।

अत्रच, व्रतं चरिष्यामि—इति मन्त्रस्य साकाङ्क्षत्वान्निरा-
काङ्क्षीकरणाय व्रतनामकालपरिणामयोरादेशः कर्त्तव्यः ;—एतद्व्रत-
मियत्कालिकम्—इति । कुतः ?

“ब्रह्मचारौ व्रतादेशे व्रतनाम प्रवाचयेत् ।

चरिष्ये यावदन्ताय सावित्रे चान्तकीर्त्तनम्” ।

इति गृह्यासंग्रहवचनात् ॥ ० ॥ १६ ॥ ० ॥

अन्तरेणाग्न्याचार्यौ माणवकोऽञ्जलिस्ततोऽभिमुख-
आचार्यमुदगग्रेषु दर्भेषु ॥ १७ ॥

अन्तरेणशब्दो मध्यवचनः । तद्योगाच्च ‘अग्न्याचार्यौ’—इति
षष्ठ्यर्थे द्वितीया । अग्न्याचार्ययोर्मध्यदेशे ‘माणवकः’ अञ्जलिस्ततः
स्तताञ्जलिः, अञ्जलिश्चात्र प्रसारितो न मुकुलितः । कथं ज्ञायते ?
उपरिष्ठात् तस्यापां पूरणोपदेशात् । अभिमुख आचार्यम्, आचा-
र्याभिमुखः—प्रत्यङ्मुखः—इत्येतत् । उदगग्रेषु दर्भेषु ‘अवतिष्ठते’—
इत्यनुवर्त्तनीयम् ॥ ० ॥ १७ ॥ ० ॥

तस्य दक्षिणतोऽवस्थाय मन्त्रवान् ब्राह्मणोऽपाम-
ञ्जलिं पूरयति ॥ १८ ॥

तस्य अनन्तरोक्तस्य माणवकस्य, दक्षिणतो दक्षिणस्यां दिशि
न दक्षिणपार्श्वे । कस्मात् ? माङ्गलिकत्वात् । प्रत्यङ्मुखस्य माणव-
कस्य दक्षिणपार्श्वे खल्ववस्थाने दक्षिणामुखत्वमवस्थातुः स्यात् ।
तच्चामङ्गलम् । तस्मात्, प्राची सौम्याऽपराजिता—इति परिशिष्टा-
नुग्रहाच्च, यथोदङ्मुखत्वं भवति तथाऽवस्थातव्यम् । अवस्थाय ऊर्द्धः

स्थित्वा । कः ? मन्त्रवान् अधीतवेदो ब्राह्मणः । किं करोति ? अपामद्भिरञ्जलिं माणवकस्य पूरयति । मन्त्रानुपदेशाद् व्याहृतिभिः ॥ ० ॥ १८ ॥ ० ॥

उपरिष्ठाच्चाचार्यस्य ॥ १९ ॥

उपरिष्ठात् माणवकाञ्जलिपूरणात् परस्तात्, आचार्यस्याञ्जलिमद्भिः पूरयति । स एव ब्राह्मणः ॥ ० ॥ १९ ॥ ० ॥

प्रेक्षमाणोजपत्यागन्त्रा समगन्महीति ॥ २० ॥

माणवकं प्रेक्षमाणः आगन्त्रा—इति अवसानं मन्त्रं जपति । कोजपति ? आचार्यः । कस्मात् ? खस्ति चरतादयम्—इति मन्त्रलिङ्गात् । परस्मात् सिंहावलोकितन्यायेनानुषङ्गाच्च ॥ ० ॥ २० ॥ ० ॥

जपित्वा चाचार्यः,—

ब्रह्मचर्यमागामिति वाचयति ॥ २१ ॥

ब्रह्मचर्यमिति मन्त्रं माणवकं पाठयति ॥ ० ॥ २१ ॥

कोनामासीति नामधेयं पृच्छति तस्याचार्यः ॥ २२ ॥

कोनामासि,—इति तस्य माणवकस्य नामधेयमाचार्यः पृच्छति ॥ ० ॥ २२ ॥ ० ॥

किं कृत्वा ?—

अभिवादनीयं नामधेयं कल्पयित्वा ॥ २३ ॥

अभिवादनं पादयक्ष्णमित्यनर्थान्तरम् । तत्र हितमभिवाद-

नीयं नामधेयं तदानीमेवाचार्यः कल्पयित्वा । अभिवादनीयमिति
करणात् सर्वत्रैवाभिवादनकाले इदमेव नामोच्चारणीयमिति-
गम्यते ॥ ० ॥ २३ ॥ ० ॥

अभिवादनीयं नाम विशिनष्टि,—

देवताश्रयं वा नक्षत्राश्रयं वा ॥ २४ ॥

देवताश्रयं हरिप्रभृतिकं वा, नक्षत्राश्रयं शतपदचक्रोक्तजन्म-
कालीननक्षत्रपादानुसारि वा ॥ ० ॥ २४ ॥ ० ॥

गोत्राश्रयमप्येके ॥ २५ ॥

गोत्राश्रयं शाण्डिल्यः—इत्यादिरूपमपि नामैके आचार्याम-
न्यन्ते । ‘गोत्राश्रयमित्येके’—इति पाठेऽपि व्यक्त एवार्थः । एवञ्च,
इदानीमेवाभिवादनीयनामकल्पनानन्तरं नाम-पृच्छासूत्रणाम्माणव-
कोऽप्येतदेव नाम कथयेदित्यर्थादवगम्यते ॥ ० ॥ २५ ॥ ० ॥

माणवकेन अमुकनामाऽस्मीति नाम्नि कथिते,—

उत्सृज्यापामञ्चलिमाचार्यो दक्षिणेन पाणिना
दक्षिणं पाणिं साङ्गुष्ठं गृह्णाति,—देवस्य ते सवितुः
प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां हस्तं गृह्णाम्य-
साविति ॥ २६ ॥

अपामञ्चलिमुत्सृज्य त्यक्त्वा आचार्यः स्वेन दक्षिणेन पाणिना
माणवकस्य दक्षिणं पाणिं साङ्गुष्ठमङ्गुष्ठसहितं गृह्णाति देवस्य ते—
इति मन्त्रेण । मन्त्रपाठानन्तरं हस्तग्रहणं बोद्धव्यम् । असाविति
सर्वनामस्थाने च सम्बोधनविभक्त्यन्तं माणवकनाम प्रयोच्यम् ।

हस्तं गृह्णामि असुकशर्म्भन्,—इति । एवमन्यत्रापि असावित्यत्र संबोधनविभक्त्या नामग्रहणं बोद्धव्यम् । अत्रच, आचार्यस्येव माणवकस्यापि जलाञ्जल्युत्सर्गो बोध्यः । कुतः ? अविशेषेणोपदेशात् । अतएव माणवकस्य साङ्गुष्ठदक्षिणपाणिग्रहणमाञ्जस्येनोपपद्यते । क्वाप्रत्ययस्य तु पूर्वापरौभावमात्रमर्थो न पुनरेककर्तृकत्वमपि,—इत्यधस्तादुपपादितम् । आचार्यस्यापि जलाञ्जल्युत्सर्गादनैककर्तृकत्वमप्यस्येव, परमेकमात्रकर्तृकत्वमेव नास्ति,—इति न किञ्चिदनुचितम् ।

इदानीं गृहीतमाणवकहस्तस्याचार्यस्य, अग्निस्ते हस्तमग्रहीदिति मन्त्रजपो भवदेव भट्टाद्यनुमतः । प्रमाणन्तु मृग्यम् । मन्त्रब्राह्मणेऽप्यस्मिन्नवसरे मन्त्रोऽयं न पद्यते । ० ॥ २६ ॥ ० ॥

अथैनं प्रदक्षिणमावर्त्तयति सूर्यस्यावृतमन्वावर्त्तस्वासाविति ॥ २७ ॥

अथेति तद्देशनियमार्थम् । अथ तस्मिन्नेव देशे प्रत्यङ्मुखमवस्थितम् एनं माणवकं प्रदक्षिणं यथा भवति तथा आवर्त्तयति—प्रादक्षिणेन प्राङ्मुखं करोति, आचार्यः, सूर्यस्येति मन्त्रेण । तस्मिन्नेव देशेऽवस्थित आचार्यः—इति वा वर्णनीयम् । अत्राप्यसावित्यत्र पूर्ववन्नामग्रहणम् ॥ ० ॥ २७ ॥

दक्षिणेन पाणिना दक्षिणमक्षमन्ववमृश्यान्तर्हितां नाभिमभिमृशेत् प्राणानां ग्रन्थिरसीति ॥ २८ ॥

आचार्यः स्वेन दक्षिणेन पाणिना माणवकस्य दक्षिणमंसम्

अन्ववमृश्य सृष्ट्वा व्याहृतिभिरित्यर्थः । अनन्तर्हितामन्तर्धानरहि-
ताम्—वसनाद्यनाच्छादितामित्येतत् । नाभिं अभिमृशेत् आभि-
मुख्येन सृशेत्, प्राणानामितिमन्त्रेण । अत्रामुमितिमन्त्रस्थाने द्विती-
यान्तं माणवकनाम ग्रहीतव्यम् । एवमन्यत्रापि अमुमिति मन्त्रस्थाने
द्वितीयान्तमाणवकनामग्रहणं कर्त्तव्यम् ॥ ० ॥ २८ ॥ ० ॥

उत्सृप्य नाभिदेशमहुर इति ॥ २९ ॥

सर्पतिर्गतिकर्मा । नाभिदेशमिति द्वितीया समीपार्था ।
उत्सृप्य करं नाभिदेशसमीपमूर्द्धं नीत्वा,—माणवकस्योदर एवावस्था-
प्येत्येतत् ।

एवं वा—

नाभिदेशमिति व्यत्यायात् पञ्चम्यर्थे द्वितीया । नाभिदेशात्
करमुत्सृप्य,—ऊर्द्धमुदरं नीत्वा—इत्यर्थः । परतो हृदयदेशोत्सर्पणस्य
सूत्रणात् इदानीं नाभिदेशादूर्द्धं हृदयदेशाच्चाधस्तात् करस्याव-
स्थानमवगम्यते । पूर्व्ववन्नाभिमित्यनभिधाय नाभिदेशमित्यभि-
धानात् उत्सृप्येतिकरणाच्च यस्मिन् प्रदेशे नाभिस्तं प्रदेशमूर्द्धं
नीलेति तथैवावगम्यते । तदेवं कृत्वा, अहुर इति मन्त्रं जपत्या-
चार्यः । भट्टनारायणोऽप्याह । ‘अहुर इति जाठरोऽग्निरुच्यते ।
तस्मात् नाभिदेशोपरि जाठराग्निस्थानमुदरमालभ्य जपेत्—इति ।
तदधिष्ठातृत्वात्तस्य’—इति । केचित् ‘अभुर’ इति पठन्ति । अभुर
—इति वायुनाम—इति व्याचक्षते च । अत्राप्यमुमित्यत्र द्वितीयान्तं
माणवकनामोच्चार्यम् ॥ ० ॥ २९ ॥ ० ॥

उत्सृप्य हृदयदेशं कृशन इति ॥ ३० ॥

उत्सृप्य जठरादूर्द्ध्वं हृदयदेशं करं नीत्वा,—तमालभ्येत्यर्थः ।
कृशन इति मन्त्रं जपत्याचार्यः । कृशनशब्देन हृदयपुरुषो-
भक्ष्यते । तस्मात् हृदयमालभ्य जपति ॥ ० ॥ ३० ॥ ० ॥

दक्षिणेन पाणिना दक्षिणमङ्गुलमन्वालय्य प्रजापतये
त्वा परिददाम्यसाविति ॥ ३१ ॥

आचार्यो दक्षिणेन पाणिना माणवकस्य दक्षिणमङ्गुलं स्पृष्ट्वा
प्रजापतये इति मन्त्रं जपति । अत्रासावित्यत्र सम्बोधनविभक्त्या
माणवकनामग्रहणम् ॥ ० ॥ ३१ ॥ ० ॥

सव्येन सव्यं देवाय त्वा सवित्रे परिददाम्यसाविति ॥ ३२ ॥

आचार्यः सव्येन वामेन पाणिना माणवकस्य सव्यमङ्गुलमन्वालय्य
देवाय त्वा—इति मन्त्रं जपति । अत्रापि पूर्ववक्ष्यमग्रहणम् ॥ ० ॥
३२ ॥ ० ॥

अथैनं संप्रेष्यति ब्रह्मचार्यस्यसाविति ॥ ३३ ॥

अथेति पूर्वप्रकृतार्थम् । अथ पूर्वप्रकृतमङ्गुलमङ्गुलीतमेवैनं माण-
वकं संप्रेष्यति समादिशति आचार्यः । संप्रेष्यति,—इति पाठेऽपि
तथैवार्थः । किं समादिशति ? ब्रह्मचार्यस्यसाविति । इतः प्रभृति त्वं
ब्रह्मचार्यसि, अतो ब्रह्मचर्यनियमं मधुमांसवर्जनादिकं कुरु आब्रह्म-
चर्यपरिसमाप्तेरित्यर्थः । अत्रापि पूर्ववक्ष्यमग्रहणम् ॥ ३३ ॥ ० ॥

किमेष एवादेशः ? न । किन्तर्हि ?—

समिधमाधेह्यपोऽशान कर्मकुरु मा दिवा स्वाप्सौ-
रिति ॥ ३४ ॥

यत्तु वक्ष्यति,—अस्तमिते समिधमादधाति,—इति ; तां समिधं
सायं प्रातराधेहि । यच्च श्रुतावभिहितम्,—‘तस्माद्वा एतदन्नम-
ग्निं पुरस्ताच्चोपरिष्ठाच्चाद्भिः परिदधाति’—इति ; तदिदमा-
दिष्यते,—अपोऽशान—इति । अप उदकम् अशान भक्ष्य भोजन-
कालात्पुरस्तादुपरिष्ठाच्चेत्यर्थः । मन्त्रौ तु शाखान्तरादुपादेयौ,—
अमृतस्योपस्तरणमसि स्वाहेति पुरस्तात्, अमृतस्यापिधानमसि
स्वाहेति चोपरिष्ठात् । अपर आह,—‘अपोऽशान—इत्याचमन-
मेव समादिष्यते तेषु तेषु निमित्तेषु’—इति । अन्ये तु, ‘आपो-
शान’—इति पठन्तः ‘कर्मकुरु’—इत्युत्तरेणास्यैकवाक्यतां मन्यमाना-
वर्णयन्ति,—‘भोजनपूर्वापरयोर्जलपानरूपं यदापोशानं विहितम्,
तत् कर्म कुरु’—इति । तदनाकरम् । कर्मपदञ्चैवमनर्थकं स्यात् ।
पद्यमानमन्त्रकाण्डेऽपि ‘अपोशान’—इत्येवमेवायमादेशः पद्यते ।
तस्मात्, अन्यच्च यत् किञ्चिद्विहितं कर्म—गुरुशुश्रूषादिलक्षणम्,
तत् कुरु,—इत्यपर एवायमादेशः । मा दिवा स्वाप्सौः, दिवा
स्वापं मा कार्षीरिति । गुरुणा चैवमादिष्टो ब्रह्मचारी सर्व्वचैव
वाढम्—इति ॐ—इति वा ब्रूयात् । तच्चादेशमनुपालयेत् ।
तदाह कर्मप्रदीपः ।

“ब्रह्मचारी समादिष्टो गुरुणा व्रतकर्मणि ।

वाढमोमिति वा ब्रूयात्तत्तथैवानुपालयेत्” ।

इति ॥ ० ॥ ३४ ॥ ० ॥

उदगग्रेरुत्सृप्य प्राङ्गचार्य उपविशत्युदगग्रेषु दर्भेषु ॥३५॥

उदगुत्तरस्यामग्रेरुत्सृप्य गत्वा । प्राङ् प्राङ्मुखः । ऋज्जन्यत् ।
उदङ्ग्रेरितिपाठ उदङ्मुखोऽर्थादग्रेरुत्तरतो गत्वा प्राङ्मुख उप-
विशतीति व्याख्येयम् ॥ ० ॥ ३५ ॥ ० ॥

प्रत्यङ्माणवको दक्षिणजान्वक्तोऽभिमुख आचार्य-
मुदगग्रेष्वेव दर्भेषु ॥ ३६ ॥

माणवकस्तु दक्षिणजान्वक्तोभूमिगतदक्षिणजानुकः आचार्याभि-
मुखः प्रत्यङ्मुख उदगग्रेषु दर्भेषु उपविशति । अग्रेरुत्तरत एव
॥ ० ॥ ३६ ॥ ० ॥

अथैनं चिः प्रदक्षिणं मुञ्जमेखलां परिहरन् वाचय-
तीयं दुरुक्तात् परिवाधमानेत्यूतस्य गोप्त्रीति च ॥ ३७ ॥

अथ अनन्तरमैव—उपविष्टमेव, एनं माणवकं वाचयत्याचार्यः ।
किं वाचयति ? इयं दुरुक्तादिति ऋतस्य गोप्त्रीति च मन्त्र-
द्वयम् । किं कुर्वन् वाचयति ? मुञ्जमेखलां तस्य कटिदेशे चिः-
प्रदक्षिणं परिहरन् प्रादक्षिण्येन वारचयं परिवेष्टयन् । परिहरन्—
इति वर्त्तमाननिर्देशात् परिहरणसमकालत्वं मन्त्रवाचनस्य ।
सत्यामपि परिहरणावृत्तौ सकृदेव मन्त्रपाठः स्यात् । कस्मात् ?
“एकद्रव्ये कर्मावृत्तौ सकृदेव मन्त्रवचनं कृत्वा”—इति वचनात् ।

“अस्मिन्नवसरे प्रसिद्धा यज्ञोपवीतमिच्छन्ति”—इति कर्कोपा-
ध्यायाः । “गृह्यानुक्रमपि यज्ञोपवीतमस्मिन्नेव समये परिधापयेत् ।

मेखलाऽनन्तरम्—‘कार्पासमुपवीतं स्यात्’—इति मनूक्तेः । ‘पवित्र-
ज्ञासौ प्रयच्छति’—इति जातूकर्णात् । ‘यज्ञोपवीतिनं कृत्वा’—
इति सांख्यायनाच्च—इति तत्त्वकारः । भवदेवभट्टप्रभृतयोऽप्येवम् ।
तत्र,—

“मेखलामजिनं दण्डमुपवीतं कमण्डलुम् ।

अप्सु प्रास्य विनष्टानि गृह्णीतान्यानि मन्त्रवत्” ।

इति मनुनोपवीतग्रहणस्यापि मन्त्रवत्त्वाभिधानात् गृह्ये च
तदनुपदेशात् शाखान्तरान्मन्त्रमुपादध्यात्—यज्ञोपवीतमसि—इत्येव-
मादिम् । अजिनमपि इदानीमेव परिधापयेत्—इति भवदेवरघु-
नन्दनौ । वस्तुतस्तु अजिनधारणक्रमं वक्ष्यामः ॥ ० ॥ ३७ ॥ ० ॥

अथोपसीदत्यधीहि भोः सावित्रीं मे भवाननुव्र-
वीत्विति ॥ ३८ ॥

अथेति पूर्वोक्तविशिष्टानन्तर्यद्योतनार्थम् । अथ यज्ञोपवीतधार-
णानन्तरम् । माणवक आचार्यमुपसीदति—कृताञ्जलिपुट आचार्य-
गतचक्षुरपसन्नो भवति । अधीहि—इत्यनेन । अधीहि अध्यापय ।
भोरिति आचार्यसम्बोधनम् । अध्ययनस्यानेकत्वात् विशेषप्रतिपत्तये
पुनरुच्यते,—सावित्रीम्—इति । सावित्रीं गायत्रीम् ॥ ० ॥ ३८ ॥ ० ॥

माणवकेनैवमभिहितः खल्वाचार्यः,—

तस्मा अन्वाह,—पच्छोऽर्द्धं च कृक्श इति ॥ ३९ ॥

तस्मै माणवकाय, अन्वाह अनुब्रूयात् । अनुरूपसर्गः । कामनु-

ब्रूयात् ?—सावित्रीम् । कथम् ? प्रथमन्तावत्, पच्छः—चचः
पादं पादं कृत्वा । ततोऽर्द्धचक्षुः—चचोऽर्द्धमर्द्धं कृत्वा । ततः
चक्षुः—सर्वामृचम् । चक्षुः—इत्यत्र, ‘सर्वाम्’—इत्येव केचित्
पठन्ति । एवन्तावत् सावित्रीमनुब्रूयात् ॥ ० ॥ ३८ ॥ ० ॥

महाव्याहृतीश्च विहृताऽङ्कारान्ताः ॥ ४० ॥

महाव्याहृतीश्च अन्वाह—इत्यनुषज्यते । कथम्भूताः ? विहृताः
विशेषणं हृताः पृथक् कृताः—पृथक् पृथगित्येतत् । विहृताः,—इति
पाठे, विहृताः पृथग्भूताः न संहृताः—इति स एवार्थः । विहृताः—
इति केचित् पठन्ति । तत्रापि तथैव व्याख्येयम् । ऐकारान्ताः ।
ऐकारः प्रणवोऽन्ते यासां तादृमा ऐकारान्ताः । महाव्याहृतीः—
इति कृत्वा ऐकारान्ताः—इति करणात्तासामन्त एव ऐकारोऽव-
गम्यते । पद्यमानमन्त्रकाण्डेऽपि, अस्मिन्नेवावसरे व्याहृतीनां परत-
एव ऐकारः पद्यते । तथाच, भूः ऐ, भुवः ऐ, स्वः ऐ—इत्येव
मनुब्रूयादिति भट्टनारायणोपाध्यायः । ऐ भूः,—इत्यादिरूप-
मिति भवदेवभट्टाः । उभयमतानुरोधी वीरेश्वरस्तु ऐ भूः ऐ,—
इत्यादिरूपम्—इत्याहस्म । यद्यपि पद्यमानमन्त्रकाण्डे तिसृणां
महाव्याहृतीनां परत एवोङ्कारः पद्यते, तथापि चतुर्थीहोममन्त्र-
पाठवत् निदर्शनमात्रेण तथा पाठः । कथं ज्ञायते ? ‘विहृता
ऐकारान्ताः’—इति वचनात् विहृतानामोङ्कारान्तत्वागतेः । अन्यथा
विहारोपदेशोऽनर्थक एव स्यात् । शिष्टाश्च प्रतिव्याहृत्येवोङ्कारं
कुर्वन्ति ॥ ० ॥ ४० ॥ ० ॥

वार्ध्वास्मै दण्डं प्रयच्छन् वाचयति—सुश्रवः सुश्र-
वसं मा कुर्विति ॥ ४१ ॥

वृक्षस्यायं वार्धः तं वार्धम्, प्राप्तदण्डानुवादेन प्रदानमात्रवि-
धानात् पाणादिरूपम्—इत्यर्थः । तमिमं दण्डम् अस्मै ब्रह्मचा-
रिणे प्रयच्छन् ददत् सुश्रवः—इत्येतं मन्त्रं वाचयति ब्रह्मचारिण-
मेव । चशब्दादजिनमपि इदानीमेव प्रयच्छति । कस्मात् ? “सुश्रव-
इति दण्डं प्रदाय अजिनं प्रयच्छति”—इति स्वशाखाभेदे पठित-
त्वात् । तस्मात्—आचार्येणानुपदेशादिच्छया यस्मिन् कस्मिंश्चित्
क्रमे धारणमजिनस्य,—इत्यसङ्गतं वचनम् । अजिनधारणस्यापि
मनुना मन्त्रवत्त्वोपदेशात् तन्मन्त्रश्च स्वशाखायामभावात् ‘मित्रस्य
चतुर्व्वरुणं बलीयः’—इति तैत्तिरीयशाखापरिपठितोद्घृष्टः । अपरे
पुनरेतदविद्वांसोभाषन्ते,—मन्त्रानुपदेशादमन्त्रकमजिनस्य धार-
णम्—इति ।

“वार्ध्वास्मै दण्डं प्रयच्छन्नादिशति”—इत्युपरिष्ठाद्गोदानादिषु
दण्डप्रदानादेशयोः सङ्क्षेपदेशादिहापि इदानीमाचार्य आदि-
शति—इति बोद्धव्यम् । निर्देशसामान्यात् । एतदर्थमेवोभयत्र
तुल्यवन्निर्देशः । तस्मात्तदपि चकारेण समुचीयते अविशेषात् ।
ते चादेशाः परतो वक्ष्यन्ते । ब्रह्मचारी च सर्वत्र पूर्व्ववत्
वाढम्—इति ॐ— इति वा ब्रूयात् । अन्ये तु मन्यन्ते, स्वशा-
खाभेदे पाठादेव इदानीमजिनप्रदानं सिध्यति, तदर्थं चशब्दो-
नातीव प्रयोजनवान्, तस्मात् वक्ष्यमाणादेशसमुच्चयार्थ एव चशब्दः
—इति ॥ ० ॥ ४१ ॥ ० ॥

अथ भैक्षं चरति ॥ ४२ ॥

अथशब्दो विशिष्टमानन्तर्यं द्योतयति । कथञ्चाम ? दण्डम-
जिनञ्च प्रतिगृह्यादेशांश्चाङ्गीकृत्य भास्करमुपस्थाय अग्निं प्रदक्षि-
णीकृत्य अथानन्तरं भैक्षं भिक्षाकदम्बकं चरति आहरति । तथाच
मनुः ।

“प्रतिगृह्येष्मितं दण्डमुपस्थाय च भास्करम् ।

प्रदक्षिणं परीत्याग्निं चरेद्भैक्षं यथाविधि” ।

इति ॥ ० ॥ ४२ ॥ ० ॥

किं यामेव काञ्चिदग्रे भिक्षेत ? न । कान्तर्हि ?

मातरमेवाग्रे, द्वे चान्ये सुहृदौ, यावत्यो वा सन्नि-
हिताः स्युः ॥ ४३ ॥

मातरं जननीमेव अग्रे प्रथमं भिक्षेत । द्वे च अन्ये सुहृदौ—
स्निग्धहृदये स्वस्राद्ये भिक्षेत । यावत्यो वा योषितः सन्निहिताः
सन्निधौ स्थिताः स्युः भवेयुः, न चैनं विमानयन्ति, तावतीर्वा
भिक्षेत । तथाच मनुः ।

“मातरं वा स्वसारं वा मातुर्वा भगिनीं निजाम् ।

भिक्षेत भिक्षां प्रथमं या चैनं न विमानयेत्” ।

इति । सन्निहिताः—इति करणात् तत्रस्थ एव भिक्षेत न
पुनः स्थानान्तरं गत्वा—इति बोद्धव्यम् । ‘भवति ! भिक्षां मे
देहि’—इति ब्राह्मणस्य भैक्षचरणप्रयोगः । ‘भिक्षां भवति ! मे
देहि’—इति क्षत्रियस्य । ‘भिक्षां मे देहि भवति !’—इति वैश्यस्य ।

तथाच गृह्यान्तरम् । “भवत्पूर्वां ब्राह्मणो भिचेत, भवन्मध्यां राजन्यो, भवदन्त्यां वैश्यः”—इति । गौतमोऽप्याह । “आदिमध्यान्तेषु भव-
च्छब्दः प्रयोज्योवर्णानुपूर्व्येण”—इति ।

“आदिमध्यावसानेषु भवच्छब्दोपलक्षिता ।

ब्राह्मणक्षत्रियविशां भैक्षचर्या यथाक्रमम् ” ॥

इति च स्मृत्यन्तरम् ॥ ० ॥ ४३ ॥ ० ॥

आचार्याय भैक्षं निवेदयति ॥ ४४ ॥

ब्रह्मचारौ—इत्येव । ऋजुरक्षरार्थः । संस्कारार्थं भैक्षस्य निवे-
दनमात्रं न पुनराचार्याय दानमेव । कस्मात् ? वृत्त्यर्थत्वाद्भैक्ष-
चरणस्य । मनुरपि स्मरति ।

“समाहृत्याथ तद्भैक्षं यावदक्षममायया ।

निवेद्य गुरवेऽश्रीयादाचम्य प्राङ्मुखः शुचिः ” ।

इति । अश्रीयात्—इत्यत्रापि प्रचीनमेव कर्मपदमनुषञ्जनीयं
निराकाङ्क्षत्वार्थम् । ‘भैक्षं भोः’—इत्ययं भैक्षनिवेदनप्रयोगः । तथाच
गृह्यान्तरम् । “भैक्षं भोरित्याचार्याय भैक्षं निवेद्य दत्तं प्रति-
गृहीयात्”—इति । तस्मात् आचार्यः पुनरस्मै भैक्षं प्रदाय कर्म-
शेषं समापयेदिति बोद्धव्यम् । कुतः ? परतो ब्रह्मचारिण एव
कर्म्मोपदेशादिदानीमाचार्यकर्मणोऽवसानावगतेः ॥ ० ॥ ४४ ॥ ० ॥

अवसितमुपनयनकर्म । प्रासङ्गिकमिदानीं ब्रह्मचारिणः कर्त्त-
व्यमनुवर्त्तामहे । स खल्वयं ब्रह्मचारौ,—

तिष्ठत्यहःशेषं वाग्यतः ॥ ४५ ॥

वाग्यतः संयतवागङ्गः शेषमवशिष्टं तिष्ठति,—वक्ष्यमाणकर्मार्यम्
॥ ० ॥ ४५ ॥ ० ॥

अस्तमिते समिधमादधात्यग्नये समिधमहार्घमिति ॥ ४६ ॥

अस्तमिते सवितरि, (स्मृत्यन्तरप्राप्तं सन्ध्योपासनं कृत्वा) अग्नये समिधमितिमन्त्रेण समिधमुक्तलक्षणामादधाति अग्नौ प्रक्षिपति । इयमेवात्र प्रधानाहुतिः । ततश्चात्रापि पुरस्ताच्चोपरिष्ठाच्च इन्धनार्थं समिद्धवति । तथाच कर्मप्रदीपः ।

“समिदादिषु होमेषु मन्त्रदैवतवर्जिता ।

पुरस्ताच्चोपरिष्ठाच्च इन्धनार्थं समिद्धवेत्” ।

इति । स खल्वयं क्षिप्रहोमः स्यादिति द्रष्टव्यम् । अत्र च अस्तमिते अस्तमिते,—इति वीष्णा बोद्धव्या । कस्मात् ? समावर्त्तनपर्यन्तमेवाग्नौ समिदाधानस्य स्मृत्यन्तरे उपदेशात् । तथाच मनुः ।

“अग्नीन्धनं भैक्षचर्यामधः शय्यां गुरोर्हितम् ।

आसमावर्त्तनात् कुर्यात् कृतोपनयनो द्विजः” ।

इति । आचार्योऽप्युपरिष्ठाद्वक्ष्यति,—“मेखलाधारणभैक्षचर्य-
दण्डसमिदाधानोदकोपस्पर्शनप्रातरभिवादा इत्येते नित्यधर्माः”
—इति ।

सायमारम्भत्वात् कर्मणः अस्तमिते,—इत्येव सूचितं न प्रातरित्यपि । प्रातः खल्ववर्गः कर्मणः—इत्यारम्भे सूचिते असूत्रितोऽपि तदपवर्गोऽवगम्यत एव । अतो लाघवार्थं प्रातरित्यवचनं न प्रात-

होमाननुज्ञानार्थम् । तस्मात् सायं प्रातश्च समिधमादध्यात्
तथाच मनुः ।

“प्रातराहृत्य समिधं समिदध्यादिहायसि ।

सायं प्रातश्च जुहुयात्ताभिरग्निमतन्वितः ” ।

इति । “सायं प्रातः समिधमादध्यात्”—इति च गृह्यान्तरम् ।
तस्मात् प्रातः समिदाधानं नास्ति,—इत्यसङ्गतं वचनम् । समि-
दाधानानन्तरञ्चाग्निमाचार्यञ्चाभिवादयेत् । तथाच गृह्यान्तरम् ।
“उभयत्राग्निं समिध्य गोत्रनामनी प्रोच्याग्निमभिवाद्याचार्यमभिवा-
दयेत्”—इति ॥ ० ॥ ४६ ॥ ० ॥

अथेदानीं ब्रह्मचारिणो भोजनकालः । कुतः ?

“कृताग्निकार्ये भुञ्जीत वाग्यतो गुर्वनुज्ञया ” ।

इति स्मरणात् । स खल्वयं ब्रह्मचारी उपनयनकर्मण ऊर्द्धम्—

त्रिरात्रमक्षारलवणाशी भवति ॥ ४७ ॥

व्याख्यातं सूत्रम् ॥ ० ॥ ४७ ॥ ० ॥

तस्यान्ते सावित्रश्चरुः ४८ ॥

तच्छब्देनोपनयनव्रतस्य परामर्शः । तस्योपनयनव्रतस्य न पुन-
रुपनयनकर्मणः, न वा सन्निहिततरस्य त्रिरात्रस्य । कुतः ? तस्ये-
त्यानर्थक्यापत्तेः । अन्ते—इत्येतावतैव निर्व्विहात् । गोदानादि-
व्रतान्तराणामन्ते होमान्तरस्य वक्ष्यमाणत्वादुपनयनव्रतान्तेऽपि
कस्यचिदभ्युपगन्तुमुचितत्वाच्च । तथाच गृह्यान्तरम् । “सहप्रव-
चनव्रतान्ते सावित्रश्चरुः गोदानादौन्यनुप्रवचनौथानि व्रतान्यैन्द्र-
स्थालीपाकाग्नानि भवन्ति”—इति । तस्मात्—उपनयनकर्मण-

श्चतुर्थेऽङ्गि सावित्रीचरुहोमः—इति भवदेवभट्टमतम्, उपनयनकर्मदिन एव आचार्यो माणवकाय भैक्षं प्रदाय सावित्रचरुहोमं कुर्यात्—इति रघुनन्दनमतञ्चासङ्गतमेव । ‘उपनयनरूपव्रतस्यान्ते सावित्रश्चरुः’—इति रघुनन्दनस्य स्वव्याख्याऽप्येवं व्याकुष्येत । किञ्च । स खल्वयं व्रतान्ते सावित्रं चरुं व्याख्याय पुनरुपनयनकर्मणोऽनन्तरमेव तं वर्णयन् व्रतकर्मणौर्विवेकमविदांसमिवात्मानं ख्यापयति । भट्टभाष्येऽप्युक्तम्—‘तस्य व्रतस्य न कर्मणः न च सन्निधानात् त्रिरात्रस्य । कुतः ? अव्यक्तं प्रधानगामि,—इति वचनात् । अन्यथा अस्यान्ते—इति ब्रूयात्’—इति । अलमिति प्रसङ्गेन ।

सविता देवता अस्येति सावित्रश्चरुः कर्त्तव्यः,—इति प्रसङ्गादिहोच्यते । सवित्रे त्वा जुष्टं निर्व्वपामीति निर्व्वापः । सवित्रे स्वाहा—इति प्रधानहोमः ॥ ० ॥ ४८ ॥ ० ॥

अवसिता प्रासङ्गिकी कथा । प्रकृतमिदानीमनुवर्त्तामहे—

यथार्थम् ॥ ४९ ॥

उपनयनकर्मणः परिसमाप्तिरनेनोच्यते ॥ ० ॥ ४९ ॥ ० ॥

गौर्दक्षिणा ॥ ५० ॥

उपनयनकर्मण एव नोपनयनव्रतस्य । कुतः ? उपनयनकर्मणोऽनन्तरम् “आचार्याय वरोदक्षिणा”—इति गृह्यान्तरसूत्रणात् । अस्माच्च गृह्यान्तरात् दक्षिणेयमाचार्याय दातव्या । तस्मात् ब्रह्मचारिणे भैक्षप्रदानानन्तरमेवाचार्यः कर्मशेषं समापयेत्—इति

भट्टनारायणाद्यनुमतं समीचीनमवोचाम । समिदाधानस्य प्रधान-
कर्मान्तरतयोपनयनकर्मानङ्गत्वात् अहःशेषस्थितेस्तादर्थ्याच्च ॥ ० ॥
५ ० ॥ ० ॥

इयमपरा सूत्रद्वययोजना,—

यथार्थम् ॥ ५१ ॥

प्रकृतस्य सावित्रचरोरवसाने यथार्थं यथाप्रयोजनं यथाप्राप्त-
मित्येतत् । किमनेनोक्तं भवति ? एतदनेनोक्तं भवति । उपनयन-
व्रतान्ते सावित्रहोमं कृत्वा, अग्ने व्रतपते—इत्यादिमन्त्रैः सूत्रयि-
ष्यमाणविशेषैराज्येन व्रतसमापकहोमञ्च कृत्वा, तन्त्रं समापयेत्—
इति । स खल्वयमाज्यहोमः सर्व्वेष्वेव व्रतान्तेषु स्यादिति
वक्ष्यामः ॥ ० ॥ ५१ ॥ ० ॥

गौर्दक्षिणा ॥ ५२ ॥

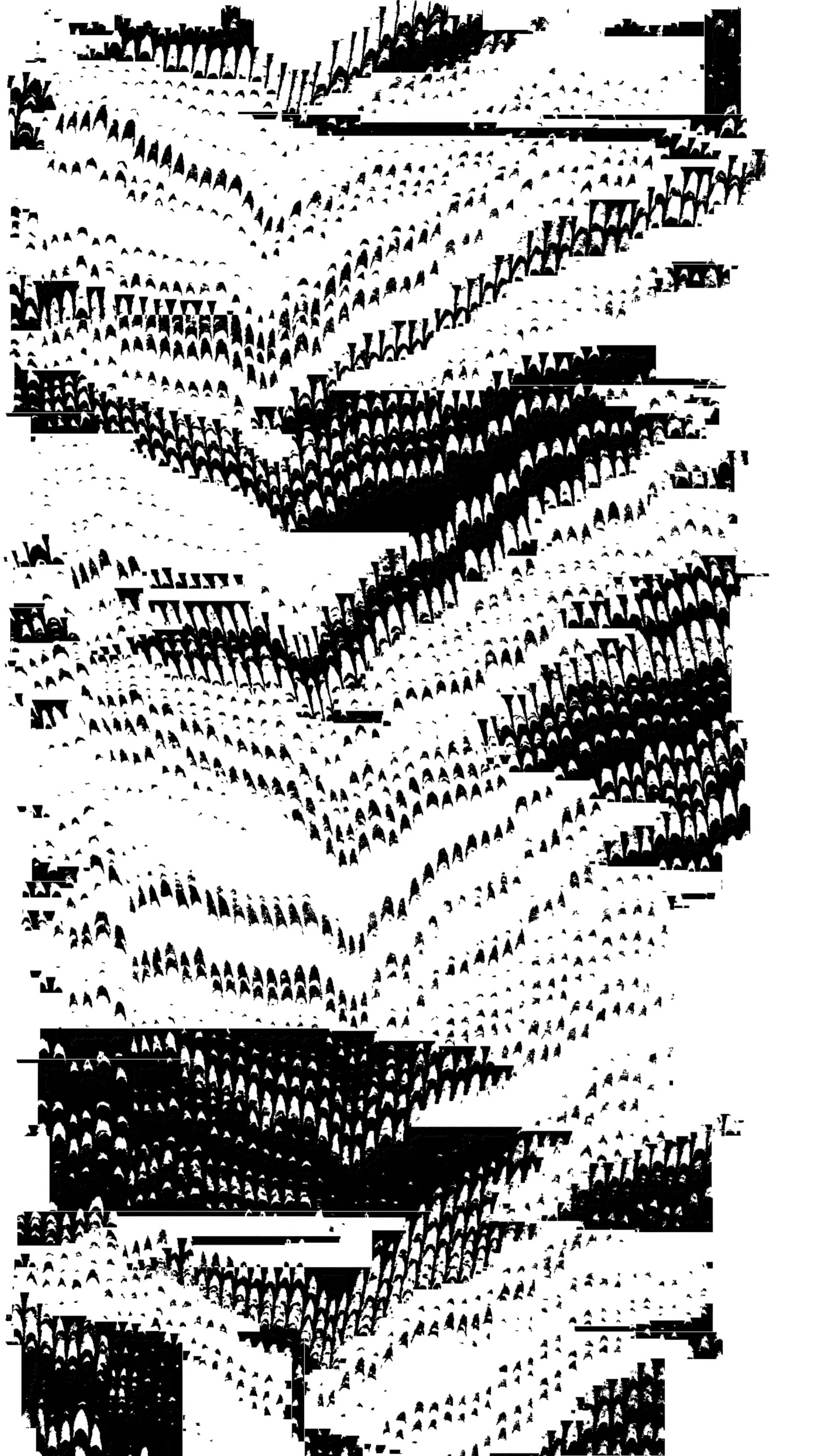
इयं दक्षिणाऽप्युपनयनव्रतस्यैव । एतदपि परस्तादुपपादयि-
ष्यामः । अस्यामपि वर्णनायामुपनयनकर्मणः प्राचीनैव परिसमाप्तिः,
दक्षिणा च गौरेव स्यात्, पूर्वोक्तकारणात्—इति न कश्चिद्विरोधः ।
परन्तु सावित्रचरोः कर्मक्रमस्यासूत्रणात् यथार्थमित्यस्य कर्मापवर्ग-
परत्वावगतेश्च पूर्वैव योजना समीचीनेति प्रतिपद्यामहे । अतिक्रान्त-
संबन्धश्चाचार्यस्यानुमत इत्यावेदितमधस्तात् ॥ ० ॥ ५२ ॥ ० ॥

इति महामहोपाध्यायराधाकान्तसिद्धान्तवागीशभट्टाचार्यात्मज-

श्रीचन्द्रकान्ततर्कालङ्कारस्य कृतौ गोभिलीयगृह्यसूत्रभाष्ये

द्वितीयप्रपाठकस्य दशमी खण्डिका ॥ ० ॥

॥ समाप्तश्चायं द्वितीयः प्रपाठकः ॥

"A book that is shut is but a block"

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL LIBRARY

**GOVT. OF INDIA
Department of Archaeology
NEW DELHI.**

**Please help us to keep the book
clean and moving.**